

Άρθρα

Θ. Χίου

Η συμμόρφωση με βάση τον κίνδυνο στον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων

Α.Π. Βενέρης

Ο περιορισμός της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στην Οδηγία 2016/680/ΕΕ: Δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων ή «δικαίωμα» των αρμοδίων αρχών;

Α. Μπρεδήμας

Αποσχιστικά φαινόμενα στην ευρωπαϊκή ήπειρο: Το διεθνές δίκαιο ανάμεσα στις εθνικές επιδιώξεις και τα κρατικά και διεθνή συμφέροντα

Επισκόπηση Νομολογίας

– ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2018)

– ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2018)

Σχολιασμένη Νομολογία

– Εξαιρέσεις από το πεδίο εφαρμογής των Οδηγιών δημοσίων συμβάσεων

– Παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατο δικαστήριο κράτους μέλους

– Οι συστημικές πλημμέλειες του πολωνικού δικαστικού συστήματος ως λόγος άρνησης εκτέλεσης ΕΕΣ

– Επαγγελματικό απόρρητο των εθνικών εποπτικών αρχών

– Διάκριση λόγω αλλαγής φύλου

– Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας

– Πρόσβαση σε έγγραφα της Επιτροπής που αφορούν το περιβάλλον

– Μυστική παρακολούθηση και δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής

– Αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα και παροχή διεθνούς προστασίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ (26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Καθηγητής Β. ΣΚΟΥΡΗΣ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)
EFSTATHIOS KOUTSOHINAS, Président du Barreau de Thessalonique (rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique)

DIRECTEUR: Prof. V. SKOURIS (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Ε. ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Δ.Ν., Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Χειρόγραφα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κ. ΕΥΤΥΧΙΑ ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Διευθύντρια Ερευνών ΚΔΕΟΔ (eny.mouameletzi@cieel.gr) – Ταχ. Θυρίδα 14, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 486 940

Εγγραφές συνδρομητών, παραγγελίες παλαιών τόμων, ανατύπων εξόφληση συνδρομών: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης
κ. ΣΤΕΛΛΑ ΔΟΔΟΥΡΑ
sdodoura@gmail.com
Δικαστικό Μέγαρο
26^{ης} Οκτωβρίου 3
546 26, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
Φυσικά Πρόσωπα	€ 36
Νομικά Πρόσωπα	€ 42
Φοιτητές - ασκούμενοι δικηγόροι	€ 18
Τιμή παλαιών τόμων από 1981 έως 1990	€ 10
από 1991 έως 1993	€ 13
1994 και 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 έως 2000	€ 30
2001 έως 2005	€ 36
Τιμή εκάστου τεύχους	€ 9

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

SECRETARIAT: E. MOUAMELETZI, Docteur en Droit, S. MAVRIDIS

Tous les manuscrits ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme E. MOUAMELETZI, Directrice de Recherches du CIEEL, responsable pour la rédaction (evy.mouameletzi@cieel.gr) – Boîte Postale 14, 551 02 Kalamaria - Thessalonique, tel: 2310 486 940

Souscriptions, paiements, commandes des anciens volumes, extraits: Barreau de Thessalonique
Mme STELLA DODOURA
sdodoura@gmail.com
Palais de Justice
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique
tél.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ABONNEMENTS ANNUELS	GRÈCE - ÉTRANGER
Personnes physiques	€ 36
Personnes morales	€ 42
Étudiants - Avocats stagiaires	€ 18
Prix des anciens volumes	
de 1981 à 1990	€ 10
de 1991 à 1993	€ 13
1994 et 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 à 2000	€ 30
2001 à 2005	€ 36
Prix de fascicule	€ 9

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγενή, ο οποίος διετέλεσε και Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής της Επιθεώρησης διετέλεσε επίσης από το 1986 μέχρι το 1999 και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου. Στην Γραμματεία της Επιθεώρησης συμμετείχαν από την αρχή της κυκλοφορίας της ο Αλκιβιάδης Παναγόπουλος, δικηγόρος και μέλος του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ, η επιστημονική συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ κ. Στέλλα Ιωαννίδου, δικηγόρος, και η κ. Σοφία Μεγγλίδου, Δ.Ν., δικηγόρος, που είχε και την ευθύνη της ύλης της Επιθεώρησης από το 1981 μέχρι το 2007.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

ΕΥ. ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Φ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Βενέρης Π. Αντώνης, Δ.Ν., Ειδικός Επιστήμονας Γραφείου Ειδικών Εμπειρογνομημένων Εισαγγελέα Εγκλημάτων Διαφθοράς Αθηνών

Γαλάνης Θεόδωρος, Δ.Ν., Δικηγόρος

Γαμπά Δήμητρα, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Γούλας Δημήτριος, Δ.Ν., Δικηγόρος, Ερευνητής ΚΔΕΟΔ

Ζάχου Μαλαματή, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M, Δικηγόρος

Καλλίδου Αναστασία, LL.M, Μ.Α., Δικηγόρος

Κόνιαρης Βασίλειος, Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων

Κρίκα Μαρία, Ασκ. Δικηγόρος

Κώστογλου Ευστρατία, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M, Δικηγόρος

Μπρεδήμας Αντώνης, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Παπακωνσταντής Μάρκος, Δ.Ν., Δικηγόρος

Σγουρίδου Αικατερίνη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Τερζίδου Καλλιόπη, Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ

Τζάκας Λ. Δημήτριος-Παναγιώτης, Δ.Ν., Δικηγόρος

Τζώρτζη Βιργινία, Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδική Επιστήμων Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέας ΚΔΕΟΔ

Τσιφοπούλου Ειρήνη, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Φωτιάδου Ελένη, ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Χατζικωνσταντίνου Χριστίνα, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Ερευνήτρια ΚΔΕΟΔ

Χίου Θεόδωρος, Δ.Ν., Δικηγόρος, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Νομικής Σχολής Αθηνών, Εγκεκριμένος Καθηγητής Νομικής Πανεπιστημίου Paris 13/IdEF

Περιεχόμενα 4/2018

ΑΡΘΡΑ

Θ. Χίου

Η συμμόρφωση με βάση τον κίνδυνο στον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων 467

Α. Π. Βενέρης

Ο περιορισμός της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στην Οδηγία 2016/680/ΕΕ: Δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων ή «δικαίωμα» των αρμοδίων αρχών; 477

Α. Μπρεδήμας

Αποσχιστικά φαινόμενα στην ευρωπαϊκή ήπειρο: Το διεθνές δίκαιο ανάμεσα στις εθνικές επιδιώξεις και τα κρατικά και διεθνή συμφέροντα 485

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ 493

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής 501

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2018) 507

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΔΕΕ C-260/17, Anodiki Services EPE, 25.10.2017 (Εξαιρέσεις από το πεδίο εφαρμογής των Οδηγιών δημοσίων συμβάσεων) – Παρατηρήσεις Θ. Γαλάνης 529

ΔΕΕ C-416/17, Επιτροπή/Γαλλία, 04.10.2018 (Παράβαση κράτους μέλους λόγω παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατο δικαστήριο) – Παρατηρήσεις Δ. Γαμπά 533

ΔΕΕ C-216/18, Minister for Justice and Equality, 25.07.2018 (Οι συστημικές πλημμέλειες του πολωνικού δικαστικού συστήματος ως λόγος άρνησης εκτέλεσης ΕΕΣ) – Παρατηρήσεις Β. Τζώρτζη 537

ΔΕΕ C-15/16, Baumeister, 19.06.2018 (Επαγγελματικό απόρρητο των εθνικών εποπτικών αρχών) – Παρατηρήσεις Μ. Κρίκα 543

ΔΕΕ C-451/16, MB και pension de retraite, 26.06.2018 (Διάκριση λόγω αλλαγής φύλου) – Παρατηρήσεις Ε. Κώστογλου 546

ΔΕΕ C-68/17, IR, 11.09.2018 (Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας) – Παρατηρήσεις Δ. Γούλας 553

ΔΕΕ C-57/16 P, ClientEarth/Επιτροπή, 04.09.2018 (Πρόσβαση σε έγγραφα της Επιτροπής που αφορούν το περιβάλλον) – Παρατηρήσεις Χ. Χατζηκωνσταντίνου 560

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2018) 569

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγές Nos 58170/13, 62322/14 και 24960/15, Big Brothers Watch και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 13.09.2018 (Μυστική παρακολούθηση και δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής) – Παρατηρήσεις Κ. Τερζίδου 573

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΣΤΕ (Ολ.), απόφαση αριθμ. 1694/2018, 21.08.2018 (Αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα και παροχή διεθνούς προστασίας) – Παρατηρήσεις Ε. Φωτιάδου 579

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Εκδήλωση ΚΑΣ-ΚΔΕΟΔ με θέμα «Το μέλλον της ΕΕ υπό το φως μοντέρνων προκλήσεων» 585

Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν «Ενίσχυση του υπουργείου Φορολογίας της Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν σε θέματα ενδο-ομιλικών συναλλαγών και στην ανάπτυξη μέτρων κατά της φοροαποφυγής» – Επίσκεψη στελεχών του Υπουργείου Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν στην ΑΑΔΕ 585

Ημερίδα με τη δωρεά του ΙΣΝ «Ελευθερία των συμβάσεων και απαγόρευση των διακρίσεων» 585

Ημερίδα με τη δωρεά του ΙΣΝ «Δικαστική συνεργασία σε διασυνοριακές υποθέσεις στην Ε.Ε.» 586

Δεύτερη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» από τον Πρόεδρο του Κέντρου Φιλελεύθερης Στρατηγικής της Σόφιας, κ. Ivan Krastev 586

Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου «Νομοθετικές και Νομολογιακές Εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση» 587

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις 589

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Γ΄ Τρίμηνο 2018 593

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2018 609

Table of contents 4/2018

ARTICLES

Th. Chiou

Risk-based compliance under the General Data Protection Regulation 467

A. P. Veneris

The restriction of personal data processing in the Directive 2016/680: Right of the data subject or “right” of the competent authorities? 477

A. Bredimas

Segmented phenomena on the European continent: International law between national aspirations and state and international interests 485

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News 493

II. Information Technology e-news 501

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF EU

A. Review of Jurisprudence (September – November 2018) 507

B. Annotations

ECJ C-260/17, Anodiki Services EPE, 25.10.2017 (*Exclusions from the scope of EU Directives on public contracts*) – Annotation Th. Galanis 529

ECJ C-416/17, Commission/France, 04.10.2018 (*Failure of a Member State to fulfil its obligations because of the failure of a national court adjudicating at last instance to make a reference for a preliminary ruling*) – Annotation D. Gamba 533

ECJ C-216/18, Minister for Justice and Equality, 25.07.2018 (*The systemic deficiencies of the Polish judicial system as reason for refusal to execute an EAW*) – Annotation V. Tzortzi 537

ECJ C-15/16, Baumeister, 19.06.2018 (*Professional secrecy of national financial supervision authorities*) – Annotation M. Krika 543

ECJ C-451/16, MB and pension de retraite, 26.06.2018 (*Direct discrimination on grounds of gender change*) – Annotation E. Kostoglou 546

ECJ C-68/17, IR, 11.09.2018 (*Difference of treatment on the basis of religion or belief*) – Annotation D. Goulas 553

ECJ C-57/16 P, ClientEarth/Commission, 04.09.2018 (*Access to documents of the EU Commission concerning the environment*) – Annotation Ch. Chatzikonstantinou 560

II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS	569
A. Review of Jurisprudence (August – October 2018)	
B. Annotations	
ECHR, Applications Nos 58170/13, 62322/14 and 24960/15, Big Brothers Watch and Others v. United Kingdom, 13.09.2018 (<i>Secret surveillance and the right to privacy</i>) – Annotation K. Terzidou	573
III. NATIONAL COURTS	
Council of State (Full Court), Judgment No 1694/2018, 21.08.2018 (<i>Recognition of refugee status and international protection</i>) – Annotation E. Fotiadou	579

CONFERENCES – RESEARCH

Event organised by CAS and CIEEL on “The future of the EU in the light of its modern challenges”	585
Twinning Programme with Azerbaijan “Strengthening the Azerbaijani Ministry of Taxation on Intra-group Transactions and the Development of Anti-Tax Avoidance Measures” – Azerbaijan Ministry of Taxation visit to IAPR	585
Conference with the donation of the SNF on “Freedom of contracts and non-discrimination”	585
Conference with the donation of the SNF on “Judicial cooperation in cross-border cases in the EU”	586
Second Lecture of the “Thyssen Lectures series” by the President of the Center for Liberal Strategies of Sofia, Mr. Ivan Krastev	586
1st Pan-Hellenic Congress of European Law “Legislative and Case-Law Developments in the European Union”	587

BIBLIOGRAPHY

I. Book reviews	589
II. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 3rd Trimester 2018	593
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW: ANNUAL TABLES 2018	609

Table des matières 4/2018

DOCTRINE

Th. Chiou

La mise en conformité vis-à-vis le risque selon le Règlement Général sur la Protection des Données 467

A. P. Veneris

La limitation du traitement des données à caractère personnel: Droit de la personne concernée ou «droit» des autorités compétentes? 477

A. Bredimas

Phénomènes séparatistes au contexte du continent européen: Le droit international entre les aspirations nationales et les intérêts nationaux et internationaux 485

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes 493

II. @-tualités d'informatique juridique 501

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence (Septembre – Novembre 2018) 507

B. Notes

CJUE C-260/17, Anodiki Services EPE, 25.10.2017 (*Exemptions au champ d'application des Directives de l'UE sur les marchés publics*) – Notes Th. Galanis 529

CJUE C-416/17, Commission/France, 04.10.2018 (*Manquement d'État membre du fait que la juridiction suprême n'a pas procédé au renvoi de question préjudicielle*) – Notes D. Gamba 533

CJUE C-216/18, Minister for Justice and Equality, 25.07.2018 (*Défaillances systémiques du système judiciaire polonais comme raison de refuser l'exécution d'un MAE*) – Notes V. Tzortzi 537

CJUE C-15/16, Baumeister, 19.06.2018 (*Le secret professionnel des autorités nationales de surveillance*) – Notes M. Krika 543

CJUE C-451/16, MB et pension de retraite, 26.06.2018 (*Discrimination fondée sur la mutation de genre*) – Notes E. Kostoglou 546

CJUE C-68/17, IR, 11.09.2018 (*L'interdiction des discriminations fondées sur la religion*) – Notes D. Goulas 553

CJUE C-57/16 P, ClientEarth/Commission, 04.09.2018 (*L'accès aux documents de la Commission relatifs à l'environnement*) – Notes Ch. Chatzikonstantinou 560

VI. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence (Août – Octobre 2018) 569

B. Notes

CEDH, Requêtes Nos 58170/13, 62322/14 et 24960/15, Big Brothers Watch et autres c. Royaume-Uni, 13.09.2018 (*Surveillance secrète et le droit au respect de la vie privée*) – Notes K. Terzidou 573

III. JURIDICTIONS NATIONALES

Conseil d'État (Assemblée plénière), Arrêt No 1694/2018, 21.08.2018 (*La reconnaissance du statut de réfugié et l'octroi de la protection internationale*) – Notes E. Fotiadou 579

ÉDUCATION – RECHERCHE

Événement organisé par KAS et CIEEL sur "L'avenir de l'UE à la lumière des défis contemporains" 585

Programme de jumelage avec l'Azerbaïdjan "Le renforcement du ministère des finances de la République d'Azerbaïdjan en matière des transactions intra-groupes et des mesures visant à lutter contre les évasions fiscales" – Visite des administrateurs exécutifs du Ministère des finances à l'AIRF 585

Conférence sous le financement de la Fondation Stavros Niarchos "La liberté contractuelle et l'interdiction des discriminations" 585

Conférence sous le financement de la Fondation Stavros Niarchos "Coopération judiciaire en matière des affaires transfrontières dans l'UE" 586

Deuxième conférence de la série des "Lectures Thyssen" par M. Ivan Krastev, Président du Centre de Stratégie Libérale de Sofia 586

Premier Colloque du droit européen "Évolutions législatives et jurisprudentielles dans l'UE" 587

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Revue bibliographique 589

II. Le droit de l'UE dans les revues juridiques helléniques: 4ème Trimestre 2018 593

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN: TABLES ANNUELLES 2018 609

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

ΣΛΕΕ	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΕΕ	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
Συλλ.	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΣυλλΥπ	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
ΣυνθΕΕ	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣυνθΕΚ	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
ΣυνθΕΚΑΕ	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
ΣυνθΕΚΑΧ	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
ΣυνθΕΟΚ	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
ΤεΣ	: Τεύχος εκτός σειράς
ΤοΣ	: Σύνταγμα (Το)
Υπερ	: Υπεράσπιση
ΦΠΑ	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
ΧρηΔικ	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
ΧρΙΔ	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
ΑcP	: Archiv für civilische Praxis
AFDI	: Annuaire Français de Droit International
AJCL	: American Journal of Comparative Law (The)
AJDA	: Actualité Juridique du Droit Administratif
AJIL	: American Journal of International Law
AöR	: Archiv des öffentlichen Rechts
ASL	: Air and Space Law
BB	: Der Betriebs - Berater
CDE	: Cahiers de Droit Européen
Clunet	: Journal du Droit International (J.D.I.)
C.M.L.R.	: Common Market Law Reports
CML Rev.	: Common Market Law Review
CommLP	: Commercial Law Practitioner
CONSUM.L.J.	: Consumer Law Journal
DZWir	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
EA	: Europa-Archiv
EBRL	: European Business Law Review
ECHR	: European Convention on Human Rights
ECJ	: European Court of Justice
E.C.L.R.	: European Competition Law Review
EELR	: European Environmental Law Review
EGC	: European General Court
E.H.R.L.R.	: European Human Rights Law Review
E.H.R.R.	: European Human Rights Reports
EIPR	: European Intellectual Property Review
EJIL	: European Journal of International Law
ELJ	: European Law Journal
E.L.Rev.	: European Law Review
Elrev./HR	: European Law Review / Human Rights Survey
EPL	: European Public Law
ERPL	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - Europäische Zeitschrift für Privatrecht
EStAL	: European State Aid Law Quarterly
ETL	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - Europäisches Transportrecht
EuGRZ	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
EuR	: Europarecht
EuZW	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
EWS	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
GATT	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
GATS	: General Agreement on Trade Services
GRUR Int.	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
HRLJ	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHelIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, RHelIDE, 1981, p. 259

Η συμμόρφωση με βάση τον κίνδυνο στον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων*

Θεόδωρος Χίου**

Η παρούσα μελέτη διερευνά την κινδυνοκεντρική προσέγγιση του νέου Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων, δυνάμει της οποίας ο κίνδυνος αναδεικνύεται ως παράγοντας καθορισμού των επιταγών σύννομης προστασίας και, κατ' επέκταση, ως παράμετρος η οποία πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν στο πλαίσιο συμμόρφωσης των υπευθύνων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, των εκτελούντων επεξεργασία, με τον νέο Κανονισμό. Προς τον σκοπό αυτόν, αρχικά οριοθετείται η έννοια του κινδύνου στον Κανονισμό, εν συνεχεία εκτίθεται η επίδρασή του σε επίπεδο ρυθμιστικού περιεχομένου, περαιτέρω επισημαίνεται η θέσπιση μίας διάχυτης υποχρέωσης διαχείρισης κινδύνου από την επεξεργασία δεδομένων και, τέλος, διατυπώνονται συμπερασματικές σκέψεις.

Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων (ΓΚΠΔ-GDPR) – κίνδυνος – εκτίμηση αντικτύπου – συμμόρφωση – διαχείριση κινδύνου

I. Εισαγωγή

Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων (εφεξής: ο Κανονισμός¹) συνιστά τη ρυθμιστική απάντηση του Ευρωπαϊκού νομοθέτη στις προκλήσεις που θέτει το σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο ψηφιακό οικονομικό περιβάλλον για τα προσωπικά δεδομένα, μιας και κατά την περίοδο της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης που διανύουμε, τα δεδομένα συνιστούν σημαντικότατο οικονομικό πόρο και η συλλογή και επεξεργασία αυτών έχει ενταθεί ποιοτικά και ποσοτικά². Διατηρώντας την ανθρω-

ποκεντρική προσέγγιση του παλαιότερου καθεστώτος, ο Κανονισμός έχει ως στόχο την ενίσχυση του πληροφορικού αυτοκαθορισμού των φυσικών προσώπων³ και επιδιώκει την προστασία τους έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων τους, διά της εισαγωγής ενός «ισχυρού και συνεκτικού πλαισίου προστασίας των δεδομένων στην Ένωση, υποστηριζόμενο από αυστηρή εφαρμογή της νομοθεσίας»⁴.

Η εισαγωγή και θέση σε εφαρμογή του νέου πλαισίου από τις 25 Μαΐου 2018 αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην ενίσχυση της «πρακτικής ασφάλειας» για τα φυσικά πρόσωπα των οποίων τα δεδομένα υπόκεινται σε επεξεργασία⁵. Η αναφορά στο διακύβευμα της ασφάλειας ως τελολογικό υπόβαθρο της νέας νομοθεσίας, ήδη στις αρχικές αιτιολογικές σκέψεις του Κανονισμού, υπαγορεύει, μεταξύ άλλων, και την αντίληψη της προστασίας των φυσικών προσώπων «έναντι της επεξεργασίας» που επιδιώκει ο Κανονισμός (και) ως προφύλαξη από τους κινδύνους που συνεπάγεται η επεξεργασία δεδομένων. Πράγματι, ρητώς ομολογείται ότι η εισαγωγή ενός επικαιροποιημένου ισχυρού πλαισίου για τα προσωπικά δεδομένα δικαιολογείται και από το γεγονός ότι «η οδηγία 95/46/ΕΚ [...] δεν κατόρθωσε να αποτρέψει [...] τη διαδεδομένη στο κοινό αντίληψη

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί επεξεργασμένη απόδοση της ομιλίας του γράφοντος που έλαβε χώρα στο 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Νομικών Ε.Ε.Ν. e-themis «Προσωπικά Δεδομένα & Δικηγορία: Μια νέα πραγματικότητα – Ένα νέο κεφάλαιο στο νομικό κόσμο», το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 11 & 12 Μαΐου 2018 στα Ιωάννινα. Τα πρακτικά του Συνεδρίου είναι υπό έκδοση.

** Δ.Ν., Δικηγόρος, Μεταδιδακτορικός ερευνητής στη Νομική Σχολή Αθηνών, Εγκκεκριμένος Καθηγητής Νομικής, Πανεπιστήμιο Paris 13/IdEF

1. Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της Οδηγίας 95/46/ΕΚ, ΕΕ 2016 L 119/1. Η αναφορά άρθρων και αιτιολογικών σκέψεων χωρίς άλλη επισήμανση εντός της μελέτης αφορά τον ανωτέρω Κανονισμό.

2. Βλ. σχετικώς αιτ. σκ. 6: «οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις και η παγκοσμιοποίηση δημιούργησαν νέες προκλήσεις για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Η κλίμακα της συλλογής και της ανταλλαγής δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα αυξήθηκε σημαντικά. Η τεχνολογία επιτρέπει τόσο σε ιδιωτικές επιχειρήσεις όσο και σε δημόσιες αρχές να κάνουν χρήση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα σε πρωτοφανή κλίμακα για την επιδίωξη των δραστηριοτήτων τους. Τα φυσικά πρόσωπα ολοένα και περισσότερο δημοσιοποιούν προσωπικές πληροφορίες και τις καθιστούν διαθέσιμες σε παγκόσμιο επίπεδο.» Για τις τεχνολογικές αλλαγές ως πρόκληση και μήτρα εξέλιξης του δικαίου προστασίας δεδο-

μένων δια της θέσπισης νέου πλαισίου, βλ. ιδίως Λ. ΜΗΤΡΟΥ, Ο γενικός κανονισμός προστασίας προσωπικών δεδομένων. Νέο δίκαιο-νέες υποχρεώσεις-νέα δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 23 επ.

3. Βλ. σχετικώς αιτ. σκ. 7, εδάφιο β': «Τα φυσικά πρόσωπα θα πρέπει να έχουν τον έλεγχο των δικών τους δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα».

4. Αιτ. σκ. 7, εδάφιο α'.

5. Αιτ. σκ. 7, εδάφιο γ'. Για την έννοια της ασφαλούς χρήσης δεδομένων και τη συνακόλουθη εμπιστοσύνη των υποκειμένων σε σχέση με την επεξεργασία των δεδομένων τους, βλ., αντί πολλών, Φ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων 679/2016/ΕΕ. Εισαγωγή και Προστασία Δικαιωμάτων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 7.

ότι υπάρχουν σημαντικοί κίνδυνοι για την προστασία των φυσικών προσώπων, ιδίως όσον αφορά την επιγραμμική δραστηριότητα»⁶.

Άλλωστε, μέλημα του νέου Κανονισμού είναι και η ενίσχυση της επίγνωσης των ιδίων των υποκειμένων για τους κινδύνους που συνεπάγεται η επεξεργασία δεδομένων που τα αφορούν. Αυτό αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στην πρόβλεψη ενός νέου καθήκοντος της Εποπτικής αρχής, το οποίο αναφέρεται στην προώθηση της ευαισθητοποίησης του κοινού και της κατανόησης των κινδύνων που σχετίζονται με την επεξεργασία⁷. Επίσης, η εισαγόμενη αρχή και συνακόλουθη υποχρέωση διαφάνειας της επεξεργασίας (άρθρο 5 παρ. 1 στ. α' και 12 επ.) επιβάλλει στους υπεύθυνους επεξεργασίας να γνωστοποιούν στα φυσικά πρόσωπα, μεταξύ άλλων, την ύπαρξη κινδύνων σε σχέση με την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα⁸. Άλλωστε, επισημαίνεται ότι τα παιδιά απαιτούν ειδική προστασία όσον αφορά τα δεδομένα τους, καθώς μπορεί να έχουν «μικρότερη επίγνωση των σχετικών κινδύνων σε σχέση με την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα»⁹.

Προεξοχόντως, όμως, το νέο πλαίσιο επιχειρεί να ενδυναμώσει διά της ρυθμιστικής οδού την προστασία των υποκειμένων από τους κινδύνους που ενέχει η επεξεργασία των δεδομένων τους, ιδίως διά της πρόληψης και δευτερευόντως διά της καταστολής¹⁰. Βέβαια, η συσχέτιση μεταξύ κινδύνου από την επεξεργασία και προστασίας των υποκειμένων σε ρυθμιστικό/κανονιστικό επίπεδο δεν συνιστά καινοτομία του Κανονισμού¹¹, δεδομένου ότι η έννοια του κινδύνου που συνδέεται με την επεξεργασία δεδομένων είχε ήδη εισαχθεί, ως ρυθμιστικό έρεισμα, ως έναν βαθμό, και από την Οδηγία 95/46/ΕΚ¹². Επίσης, η τάση εστίασης στον κίνδυνο ως βασική παράμετρο θέσπισης ρυθμιστικών και κανονιστικών υποχρεώσεων έναντι των υπεύθυνων επεξεργασίας αποτυπώνεται σε γνωμοδοτικά κείμενα που εξέδωσε η Ομάδα του άρθρου 29 (WP29)¹³,

συμβάλλοντας στην ερμηνεία του προϋφιστάμενου νομικού πλαισίου¹⁴. Εντούτοις, όπως θα παρουσιασθεί στη συνέχεια, η εν λόγω τάση όχι μόνο διατηρείται αλλά επεκτείνεται σε τέτοιο βαθμό εντός του νέου πλαισίου, ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για σαφή κινδυνοκεντρική προσέγγιση του Κανονισμού (risk-based approach)¹⁵.

Με την παρούσα μελέτη επιχειρείται η εξέταση της κινδυνοκεντρικής προσέγγισης του νέου Κανονισμού, ως παράγοντας καθορισμού των επιταγών σύννομης προστασίας και αντίστοιχα ως παράμετρος η οποία πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τους διενεργούντες την επεξεργασία (υπεύθυνους και, σε ορισμένες περιπτώσεις, εκτελούντες την επεξεργασία), για τη διασφάλιση της συμμόρφωσής τους με τον νέο Κανονισμό. Προς τον σκοπό αυτό, αρχικά θα διερευνηθεί η έννοια του κινδύνου στον Κανονισμό (I) και θα εκθεθεί η επίδρασή του σε επίπεδο ρυθμιστικού περιεχομένου του νέου πλαισίου (II), προτού διαπιστωθεί η υπόρρητη θέσπιση μίας διάχυτης υποχρέωσης διαχείρισης κινδύνου από επεξεργασία δεδομένων (III) και διατυπωθούν κάποιες συμπερασματικές σκέψεις (IV).

II. Η έννοια του κινδύνου που συνδέεται με επεξεργασία προσωπικών δεδομένων

Γενικά, ως κίνδυνος νοείται μία υποθετική κατάσταση, κατά την οποία ένα αγαθό ενδέχεται να υποστεί κάποια βλάβη ή αρνητική επίπτωση (αντίκτυπο) εξαιτίας μίας περίπτωσης, δηλαδή ενός συμβάντος. Ο κίνδυνος είναι πάντοτε ενδεχόμενος¹⁶. Με άλλα λόγια, η πραγματοποίηση συμβάντος και η επέλευση των αρνητικών επιπτώσεων για τα υποκείμενα στηρίζονται σε ένα σενάριο, δυνάμει του οποίου εικάζεται ή πιθανολογείται ο κίνδυνος, χωρίς να διασφαλίζεται ή προδιαγράφεται βεβαιότητα επέλευσης του συμβάντος ή/και των επιπτώσεων. Επίσης, ένας κίνδυνος μπορεί να προκαλείται από διάφορες πηγές και να σχετίζεται με μία ή περισσότερες αρνητικές επιπτώσεις.

Ο Κανονισμός δεν προβλέπει ειδικό ορισμό για τον κίν-

6. Αιτ. σκ. 9.

7. Βλ. άρθρο 57 παρ. 1 β.

8. Βλ. αιτ. σκ. 39: «θα πρέπει να γνωστοποιείται στα φυσικά πρόσωπα η ύπαρξη κινδύνων [...] σε σχέση με την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα [...]».

9. Αιτ. σκ. 38. Πρβλ. και αιτ. σκ 65: «Το δικαίωμα αυτό έχει ιδίως σημασία όταν το υποκείμενο των δεδομένων παρέσχε τη συγκατάθεσή του ως παιδί, όταν δεν είχε πλήρη επίγνωση των κινδύνων που ενέχει η επεξεργασία [...]».

10. Πρβλ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, ό.π., σ. 8.

11. Βλ. σχετικής ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 95 επ.

12. Ibid, σ. 95· Ν. ΛΟΥΚΑΣ, Η έννοια και η Διαχείριση του «Κινδύνου» στον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων (GDPR), ΔιΜΕΕ, 2017, σ. 544 επ. και ιδίως σ. 544.

13. Με τον νέο Κανονισμό η Ομάδα του άρθρου 29 αντικαθίσταται

από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων, βλ. αιτ. σκ. 139 και άρθρα 68 επ.

14. Βλ. ιδίως Γνώμη 3/2010 σχετικά με την αρχή της λογοδοσίας, εκδόθηκε την 13η Ιουλίου 2010, 00062/10/EL, WP 173· Γνωμοδότηση 03/2014 σχετικά με τη γνωστοποίηση παραβίασης προσωπικών δεδομένων, εγκρίθηκε στις 25 Μαρτίου 2014, 693/14/EL, WP 213· Statement on the role of a risk-based approach in data protection legal frameworks adopted on 30 May 2014, 14/EN WP 218, σ. 4 (εφεξής: Statement).

15. Έτσι, ΛΟΥΚΑΣ, ό.π. σ. 544. Πρβλ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., όπου γίνεται λόγος για «προσέγγιση με βάση τον κίνδυνο».

16. Πρβλ. Μ. ΝΕΚΤΑΡΙΟ, Εισαγωγή στην Ιδιωτική Ασφάλιση, εκδ. Forum, 2003: «ως κίνδυνος ορίζεται η αβεβαιότητα σχετικά με την επέλευση ενός ζημιογόνου ενδεχομένου».

δυνα¹⁷. Εντούτοις, η έννοια του κινδύνου που συνδέεται ή προκύπτει από επεξεργασία δεδομένων διαφωτίζεται από μία περιπτώσιολογία αρνητικών επιπτώσεων που συνδέονται με ορισμένα συμβάντα, τα οποία αναφέρονται ενδεικτικά εντός του Κανονισμού και ιδίως στις αιτιολογικές σκέψεις (Α), ενώ εξειδικεύεται με τη βασική διαβάθμιση ανάμεσα σε χαμηλό και υψηλό κίνδυνο (Β).

Α. Συμβάντα και επιπτώσεις στο πλαίσιο επεξεργασίας δεδομένων – Περιπτώσιολογία

Ο κίνδυνος που ενέχει η επεξεργασία προσωπικών δεδομένων αναφέρεται γενικά στη δυνητική¹⁸ βλάβη ή δυσμενή επίπτωση/συνέπεια που ενδέχεται να έχει η επεξεργασία για το υποκείμενο, τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τα συμφέροντά του. Ο Κανονισμός προβλέπει ρητά ότι ως διακινδυνεύοντα αγαθά θα πρέπει να νοηθούν δικαιώματα, ελευθερίες ή (έννομα) συμφέροντα των υποκειμένων¹⁹. Ειδικότερα, ο κίνδυνος που συνδέεται με την επεξεργασία δεδομένων επηρεάζει δικαιώματα όπως, προεξοχόντως, το δικαίωμα προστασίας των δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής²⁰, αλλά και ελευθερίες, όπως η ελευθερία κυκλοφορίας, η απαγόρευση των διακρίσεων ή ακόμα η ελευθερία του λόγου, το δικαίωμα στην ελευθερία, η ελευθερία συνειδήσεως και θρησκείας ή και η προστασία της ζωής²¹. Τα δε διακινδυνεύοντα (έννομα)

συμφέροντα δύνανται να σχετίζονται ιδίως με την οικονομική, επαγγελματική ή προσωπική σφαίρα του υποκειμένου. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Κανονισμό²², κίνδυνος προκύπτει, όταν η επεξεργασία ενδέχεται να οδηγήσει σε απώλεια του ελέγχου επί των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, απειλή για τη ζωή των υποκειμένων των δεδομένων, απόλυση, διακρίσεις (πχ. κίνδυνος σφάλματος σε αυτοματοποιημένη λήψη απόφασης), κατάχρηση ή υποκλοπή ταυτότητας, σωματική, υλική ή μη υλική βλάβη, οικονομική απώλεια/ζημία, οικονομική διακινδύνευση, βλάβη φήμης, απώλεια της εμπιστευτικότητας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που προστατεύονται από επαγγελματικό απόρρητο, παράνομη άρση της ψευδωνυμοποίησης ή άλλο σημαντικό οικονομικό ή κοινωνικό μειονέκτημα για το ενδιαφερόμενο φυσικό πρόσωπο. Ομοίως, κίνδυνος προκύπτει και όταν η επεξεργασία ενδέχεται να οδηγήσει σε στέρηση δικαιωμάτων και ελευθεριών του υποκειμένου, δυσκολία άσκησης ελέγχου επί των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, δυσκολία (ή μη ικανοποίηση) άσκησης δικαιωμάτων των υποκειμένων²³ ή ακόμη και σε μη τήρηση των αρχών της επεξεργασίας δεδομένων (πχ. ελαχιστοποίηση)²⁴.

Περαιτέρω, ως συμβάν θα πρέπει να νοηθεί μία περίπτωση ή ένα γεγονός το οποίο συνδέεται με την επεξεργασία δεδομένων και προκαλεί αρνητικές επιπτώσεις στα διακινδυνεύοντα αγαθά του υποκειμένου, όπως περιγράφησαν ανωτέρω. Το συμβάν δύναται να αποτελέσει συχνά περιστατικό που σχετίζεται με παραβίαση της ασφάλειας των δεδομένων²⁵, η οποία αντιστοιχεί, για παράδειγμα, σε τυχαία ή παράνομη καταστροφή, απώλεια, αλλοίωση, αθέμιτη πρόσβαση, άνευ αδείας κοινολόγηση ή προσπέλαση δεδομένων που διαβιβάστηκαν, αποθηκεύτηκαν

17. Αντίθετα, άλλα νομοθετικά κείμενα παρέχουν τέτοιο ορισμό. Βλ. πχ. άρθρο 4 στ. 9) Οδηγίας (ΕΕ) 2016/1148 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 6ης Ιουλίου 2016, σχετικά με μέτρα για υψηλό κοινό επίπεδο ασφάλειας συστημάτων δικτύου και πληροφοριών σε ολόκληρη την Ένωση, (ΕΕ 2016 L 194): «κίνδυνος»: κάθε εύλογα διαπιστώσιμη κατάσταση ή γεγονός με δυνητική δυσμενή επίπτωση στην ασφάλεια συστημάτων δικτύου και πληροφοριών».

18. Η προσέγγιση με βάση τον κίνδυνο δεν ταυτίζεται με την προσέγγιση με βάση τη βλάβη (harm-based approach) ή την κατάχρηση (abuse-based approach). Συνεπώς, αρκεί η εν δυνάμει διακινδύνευση και όχι η πραγματική επέλευση βλάβης. Πρβλ. και Απόφαση ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-293/12 και C-594/12, *Digital Rights Ireland και Seitlinger κ.λπ.*, 08.04.2014, ECLI:EU:C:2014:238, σκ. 33: «Η παραβίαση των δικαιωμάτων προστασίας δεδομένων δεν εξαρτάται από το εάν υπήρξε υλική βλάβη ή ενόχληση για το πρόσωπο». Βλ. σχετικώς ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σσ. 98-99.

19. Βλ. ενδεικτικά αιτ. σκ. 75: «Οι κίνδυνοι για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες φυσικών προσώπων [...]». Πρβλ. αιτ. σκ. 71, όπου γίνεται λόγος για κινδύνους που συνδέονται με τα συμφέροντα και τα δικαιώματα του υποκειμένου.

20. Πρβλ. ήδη την αιτ. σκ. 53 της Οδηγίας 95/46/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 24ης Οκτωβρίου 1995 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών (ΕΕ 1995 L 281): «ορισμένες επεξεργασίες ενδέχεται να παρουσιάζουν ιδιαίτερους κινδύνους όσον αφορά τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των προσώπων στα οποία αναφέρονται τα δεδομένα [...]».

21. Πρβλ. αιτ. σκ. 51, αναφορικά με τα ευαίσθητα δεδομένα. Κα-

τευθυντήριες γραμμές της ομάδας εργασίας του άρθρου 29 (WP29) για την εκτίμηση του αντικτύπου σχετικά με την προστασία δεδομένων (ΕΑΠΔ) και καθορισμός του κατά πόσον η επεξεργασία «ενδέχεται να επιφέρει υψηλό κίνδυνο» για τους σκοπούς του Κανονισμού 2016/679, 04.10.2017, WP 248 αναθ. 01 (οι οποίες επικυρώθηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων, Endorsement 1/2018) (εφεξής: WP29 DPIA), σ. 7.

22. Βλ. αιτ. σκ. 75.

23. Ibid.

24. Β. ΖΟΡΚΑΔΗΣ, Εκτίμηση Αντικτύπου στην Προστασία Δεδομένων, σε Λ. Κωτσαλής / Κ. Μενουδάκος (επιμ.), Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων (GDPR), εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2018, σ. 245 επ. και ιδίως σ. 259.

25. Πρβλ. και άρθρο 4 παρ. 12: «παραβίαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα»: η παραβίαση της ασφάλειας που οδηγεί σε τυχαία ή παράνομη καταστροφή, απώλεια, μεταβολή, άνευ άδειας κοινολόγηση ή πρόσβαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που διαβιβάστηκαν, αποθηκεύτηκαν ή υποβλήθηκαν κατ' άλλο τρόπο σε επεξεργασία».

υποβλήθηκαν κατ' άλλο τρόπο σε επεξεργασία²⁶. Περαιτέρω, ως συμβάν δύναται να θεωρηθεί και το σφάλμα που εμφιλοχωρεί στο πλαίσιο αυτοματοποιημένης επεξεργασίας και λήψης αποφάσεων²⁷. Εξάλλου, ως συμβάν ενδέχεται να θεωρηθεί και η διενέργεια επεξεργασίας δεδομένων αφ' εαυτή, χωρίς να απαιτείται και μεσολάβηση έτερου περιστατικού, εξαιτίας της φύσης ή των χαρακτηριστικών της²⁸.

B. Διαβαθμίσεις του κινδύνου

Ο Κανονισμός, σε αντίθεση με το παλαιότερο καθεστώς²⁹, προβαίνει σε ρητή αναφορά στη σοβαρότητα και πιθανότητα του κινδύνου που συνδέεται με την επεξεργασία, η οποία ποικίλει³⁰ ανάλογα με τη φύση, το πεδίο εφαρμογής, το πλαίσιο και τους σκοπούς της επεξεργασίας³¹. Έτσι, εισάγεται μία θεμελιώδης διαβάθμιση του κινδύνου ανάλογα με το πόσο πιθανός και σοβαρός είναι, ή πιο συγκεκριμένα, πόσο πιθανή είναι η επέλευση του συμβάντος που γεννά τον κίνδυνο και πόσο πιθανές και σοβαρές είναι οι εξ αυτού απορρέουσες επιπτώσεις για τα δικαιώματα των υποκειμένων. Ο κίνδυνος θα θεωρείται χαμηλός όταν η πιθανότητα επέλευσης ή/και η σοβαρότητα συμβάντος και επιπτώσεων είναι μειωμένη, ενώ αντίθετα ο κίνδυνος θεωρείται υψηλός όταν η πιθανότητα ή/και η σοβαρότητα είναι αυξημένες. Όπως θα εκτεθεί παρακάτω³², η εν λόγω διαβάθμιση έχει επιπλέον και σημαντικό ρυθμιστικό αντίκρουσμα.

Η αξιολόγηση του κινδύνου ως υψηλού ή χαμηλού είναι ζήτημα πραγματικό το οποίο θα κριθεί κατά περίπτωση³³. Εντούτοις, ο Κανονισμός περιέχει ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα επεξεργασιών δεδομένων που ενδέχεται να ενέχουν υψηλό κίνδυνο. Πρόκειται για την μεγάλης κλίμακας επεξεργασία των ειδικών κατηγοριών δεδομένων, τη συστηματική παρακολούθηση δημόσιου χώρου σε μεγάλη κλίμακα, τη συστηματική και εκτενή αξιολόγηση προσωπικών πτυχών σχετικά με φυσικά πρόσωπα, η οποία βασίζεται σε αυτοματοποιημένη επεξεργασία, περιλαμβανομένης της κατάρτισης προφίλ, και στην οποία βασίζονται αποφάσεις που παράγουν έννομα αποτελέσματα σχετικά με το φυσικό πρόσωπο ή ομοίως επηρεάζουν σημαντικά το φυσικό πρόσωπο ή είδη επεξεργασίας που περιλαμβάνουν τη χρήση νέων τεχνολογιών³⁴ ή είναι νέου τύπου³⁵.

III. Ρυθμιστική επίδραση του κινδύνου στον νέο Κανονισμό

Ο κίνδυνος για τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τα συμφέροντα των υποκειμένων, όπως περιγράφηκε ανωτέρω, ανάγεται σε κομβικής σημασίας παράγοντα διαμόρφωσης του κανονιστικού πλαισίου προστασίας προσωπικών δεδομένων που προβλέπει ο νέος Κανονισμός. Ειδικότερα, ο κίνδυνος δεν συνιστά μόνο παράγοντα παραμετροποίησης³⁶ των επιταγών σύννομης επεξεργασίας δεδομένων (Α) αλλά και θεμέλιο για καινοφανείς υποχρεώσεις (Β).

A. Ο κίνδυνος ως παράγοντας παραμετροποίησης του περιεχομένου υποχρεώσεων σύννομης επεξεργασίας δεδομένων

Η κινδυνοκεντρική προσέγγιση του νέου Κανονισμού αντανακλάται ποικιλοτρόπως σε ρυθμιστικό επίπεδο. Από τη μια πλευρά, ο κίνδυνος ανάγεται ως ένας από τους βασικούς παράγοντες προσδιορισμού του ακριβούς πε-

26. Πρβλ. και αιτ. σκ. 83.

27. Πρβλ. αιτ. σκ. 71, όπου γίνεται και λόγος για «κίνδυνο σφάλματος».

28. Βλ. και αιτ. σκ. 75: «Οι κίνδυνοι για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες φυσικών προσώπων, ποικίλης πιθανότητας και σοβαρότητας, είναι δυνατόν να προκύπτουν από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα [...] όταν υπόκεινται σε επεξεργασία δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα τα οποία αποκαλύπτουν φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, πολιτικά φρονήματα, θρησκεία ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις ή συμμετοχή σε συνδικάτα και γίνεται επεξεργασία γενετικών δεδομένων, δεδομένων που αφορούν την υγεία ή δεδομένων που αφορούν τη σεξουαλική ζωή ή ποινικές καταδίκες και αδικήματα ή σχετικά μέτρα ασφάλειας· όταν αξιολογούνται προσωπικές πτυχές, ιδίως όταν επιχειρείται ανάλυση ή πρόβλεψη πτυχών που αφορούν τις επιδόσεις στην εργασία, την οικονομική κατάσταση, την υγεία, προσωπικές προτιμήσεις ή συμφέροντα, την αξιοπιστία ή τη συμπεριφορά, τη θέση ή μετακινήσεις, προκειμένου να δημιουργηθούν ή να χρησιμοποιηθούν προσωπικά προφίλ· όταν υποβάλλονται σε επεξεργασία δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα ευάλωτων φυσικών προσώπων, ιδίως παιδιών· ή όταν η επεξεργασία περιλαμβάνει μεγάλη ποσότητα δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και επηρεάζει μεγάλο αριθμό υποκειμένων των δεδομένων».

29. Βλ. αιτ. σκ. 53 και 54 Οδηγίας 95/46/EK, όπου γίνεται λόγος για «ιδιαίτερους» κινδύνους και άρθρο 20 παρ. 1 της ίδιας Οδηγίας όπου γίνεται λόγος για «ειδικούς» κινδύνους.

30. Πρβλ. αιτ. σκ. 75.

31. Πρβλ. αιτ. σκ. 78, εδάφιο α'.

32. Υπό III.B.

33. Για το ζήτημα της ασφάλειας δικαίου που προκύπτει από την κατά περίπτωση αξιολόγηση του κινδύνου αλλά και την απουσία ρητού νομοθετικού προσδιορισμού των κριτηρίων διαβάθμισης, βλ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 97 επ.

34. Για τη σύνδεση ανάμεσα στον κίνδυνο και τις τεχνολογικές εξελίξεις, βλ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 104: «[...] οι τεχνολογικές εξελίξεις σε σχέση με την επεξεργασία δεδομένων αυξάνουν, ενίοτε εκθετικά, τους κινδύνους και θέτουν σε δοκιμασία την επάρκεια και τη δυνατότητα επιβολής των νομικών υποχρεώσεων [...]».

35. Βλ. αιτ. σκ. 89, άρθρο 35 παρ. 1 και 3. Περαιτέρω είδη πράξεων επεξεργασίας που ενέχουν υψηλό κίνδυνο εμπεριέχονται στον πρόσφατο κατάλογο που δημοσίευσε η Ελληνική Αρχή Προστασίας Δεδομένων (Απόφαση 65/2018, Αριθ. Πρωτ.: Γ/ΕΞ/8187/16-10-2018), κατ' εφαρμογή του άρθρου 35 παρ. 4, διαθέσιμος σε: http://www.dpa.gr/portal/page?_pageid=33,223264&_dad=portal&_schema=PORTAL.

36. Έτσι, ΖΟΡΚΑΔΗΣ, ό.π., σ. 248.

ριεχόμενου αρκετών εκ των σημαντικότερων επιμέρους υποχρεώσεων των υπεύθυνων επεξεργασίας και σε ορισμένες περιπτώσεις και των εκτελούντων την επεξεργασία³⁷. Πράγματι, οι επιταγές που απορρέουν από τις επιμέρους υποχρεώσεις παρουσιάζουν κυμαινόμενη ένταση³⁸, μιας και ο προσδιορισμός των κατάλληλων μέτρων που πρέπει να ληφθούν για τη διασφάλιση του σύννομου της επεξεργασίας, θα υπαγορεύεται (και) από την αξιολόγηση της επικινδυνότητας που ενέχει η εκάστοτε επεξεργασία και θα συναρτάται με το μέγεθος του κινδύνου (risk-measured responses)³⁹.

Πιο συγκεκριμένα, η επιρροή του κινδύνου εμπεριέχεται στο πραγματικό των θεμελιωδών νέων γενικών υποχρεώσεων ευθύνης και λογοδοσίας (άρθρο 24) και προστασίας των δεδομένων ήδη από τον σχεδιασμό και εξ ορισμού (άρθρο 25). Ειδικότερα, ο υπεύθυνος επεξεργασίας οφείλει να εκτιμά και να λαμβάνει υπόψιν του τη διαφορετική πιθανότητα επέλευσης κινδύνου και τη σοβαρότητα αυτού, όταν καλείται να εφαρμόζει τα κατάλληλα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα προκειμένου, αφενός, να μπορεί να διασφαλίζει και να αποδεικνύει ότι η επεξεργασία διενεργείται σύμφωνα με τον Κανονισμό⁴⁰ και, αφετέρου, να διασφαλίζει την προληπτική εφαρμογή των αρχών προστασίας δεδομένων και την ενσωμάτωση των απαραίτητων εγγυήσεων στην επεξεργασία, τόσο κατά τη στιγμή του καθορισμού των μέσων επεξεργασίας όσο και κατά τη στιγμή της επεξεργασίας.

Περαιτέρω, αντίστοιχη μνεία συνεκτίμησης του κινδύνου προβλέπεται και στο πλαίσιο της υποχρέωσης ασφαλείας του άρθρου 32, με περιεχόμενο σαφώς πιο αναλυτικό σε σχέση με τη σχετική αναφορά του παλαιού δικαίου⁴¹. Πιο συγκεκριμένα, ο υπεύθυνος αλλά και ο εκτελών την επεξεργασία⁴² οφείλουν να λαμβάνουν υπόψιν ρητώς τους κινδύνους διαφορετικής πιθανότητας και σοβαρότητας κατά την επιλογή και εφαρμογή των κατάλληλων τεχνικών και οργανωτικών μέτρων προκειμένου να διασφαλίζεται το κατάλληλο επίπεδο ασφαλείας⁴³. Επίσης, οι πιθανοί κίνδυνοι που συνδέονται με τα (έννομα) συμφέροντα και τα

δικαιώματα του υποκειμένου των δεδομένων θα πρέπει να συνεκτιμώνται κατά την εφαρμογή των απαιτούμενων μέτρων που προβλέπει το άρθρο 22 παρ. 3 για τη σύννομη επεξεργασία δεδομένων μέσω λήψης αυτοματοποιημένων ατομικών αποφάσεων που αφορούν τα υποκείμενα, συμπεριλαμβανομένης της κατάρτισης προφίλ⁴⁴.

Επιπρόσθετα, ο κίνδυνος που ενέχει η επεξεργασία δεδομένων θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν κατά τη διαμόρφωση του ελάχιστου υποχρεωτικού περιεχομένου της σύμβασης που συνδέει υπεύθυνο και εκτελούντα την επεξεργασία, κατ'εφαρμογή του άρθρου 28 παρ. 3⁴⁵. Εξάλλου, η σημασία του κινδύνου αντανακλάται ρητώς και στις υποχρεώσεις του υπευθύνου προστασίας δεδομένων, αφού, κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του, οφείλει να λαμβάνει δεόντως υπόψιν τον κίνδυνο που συνδέεται με τις πράξεις επεξεργασίας (άρθρο 39 παρ. 2), ενώ ζητείται η γνώμη του στο πλαίσιο της διενέργειας εκτίμησης αντικτύπου (άρθρο 35 παρ. 2), η οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, συνιστά μία αμιγώς κινδυνοκεντρική υποχρέωση.

Από την άλλη πλευρά, η κινδυνοκεντρική προσέγγιση ενισχύεται από το γεγονός ότι ο κίνδυνος δύναται να αποτελεί και παράγοντα γένεσης ή απάλειψης υποχρεώσεων που επιβάλλει η σύννομη επεξεργασία δεδομένων. Πιο συγκεκριμένα, η εξαίρεση που απολαμβάνουν οι επιχειρήσεις και οι οργανισμοί που απασχολούν λιγότερα από 250 άτομα σχετικά με την υποχρέωση τήρησης αρχείου επεξεργασίας αίρεται, εφόσον, μεταξύ άλλων, «η διενεργούμενη επεξεργασία ενδέχεται να προκαλέσει κίνδυνο για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του υποκειμένου των δεδομένων» (άρθρο 30 παρ. 5). Αντίστροφα, ο υπεύθυνος επεξεργασίας απαλλάσσεται από την υποχρέωση γνωστοποίησης της παραβίασης δεδομένων στην αρμόδια αρχή, αν μπορεί να αποδείξει ότι η παραβίαση δεν φέρεται να επιφέρει κίνδυνο για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων, διότι, παρά την επέλευση του συμβάντος (παραβίαση δεδομένων), η πιθανότητα και σοβαρότητα των επιπτώσεων αξιολογείται ως ανύπαρκτη (αιτ. σκ. 85 και άρθρο 33 παρ. 1). Παρομοίως, ένας υπεύθυνος ή εκτελών την επεξεργασία που είναι εγκατεστημένος εκτός Ένωσης δεν είναι υποχρεωμένος να ορίσει εκπρόσωπο, εφόσον, μεταξύ άλλων, η περιστασιακή επεξεργασία δεν ενδέχεται να προκαλέσει κίνδυνο για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων (άρθρο 27 παρ. 2 στ. α'). Τέλος, ο υπεύθυνος επεξεργασίας απαλλάσσεται από την υποχρέωση γνωστοποίησης της παραβίασης δεδομένων στην αρμόδια Αρχή, εφόσον η εν λόγω παραβίαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δεν ενδέχεται να προκαλέσει κίνδυνο για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων (άρθρο 33 παρ. 1).

37. Πρβλ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 97, όπου γίνεται λόγος για σαφή αν και έμμεση επιρροή της «προσέγγισης με βάση τον κίνδυνο» στη διατύπωση των εν λόγω ρυθμίσεων.

38. Έτσι πρβλ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, ό.π., σ. 12.

39. Έτσι, Ι. ΙΓΓΛΕΖΑΚΗΣ, Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (Κανονισμός 2016/679). Το νέο Νομικό Πλαίσιο Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, εκδ. Interactive Learning, 2018, σ. 117.

40. Πρβλ. και αιτ. σκ. 74.

41. Βλ. αιτ. σκ. 46 και άρθρο 17 παρ. 1, εδάφιο β' Οδηγίας 95/46/ΕΚ.

42. Βλ. και αιτ. σκ. 83.

43. Για την κινδυνοκεντρική προσέγγιση της υποχρέωσης ασφαλείας ειδικά, βλ. ΙΓΓΛΕΖΑΚΗ, ό.π., σ. 146 επ.

44. Αιτ. σκ. 71.

45. Αιτ. σκ. 81.

Β. Ο υψηλός κίνδυνος ως παράγοντας επαύξησης υποχρεώσεων σύννομης επεξεργασίας δεδομένων

Πάντως, η στροφή προς μία έντονη κινδυνοκεντρική προσέγγιση αντανακλάται κατεξοχήν στη νομικά σημαντική διάκριση ανάμεσα σε χαμηλό και υψηλό κίνδυνο και, ιδίως, στη συσχέτιση του υψηλού κινδύνου με επιπλέον υποχρεώσεις. Πράγματι, ο υψηλός κίνδυνος μίας επεξεργασίας, πέραν της ανάγκης λήψης των κατάλληλων αντισταθμιστικών μέτρων, επιβάλλει στον υπεύθυνο επεξεργασίας την ειδική πρόσθετη υποχρέωση για διενέργεια εκτίμησης αντικτύπου (ΕΑΠΔ – άρθρο 35). Πιο συγκεκριμένα, όταν ένα είδος επεξεργασίας, ιδίως με χρήση νέων τεχνολογιών και συνεκτιμώντας τη φύση, το πεδίο εφαρμογής, το πλαίσιο και τους σκοπούς της επεξεργασίας, ενδέχεται να επιφέρει υψηλό κίνδυνο για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων, ο υπεύθυνος επεξεργασίας διενεργεί, πριν από την επεξεργασία⁴⁶, εκτίμηση των επιπτώσεων των σχεδιαζόμενων πράξεων επεξεργασίας στην προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (άρθρο 35 παρ. 1)⁴⁷.

Η υποχρέωση εκτίμησης αντικτύπου είναι μία θεσμοθετημένη προληπτική εκτίμηση επικινδυνότητας και διαδικασία αξιολόγησης και διαχείρισης υψηλού κινδύνου, με συγκεκριμένο ελάχιστο περιεχόμενο που καθορίζει η σχετική διάταξη του Κανονισμού⁴⁸, η οποία αποσκοπεί στον μετριασμό των κινδύνων και τον περιορισμό τους σε χαμηλότερα αποδεκτά επίπεδα. Η διενέργεια εκτίμησης αντικτύπου είναι υποχρεωτική, εφόσον ο κίνδυνος που ενέχει η σχεδιαζόμενη επεξεργασία αξιολογείται ως υψηλός, κάτι που, κατ' αρχήν, θα πρέπει να εκτιμηθεί *ad hoc*, εκτός αν η επεξεργασία καλύπτεται από μία από τις περιπτώσεις που αναφέρει ρητά ο Κανονισμός⁴⁹ ή ο κατάλογος της εθνικής Αρχής⁵⁰.

Πρακτικά, η εκτίμηση αντικτύπου συνιστά ένα επαναλαμβανόμενο σύνολο ενεργειών⁵¹, το οποίο περιέχει τουλάχιστον μία συστηματική περιγραφή των προβλεπόμενων πράξεων επεξεργασίας και των σκοπών της επεξεργασίας, ώστε να αξιολογηθεί η προέλευση, η φύση, η πιθανότητα

και η σοβαρότητα του εν λόγω κινδύνου⁵² για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των υποκειμένων των δεδομένων⁵³, εκτίμηση της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας των πράξεων επεξεργασίας σε συνάρτηση με τους σκοπούς, πρόβλεψη λήψης των ενδεδειγμένων μέτρων αντιμετώπισης των κινδύνων και επανεξέταση όπου αυτό απαιτείται (άρθρο 35 παρ. 7 και 10). Έτσι, πρόκειται για ένα εργαλείο ή, ορθότερα, για μία διαρκή και επαναλαμβανόμενη διαδικασία⁵⁴ μείωσης της επικινδυνότητας των επεξεργασιών και ενίσχυσης της ασφάλειας των υποκειμένων⁵⁵, αφού οι υπεύθυνοι επεξεργασίας οφείλουν να μην προβαίνουν σε επεξεργασίες που ενέχουν υψηλό κίνδυνο χωρίς να λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα μετριασμού, τα οποία θα καταστήσουν το ενδεχόμενο συμβάν και τις συνακόλουθες επιπτώσεις όσο το δυνατόν λιγότερο πιθανές και σοβαρές. Με την εισαγωγή της υποχρέωσης αντικτύπου, η κινδυνοκεντρική προσέγγιση του Κανονισμού καθιστά μη ανεκτές επεξεργασίες που συνεπάγονται υψηλό κίνδυνο για τα υποκείμενα χωρίς προηγούμενη ανάλυση και αντιμετώπιση της επικινδυνότητας και επιβάλλει τη λήψη των κατάλληλων μέτρων και εγγυήσεων που θα μειώσουν τον κίνδυνο για τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τα συμφέροντα των υποκειμένων σε αποδεκτά επίπεδα.

Μάλιστα, η ανάγκη για διενέργεια όσο το δυνατό λιγότερο επικίνδυνης επεξεργασίας επιβάλλει στους υπεύθυνους επεξεργασιών υψηλού κινδύνου μία πρόσθετη υποχρέωση προηγούμενης διαβούλευσης με την εποπτική αρχή, στην περίπτωση που η εκτίμηση αντικτύπου υποδεικνύει την ύπαρξη μη αποδεκτών υπολειπόμενων υψηλών κινδύνων, διότι ο υπεύθυνος επεξεργασίας δεν μπορεί να βρει επαρκή μέτρα για τη μείωση των κινδύνων σε αποδεκτό επίπεδο (άρθρο 36)⁵⁶.

52. Πρβλ. αιτ. σκ. 84.

53. Για το ότι η εκτίμηση αντικτύπου θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις αρνητικές επιπτώσεις της σχεδιαζόμενης επεξεργασίας στο σύνολο των δικαιωμάτων των υποκειμένων που σχετίζονται με την προστασία προσωπικών δεδομένων, βλ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 103.

54. Πρβλ. σχετικά ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 104.

55. Ως τέτοιο, θα πρέπει να νοηθεί και ως ένα εργαλείο συμμόρφωσης με την αρχή της λογοδοσίας. Βλ. σχετικά WP29 DPIA, σ. 4 επ.

56. Σημειώνεται ότι, δυνάμει του άρθρου 36 παρ. 5, το δικαίο του κράτους μέλους μπορεί να απαιτεί από τους υπευθύνους επεξεργασίας να διαβουλεύονται και να λαμβάνουν προηγούμενη άδεια από την εποπτική αρχή σε σχέση με την επεξεργασία από υπεύθυνο επεξεργασίας για την εκτέλεση καθήκοντος που ασκείται από τον εν λόγω υπεύθυνο προς το δημόσιο συμφέρον, περιλαμβανομένης της επεξεργασίας σε σχέση με την κοινωνική προστασία και τη δημόσια υγεία. Κατά τον χρόνο συγγραφής, ο ελληνικός νόμος πλαίσιωσης του ΓΚΠΔ δεν έχει ψηφιστεί. Πάντως, στο άρθρο 13 της αρχικής εκδοχής του ΣχλΝ «για την Προστασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα σε εφαρμογή του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679», το οποίο αναρτήθηκε σε δημόσια διαβούλευση στις 20/02/2018, προβλέπεται σχετική διάταξη η οποία ορίζει σε

46. Αιτ. σκ. 90, 93 και άρθρο 35 παρ. 1.

47. Για την εν λόγω υποχρέωση στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. ιδίως ΖΟΡΚΑΔΗΣ, ό.π.· Δ. ΖΩΓΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ, Η υποχρέωση διενέργειας εκτίμησης αντικτύπου (Data protection impact assessment-DPIA) στον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων, Σύντομος, 2017, σ. 41 επ.

48. Βλ. και το παράρτημα 2 «Κριτήρια για μια αποδεκτή ΕΑΠΔ» στο WP29 DPIA.

49. Βλ. ανωτέρω υπό παρ. 11.

50. Βλ. ανωτέρω υποσημ. 36 αναφορικά με τον κατάλογο που εξέδωσε η ελληνική Αρχή (άρθρο 35 παρ. 4).

51. Έτσι ΖΟΡΚΑΔΗΣ, ό.π., σ. 247.

Πέραν του προληπτικού μέτρου της υποχρέωσης εκτίμησης αντικτύπου, ο υψηλός κίνδυνος ασκεί επιρροή και στις υποχρεώσεις του υπεύθυνου επεξεργασίας σε περίπτωση διαληφθέντος συμβάντος παραβίασης δεδομένων. Ειδικότερα, στην περίπτωση που η ίδια η παραβίαση ενδέχεται να θέσει σε υψηλό κίνδυνο τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων, ο υπεύθυνος επεξεργασίας, πέραν της γνωστοποίησης του συμβάντος στην αρμόδια εποπτική αρχή, βαρύνεται με την πρόσθετη υποχρέωση της αμελλητί ανακοίνωσης της παραβίασης δεδομένων προς τα υποκείμενα των παραβιασθέντων δεδομένων (άρθρο 34 παρ. 1).

IV. Προς μία διάχυτη υποχρέωση διαχείρισης κινδύνου από επεξεργασία δεδομένων

Η διάχυτη κινδυνοκεντρική προσέγγιση του Κανονισμού και αντίστοιχα η κινδυνοκεντρική διαμόρφωση του κανονιστικού πλαισίου, όπως περιγράφηκε πιο πάνω, μεταβάλλει και τη θεώρηση σε σχέση με την επίτευξη συμμόρφωσης των υπεύθυνων επεξεργασίας, η οποία καθίσταται κινδυνοκεντρική⁵⁷. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι η σύννομη επεξεργασία δεδομένων προϋποθέτει διάχυτη αξιολόγηση των κινδύνων που απορρέουν από τις δραστηριότητες επεξεργασίας τους⁵⁸, ούτως ώστε, αφενός να παραμετροποιούνται αντιστοίχως τα μέτρα συμμόρφωσης και, αφετέρου, να ικανοποιούνται τυχόν πρόσθετες υποχρεώσεις και ιδίως η διενέργεια προηγούμενης εκτίμησης αντικτύπου. Υπό το πρίσμα και της γενικής υποχρέωσης λογοδοσίας, προκύπτει ότι οι υπεύθυνοι επεξεργασίας υπέχουν πλέον γενική και διάχυτη υποχρέωση να διαχειρίζονται με ενδεδειγμένο τρόπο τους κινδύνους που ενέχει η επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα⁵⁹ (risk management), ώστε να μπορούν να συμμορφώνονται και να αποδεικνύουν ότι η επεξεργασία διενεργείται σύμφωνα με τον Κανονισμό.

Ως διαχείριση κινδύνου στο πλαίσιο επεξεργασίας δεδομένων μπορούν να νοηθούν οι συντονισμένες δραστηριότητες για την καθοδήγηση και τον έλεγχο ενός οργανισμού ως προς τον κίνδυνο από την επεξεργασία δεδομένων⁶⁰.

ποιες περιπτώσεις απαιτείται εξ ορισμού προηγούμενη διαβούλευση με την Αρχή (και χωρίς την ύπαρξης υπολειπόμενων κινδύνων). Βλ. <http://www.opengov.gr/ministryofjustice/?p=9331>.

57. Υπό την έποψη της κοινωνιολογίας του δικαίου, η θεωρία της κοινωνίας της διακινδύνευσης είναι στο σημείο αυτό συναφής. Βλ. ιδίως U. BECK, Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα, εκδ. Πεδίο, 2015.

58. Βλ. και WP29 DPIA, σ. 7.

59. Έτσι και WP29 DPIA, σ. 7· G. MALDOFF, The Risk-Based Approach in the GDPR: Interpretation and Implications, διαθέσιμο σε: <https://iapp.org/resources/article/the-risk-based-approach-in-the-gdpr-interpretation-and-implications/>, σ. 3.

νων⁶⁰, διά της ανάδειξης όλων των κατάλληλων τεχνικών και οργανωτικών μέτρων, η εφαρμογή των οποίων θα μειώσει τον κίνδυνο σε αποδεκτά επίπεδα⁶¹. Με όρους διαχείρισης κινδύνου, η κινδυνοκεντρική συμμόρφωση προϋποθέτει τουλάχιστον τα ακόλουθα τρία βασικά στάδια⁶² μεθοδικής ανάλυσης κινδύνου:

Α) τον καθορισμό του πλαισίου της εκάστοτε επεξεργασίας, λαμβάνοντας υπόψη τη φύση, την έκταση, το πλαίσιο και τους σκοπούς της επεξεργασίας και τις πηγές του κινδύνου·

Β) την (αντικειμενική) εκτίμηση/αξιολόγηση των κινδύνων, η οποία περιλαμβάνει την ταυτοποίηση και σοβαρότητα των δυνητικών αρνητικών επιπτώσεων της επεξεργασίας για τα υποκείμενα καθώς και την πιθανότητα επέλευσης συμβάντος που ενδέχεται να τις επιφέρει·

Γ) την αντιμετώπιση των κινδύνων, διά της λήψης κατάλληλων μέτρων που μετριάζουν αυτόν τον κίνδυνο, διασφαλίζουν την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα» και αποδεικνύουν τη συμμόρφωση προς τον Κανονισμό.

Αναλυτικότερα, κατά το πρώτο στάδιο θα πρέπει να αναγνωρίζονται και να καταγράφονται οι δείκτες επικινδυνότητας που παρουσιάζονται και χαρακτηρίζουν την εκάστοτε επεξεργασία, όπως ο όγκος των επεξεργαζόμενων δεδομένων, η κλίμακα της επεξεργασίας, το είδος των δεδομένων, η χρήση νέων τεχνολογιών κ.λπ.⁶³. Κατά το δεύτερο στάδιο θα πρέπει να αναγνωρισθούν (risk identification), να αναλυθούν (risk analysis) και να αξιολογηθούν (risk assessment) με αντικειμενικό τρόπο⁶⁴ οι κίνδυνοι που συνδέονται με την εκάστοτε πράξη επεξεργασίας από άποψη πιθανότητας και σοβαρότητας και, ιδίως, να εκτιμηθεί κατά πόσο οι πράξεις επεξεργασίας συνεπάγονται απλώς κίνδυνο ή υψηλό κίνδυνο⁶⁵. Στην πράξη, η εκτίμηση των κινδύνων συνιστά μία ανάλυση ποσοτικο-

60. Έτσι, WP 29 DPIA, σ. 7.

61. Έτσι, ΛΟΥΚΑΣ, ό.π., σ. 545.

62. Πρβλ. WP29 DPIA, σ. 7, υποσημ. 10: «Πρέπει να επισημανθεί ότι για τη διαχείριση των κινδύνων για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων, απαιτείται η εξακρίβωση, ανάλυση, εκτίμηση, αξιολόγηση, αντιμετώπιση (λ.χ. μετριασμός...) των κινδύνων και η τακτική τους επανεξέταση. Οι υπεύθυνοι επεξεργασίας δεν μπορούν να απεκδύονται την αρμοδιότητά τους μέσω της κάλυψης των κινδύνων με ασφαλιστικές συμβάσεις».

63. Πρβλ. και τα εννέα κριτήρια επικινδυνότητας που περιέχονται στο WP29 DPIA, σ. 10 επ.

64. Πρβλ. αιτ. σκ. 76: «Ο κίνδυνος θα πρέπει να αξιολογείται βάσει αντικειμενικής εκτίμησης, με την οποία διαπιστώνεται κατά πόσον οι πράξεις επεξεργασίας δεδομένων συνεπάγονται κίνδυνο ή υψηλό κίνδυνο».

65. Στις περιπτώσεις δε όπου η εκτίμηση του κινδύνου καταδεικνύει ότι η επεξεργασία ενδέχεται να επιφέρει υψηλό κίνδυνο, θα απαιτηθεί, πέραν της γενικής ανάλυσης κινδύνου, η διενέργεια της Εκτίμησης Αντικτύπου που ρητώς προβλέπει ο Κανονισμός.

ποίησης και βαθμολόγησης του κινδύνου σε μία αριθμητική κλίμακα, με κατάλληλη αξιοποίηση των δεικτών επικινδυνότητας που απορρέουν από την εξακρίβωση του πλαισίου επεξεργασίας και τη δημιουργία *matrix* αξιολόγησης κινδύνου, δυνάμει του οποίου θα μετρούνται και ταξινομούνται οι κίνδυνοι⁶⁶ με βάση τον συσχετισμό πιθανότητας συμβάντος και σοβαρότητας επιπτώσεων για τα υποκείμενα⁶⁷. Ειδικά για τον χαρακτηρισμό ενός κινδύνου ως υψηλού, πέραν των καταγεγραμμένων περιπτώσεων ως παραδείγματα στον Κανονισμό, μεθοδολογικό βοήθημα για τους υπεύθυνους επεξεργασίας αποτελεί, μεταξύ άλλων⁶⁸, και ο «κανόνας των δύο κριτηρίων επικινδυνότητας», ο οποίος εμπεριέχεται στις Κατευθυντήριες Οδηγίες της ομάδας του άρθρου 29 (WP29 DPIA⁶⁹), δυνάμει του οποίου ο υπεύθυνος επεξεργασίας μπορεί να θεωρεί ότι μία επεξεργασία που πληροί δύο κριτήρια εκ των εννέα κριτηρίων επικινδυνότητας⁷⁰ που περιλαμβάνονται στις κατευθυντήριες οδηγίες⁷¹ θα συνεπάγεται υψηλό κίνδυνο για τα υποκείμενα⁷². Εξάλλου, αντίστοιχο

βοήθημα εμπεριέχεται και στον πρόσφατο κατάλογο της ελληνικής Αρχής, σύμφωνα με τον οποίο η διενέργεια ΕΑΠΔ κρίνεται υποχρεωτική (και, ως εκ τούτου, υφίσταται με άλλα λόγια υψηλός κίνδυνος) όταν, στο πλαίσιο μίας πράξης επεξεργασίας, πληρούται τουλάχιστον ένα από τα κριτήρια της 1ης ή της 2ης κατηγορίας των κριτηρίων επικινδυνότητας που εκεί προβλέπονται ή όταν συντρέχει ένα τουλάχιστον κριτήριο ως προς την 3η κατηγορία και η επεξεργασία αφορά είδη και σκοπούς επεξεργασίας της 1ης κατηγορίας ή/και είδη δεδομένων ή/και κατηγορίες υποκειμένων της 2ης κατηγορίας⁷³. Τέλος, το τρίτο στάδιο αναφέρεται στη λήψη μέτρων μετριασμού του εξακριβωθέντος κινδύνου, δηλαδή τεχνικών και οργανωτικών μέτρων εξάλειψης ή μείωσης της πιθανότητας πραγματοποίησης συμβάντος και της πιθανότητας επέλευσης και σοβαρότητας των ενδεχόμενων εξ αυτού επιπτώσεων για τα υποκείμενα σε αποδεκτά επίπεδα. Ασφαλώς, η επιλογή και εφαρμογή μέτρων μετριασμού του κινδύνου κλιμακώνεται σε συνάρτηση με την αξιολόγηση του εκάστοτε κινδύνου που απορρέει από την επεξεργασία δεδομένων, μάλιστα ήδη εκ σχεδιασμού και εξ ορισμού⁷⁴, ενώ για την επιλογή τους δύνανται να αξιοποιηθούν τεχνικά πρότυπα ή κώδικες δεοντολογίας, μεταξύ άλλων.

Αυτό που θα πρέπει να υπογραμμισθεί είναι ότι η διαχείριση κινδύνου από επεξεργασία δεδομένων είναι μία δραστηριότητα δυναμική, δεδομένου ότι ο κίνδυνος θα πρέπει να νοηθεί ως συνεχής και μεταβλητός⁷⁵. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία διαχείρισης κινδύνου περιλαμβάνει και ένα τέταρτο στάδιο, αυτό της παρακολούθησης και της ενδεχόμενης επανεξέτασης των αποτελεσμάτων της διενεργηθείσας αξιολόγησης, ιδίως όταν μεταβάλλονται στοιχεία της επεξεργασίας, ώστε όχι μόνο να επιτυγχάνεται διαρκής συμμόρφωσης αλλά και να μην υπονομεύεται το επίπεδο προστασίας δεδομένων σε ένα περιβάλλον που μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου⁷⁶. Ο δυναμικός χαρακτήρας της διαχείρισης κινδύνου ευθυγραμμίζεται με τη φιλοσοφία εγρήγορης που εισάγει ο Κανονισμός σε σχέση με τη συμμόρφωση των υπευθύνων επεξεργασίας, η οποία εκφράζεται σε αρκετές

66. Πρβλ. ΖΟΡΚΑΔΗ, ό.π., σ. 259 όπου γίνεται λόγος για διάγραμμα διακινδύνευσης και ιεράρχηση κινδύνων.
67. Η μέτρηση του κινδύνου μίας επεξεργασίας δύναται να πραγματοποιηθεί μέσω βαθμολόγησης της πιθανότητας του συμβάντος και της σοβαρότητας των επιπτώσεων για τα υποκείμενα, με βάση μία αριθμητική κλίμακα. Το γινόμενο της βαθμολόγησης θα αποτελέσει την ποσοτικοποιημένη αξιολόγηση του κινδύνου, η οποία εν συνεχεία δύναται να αποτελέσει αντικείμενο συγκριτικής ταξινόμησης, στο πλαίσιο της συνολικής δραστηριότητας επεξεργασίας δεδομένων. Βλ. και ΛΟΥΚΑ, ό.π., σ. 545, υποσημ. 9.
68. Η εκτίμηση και διαχείριση του κινδύνου δύναται να στηρίζεται σε εφαρμογή διεθνών προτύπων (πχ. ISO) ή στη χρήση εξειδικευμένου λογισμικού (βλ. πχ. PIA open source software που παρήγαγε η CNIL, <https://www.cnil.fr/en/open-source-pia-software-helps-carry-out-data-protection-impact-assessment>). Για τα τεχνικά πρότυπα βλ. ιδίως ΖΟΡΚΑΔΗ, ό.π., σ. 256 επ.
69. Ibid, σ. 10 επ.
70. Πρβλ. ΖΟΡΚΑΔΗ, ό.π., σ. 253, όπου τα εν λόγω κριτήρια ταξινομούνται περαιτέρω σε τρεις κατηγορίες: σκοποί επεξεργασίας, είδη δεδομένων, χαρακτηριστικά ή χρησιμοποιούμενα μέσα επεξεργασίας. Αντίστοιχη κατηγοριοποίηση εμπεριέχεται στον πρόσφατο κατάλογο που δημοσίευσε η Ελληνική Αρχή Προστασίας Δεδομένων (σ. 7).
71. Τα προβλεπόμενα κριτήρια είναι τα εξής: Αξιολόγηση ή βαθμολόγηση. Αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων ή παρόμοιο σημαντικό αποτέλεσμα κατά ανάλογο τρόπο. Συστηματική παρακολούθηση. Ευάισθητα δεδομένα ή δεδομένα εξαιρετικά προσωπικού χαρακτήρα. Μεγάλη κλίμακα επεξεργασίας. Αντιστοίχιση/συνδυασμός συνόλων δεδομένων. Ευάλωτα υποκείμενα. Καινοτόμος χρήση και εφαρμογή οργανωτικών λύσεων / νέες τεχνολογίες. Επεξεργασία που επιφέρει δυσχέρεια στην άσκηση δικαιώματος υποκειμένου ή δυσκολία στη σύναψη σύμβασης ή στη χρήση υπηρεσίας.
72. Χωρίς όμως αυτό να αποκλείει την περίπτωση που ένας υπεύθυνος επεξεργασίας αποφασίσει (και είναι σε θέση να υπο-

στηρίξει) τη μη εκπόνηση εκτίμησης αντικτύπου ακόμα και αν πληρούνται δύο εκ των κριτηρίων, ή αντίστροφα, να θεωρήσει ότι η εκτίμηση αντικτύπου θα πρέπει να διενεργηθεί ακόμα και αν ένα μόνο εκ των κριτηρίων πληρούται. Βλ. σχετικά WP29 DPIA, σ. 13. Εξ αυτού του λόγου είναι δυνατόν να γίνει λόγος για «δικαίωμα» εκτίμησης αντικτύπου, στο πλαίσιο αυτοσυμμόρφωσης και λογοδοσίας του νέου Κανονισμού.

73. Βλ. Απόφαση της Αρχής 65/2018, σ. 7 επ., όπου και οι σχετικές κατηγορίες κριτηρίων.
74. ΖΟΡΚΑΔΗΣ, ό.π., σ. 265.
75. Έτσι, ΛΟΥΚΑΣ, ό.π., σ. 546.
76. Έτσι WP29 DPIA, σ. 17. Πρβλ. και την αντίστοιχη πρόβλεψη επανεξέτασης αναφορικά με τη διενέργεια εκτίμησης αντικτύπου, βλ. ανωτέρω παρ. 19.

περιπτώσεις ως ρητή υποχρέωση επανεξέτασης και επικαιροποίησης των κινδύνων και των μέτρων ή ενεργειών συμμόρφωσης⁷⁷. Κατά συνέπεια, οι υπεύθυνοι επεξεργασίας θα πρέπει να αξιολογούν τακτικά τους κινδύνους που απορρέουν από τις δραστηριότητες επεξεργασίας τους, και να εξετάζουν σε περιοδική βάση τις αναλύσεις κινδύνου, για να εξακριβώνουν το κατά πόσο ο υπάρχων κίνδυνος μετριάζεται επαρκώς από τα τεχνικά, οργανωτικά ή άλλα μέτρα αντιμετώπισης που έχουν ληφθεί⁷⁸. Συνακόλουθα, η ορθή διαχείριση κινδύνου και η κατάλληλη επιλογή και εφαρμογή των μέτρων μετριασμού του κινδύνου με βάση το μέγεθος του τελευταίου επηρεάζει τον βαθμό ευθύνης του υπεύθυνου ή εκτελούντος την επεξεργασία σε περίπτωση παράβασης του Κανονισμού, αφού τα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα τα οποία εφαρμόζονται, ως αποτέλεσμα, κατ' αρχήν, της διενεργηθείσας διαχείρισης κινδύνου, είναι ένα στοιχείο το οποίο λαμβάνεται υπόψη κατά την επιβολή κυρώσεων από την αρμόδια Αρχή⁷⁹.

Τέλος, πέραν της προληπτικής διαχείρισης κινδύνου που περιγράφηκε ανωτέρω, οι υπεύθυνοι επεξεργασίας καλούνται να προβούν σε διαχείριση κινδύνου που σχετίζεται ειδικά με διαλειφθείσα παραβίαση δεδομένων. Σε αυτή την περίπτωση, δεδομένου ότι ο κίνδυνος σχετίζεται με τετελεσμένο συμβάν παραβίασης, ο υπεύθυνος επεξεργασίας θα πρέπει να αξιολογήσει πλέον μόνο τη σοβαρότητα και την πιθανότητα επέλευσης των επιπτώσεων από το συμβάν της παραβίασης, ώστε να εκτιμηθεί κατά πόσο υφίσταται υψηλός ή μη κίνδυνος για τα δικαιώματα των υποκειμένων και αντιστοίχως να ανταποκριθεί στις σχετικές υποχρεώσεις γνωστοποίησης στην Αρχή και, ενδεχομένως, ανακοίνωσης του συμβάντος στα υποκείμενα.

V. Συμπεράσματα

Συγκεφαλαιώνοντας την προεκτεθείσα ανάλυση, μπορούν να διατυπωθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

77. Βλ. πχ. άρθρο 24 παρ. 1, τελ. εδάφιο, αναφορικά με τη γενική υποχρέωση λογοδοσίας· άρθρο 35 παρ. 11, αναφορικά με την Εκτίμηση Αντικτύπου.

78. Πρβλ. WP29 DPIA, σ. 7, υποσημ. 10

79. Βλ. άρθρο 83 παρ. 2 δ), όπου για τον υπολογισμό του ύψους του διοικητικού προστίμου, λαμβάνεται υπόψη, μεταξύ άλλων, ο βαθμός ευθύνης του υπευθύνου επεξεργασίας ή του εκτελούντος την επεξεργασία, λαμβάνοντας υπόψη τα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα που εφαρμόζουν δυνάμει των άρθρων 25 (Προστασία των δεδομένων ήδη από τον σχεδιασμό και εξ ορισμού) και 32 (ασφάλεια δεδομένων). Βλ. σχετικά MALDOFF, ό.π., σ. 3: «*Although not explicitly stated, risk-analysis concepts underlie the criteria set forth for authorities when assessing penalties to controllers for non-compliance*» και *ibid.* σ. 5: «*[...] fines should be imposed in accordance with the risk profile of the operation and the extent to which the controller appropriately addressed the risk*».

1. Υπό τον νέο Κανονισμό, ο κίνδυνος, ποικίλης σοβαρότητας και πιθανότητας, εκλαμβάνεται ως εγγενές στοιχείο της επεξεργασίας δεδομένων⁸⁰ και, αντιστοίχα, η επεξεργασία δεδομένων θεωρείται μία δραστηριότητα η οποία είναι εγγενώς επικίνδυνη για τα δικαιώματα, ελευθερίες και συμφέροντα των υποκειμένων.

2. Το νέο πλαίσιο αντικατοπτρίζει τη δικαιοπολιτική επιλογή ρυθμιστικής συσχέτισης της προστασίας δεδομένων με την επικινδυνότητα της επεξεργασίας. Αυτή η προσέγγιση αποσκοπεί στην επίτευξη ενός επιπέδου προστασίας, το οποίο θα καθιστά τις επεξεργασίες δεδομένων ασφαλείς και όσο το δυνατόν ακίνδυνες για τα υποκείμενα⁸¹. Για αυτόν τον λόγο, το επίκεντρο του ρυθμιστικού ενδιαφέροντος μετατοπίζεται προς την υιοθέτηση μηχανισμών και διαδικασιών έντονης τεχνοκρατικής φύσεως⁸², που αφορούν ειδικά επεξεργασίες, οι οποίες, λόγω της φύσης, του πεδίου εφαρμογής, του πλαισίου και των σκοπών τους, ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα υψηλό κίνδυνο για τα υποκείμενα⁸³. Παράλληλα, παρατηρείται απομάκρυνση από γενικές αδιαβάθμητες υποχρεώσεις συμμόρφωσης διοικητικής φύσεως και οριζόντιας εφαρμογής, όπως οι γνωστοποιήσεις επεξεργασίας στις εποπτικές αρχές του παλαιού καθεστώτος, οι οποίες καταργούνται⁸⁴ και στην ουσία αντικαθίστανται από αυτοσυμμόρφωση, η οποία παραμετροποιείται (και) με βάση τον κίνδυνο. Έτσι, ο κίνδυνος αποτελεί πλέον ένα σαφές ρυθμιστικό θεμέλιο του Γενικού Κανονισμού, το οποίο οδηγεί τόσο σε παραμετροποίηση των υποχρεώσεων συμμόρφωσης ανάλογα με τον κίνδυνο της επεξεργασίας όσο και στη γένεση αμιγώς κινδυνοκεντρικών υποχρεώσεων εις βάρος των υπευθύνων επεξεργασίας, όπως η υποχρέωση διενέργειας Εκτίμησης Αντικτύπου. Αντιστρόφως, υποστηρίζεται η στροφή προς πρακτικές επεξεργασίας που ενέχουν χαμηλό κίνδυνο για τα υποκείμενα, όπως η επεξεργασία ψευδωνυμοποιημένων δεδομένων⁸⁵.

80. Έτσι ρητώς ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 99.

81. Πρβλ. Statement, σ. 3.

82. Βλ. έτσι ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, ό.π., σ. 9.

83. Αυτή η προσέγγιση επιτρέπει μία ευέλικτη εφαρμογή των κανονιστικών επιταγών, η οποία θεωρήθηκε ως σημαντικό προσόν με όρους αποτελεσματικότητας (*selective to be effective*), μιας και η έκταση των υποχρεώσεων συναρτάται με την επικινδυνότητα της επεξεργασίας. Βλ. για τη σχετική άποψη ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 96 και τις εκεί παραπομπές.

84. Πρβλ. αιτ. σκ. 89: «*Επομένως, γενικές υποχρεώσεις γνωστοποίησης τέτοιου είδους, χωρίς διαφοροποιήσεις, θα πρέπει να καταργηθούν και να αντικατασταθούν με αποτελεσματικές διαδικασίες και μηχανισμούς που επικεντρώνονται σε εκείνους τους τύπους πράξεων επεξεργασίας που ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα υψηλό κίνδυνο για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των φυσικών προσώπων λόγω της φύσης, του πεδίου εφαρμογής, του πλαισίου και των σκοπών τους*».

85. Βλ. αιτ. σκ. 28: «*Η χρήση της ψευδωνυμοποίησης στα δεδομένα*

3. Η κινδυνοκεντρική διαμόρφωση του ρυθμιστικού πλαισίου συνεπάγεται κινδυνοκεντρική συμμόρφωση για τους υπεύθυνους και εκτελούντες την επεξεργασία, δεδομένου ότι η ικανοποίηση των απαιτήσεων σύνομης επεξεργασίας προϋποθέτει την εξακρίβωση, ανάλυση, αξιολόγηση και αντιμετώπιση των κινδύνων που συνδέονται με την επιδιωκόμενη επεξεργασία δεδομένων και να προσαρμόσουν τα διαλαμβανόμενα μέτρα και ενέργειες συμμόρφωσης στο αντίστοιχο μέγεθος κινδύνου που συ-

---

προσωπικού χαρακτήρα μπορεί να μειώσει τους κινδύνους για τα υποκείμενα των δεδομένων και να διευκολύνει τους υπευθύνους επεξεργασίας και τους εκτελούντες την επεξεργασία να τηρήσουν τις οικείες υποχρεώσεις περί προστασίας των δεδομένων».

νεπάγεται η επεξεργασία (*risk-measured responses*), προβαίνοντας μάλιστα τακτικά σε επανεξέτασή τους. Κατά συνέπεια, η διαχείριση κινδύνου από επεξεργασία συνιστά ένα δομικό στοιχείο της διασφάλισης και διατήρησης συμμόρφωσης με τις επιταγές του Κανονισμού.

4. Τα βασικά βήματα διαχείρισης κινδύνου θα πρέπει να ενσωματωθούν στη νέα φιλοσοφία (αυτό)συμμόρφωσης των υπεύθυνων επεξεργασίας (και σε ορισμένες περιπτώσεις) των εκτελούντων την επεξεργασία, οι οποίοι καλούνται να εντάξουν τη διαχείριση κινδύνου από επεξεργασία δεδομένων εντός του κύκλου συμμόρφωσης των συστημάτων, μηχανισμών ασφαλείας, διαδικασιών και πολιτικών τους με τις επιταγές σύνομης επεξεργασίας δεδομένων που θέτει ο Κανονισμός.

Ο περιορισμός της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στην Οδηγία 2016/680/ΕΕ: Δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων ή «δικαίωμα» των αρμοδίων αρχών;

Αντώνης Π. Βενέρης*

Το άρθρο 16 ΣΛΕΕ απαιτεί ένα ισχυρό σύστημα προστασίας δεδομένων, το οποίο θα είναι ικανό να παράσχει ισοδύναμη προστασία για όλα τα φυσικά πρόσωπα. Η διάταξη αυτή του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου πρέπει να εφαρμόζεται πλήρως και στον τομέα της αστυνομικής και δικαστικής συνεργασίας. Πλέον, η επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τομέα της «δημόσιας ασφάλειας» διέπεται από τη νέα Οδηγία 2016/680/ΕΕ, η οποία αποτελεί ένα ξεχωριστό νομικό πλαίσιο και ειδικότερο αυτού του Κανονισμού 2016/679. Αν και ο τομέας της αστυνομικής και δικαστικής συνεργασίας απαιτεί ειδικούς κανόνες, κάθε παρέκκλιση από τους γενικούς κανόνες προστασίας δεδομένων πρέπει να αιτιολογείται δεόντως, επί τη βάση της κατάλληλης στάθμισης του «δημόσιου συμφέροντος στη δημόσια ασφάλεια» και των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών. Σημαντικό, ωστόσο, έλλειμμα στην προστασία που παρέχει η Οδηγία 2016/680/ΕΕ διαπιστώνεται, ιδίως στις διατάξεις που αφορούν στα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων. Συγκεκριμένα, η άσκηση τους υπόκειται σε ένα εξαιρετικά ευρύ πλέγμα περιορισμών αόριστου χαρακτήρα με ότι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για τη διαφάνεια της επεξεργασίας των δεδομένων. Ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζει ο «περιορισμός της επεξεργασίας», καθόσον από το γράμμα των διατάξεων της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ συνάγεται ότι υπό το «πέπλο» δικαιώματος προωθούνται εμμέσως περιορισμοί τόσο στο δικαίωμα διαγραφής όσο και σε θεμελιώδεις αρχές της επεξεργασίας των δεδομένων.

Οδηγία 2016/680/ΕΕ – δημόσια ασφάλεια – δικαιώματα υποκειμένων – περιορισμός της επεξεργασίας

I. Εισαγωγή

Στο έως τώρα διαμορφωθέν πλαίσιο του δικαίου περι προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, πρωταρχικής σημασίας είναι οι διατάξεις, οι οποίες κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων. Τα εν λόγω δικαιώματα αποσκοπούν στην πλήρωση της θεμελιώδους αρχής της διαφάνειας της επεξεργασίας των δεδομένων και λειτουργούν ως ασφαλιστικές δικλείδες έναντι του υπεύθυνου επεξεργασίας, αποτελώντας μια σύνθετη μορφή διαδικαστικής και οργανωτικής διασφάλισης του δικαιώματος στον πληροφοριακό αυτοκαθορισμό¹.

Έχει υπογραμμισθεί ότι η διαφάνεια της επεξεργασίας αποτελεί ζωτικό στοιχείο στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, όχι μόνο λόγω της εγγενούς αξίας της, αλλά και επειδή επιτρέπει την άσκηση των βασικών δικαιωμάτων ελέγχου της επεξεργασίας από τα υποκείμενα των δεδομένων. Με την πρόβλεψη των δικαιωμάτων, τα φυσικά πρόσωπα εξοπλίζονται με μέσα άμυνας και, επομένως, τους παρέχεται η δυνατότητα να γνωρίζουν και να συν-προσδιορίζουν ποιες πληροφορίες που τους αφορούν μπορούν να αποτελούν αντικείμενο της επεξεργασίας² και να «αμύνονται» κατ' αυτής.

Στην περίπτωση της νέας Οδηγίας 2016/680/ΕΕ «για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξερ-

γασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς της πρόληψης, διερεύνησης, ανίχνευσης ή δίωξης ποινικών αδικημάτων ή της εκτέλεσης ποινικών κυρώσεων και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της Απόφασης-πλαισίου 2008/977/ΔΕΥ του Συμβουλίου», ο ενωσιακός νομοθέτης θεσπίζει κοινούς κανόνες μεταξύ των κρατών μελών, ώστε αφενός, να καθίσταται εφικτή η ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα μεταξύ των «αρμοδίων αρχών»³ αφετέρου, να διασφαλίζεται ένα υψηλό επίπεδο προστασίας. Οι διατάξεις της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ περιορίζονται στην επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από τις αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς που περιγράφονται ρητώς στο άρθρο 1 παρ. 1, ήτοι «... για τους σκοπούς της πρόληψης, της διερεύνησης, της ανίχνευσης ή της δίωξης ποινικών αδικημάτων ή της εκτέλεσης ποινικών κυρώσεων, περιλαμβανομένων της προστασίας από απειλές κατά της δημόσιας ασφάλειας και της αποτροπής τους», οι οποίοι εξαιρούνται του γενικού πλαισίου του Κανονισμού 2016/679⁴. Περαιτέρω, ο νομοθέτης της Οδηγίας

* ΔΝ, Ειδικός Επιστήμονας Γραφείου Ειδικών Εμπειρογνομητών Εισαγγελέα Εγκλημάτων Διαφθοράς Αθηνών

1. Βλ. Λ. ΜΗΤΡΟΥ, Η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1999, σ. 31.

2. Ibid, σ. 29.

3. Για τον ορισμό της «αρμόδιας αρχής», βλ. άρθρο 3 στοιχείο 7 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ (EL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj>). Γίνεται αντιληπτό ότι στις εν λόγω αρμόδιες αρχές περιλαμβάνονται όχι μόνο δημόσιες αρχές, όπως οι δικαστικές αρχές, η αστυνομία ή άλλες αρχές επιβολής του νόμου, αλλά και οποιοσδήποτε άλλος φορέας ή οποιαδήποτε οντότητα στα οποία δίκαιο του κράτους μέλους αναθέτει την άσκηση δημόσιας αρχής και την άσκηση δημόσιων εξουσιών για τους σκοπούς της παρούσας οδηγίας, βλ. στο πλαίσιο αυτό αιτιολογική σκ. 11 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ (<http://data.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj>).

4. Βλ. άρθρο 2 παρ. 2, στοιχείο δ' του Κανονισμού 2016/679 (<http://>

2016/680/ΕΕ, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαίτερη φύση του τομέα της αστυνομίας και της ποινικής δικαιοσύνης, υιοθετεί ειδικούς κανόνες για την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των ατόμων τα οποία εμπλέκονται σε ποινικές διαδικασίες, είτε πρόκειται για υπόπτους είτε για άλλα πρόσωπα⁵, την υποχρέωση τήρησης μέτρων ασφαλείας, καθώς και τον έλεγχο της επεξεργασίας από ανεξάρτητη εποπτική αρχή.

Αναφορικά με τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων, στις διατάξεις των άρθρων 12-18 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ προβλέπεται ένα ευρύ πλέγμα διασφαλίσεων. Συγκεκριμένα, κατοχυρώνονται τα δικαιώματα στην ενημέρωση (άρθρο 13), πρόσβαση (άρθρο 14), διόρθωση ή διαγραφή δεδομένων (άρθρο 16 παρ. 1 και 2) καθώς και στον περιορισμό της επεξεργασίας (άρθρο 16 παρ. 3). Επίσης, παρέχεται το δικαίωμα άσκησής τους μέσω της αρμόδιας εποπτικής αρχής, υπό τους όρους που η εν λόγω διάταξη θέτει (άρθρο 17).

Γίνεται αντιληπτό ότι τα εν λόγω δικαιώματα δεν συνιστούν καινοτομία της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ. Η καθιέρωσή τους, κατά την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τομέα της δημόσιας ασφάλειας, έχει επαναληφθεί σε προγενέστερα νομοθετικά κείμενα, όπως λ.χ. στην Απόφαση-πλαίσιο 2008/977/ΔΕΥ και στον Κανονισμό 1987/2006⁶.

Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι, όταν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο ποινικής έρευνας ή διαδικασίας ενώπιον των ποινικών δικαστηρίων, τα κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν την άσκηση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στα άρθρα 13, 14 και 16 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ στη βάση της εθνικής τους νομοθεσίας⁷. Συνεπώς, η πραγματική προστιθέμενη αξία της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, τουλάχιστον αναφορικά με τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων, ενδεχομένως να περιορισθεί σε μεγάλο βαθμό, καθώς εξαρτάται από τη μεταφορά της στο εθνικό δίκαιο και την πρόθεση του νομοθέτη να τροποποιήσει ή να προσθέσει ειδικές ρυθμίσεις, ιδίως στο πλαίσιο των

διατάξεων του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (στο εξής ΚΠΔ), καθώς και από την υποχρέωση του εθνικού δικαστή να διασφαλίσει ότι η εν λόγω Οδηγία εφαρμόζεται ομοιογενώς σε όλη την ΕΕ.

Εν πάση περιπτώσει, έχει καταστεί σαφές ότι οι αστυνομικές και δικαστικές αρχές δεν μπορούν πάντοτε να εξασφαλίζουν διαφάνεια όσον αφορά τους τρόπους επεξεργασίας και τα είδη των δεδομένων που διατηρούν στα συστήματα αρχειοθέτησης, καθόσον κάτι τέτοιο θα έθετε σε κίνδυνο τις εν εξελίξει έρευνες. Για τον λόγο αυτό, τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων, όπως κατοχυρώνονται στις ως άνω διατάξεις δεν είναι απόλυτα και, επομένως, υπόκεινται σε περιορισμούς.

Επειδή η ιδιωτική ζωή των υποκειμένων των δεδομένων μπορεί να επηρεασθεί ιδιαίτερος λόγω του παρεμβατικού χαρακτήρα του τομέα της επιβολής του νόμου και του βαθμού ευαισθησίας των δεδομένων που υποβάλλονται σε επεξεργασία, υπάρχει ιδιαίτερη ανάγκη να παρέχεται ασφάλεια δικαίου στα υποκείμενα των δεδομένων και, ασφαλώς, να μην αποδυναμώνονται τα δικαιώματά τους κατά τρόπο υπέρμετρο και δυσανάλογο.

Δεδομένου ότι οι περιορισμοί των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων αποτελούν εξαιρέσεις, πρέπει να εφαρμόζονται μόνο στο μέτρο που είναι αναγκαίοι και ανάλογοι σύμφωνα με τις διατάξεις του ΧΘΔΕΕ και της ΕΣΔΑ, όπως έχουν ερμηνευθεί από τη νομολογία του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ αντιστοίχως⁸ και να συνοδεύονται από τις κατάλληλες διασφαλίσεις. Εκτός αυτού, οι εξαιρέσεις πρέπει να είναι περιορισμένες και σαφώς καθορισμένες και, όπου είναι δυνατόν, μερικώς και χρονικά ορισμένες. Ωστόσο, οι ως άνω απαιτήσεις δεν φαίνεται να διασφαλίζονται επαρκώς στο πλαίσιο των διατάξεων της Οδηγίας 2016/680.

II. Τα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων και οι περιορισμοί τους

Αρχικώς, πρέπει να υπομνησθεί ότι στο άρθρο 12 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ θεσπίζεται η υποχρέωση του υπεύθυνου επεξεργασίας να διαθέτει διαφανείς και εύκολα προσιτές πληροφορίες και να επικοινωνεί με το υποκείμενο των δεδομένων αναφορικά με τα ζητήματα που προκύπτουν από την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, χρησιμοποιώντας σαφή και απλή γλώσσα. Ωστόσο, η υποχρέωση αυτή αποδυναμώνεται σε μεγάλο βαθμό, ιδίως λόγω των ειδικών εξαιρέσεων στο δικαίωμα ενημέρωσης του άρθρου 13 παρ. 3. Ειδικότερα, στο άρθρο 13 παρ. 1 και 2 προβλέπεται το δικαίωμα στην ενημέρωση του υποκειμένου των δεδομένων, ενώ στην παρ. 3 παρέχεται η ευχέρεια των κρατών με-

data.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj).

5. Βλ. άρθρο 6 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ.

6. Βλ. Α.Π. ΒΕΝΕΡΗΣ, Σύστημα Πληροφοριών Σένγκεν: Δικαιώματα πρόσβασης και αντίρρησης και αόριστες έννοιες, σε Λ. Κοτσαλή, Προσωπικά Δεδομένα: Ανάλυση-Σχόλια-Εφαρμογή, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2016, passim.

7. Η εν λόγω διαπίστωση συνάγεται ρητώς και από το άρθρο 18 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, το οποίο ορίζει ότι «Τα κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν ότι η άσκηση των δικαιωμάτων τα οποία αναφέρονται στα άρθρα 13, 14 και 16 πραγματοποιείται σύμφωνα με το δίκαιο του κράτους μέλους, εάν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα περιέχονται σε δικαστική απόφαση ή αρχείο ή φάκελο υπόθεσης που υποβάλλεται σε επεξεργασία στο πλαίσιο ποινικής έρευνας και διαδικασίας» βλ. στο πλαίσιο αυτό αιτιολογικές σκ. 20, 49 και 107 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ.

8. Βλ. αιτιολογική σκ. 46 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ.

λών να επιβάλλουν περιορισμούς στο εν λόγω δικαίωμα με σκοπό «... α) την αποφυγή της παρακώλυσης επίσημων ή νομικών ερευνών, διερευνήσεων ή διαδικασιών, β) την αποφυγή της παρεμπόδισης της πρόληψης, της ανίχνευσης, της διερεύνησης ή της δίωξης ποινικών αδικημάτων ή της εκτέλεσης ποινικών κυρώσεων, γ) την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, δ) την προστασία της εθνικής ασφάλειας, ε) την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών τρίτων ...».

Περαιτέρω, με βάση το άρθρο 14 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, το υποκείμενο των δεδομένων δικαιούται να λαμβάνει από τον υπεύθυνο επεξεργασίας «... επιβεβαίωση του κατά πόσο τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν υποβάλλονται ή όχι σε επεξεργασία και εφόσον συμβαίνει αυτό, να αποκτά πρόσβαση στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα ...»⁹. Παρά ταύτα, στο άρθρο 15 παρ. 1 ορίζονται οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο υπεύθυνος επεξεργασίας μπορεί να περιορίζει μερικώς ή πλήρως την πρόσβαση του υποκειμένου στα δεδομένα που το αφορούν. Ειδικότερα, παρατηρείται ότι οι λόγοι περιορισμού του δικαιώματος πρόσβασης συνιστούν ακριβή αναδιατύπωση των αντίστοιχων περιορισμών του δικαιώματος στην ενημέρωση του άρθρου 13, που αναφέρθηκαν ανωτέρω. Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 15 παρ. 2 και για τους ίδιους λόγους δύναται να παραλείπεται η ενημέρωση του υποκειμένου των δεδομένων στην περίπτωση που λαμβάνει χώρα περιορισμός του δικαιώματος πρόσβασης, κατά παρέκκλιση από την κατ' αρχήν υποχρέωση του υπευθύνου επεξεργασίας που προβλέπεται στην ίδια διάταξη.

Επιπροσθέτως, στο άρθρο 16 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ προβλέπονται τα δικαιώματα στη διόρθωση και διαγραφή των δεδομένων καθώς και η δυνατότητα υποβολής αιτήματος για τον περιορισμό της επεξεργασίας. Συγκεκριμένα, ο ενωσιακός νομοθέτης προβλέπει στις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 1 και 2 το δικαίωμα του υποκει-

μένου των δεδομένων να απαιτήσει τη συμπλήρωση ή τη διόρθωση των δεδομένων καθώς και να εξασφαλίζει από τον υπεύθυνο επεξεργασίας τη διαγραφή τους, εάν η επεξεργασία παραβιάζει τις διατάξεις των άρθρων 4, 8 ή 10 που αφορούν στις θεμελιώδεις αρχές και τη νομιμότητα της επεξεργασίας.

Ωστόσο, τα δικαιώματα διόρθωσης και διαγραφής, όπως άλλωστε και τα δικαιώματα ενημέρωσης και πρόσβασης, υπόκεινται σε περιορισμούς, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 4 της Οδηγίας 2016/680. Ειδοποιός διαφορά των περιοριστικών διατάξεων του άρθρου 16 παρ. 4 με τις αντίστοιχες των άρθρων 13 παρ. 3 και 15 των δικαιωμάτων ενημέρωσης και πρόσβασης αντιστοίχως, είναι ότι ο νομοθέτης δεν διατυπώνει ρητώς τους λόγους, για τους οποίους ο υπεύθυνος επεξεργασίας μπορεί να αρνηθεί την ικανοποίηση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 1-3¹⁰. Συνεπώς, ο υπεύθυνος επεξεργασίας δύναται να αρνηθεί και επομένως, να περιορίσει την εμβέλεια των δικαιωμάτων διόρθωσης, διαγραφής και περιορισμού της επεξεργασίας για λόγους, οι οποίοι, παρά ταύτα, δεν προβλέπονται ρητώς, γεγονός το οποίο συνιστά παραβίαση του κριτηρίου της προβλεψιμότητας.

Περαιτέρω, το άρθρο 16 παρ. 4 καθιερώνει την υποχρέωση του υπεύθυνου επεξεργασίας να ενημερώσει το υποκείμενο των δεδομένων σε περίπτωση περιορισμού κάποιου εκ των δικαιωμάτων διόρθωσης ή διαγραφής των δεδομένων ή περιορισμού της επεξεργασίας.

Ωστόσο, η ως άνω ενημέρωση δεν είναι απόλυτη και μπορεί να περιορίζεται με νομοθετικά μέτρα για τη διαφύλαξη των ίδιων σκοπών, που απαριθμούνται ως εξαιρέσεις στις περιπτώσεις των δικαιωμάτων των διατάξεων των άρθρων 13 και 15 παρ. 1, 3. Ήτοι, όπως και στις αντίστοιχες περιπτώσεις των δικαιωμάτων ενημέρωσης και πρόσβασης, ο εθνικός νομοθέτης δύναται να θεσπίζει μέτρα, ώστε να απαλλάσσει τον υπεύθυνο επεξεργασίας από την υποχρέωση ενημέρωσης του υποκειμένου των δεδομένων σχετικά με την επιβολή περιορισμών στα δικαιώματα του άρθρου 16¹¹.

9. Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 14 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, το υποκείμενο των δεδομένων μπορεί να λαμβάνει τις εξής πληροφορίες: «α) τους σκοπούς και τη νομική βάση για την επεξεργασία, β) τις κατηγορίες δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των οποίων γίνεται επεξεργασία, γ) τους αποδέκτες ή τις κατηγορίες αποδεκτών στους οποίους γνωστοποιήθηκαν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, ιδίως τους αποδέκτες σε τρίτες χώρες ή διεθνείς οργανισμούς, δ) εφόσον είναι δυνατόν, το προβλεπόμενο χρονικό διάστημα αποθήκευσης των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ή, όταν αυτό είναι αδύνατο, τα κριτήρια που καθορίζουν το εν λόγω διάστημα, ε) την ύπαρξη δικαιώματος υποβολής αιτήματος στον υπεύθυνο επεξεργασίας για τη διόρθωση, ή τη διαγραφή δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ή τον περιορισμό της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που αφορούν στο υποκείμενο των δεδομένων, στ) το δικαίωμα υποβολής καταγγελίας στην εποπτική αρχή και τα στοιχεία επικοινωνίας με την εποπτική αρχή, ζ) τη γνωστοποίηση των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα τα οποία υποβάλλονται σε επεξεργασία και κάθε διαθέσιμη πληροφορία όσον αφορά στην προέλευσή τους».

10. Κάτι τέτοιο γίνεται αντιληπτό από τη διατύπωση του άρθρου 16 παρ. 4, στο οποίο θεσπίζεται η υποχρέωση του υπεύθυνου επεξεργασίας «να ενημερώνει εγγράφως το υποκείμενο των δεδομένων για κάθε άρνηση διόρθωσης ή διαγραφής δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ή περιορισμού της επεξεργασίας και για τους λόγους της άρνησης».

11. Ωστόσο, η θέσπιση μιας τέτοιας διάταξης, αφορώσας στην απαλλαγή του υπεύθυνου επεξεργασίας από την υποχρέωση ενημέρωσης, πολύ πιθανό να έρθει σε αντίθεση με βασικές θεμελιώδεις αρχές της ποινικής διαδικασίας. Μια τέτοια διαπίστωση ερείδεται επί του άρθρου 93 παρ. 2, εδάφιο α' Σ., στο οποίο ορίζεται ρητώς ότι κάθε δικαστική απόφαση πρέπει να είναι ειδικώς και εμπεριστατωμένως αιτιολογημένη. Η θεμελιώδης αυτή αρχή της αιτιολόγησης κατοχυρώνεται περαιτέρω σε

Παρ' όλα αυτά, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 3, στο οποίο προβλέπεται το δικαίωμα του υποκειμένου να αιτηθεί τον περιορισμό της επεξεργασίας των δεδομένων, καθόσον ο σκοπός του προσομοιάζει περισσότερο με περιορισμό στο δικαίωμα διαγραφής παρά με δικαίωμα καθεαυτό.

III. Η περίπτωση του «δικαιώματος» στον περιορισμό της επεξεργασίας

Όπως προαναφέρθηκε, πλέον των δικαιωμάτων διόρθωσης και διαγραφής του άρθρου 16 παρ. 1 και 2 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, ο νομοθέτης εισάγει τη δυνατότητα περιορισμού της επεξεργασίας. Ειδικότερα, στο άρθρο 16 παρ. 3 προβλέπεται ότι «Αντί της διαγραφής, ο υπεύθυνος επεξεργασίας περιορίζει την επεξεργασία, εάν: α) η ακρίβεια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα αμφισβητηθεί από το υποκείμενο των δεδομένων και δεν μπορεί να διαπιστωθεί το κατά πόσον αυτά είναι ακριβή ή ανακριβή· β) επιβάλλεται να διατηρηθούν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα για σκοπούς απόδειξης».

Γίνεται αντιληπτό από τη γραμματική ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 3 ότι ο περιορισμός της επεξεργασίας λαμβάνει χώρα με απόφαση του υπεύθυνου επεξεργασίας («... Αντί της διαγραφής, ο υπεύθυνος επεξεργασίας περιορίζει την επεξεργασία ...»), με την προϋπόθεση ότι συντρέχει τουλάχιστον μια εκ των ως άνω στις περ. α' και β' προϋποθέσεων. Συνεπώς, η διατύπωση του άρθρου 16 παρ. 3, το οποίο, θεωρητικά τουλάχιστον, εισάγει το δικαίωμα στον περιορισμό της επεξεργασίας, εξάπτει ισχυρό αντίλογο.

Κατ' αρχάς, πρέπει να σημειωθεί ότι το γράμμα της επίμαχης διάταξης ουδεμία ομοιότητα παρουσιάζει συγκριτικά με την αντίστοιχη διάταξη του άρθρου 18 της Απόφασης-πλασιού 2008/977/ΔΕΥ, η οποία αφορά σε ανάλογη του περιορισμού της επεξεργασίας έννοια και συγκεκριμένα, στο «κλείδωμα» των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Ειδικότερα, στην περίπτωση του άρθρου 18 της Απόφασης-πλασιού 2008/977/ΔΕΥ, ο νομοθέτης προβαίνει σε ρητή αναφορά περί ύπαρξης δικαιώματος του υποκειμένου να αιτηθεί το κλείδωμα των δεδομένων («Το υποκείμενο των δεδομένων έχει δικαίωμα να απαιτήσει ...»)¹². Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε και από τη

διατύπωση του άρθρου 18 του Κανονισμού 2016/679¹³, στην οποία ορίζεται σαφώς ότι «Το υποκείμενο των δεδομένων δικαιούται να εξασφαλίσει από τον υπεύθυνο της επεξεργασίας τον περιορισμό της επεξεργασίας ...».

Αν και η κατοχύρωση του δικαιώματος στον περιορισμό της επεξεργασίας της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ θα έπρεπε να είναι τουλάχιστον ισοδύναμη με όλες τις ως άνω νομοθετικές αναφορές, παρά ταύτα, η διαφορετική διατύπωση του άρθρου 16 παρ. 3 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ γεννά εύλογα ερωτηματικά ως προς την πραγματική συνεισφορά της στο πλέγμα των δικαιωμάτων του υποκειμένου των δεδομένων.

Ειδικότερα, στην υπό εξέταση περίπτωση, συνάγεται σαφώς από το γράμμα της διάταξης ότι ο περιορισμός της επεξεργασίας εκκινεί με αυτεπάγγελτη ενέργεια του υπεύθυνου της επεξεργασίας («Αντί της διαγραφής, ο υπεύθυνος επεξεργασίας περιορίζει την επεξεργασία εάν ...»), ενώ στις αντίστοιχες διατάξεις της Απόφασης-πλασιού 2008/977/ΔΕΥ και του Κανονισμού 2016/679, ο νομοθέτης προέβη σε τέτοια διατύπωση, ώστε να είναι προφανής και αυτονόητη η δυνατότητα υποβολής συγκεκριμένου αιτήματος εκ μέρους του υποκειμένου των δεδομένων («... έχει δικαίωμα ...»¹⁴, «... δικαιούται ...»¹⁵), προκειμένου να εκκινήσει η προβλεπόμενη διαδικασία για τον περιορισμό της επεξεργασίας.

Επομένως, υπό το πρίσμα των ανωτέρω, ο «περιορισμός της επεξεργασίας» του άρθρου 16 παρ. 3 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ ενδεχομένως να μην συνιστά δικαίωμα του υποκειμένου καθεαυτό, αλλά αντιθέτως, και με βάση την αμφίσημη εν προκειμένω διατύπωση, να προωθείται, εμμέσως, ένας περιορισμός του δικαιώματος στη διαγραφή των δεδομένων.

Πλέον των ανωτέρω, η ως άνω διαπίστωση επιρρωνύεται και από τους λόγους του άρθρου 16 παρ. 3 περ. α' και β' για τους οποίους ο υπεύθυνος επεξεργασίας δύναται να περιορίσει την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, στην περ. α' προβλέπεται ότι ο υπεύθυνος της επεξεργασίας περιορίζει την επεξεργασία, εφόσον «... η ακρίβεια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα αμφισβητηθεί από το υποκείμενο των δεδομένων και δεν μπορεί να διαπιστωθεί το κατά πόσον αυτά είναι ακριβή ή ανακριβή ...». Συνεπώς, πριν την ενέργεια

πλήρη έκταση και στην ποινική δίκη με τη διάταξη του άρθρου 139 ΚΠΔ, σύμφωνα με την οποία οι αποφάσεις και τα βουλεύματα, δηλαδή οι αποφάσεις των δικαστικών συμβουλίων καθώς και οι διατάξεις του ανακριτικού και του εισαγγελέα πρέπει επίσης να είναι ειδικώς και εμπεριστατωμένως αιτιολογημένες, χωρίς εξαίρεση, ανεξάρτητα του αν αυτό απαιτείται ειδικά από το νόμο ή αν η έκδοσή τους αφήνεται στη διακριτική, ελεύθερη ή ανέλεγκτη κρίση του δικαστή που τις εξέδωσε, ενώ, περαιτέρω, ορίζεται ρητώς ότι μόνη η επανάληψη της διατύπωσης του νόμου δεν αρκεί για την αιτιολογία.

12. Σύμφωνα με το άρθρο 18 της Απόφασης-πλασιού 2008/977/

ΔΕΥ, «Το υποκείμενο των δεδομένων έχει δικαίωμα να απαιτήσει από τον υπεύθυνο επεξεργασίας να εκτελέσει σύμφωνα με τα άρθρα 4, 8 και 9 τα οικεία καθήκοντα διόρθωσης, διαγραφής ή κλειδώματος δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ...».

13. Βλ. στο πλαίσιο αυτό και άρθρο 12 στοιχ. β' της Οδηγίας 95/46/ΕΚ, σχετικά με την υποχρέωση των κρατών μελών να διασφαλίζουν το «δικαίωμα» του υποκειμένου να αιτείται το «κλείδωμα» των δεδομένων που το αφορούν.

14. Βλ. ό. π. (υποσημ. 12).

15. Βλ. άρθρο 18 του Κανονισμού 2016/679.

του υπεύθυνου επεξεργασίας για τον περιορισμό «υπονοείται» η υποβολή αιτήματος από το υποκείμενο των δεδομένων περί «αμφισβήτησης» της ακρίβειας των δεδομένων που το αφορούν.

Ωστόσο, στην αντίστοιχη αιτιολογική σκ. 47 επισημαίνεται ότι «... Ένα φυσικό πρόσωπο θα πρέπει να έχει επίσης το δικαίωμα περιορισμού της επεξεργασίας, όταν αμφισβητεί την ακρίβεια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και η ακρίβεια ή ανακρίβεια δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί ...». Επομένως, θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη ότι για την πραγματοποίηση του περιορισμού της επεξεργασίας δυνάμει της περ. α', απαιτείται η υποβολή κάποιου είδους αιτήματος «αμφισβήτησης» από το υποκείμενο των δεδομένων και παράλληλα, η ύπαρξη αδυναμίας διαπίστωσης της ακρίβειας ή ανακρίβειας των δεδομένων που τηρούνται στο σύστημα αρχειοθέτησης.

Επομένως, όταν ο υπεύθυνος επεξεργασίας αδυνατεί να εξακριβώσει αν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα είναι ακριβή ή ανακριβή, καθόσον, τυχόν διαπίστωση επεξεργασίας ανακριβών δεδομένων θα μπορούσε να επιφέρει τη διαγραφή τους, δύναται να περιορίζει την επεξεργασία «Αντί της διαγραφής ...», προφανώς, εν αναμονή επαλήθευσης των ισχυρισμών του υποκειμένου.

Εκ των ανωτέρω διαλαμβανομένων συνάγεται ότι ο περιορισμός της επεξεργασίας συνίσταται σε ένα είδος ευχέρειας ή ορθότερα διευκόλυνσης του υπεύθυνου επεξεργασίας και όχι σε δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων εν στενή έννοια. Εξάλλου, η ανακρίβεια των δεδομένων μπορεί να θεραπευθεί με πιο αποτελεσματικά για το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων μέσα, όπως αυτών της διόρθωσης ή διαγραφής του άρθρου 16 παρ. 1 και 2, αντιστοίχως. Ήτοι, δεν υπάρχει λόγος για το υποκείμενο των δεδομένων να αιτηθεί ένα λιγότερο προστατευτικό για την προστασία των δεδομένων του μέτρο, όπως αυτού του περιορισμού της επεξεργασίας, στον βαθμό που παραβιάζονται καίριες της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ διατάξεις.

Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη ότι, εφόσον υποβληθεί αίτημα διαγραφής από το υποκείμενο των δεδομένων και ο υπεύθυνος επεξεργασίας αδυνατεί να διαπιστώσει την ακρίβεια ή ανακρίβεια των επίμαχων δεδομένων, τότε περιορίζεται η επεξεργασία τους, όχι επ' αόριστον αλλά «... για χρονικό διάστημα που επιτρέπει στον υπεύθυνο επεξεργασίας να επαληθεύσει την ακρίβεια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ...»¹⁶.

16. Σύμφωνα με την αντίστοιχη διάταξη του άρθρου 18 παρ. 1 του Κανονισμού 2016/679, το υποκείμενο των δεδομένων «...δικαιούται να εξασφαλίσει από τον υπεύθυνο επεξεργασίας τον περιορισμό της επεξεργασίας, όταν ... α) η ακρίβεια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα αμφισβητείται από το υποκείμενο των δεδομένων, για χρονικό διάστημα που επιτρέπει στον υπεύθυνο επεξεργασίας να επαληθεύσει την ακρίβεια των δεδομένων προ-

Εν προκειμένω, πρέπει να σημειωθεί ότι ναί μεν ο σκοπός του άρθρου 16 παρ. 3 στοιχείο α' της Οδηγίας 2016/680 ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις αντίστοιχες διατάξεις του άρθρου 18 παρ. 1 περ. α' του Κανονισμού 2016/679, ωστόσο, η παράλειψη σαφούς διατύπωσης περί «δικαιώματος» του υποκειμένου, μπορεί να δημιουργήσει ποικίλα ερμηνευτικά ζητήματα και ενδεχομένως να μην είναι τυχαία στο πλαίσιο των σκοπών «δημόσιας ασφάλειας», που επιδιώκονται με το εν λόγω νομοθέτημα. Εξάλλου, η πρακτική αξία του δικαιώματος στον περιορισμό της επεξεργασίας υπό το φως των διατάξεων του άρθρου 18 παρ. 1 περ. α' του Κανονισμού 2016/679 έγκειται στο γεγονός ότι το υποκείμενο των δεδομένων δύναται να προβεί σε σωρευτική άσκηση των δικαιωμάτων στη διαγραφή των δεδομένων και στον περιορισμό της επεξεργασίας, μέχρι τη διαπίστωση της αλήθειας των ισχυρισμών του, συμπέρασμα το οποίο δεν μπορεί να εξαχθεί αναφορικά με τη ρύθμιση του άρθρου 16 παρ. 3 περ. α' της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ.

Επιπροσθέτως, ο περιορισμός της επεξεργασίας μπορεί να λάβει χώρα, σύμφωνα με το άρθρο 16 παρ. 3 περ. β', και στην περίπτωση που «... επιβάλλεται να διατηρηθούν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα για σκοπούς απόδειξης». Ήτοι, ο υπεύθυνος επεξεργασίας δύναται να περιορίσει την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα «Αντί της διαγραφής ...», εφόσον η διατήρησή τους θεωρείται επιβεβλημένη στο πλαίσιο εκπλήρωσης σκοπών απόδειξης.

Επισημαίνεται ότι και στην υπό εξέταση περίπτωση δεν γίνεται ρητή αναφορά σε αίτημα του υποκειμένου των δεδομένων για περιορισμό της επεξεργασίας. Από το άρθρο 16 παρ. 3 εδάφιο α' συνάγεται, όπως και στην περ. α', ότι έχει προηγηθεί μόνη η υποβολή αιτήματος διαγραφής από το υποκείμενο των δεδομένων.

Περαιτέρω, αξίζει να σημειωθεί ότι η χρήση από τον ενωσιακό νομοθέτη του όρου «... επιβάλλεται ...» στην περ. β' υποδηλώνει ότι η διατήρηση των δεδομένων είναι υποχρεωτική, αναπόφευκτη ή εν πάση περιπτώσει εκ των περιστάσεων «απαραίτητη», παρ' όλη την παραβίαση των άρθρων 4, 8 και 10 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ. Επομένως, σε αντίθεση με την περ. α', η οποία περιγράφει ουσιαστικά μια κατάσταση «άγνοιας» του υπεύθυνου επεξεργασίας περί ακρίβειας ή ανακρίβειας των επίμαχων δεδομένων, η συνδυαστική ερμηνεία των διατάξεων του άρθρου 16 παρ. 2 και αυτών της παρ. 3 περ. β' του ιδίου επιβάλλει τη διαπίστωση ότι η παραβίαση των άρθρων 4, 8 και 10 θεωρείται εν προκειμένω δεδομένη. Συνεπώς, ο υπεύθυνος επεξεργασίας δύναται να μη διαγράψει τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, εφόσον κρίνει ότι η διατήρησή τους είναι «επιβεβλημένη» για την εκπλήρωση των σκοπών απόδειξης.

σωπικού χαρακτήρα ...».

Ωστόσο, η κατά τα ανωτέρω διενέργεια του περιορισμού της επεξεργασίας δεν συνιστά απλή υπόθεση. Συγκεκριμένα, από το γράμμα της διάταξης συνάγεται ότι η πραγματοποίηση του περιορισμού ενδεχομένως και υπό συγκεκριμένες περιστάσεις να ισοδυναμεί με αλλαγή του σκοπού¹⁷ σε σχέση με αυτών της αρχικής συλλογής των δεδομένων και επομένως, να συνιστά νέα πράξη («περαιτέρω») επεξεργασίας¹⁸. Επίσης, δεν γίνεται σαφές αν η εκπλήρωση των σκοπών απόδειξης αφορά συμφέρον του ίδιου ή άλλου υπεύθυνου επεξεργασίας. Κατ' ακολουθία, σε μια τέτοια περίπτωση περαιτέρω επεξεργασίας, ο υπεύθυνος επεξεργασίας υποχρεούται να αποδείξει την ύπαρξη νομικής βάσης, από την οποία να συνάγεται σαφώς η υποχρέωσή του να εκπληρώσει «σκοπούς απόδειξης», την πλήρωση των γενικών αρχών του άρθρου 4 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, συμπεριλαμβανομένης της συμβατότητας¹⁹ των σκοπών της αρχικής συλλογής με αυτούς της περαιτέρω επεξεργασίας καθώς και το γεγονός ότι η τελευταία είναι απαραίτητη και ανάλογη²⁰ προς τους «σκοπούς απόδειξης»²¹.

Συνιστώσα των ανωτέρω κριτηρίων, επί τη βάση της διατύπωσης του άρθρου 16 παρ. 3 περ. β', αποτελεί η υποχρέωση του υπεύθυνου επεξεργασίας να καταδείξει και να αιτιολογήσει τους λόγους, για τους οποίους οι «σκοποί απόδειξης» επιβάλλουν τη διατήρηση των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και δη, σε τέτοιο βαθμό, που η εκπλήρωσή τους υπερτερεί της παραβίασης των άρθρων 4, 8 και 10 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ. Η θετική έκβαση μιας τέτοιας στάθμισης, γίνεται αντιληπτό ότι θα περιορίσει την εμβέλεια του δικαιώματος του υποκειμένου στη διαγραφή των δεδομένων που το αφορούν.

Ενόψει των ανωτέρω σκέψεων, θα μπορούσε να διατυ-

πωθεί η άποψη ότι η χρήση του όρου «... επιβάλλεται ...», λαμβάνοντας επιπροσθέτως υπόψη την επιτακτικότητα των απαιτήσεων που απορρέουν από μια τέτοια έννοια, ενδεχομένως να ισοδυναμεί με την αναγκαιότητα που απορρέει από την έννοια της «απαραίτητης» επεξεργασίας²², που συναντάται στις νομικές βάσεις επεξεργασίας δεδομένων του Κανονισμού 2016/679.

Ωστόσο, στον βαθμό που η παραβίαση καίριων διατάξεων της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ είναι εν προκειμένω δεδομένη, το ζήτημα της επέμβασης στο δικαίωμα της προστασίας των δεδομένων είναι ιδιαίτερος σοβαρό. Ήτοι, ο υπεύθυνος επεξεργασίας υποχρεούται να καταδείξει ένα τέτοιο συμφέρον «σκοπών απόδειξης», το οποίο σαφώς θα υπερτερεί της εν προκειμένω έντασης της προσβολής. Στο ίδιο πλαίσιο, αναφύεται και το ζήτημα για το κατά πόσο οι αρμόδιες αρχές, παρ' όλη την παραβίαση θεμελιωδών διατάξεων της Οδηγίας και, κατ' ακολουθία των άρθρων 8 ΕΣΔΑ και 8 ΧΘΔΕΕ, δύνανται να προβούν σε επεξεργασία δεδομένων στο πλαίσιο των ποινικών διαδικασιών, ενόψει των απαιτήσεων του άρθρου 171 παρ. 1 στοιχείο δ' ΚΠΔ.

IV. Αντί επιλόγου

Ένας από τους βασικότερους σκοπούς του δικαίου για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα είναι η πρόβλεψη των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων, καθόσον παρέχει τη δυνατότητα στα φυσικά πρόσωπα να γνωρίζουν ποια δεδομένα που τους αφορούν μπορούν να αποτελούν αντικείμενο της επεξεργασίας και να αμύνονται κατ' αυτής²³.

Στην περίπτωση της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, η οποία, θεωρητικά τουλάχιστον, έπρεπε να παράσχει ένα ισοδύναμο του Κανονισμού 2016/679 επίπεδο προστασίας, σημειώθηκε ότι σε βάρος των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων εισάγεται ένα ευρύ πλέγμα περιορισμών αόριστου χαρακτήρα με ότι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για τη διαφάνεια της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Αν και ο νομοθέτης έχει προβεί σε αποκλειστική απαρίθμηση των περιορισμών, παρά ταύτα, η συμπερίληψη αόριστων εννοιών, όπως λ.χ. αυτής της δημόσιας ασφάλειας, δύνανται να νομιμοποιήσει ένα εξαιρετικά ευρύ πλέγμα ενεργειών. Γίνεται αντιληπτό, ότι τέτοιες έννοιες, ως περιορισμοί των δικαιωμάτων,

17. Βλ. άρθρο 4 παρ. 1 στοιχ. β' της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ.

18. Βλ. τον ορισμό που παρατίθεται για την «επεξεργασία» των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο άρθρο 3 στοιχ. 2 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, στον οποίο περιλαμβάνεται και ο «περιορισμός».

19. Βλ. ανωτέρω σχετική ενότητα σχετικά με τη συμβατότητα των σκοπών στο πλαίσιο των άρθρων 4 και 9 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ.

20. Βλ. άρθρο 4 παρ. 2 στοιχ. β' σε συνδυασμό με το άρθρο 16 παρ. 3 περ. β' της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ.

21. Εξάλλου, το γεγονός ότι σκοποί, όπως αυτών της «απόδειξης», εντάσσονται *prima facie* στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 παρ. 1 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ δεν συνεπάγεται την αυτοδίκαιη συμβατότητά τους με αυτούς της αρχικής συλλογής, βλ. European Data Protection Supervisor, Opinion of the European Data Protection Supervisor on the data protection reform package, διαθέσιμη σε: https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/12-03-07_edps_reform_package_en.pdf, (Τελ. έλεγχος: 05.11.2018). Article 29 Working Party Opinion with no 3/2013 on purpose limitation, διαθέσιμη σε: http://ec.europa.eu/justice/data-protection/article-29/documentation/opinion-recommendation/files/2013/wp203_en.pdf, (Τελ. έλεγχος: 05.11.2018).

22. Βλ. ΔΕΚ C-456/00, C-138/01 και C-139/01, *Österreichischer Rundfunk* κ.λπ., 20.05.2003, ECLI:EU:C:2003:294, σκ. 91, C-524/06, *Huber*, 16.12.2008, ECLI:EU:C:2008:724, σκ. 52. Article 29 Working Party Opinion with no 2/2016 on the publication of Personal Data for Transparency purposes in the Public Sector, διαθέσιμη σε: <http://ec.europa.eu/justice/data-protection/article-29>, (Τελ. έλεγχος: 05.11.2018).

23. Βλ. Α. ΜΗΤΡΟΥ, *ό.π.* (υποσημ. 1), σ. 29.

στερούνται προβλεψιμότητας, καθόσον το υποκείμενο των δεδομένων δεν είναι σε θέση να γνωρίζει εκ των προτέρων το ενδεχόμενο και την εμβέλεια του περιορισμού, καθώς και τις συγκεκριμένες περιπτώσεις και τους λόγους της προσβολής, προκειμένου να μπορεί να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του.

Αναφορικά με το επίμαχο ζήτημα του περιορισμού της επεξεργασίας του άρθρου 16 παρ. 3, εκ των ανωτέρω διαλαμβανομένων, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η θέσπισή του αποσκοπεί στην παροχή ενός είδους ευχέρειας στον υπεύθυνο επεξεργασίας, ώστε να μην προβεί στην διαγραφή των δεδομένων, μέχρις ότου διαπιστωθεί η ακρίβεια των ισχυρισμών του υποκειμένου των δεδομένων (περ. α') καθώς και στη διατήρηση των δεδομένων,

προκειμένου να είναι εφικτή η εκπλήρωση σκοπών απόδειξης (περ. β'), έστω και αν αυτά, κατά παράβαση των άρθρων 4, 8 και 10 της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ, υφίστανται επεξεργασία.

Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, διαπιστώθηκε ότι η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 3 εισάγει εμμέσως περιορισμούς στην άσκηση του δικαιώματος στη διαγραφή των δεδομένων. Συνεπώς, η διατύπωση του νομοθέτη στην επίμαχη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 3 που αφορά στο δικαίωμα του περιορισμού της επεξεργασίας, σε συνδυασμό με τους σκοπούς των περ. α' και β', δεν αντικατοπτρίζει τη δυνατότητα άσκησης δικαιώματος από το υποκείμενο των δεδομένων, αλλά, απεναντίας, προωθείται η θέσπιση «δικαιώματος» των αρμοδίων αρχών.

Αποσχιστικά φαινόμενα στην ευρωπαϊκή ήπειρο: Το διεθνές δίκαιο ανάμεσα στις εθνικές επιδιώξεις και τα κρατικά και διεθνή συμφέροντα

Αντώνης Μπρεδήμας*

Το φαινόμενο της απόσχισης στον ευρωπαϊκό χώρο δεν είναι ενιαίο, με την έννοια ότι τα γενεσιουργά αίτια αυτής ποικίλλουν κατά περίπτωση. Ταυτόχρονα όμως, η απόσχισή στην ευρωπαϊκή ήπειρο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις περιπτώσεις απόσχισης σε άλλες περιοχές του κόσμου και αυτό επιβάλλει μία συγκριτική προσέγγιση του θέματος. Η παρούσα εισήγηση θα επικεντρωθεί σε δύο βασικά θέματα: στο πρώτο μέρος θα εξετασθεί το νομικό πλαίσιο της απόσχισης, οι κανόνες και οι απαντήσεις που έχουν δοθεί από τη διεθνή κοινότητα. Σ' ένα δεύτερο μέρος, θα γίνει προσπάθεια να εξετασθεί αν το φαινόμενο της απόσχισης μπορεί να ενταχθεί σ' ένα συνεκτικό πολιτικό σχήμα, ή αν, αντίθετα, είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περίπτωσης που προσδιορίζουν τους λόγους απόσχισης και καθιστούν ανέφικτο αυτό το πολιτικό σχήμα.

απόσχισή – Διεθνές Δίκαιο – ΟΗΕ – εδαφική συνοχή – ανεξαρτητοποίηση – αυτοδιάθεση

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες έχουμε γίνει μάρτυρες μιας αυξανόμενης ανάδυσης του αποσχιστικού φαινομένου στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Με τον όρο «απόσχισή» εννοούμε την ανεξαρτητοποίηση εδάφους από ήδη σχηματισμένα κράτη, και αυτό σε αντιδιαστολή με το φαινόμενο της αυτοδιάθεσης των λαών, που αφορά, κατά κανόνα, εδάφη υπό αποικιοκρατικό ή ρατσιστικό ζυγό (Ν. Αφρική) ή υπό κατοχή (Παλαιστίνη). Η διάκριση αυτή είναι θεμελιώδης από νομική άποψη, στον βαθμό που το διεθνές δίκαιο δεν νομιμοποιεί την απόσχισή εδάφους, όπως θα διαπιστώσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Αυτή η «μεροληπτική» στάση υπήρξε, και εξακολουθεί να είναι, το αποτέλεσμα του φόβου των κρατών, ιδιαίτερα αυτών που δεν έχουν επαρκή εθνική ομοιογένεια, ότι η αναγνώριση της απόσχισης από το διεθνές δίκαιο θα άνοιγε τους «ασκούς του Αιόλου» για την εδαφική τους συνοχή και αυτό αφορά τόσο τα αναπτυσσόμενα όσο και τα αναπτυσσόμενα κράτη. Είναι χαρακτηριστική της στάσης αυτής η δήλωση του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ, επ' ευκαιρία της απόπειρας απόσχισης της Μπιάφρα/Νιγηρία (1967), ότι «τα Ηνωμένα Έθνη δεν δέχθηκαν, δεν δέχονται και δεν θα δεχθούν ποτέ την απόσχισή»¹.

Το αποσχιστικό φαινόμενο έχει κάνει αισθητή την παρουσία του σε όλη την υδρόγειο, αρχίζοντας από την αμερικανική ήπειρο (Κεμπέκ/Καναδάς)², την Ασία (Κούρδοι του Ιράκ³, παλαιότερα Μπαγκλαντές⁴), την Αφρική (Νότιο

Σουδάν⁵ και Somaliland⁶), ιδιαίτερα όμως στην ευρωπαϊκή ήπειρο⁷, άλλοτε στο πλαίσιο γεωπολιτικών περιστάσεων και στρατιωτικών επεμβάσεων (Κόσοβο⁸, Β. Κύπρος⁹, Κριμαία¹⁰), άλλοτε σε προηγμένα κράτη (Ισπανία/Καταλονία/Βάσκοι – Ηνωμένο Βασίλειο/Σκωτία¹¹), και συνηθέστερα στο πλαίσιο της διάλυσης κρατών, ιδιαίτερα δε της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όπου η απόσχισή αφορά τα διάδοχα κράτη αυτής (Ουκρανία, Αζερμπαϊτζάν, Γεωργία,

Hague, 2002, σ. 316 επ.

5. S. SHEERAN, International law, peace agreements and self determination: the case of Sudan, ICLQ, 2011, σ. 423 επ.
6. J. MAOSOTO, Somaliland: scumbled by international law; σε D. French (ed.), Statehood and self-determination, Cambridge U.P., 2013, σ. 208 επ.
7. Βλ. γενικά, C. BORGEN, From Kosovo to Catalonia: separation and integration in Europe, Göttingen J. of I.L., 2010, σ. 997 επ.
8. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με την απόσχισή του Κόσοβου, βλ., μεταξύ άλλων, P. HILPOLD, The Kosovo case and international law: looking for applicable theories, Chinese J. of I.L., 2009, σ. 47 επ., A. ORACHELASHVILI, The Kosovo UDI between agreed law and subjective perception: a response to Hilpold, Chinese J. of I.L., 2009, σ. 285 επ.
9. Βλ. Α. ΜΠΡΕΔΗΜΑ, Αυτοδιάθεση λαών και απόσχισή κράτους στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών, Διεθνές Δίκαιο και Διεθνής Πολιτική, No 12, 1986.
10. Για την Κριμαία, βλ., μεταξύ άλλων, C. WALTER, Postscript: self-determination secession and Crimean crisis 2014, σε C. Walter / A. Von Ungan-Sternberg / K. Abusho (eds.), Self-determination and secession in international law, 2014, σ. 293 επ., T. CHRISTAKIS, Les conflits de session en Crimée et dans l'Est de l'Ukraine et le droit international, J.D.I., 2014, σ. 23 επ.
11. Βλ. B. LEVITAS, The Scottish independence referendum and the principles of democratic secession, Brooklyn J.I. Law, 2015, σ. 394 επ., Α. ΜΠΡΕΔΗΜΑ, Οι αποσχιστικές τάσεις της Σκωτίας πριν και μετά το Brexit, από τη σκοπιά του εσωτερικού (συνταγματικού) και διεθνούς δικαίου, ΤοΣ, 2017, σ. 389 επ.

* Ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

1. U.N. Monthly Chronicle, Oct. 1970, σ. 36.
2. Βλ. C. CHARRON, La partition du Québec: De Lord Durban à Stéphane Dion, Montreal, 1996.
3. D. ROMANO, Iraqi Kurdistan: challenges of autonomy in the wake of U.S. withdrawal, International Affairs, 2010, σ. 1345.
4. Βλ. D. RAIC, Statehood and the law of self-determination, The

Μολδαβία¹²), αλλά και της πρώην Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας (Μαυροβούνιο¹³, Κόσοβο).

Το φαινόμενο της απόσχισης στον ευρωπαϊκό χώρο δεν είναι ενιαίο, με την έννοια ότι τα γενεσιουργά αίτια αυτής ποικίλλουν κατά περίπτωση. Ταυτόχρονα όμως, η απόσχισή στην ευρωπαϊκή ήπειρο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις περιπτώσεις απόσχισης σε άλλες περιοχές του κόσμου και αυτό επιβάλλει μία συγκριτική προσέγγιση του θέματος.

Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί σε δύο βασικά θέματα: στο πρώτο μέρος θα εξετασθεί το νομικό πλαίσιο της απόσχισης, οι κανόνες και οι απαντήσεις που έχουν δοθεί από τη διεθνή κοινότητα. Σ' ένα δεύτερο μέρος, θα γίνει προσπάθεια να εξετασθεί αν το φαινόμενο της απόσχισης μπορεί να ενταχθεί σ' ένα συνεκτικό πολιτικό σχήμα, ή αν, αντίθετα, είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περίπτωσης που προσδιορίζουν τους λόγους απόσχισης και καθιστούν ανέφικτο αυτό το πολιτικό σχήμα.

I. Το νομικό πλαίσιο του αποσχιστικού φαινομένου

1. Το γενικό καθεστώς της αυτοδιάθεσης των λαών

Αν και το φαινόμενο της απόσχισης είναι παλιό – βλ. λ.χ. για τον 19ο αιώνα τις αποσχίσεις πολλών εδαφών από την Οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και των ΗΠΑ από τη Μ. Βρετανία –, άρχισε να παίρνει τη σύγχρονη μορφή του, δηλαδή της αυτοδιάθεσης των αποικιακών εδαφών, τόσο πριν, όσο και, κυρίως, μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Παρ' ότι η αυτοδιάθεση των λαών είχε αναγνωρισθεί από τα «14 σημεία» του Προέδρου των ΗΠΑ W. Wilson¹⁴, αλλά και από το Διάταγμα του Λένιν το 1917¹⁵, στην πραγματικότητα, όχι μόνο δεν είχε αναγνωρισθεί ως νομικό δικαίωμα, αλλά ούτε καν ως πολιτικό. Θεωρήθηκε έτσι ότι τα μεν «14 σημεία» του W. Wilson δεν αναφέρονται στην «εξωτερική» διάσταση της αυτοδιάθεσης, αλλά μόνο στην «εσωτερική»¹⁶, ενώ το Διάταγμα του Λένιν,

αφενός δεν έθετε κανόνες διεθνούς δικαίου, αφετέρου ακυρώθηκε στην πράξη¹⁷. Παρ' όλα αυτά, η δυναμική των πραγμάτων, δηλαδή το κίνημα της αποαποικιοποίησης, κατάφερε, μετά από πολλούς αγώνες, είναι γεγονός, να κάνει δεκτή την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών¹⁸, πρώτα στο πολιτικό επίπεδο, και, στη συνέχεια, και στο νομικό επίπεδο, όπως δέχθηκε το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης στην υπόθεση της Δυτικής Σαχάρας(1975)¹⁹.

Ταυτόχρονα όμως, αυτή η νομική κατοχύρωση της αυτοδιάθεσης έθεσε μία σειρά από όρια στην πλήρη πραγματοποίησή της. Το πρώτο, και βασικό, όριο ήταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι δεν αφορά παρά μόνο τους αποικιακούς λαούς – ή, όπως αλλιώς αναφέρεται, τις “salt water” περιπτώσεις – και συμπληρωματικά τις περιπτώσεις του ρατσιστικού ζυγού (Ν. Αφρική, που δεν είναι κλασική μορφή αυτοδιάθεσης), και της κατοχής (Παλαιστίνη). Υπήρξαν όμως και άλλοι περιορισμοί στην άσκηση του δικαιώματος αυτοδιάθεσης, λαμβάνοντας υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επί μέρους περιπτώσεων: Λ.χ. στην περίπτωση της Κύπρου (1959) αναγνωρίστηκε μεν το δικαίωμα αυτοδιάθεσης, αλλά επρόκειτο για μία «κολοβή» αυτοδιάθεση, αφού δεν της αναγνωρίστηκε το δικαίωμα ένωσης με ένα άλλο κράτος (εν προκειμένω την Ελλάδα)²⁰, δικαίωμα που αναγνωρίστηκε σε άλλες περιπτώσεις. Ή, η περίπτωση της Ερυθραίας, που δεν της αναγνωρίστηκε το δικαίωμα αυτοδιάθεσης, αλλά μόνο το δικαίωμα να αποτελέσει ομόσπονδο έδαφος μιας ομοσπονδιακής Αιθιοπίας²¹.

2. Ρυθμίσεις και πρακτική για την απόσχισή εδάφους

Ενώ ο κανόνας της μη αναγνώρισης της νομιμότητας της απόσχισης είναι καλά θεμελιωμένος στο διεθνές δίκαιο, προβάλλεται έντονα στη θεωρία μία νομιμοποιητική βάση στηριζόμενη στο Ψήφισμα 2625/XXV της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών – του σημαντικότερου Ψηφίσματος που έχει ποτέ υιοθετηθεί στο πλαίσιο

12. Βλ. γενικότερα, A. BREDIMAS, Le phénomène dans le cadre de l'Organisation de Sécurité et de Coopération en Europe (OSCE/SCE), Aspects juridiques et autres, Dignatio Rerum Professor Elias Krispis, Αθήνα, 2018, σ. 75 επ.

13. Z. OKLOPCIC, Independence referendum and democratic theory in Quebec and Montenegro, Nationalism and Ethnic Politics, 2012, σ. 22 επ.

14. Βλ. σχετικά, M. POMERANCE, The United States and self-determination: perspectives on the Wilsonian conception, AJIL, 1976, σ. 1 επ.

15. Διάταγμα για την Ειρήνη (08.11.1917), και Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Λαών της Ρωσίας (15.12.1917). Βλ. A.D. LOW, Lenin on question of nationality, N. Y., 1958.

16. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Υπουργός Εξωτερικών του W. Wilson, R. Lansing, ήταν σφοδρός πολέμιος της αρχής της αυτοδιάθεσης στην εξωτερική της μορφή. Βλ. R. LANSING, The peace negotiations: a personal narrative, 1921, σ. 102.

17. Ο ίδιος ο Λένιν έγραψε ότι η άσκηση του δικαιώματος της απόσχισης πρέπει να γίνεται «αφού υπολογίσουμε τα συμφέροντα της κοινωνικής ανάπτυξης ως ένα σύνολο και τα συμφέροντα της ταξικής πάλης του προλεταριάτου για τον σοσιαλισμό», V.I. LENIN, Selected Works, 1970, σ. 139.

18. Βλ. αναλυτικότερα, A. ΜΠΡΕΔΗΜΑ, Αυτοδιάθεση λαών και εδαφικές διεκδικήσεις, Αθήνα, 1986, σ. 33 επ.

19. ICJ, Advisory Opinion, Reports, 1975, σ. 31. Βλ. M. SHAW, The Western Sahara case, BYBIL, 1978, σ. 147.

20. Βλ. A. ΜΠΡΕΔΗΜΑ, Το Κυπριακό στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών: Η λογική της περιορισμένης αυτοδιάθεσης, σε Π. Παπαπολυβίου / Α. Συρίγος / Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), Το Κυπριακό και το διεθνές σύστημα 1945-1974: αναζητώντας θέση στον κόσμο, Κέντρο Μελετών Τάσος Παπαδόπουλος, Λευκωσία, 2013, σ. 451 επ.

21. E. GAYIM, The Eritrean question. The conflict between the right of self-determination and the interests of States, Uppsala, 1993.

των Ηνωμένων Εθνών –, το οποίο προβλέπει ότι:

«Τίποτε στις παραπάνω παραγράφους δεν θα εννοηθεί με τρόπο ώστε να επιτρέπει ή να ενθαρρύνει οποιαδήποτε ενέργεια που θα διαμέλιζε ή θα έβλαπτε, ολικά ή μερικά, την εδαφική ακεραιότητα ή την πολιτική ενότητα κυρίαρχων και ανεξάρτητων κρατών που συμπεριφέρονται σύμφωνα με την αρχή των ίσων δικαιωμάτων και της αυτοδιάθεσης των λαών, όπως περιγράφηκε πιο πάνω, και διαθέτουν έτσι μια κυβέρνηση που αντιπροσωπεύει ολόκληρο το λαό του εδάφους χωρίς διάκριση ως προς τη φυλή, την πίστη ή το χρώμα».

Θεωρείται δηλαδή ότι η διάταξη αυτή νομιμοποιεί την απόσχιση σε περίπτωση σοβαρών και μαζικών παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρόκειται για το λεγόμενο κανόνα της «επανορθωτικής απόσχισης» (remedial secession)²² που εφαρμόστηκε μία μόνο φορά στη διεθνή πρακτική: στην περίπτωση του Μπαγκλαντές (1971), όπου είχαμε ένα εκατομμύριο νεκρούς και δέκα εκατομμύρια πρόσφυγες²³.

Στη θεωρία όμως αυτή η θέση δεν έχει γίνει δεκτή, τουλάχιστον σε μεγάλο μέρος της, ενώ η διεθνής πρακτική δεν έχει δείξει άλλα σχετικά παραδείγματα²⁴, αν εξαιρέσει κανείς τη λίαν αμφισβητούμενη περίπτωση του Κοσόβου. Αλλά, και σ' αυτή την τελευταία περίπτωση, το Διεθνές Δικαστήριο Χάγης απέφυγε να πάρει θέση, υιοθετώντας μία καιροσκοπική στάση, δεχόμενο απλώς ότι τα κράτη έχουν τη διακριτική ευχέρεια να το αναγνωρίσουν ως κράτος²⁵. Παράλληλα, η διεθνής πρακτική έχει απορρίψει τη νομιμότητα της απόσχισης και στις περιπτώσεις της Somaliland, της Β. Κύπρου, της Ν. Οσετίας, του Ναγκόρνο Καραμπάχ και της Κριμαίας.

Μεγάλο ενδιαφέρον, όχι μόνο στο πολιτικό αλλά και στο νομικό επίπεδο, παρουσιάζουν οι περιπτώσεις της απόσχισης ή μάλλον της απόπειρας απόσχισης από αναπτυσσόμενα κράτη, όπως του Κεμπέκ από τον Καναδά, της Σκωτίας από το Ηνωμένο Βασίλειο και, πιο πρόσφατα, της Καταλονίας από την Ισπανία. Στις περιπτώσεις αυ-

τές, αφενός, δεν μπορεί να μιλάει κανείς για παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αφετέρου, δεν υπάρχει ένα εσωτερικό νομικό καθεστώς που διέπει το ζήτημα της αποχώρησης ενός εδάφους. Αυτό το νομικό πλαίσιο, συνταγματικού επιπέδου, προβλέπει τη δυνατότητα απόσχισης με τη βασική προϋπόθεση να υπάρχει η συναίνεση του υπόλοιπου κράτους²⁶. Όπως είναι γνωστό, μόνο στην περίπτωση της Σκωτίας η κεντρική Κυβέρνηση αποδέχθηκε τη νομιμότητα δημοψηφίσματος ανεξαρτησίας²⁷, τα δε συνταγματικά δικαστήρια αποφάνθηκαν ότι παρόμοια απόσχιση ήταν παράνομη²⁸. Σημαίνουν οι παραπάνω επισημάνσεις ότι το θέμα της απόσχισης εδάφους έχει «κλείσει» με αρνητικό πρόσημο, τόσο στο νομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο; Αυτό το θέμα θα εξετασθεί αμέσως στη συνέχεια.

II. Το αποσχιστικό φαινόμενο από πολιτική σκοπιά

1. Γενικά

Στη σημερινή εποχή, το αποσχιστικό φαινόμενο εξακολουθεί να επιμένει τόσο στις αναπτυσσόμενες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες, λαμβάνει όμως μορφές πιο βίαιες στις πρώτες, και πιο ήπιες στις τελευταίες, με κάποιες ενδιάμεσες καταστάσεις, όπως αυτή της Καταλονίας με τους 850 τραυματίες σε μία μόνο διαδήλωση υπέρ της ανεξαρτησίας. Για τον γνωστό αμερικανό θεωρητικό Richard Falk, η μη αναγνώριση της νομιμότητας της απόσχισης, όσο και αν είναι θεμελιωμένη στο διεθνές δίκαιο, δεν μπορεί να εφαρμοστεί κατά τρόπο απόλυτο. Για τον R. Falk «το δικαίωμα αυτό [της μη απόσχισης] είναι εκ φύσεως (intrinsicly) ασταθές και έχει εξελιχθεί τόσο στο νοηματικό όσο και στο εμπειρικό επίπεδο σαν απάντηση στην πίεση γεγονότων που αντανακλούν γεωπολιτικές προτεραιότητες, αποδίδοντας ποικίλες διαβαθμίσεις σεβασμού στην κρατούσα ηθική (morals) και στο πολιτικό κλίμα και λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες του δεδομένου πλαισίου (context)»²⁹. Η διατύπωση αυτή του Richard Falk,

22. Βλ. αναλυτικά, T. CHRISTAKIS, Le droit à l'autodétermination en dehors des situations de décolonisation, Paris, 1999, σ. 303 επ. Cf. C. GRIFFIONEN, Self-determination as a human right: the emergency exit of remedial secession, Utrecht, 2010.

23. A. BREDIMAS, La question du Bangladesh et le droit international public, Mémoire, Paris I, 1972, σ. 19.

24. Βλ. J. CHARPENTIER, Autodétermination et le colonisation, Mélanges Ch. Chaumont, Paris 1984, σ. 120. Cf. τη βιβλιογραφία αναφερόμενη στον: A. Μπρεδήμα, ό.π. (υποσημ. 17, σ. 59 (υποσημ. 213).

25. Βλ. C. PIPPAN, The International Court of Justice's Advisory Opinion on Kosovo's Declaration of Independence: an exercise in the art of silence, EJM, 2010, σ. 145 επ., T. CHRISTAKIS, The ICJ Advisory Opinion on Kosovo: has international law something to say about secession?, Leiden J. of I.L., 2011, σ. 85 επ.

26. Αυτό αφορά κυρίως την περίπτωση της Σκωτίας, ενώ στην περίπτωση της Καταλονίας, το ισπανικό Σύνταγμα του 1978 καθιερώνει την ενότητα του ισπανικού κράτους, αποφεύγοντας αναφορές σε δυνατότητα απόσχισης. Άρθρο 2: «το Σύνταγμα βασίζεται στην αδιάσπαστη ενότητα του ισπανικού Έθνους, στην κοινή και αδιάιρετη πατρίδα όλων των Ισπανών και αναγνωρίζει και εγγυάται το δικαίωμα της αυτονομίας των εθνοτήτων και περιόχων, από τις οποίες απαρτίζεται».

27. Βλ. γενικά, House of Lords, Scottish independence: constitutional implications of the referendum, 16.05.2014, A. ΜΠΡΕΔΗΜΑ, ό.π. (υποσημ. 11), σ. επ.

28. N. York Times (10.11.2014), σ. A4.

29. R. FALK, Self-determination under international law: the coherence of doctrine versus the incoherence of experience, σε N. Danspeckgruber (ed.), The self-determination of peoples. Community, nation, and State in an interdependent world, Boulder, London, 2002, σ. 46 επ.

φωτογραφίζει, με γενικό τρόπο, το φαινόμενο της απόσχισης και την προοπτική του, προσδιορίζοντας ταυτόχρονα τους παράγοντες εκείνους που καθορίζουν αυτή την προοπτική.

Ένα πρώτο σημείο είναι αυτό των γεωπολιτικών προτεραιοτήτων. Στο επίκεντρο αυτού του παράγοντα βρίσκονται οι περιπτώσεις των αποσχίσεων στα εδάφη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, με προεξάρχουσα την περίπτωση του Κοσόβου. Η περίπτωση του Κοσόβου αποτελεί το κλειδί για τις αποσχίσεις που επακολούθησαν. Η απόσχιση του Κοσόβου, πέραν της ρητορικής περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Κοσοβάρων³⁰, είχε ως στόχο την περαιτέρω αποδυνάμωση της Σερβίας, μετά την προηγηθείσα διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, μιας Σερβίας που ήταν για τους Δυτικούς ένας τελευταίος πόλος αντίστασης στο σχέδιο για την οριστική εξάλειψη των κομμουνιστικών καθεστώτων. Η επιτυχημένη απόσχιση του Κοσόβου δεν ήταν προϊόν της δράσης του UCK, αλλά της ενίσχυσής του από τις Δυτικές χώρες, και, σε τελική ανάλυση, από τον βομβαρδισμό του NATO. Έχοντας επιτύχει αυτόν τον στόχο, οι Δυτικές δυνάμεις διακήρυξαν, σε όλους τους τόνους, ότι η περίπτωση του Κοσόβου δεν συνιστούσε «προηγούμενο» (για την περίπτωση των αποσχίσεων)³¹, αποσκοπώντας έτσι στην αποφυγή παρόμοιων φαινομένων στις χώρες που προήλθαν από τη Σοβιετική Ένωση. Αυτό όμως δεν έγινε δυνατό να αποφευχθεί, όπως μαρτυρεί όλο αυτό το κύμα αποσχίσεων που επακολούθησε. Οι Δυτικές δυνάμεις, επιβάλλοντας βιαίως την απόσχιση του Κοσόβου, άνοιξαν τους ασκούς του Αιόλου για μία ήδη ασταθή κατάσταση, χάνοντας έτσι το ηθικό-πολιτικό δικαίωμα να κατακρίνουν τις αποσχίσεις αυτές. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο γνωστός διεθνολόγος Marcello Cohen:

«Οι αντιθέσεις στη διεθνή πολιτική και η περιφρόνηση για το διεθνές δίκαιο, όταν αυτό βολεύει τα συμφέροντα της μιας ή της άλλης πλευράς, έχουν ένα τίμημα. Οι δυτικές πρωτεύουσες βρέθηκαν άοπλες απέναντι στη Ρωσία. Όχι στρατιωτικά ή οικονομικά. Πρόκειται για έναν ηθικό αποπλισμό. Θέλοντας να αγνοούν τις θεμελιώδεις αρχές του διεθνούς δικαίου, τις διεθνείς σχέσεις, επικαλούμενες ψευδή νομικά επιχειρήματα ..., θέλοντας να ευνοήσουν τον κατακερματισμό των κρατών και να επιβάλουν μία κουλτούρα δύναμης στη διεθνή σκηνή, κατέληξαν στο να εξασθενίσουν τη

σπονδυλική στήλη του διεθνούς δικαίου και το σύστημα της συλλογικής ασφάλειας»³².

Αλλά και άλλες αποσχίσεις στην περιοχή της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, έχουν, σε διαφορετικό βαθμό, χρωματισθεί από γεωπολιτικούς παράγοντες, ιδιαίτερα όσον αφορά την περίπτωση της Κριμαίας/Ουκρανίας: Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προσάρτηση της Κριμαίας, αλλά και η όλη κρίση της Ουκρανίας, δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας «τυφλής» επεμβατικότητας της Ρωσίας, αλλά μιας εξέλιξης των γεωπολιτικών καταστάσεων στην περιοχή. Πράγματι, η ρωσική κυβέρνηση δεν ανταποκρίθηκε θετικά στη θέση της Δούμα, το 1993, ότι η Κριμαία αποτελεί μέρος της Ρωσίας, ενώ στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 δεν δέχθηκε την προοπτική απόσχισης των περιοχών της Ανατ. Ουκρανίας. Ο λόγος για τον οποίο αντέδρασε, όπως αντέδρασε, η Ρωσία μετά το 2014, οφείλεται στις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις στην Ουκρανία, στην πραξικοπηματική ανατροπή, με την υποστήριξη των Δυτικών, της φιλορωσικής κυβέρνησης και στον προσανατολισμό της νέας κυβέρνησης στην ένταξη στο NATO και σε στενές σχέσεις με την Ευρωπαϊκή Ένωση, εξέλιξη που φαντάζει στα μάτια του Πούτιν ως η εφαρμογή στην πράξη του δόγματος Brezinski (1997), ότι η Ρωσία θα πάψει να αποτελεί μεγάλη Δύναμη όταν η Ουκρανία αποσπασθεί από την επιρροή της³³.

2. Οι ιστορικές καταστάσεις

Οι περιπτώσεις των αποσχίσεων (πάντοτε στο δυνητικό επίπεδο) στην περιοχή της Δυτικής Ευρώπης φαίνεται να επηρεάζονται από άλλους παράγοντες, που έχουν να κάνουν με ιστορικές καταστάσεις, αλλά, και, ιδιαίτερα την αποδυνάμωση του κεντρικού κράτους, ως συνέπεια, αφενός της παγκοσμιοποίησης, αφετέρου της μεταφοράς παραδοσιακών αρμοδιοτήτων στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ως προς τις ιστορικές καταβολές των αποσχίσεων:

Η Σκωτία υπήρξε ανεξάρτητο κράτος μέχρι το 1707, οπότε και συνήφθη η Συνθήκη ένωσης με την Αγγλία. Διατήρησε τα χωριστικά της χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα δε τους χωριστούς θεσμούς. Είναι γεγονός ότι ο σκωτσέζικος εθνικισμός παρέμεινε εν υπνώσει μέχρι τη δεκαετία του 1960, οπότε το Σκωτικό Εθνικιστικό Κόμμα κέρδισε τις εκλογές. Η ανακάλυψη δε κατά το 1970 μεγάλων κοιτασμάτων πετρελαίου στη Βόρεια Θάλασσα, ανοικτά της Σκωτίας, αφενός ενίσχυσε τις απαιτήσεις για μεγαλύτερο έλεγχο επί των πόρων και εισοδημάτων, αφετέρου εμπέδωσε την αντίληψη ότι η Σκωτία μπορεί να επιβιώσει οικονομικά ως ανεξάρτητο κράτος³⁴.

30. Ας σημειωθεί ότι οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Κοσοβάρων, που τελέστηκαν από το καθεστώς Μιλόσεβιτς (φυλακίσεις, διακρίσεις κ.ά.), δεν αποτελούν παραβιάσεις τέτοιου επιπέδου που να δικαιολογούν την ανθρωπιστική επέμβαση ή την εφαρμογή της ευθύνης προστασίας. Βλ., για τη διάκριση αυτή, G. EVANS, *From humanitarian intervention to the responsibility to protect*, Winscons in ILJ, 2006-07, σ. 10.

31. T. FLEINER, *The unilateral secession of Kosovo as a precedent in international law*, σε *Essays in Honour of Judge Bruno Simma*, Oxford U.P., 2011, σ. 877 επ.

32. M. COHEN, *L'Ukraine et le respect du droit international*, Les Temps, 13.03.2014.

33. A. BREDIMAS, ό.π. (υποσημ. 12), κείμενο υποσημειώσεων (52-53).

34. T. DEVINE, *The Scottish nation. A history: 1700-2000*, 1999, σσ.

Η Καταλονία υπήρξε, πριν τη σταδιακή ενσωμάτωσή της στο σχηματιζόμενο ισπανικό κράτος, το 1469, η κύρια δύναμη του Βασιλείου της Αραγωνίας, με μοντέρνα, για την εποχή της, χαρακτηριστικά (πολιτικές, νομικές και οικονομικές δομές). Αλλά, και μετά την ενσωμάτωσή της, διατήρησε πολλές αρμοδιότητες, διαθέτοντας το δικό της νόμισμα, φορολογικό σύστημα και πολιτιστικό χαρακτήρα³⁵. Αυτά τα αυτοδιοικητικά χαρακτηριστικά διατηρήθηκαν μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα, όταν η Καταλονία πήρε το μέρος των Αψβούργων στον πόλεμο για την ισπανική διαδοχή³⁶. Κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα υπήρξε μία αναγέννηση της καταλανικής ταυτότητας και μια ανάπτυξη του καταλανικού εθνικισμού ως οργανωμένης πολιτικής κίνησης, που συνέπεσε με την ανάπτυξη της βιομηχανικής της οικονομίας, η οποία την κατέστησε την πιο ευημερούσα και προχωρημένη περιοχή της Ισπανίας³⁷. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, η Καταλονία επανέκτησε ένα, τουλάχιστον, μέρος της αυτονομίας, αλλά το καθεστώς του Φράνκο εγκατέστησε μία συγκεντρωτική δικτατορία, αποφασισμένη να θέσει ένα τέρμα μιάς και διά παντός στο καταλανικό πρόβλημα³⁸. Στην περίοδο αυτή, οι Καταλανοί υπέστησαν μεγάλη καταπίεση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων τους, όπως στη χρήση της καταλανικής γλώσσας, τη δημόσια άρνηση της καταλανικής ταυτότητας και την πάταξη της πολιτιστικής έκφρασης³⁹. Μετά την ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος, το Σύνταγμα του 1978, αφενός διακήρυξε την αδιάλυτη (indissoluble) ενότητα του ισπανικού έθνους, αφετέρου αναγνώρισε και εγγυήθηκε το δικαίωμα αυτοκυβέρνησης των εθνοτήτων και περιφερειών στην Καταλονία. Και, ενώ στα πρώτα χρόνια, οι κύριες πολιτικές δυνάμεις⁴⁰ απέφευγαν την αναφορά στην ανεξαρτησία, θύλησαν, το 2006, να τροποποιήσουν το καθεστώς της αυτονομίας, και προσδιόρισαν την Καταλονία ως «έθνος»⁴¹. Αυτό θεωρήθηκε αντισυνταγματικό από την κεντρική κυβέρνηση, δεδομένου ότι το Σύνταγμα προβλέπει ένα μόνο «έθνος» το ισπανικό. Το δε Συνταγματικό Δικαστήριο θεώρησε ως αντισυνταγμα-

τικό τόσο τον προσδιορισμό του «έθνους» όσο και την προώθηση τοπικής προτεραιότητας στην καταλανική γλώσσα⁴². Αυτό υπήρξε και το έναυσμα της ανάπτυξης ενός ισχυρού αποσχιστικού κινήματος, που εκδηλώθηκε με τη διενέργεια μη-δεσμευτικών δημοψηφισμάτων υπέρ της απόσχισης⁴³.

Παράλληλα, οικονομικά ζητήματα αποτέλεσαν παράγοντες τριβής ανάμεσα στην Καταλονία και την Κεντρική κυβέρνηση, δεδομένου ότι η Καταλονία, η πιο ευημερούσα οικονομικά περιοχή, δεν είχε τον έλεγχο των φορολογικών εσόδων, που πήγαιναν κατευθείαν στην Κεντρική κυβέρνηση, η οποία επέστρεφε στην Καταλονία ένα δυσανάλογα μικρό ποσοστό⁴⁴. Η οικονομική κρίση ήρθε να οξύνει τις αντιθέσεις. Το 2012, η Κυβέρνηση του Ραχόϊ απέρριψε την πρόταση της Καταλονίας για ένα νέο σχήμα φορολογικής κατανομής, με το Κοινοβούλιο της Καταλονίας να απαντά με την ψήφιση απόφασης για τη διενέργεια δημοψηφίσματος σχετικά με την ανεξαρτησία της⁴⁵. Στο σχετικό μη-δεσμευτικό δημοψήφισμα, στο οποίο μετείχε λιγότερο από το 50% των ψηφοφόρων, αλλά που εγκρίθηκε από το 80% των ψηφισάντων, αποφάνθηκε υπέρ της ανεξαρτησίας. Επακολούθησε απόφαση της Βουλής της Καταλονίας για νέο, αυτή τη φορά – θεσμικού χαρακτήρα – δημοψήφισμα, που θεωρήθηκε, εκ νέου, από το Συνταγματικό Δικαστήριο ως αντισυνταγματικό⁴⁶. Το δημοψήφισμα αυτό, που διεξήχθη το 2017, έδωσε ανάλογα αποτελέσματα με αυτά των προηγούμενων δημοψηφισμάτων, υπέρ της ανεξαρτησίας. Είναι γνωστή η συνέχεια με τις διαδηλώσεις και τους 850 τραυματίες, την κατάργηση της αυτονομίας της Καταλονίας.

3. Η απόσχιση εδάφους και η ευρωπαϊκή ενοποίηση

Και στις δύο περιπτώσεις, της Σκωτίας και της Καταλονίας, τα εθνικιστικά κινήματα τάχθηκαν αποφασιστικά υπέρ της ευρωπαϊκής ενοποίησης, με το έδαφός τους να θέλουν να αποτελέσει, στο πλαίσιο αυτό, ένα νέο ευρωπαϊκό κράτος. Είναι χαρακτηριστική η πρόταση της Κυβέρνησης της Καταλονίας για το δημοψήφισμα, που βασιζόταν στο ερώτημα: «Θέλετε την Καταλονία να γίνει ένα νέο κράτος στο πλαίσιο της Ε.Ε.»⁴⁷ Η παρουσία και λειτουργία της Ε.Ε. επιδρά με διάφορους τρόπους στο ζήτημα της απόσχισης, αν και, όπως έχει παρατηρηθεί⁴⁸, είναι υπεραπλουστευμένη η αντίληψη ότι η Ε.Ε. ενθαρρύνει ή αποθαρρύνει το φαινόμενο της απόσχισης.

585-586.

35. K. McROBERTS, *Catalonia: nation building without a State*, 2001, σσ. 14-16.

36. N. DAVIS, *Vanished kingdoms: the rise and fall of States and nations*, 2011, σσ. 222-223.

37. McROBERTS, ό.π., σσ. 16-17.

38. Ibid, σ. 40.

39. J. DESQUENS, *Europe's stateless nations in the era of globalization: the case for the Catalonia's secession from Spain*, *Bologna Ctr. J. Int'l Aff.*, 2003, σ. 89, <http://www.jhubc.it/bejournal/articles/desquens.cfm>.

40. Ό.π., υποσημ. 21.

41. C. CONNOLLY, *Independence in Europe: secession, sovereignty and the European Union*, *Duke J. of Compar. & Int'l Law*, 2013, σ. 57.

42. Ibid, σ. 58.

43. Ibid.

44. Ibid.

45. A. ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 406.

46. Ibid.

47. Ibid.

48. C. CONNOLLY, ό.π., σ. 78.

Η ιδιότητα του Κράτους είναι πολύ σημαντική στο πλαίσιο της Ε.Ε., το οποίο αποτελεί τους πρωταρχικούς δρώντες. Η αναγνώριση των αποσχιστικών κινήματων και η ένταξή τους στην Ε.Ε. αποτελεί το μόνο μέσο για την αναγνώρισή τους ως ισότιμων κυρίαρχων μελών στο ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα. Αν και η υιοθέτηση από την Ε.Ε. της Ευρώπης των περιφερειών⁴⁹ και η επέκταση των αρμοδιοτήτων τους με τη Συνθήκη της Λισαβώνας (2009) στη βάση της αρχής της «επικουρικότητας» (subsidiarity principle)⁵⁰, υποστηρίχθηκαν έντονα από τα εθνικιστικά κινήματα, θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι η Ευρώπη των περιφερειών ενισχύει αποφασιστικά τις αποσχιστικές τάσεις. Και αυτό, γιατί η φύση και ο βαθμός της τυπικής συμμετοχής των περιφερειών στις ευρωπαϊκές υποθέσεις – λ.χ. συμμετοχή στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο – παραμένει στη διακριτική ευχέρεια των επί μέρους κρατών μελών. Και, αν, λ.χ., το Βέλγιο στέλνει ως αντιπροσώπους στο Συμβούλιο αυτό, αντιπροσώπους των Φλαμανδών και των Βαλλόνων⁵¹, η Ισπανία και το Ηνωμένο Βασίλειο αποφεύγουν να κάνουν το ίδιο⁵².

Πάντως, υπάρχουν άλλοι δίαυλοι έμμεσης προώθησης των στόχων των εθνικιστικών κινήματων⁵³. Λ.χ. οι εθνικιστές Ευρωβουλευτές προερχόμενοι από τη Σκωτία, την Καταλονία και το Βέλγιο συγκρότησαν την «Ελεύθερη Ευρωπαϊκή Συμμαχία» (European Free Alliance) που περιλαμβάνει σαράντα εθνικιστικά και αυτονομιστικά κόμματα και κατευθύνει της δραστηριότητές της στην προαγωγή του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των λαών⁵⁴. Εξάλλου, Σκωτία, Καταλονία και Φλάνδρα μετέχουν σε ένα άτυπο δίκτυο, τη Συνδιάσκεψη των Ευρωπαϊκών Περιφερειών με Νομοθετικές Εξουσίες (Conference of European Regions with Legislative Powers), που επιδιώκει την ενδυνάμωση του ρόλου των περιφερειών αυτών μέσα από τη διαμόρφωση πολιτικών σε συμφωνία με την αρχή της επικουρικότητας⁵⁵. Παράλληλα, η Ε.Ε. παρέχει στα χωρίς κράτος έθνη ευκαιρίες για την άσκηση «παραδιπλωματίας», δηλαδή τη δυνατότητα συμμετοχής τους

στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, ιδιαίτερα τις οικονομικές, και τη σύναψη διασυνοριακών συμφωνιών για οικονομική ανάπτυξη. Αυτή η «παραδιπλωματία» ασκήθηκε με επιτυχία από την Καταλονία⁵⁶.

Η επίδραση της Ε.Ε. στο φαινόμενο της απόσχισσης εμφανίζεται, σε τελική ανάλυση, ως αντιφατική: αφενός, η τυπική, αλλά και άτυπη συμμετοχή των εθνικιστών στους περιφερειακούς θεσμούς δρα ως ένα είδος «δικλείδας ασφαλείας» για τις εθνικιστικές πιέσεις, μειώνοντας έτσι τις ανάγκες ανεξαρτητοποίησης⁵⁷, αφετέρου όμως, περιορίζοντας σημαντικά τη συμμετοχή στις ευρωπαϊκές υποθέσεις μόνο στα κράτη, αλλά και παρέχοντας στις περιφέρειες ευκαιρίες για να δείξουν ότι μπορούν να διοικήσουν τις δικές τους υποθέσεις, η Ε.Ε. μπορεί να συμβάλλει στις αποσχιστικές τάσεις.

Από την άλλη πλευρά, καίρια είναι η σημασία της ενδυνάμει δυνατότητας των αποσχιστικών κινήματων να αποκτήσουν την ιδιότητα του κράτους μέλους. Η ένταξη, όμως, στην Ε.Ε. δεν είναι αυτόματη. Απαιτείται απόφαση, λαμβανόμενη με ομοφωνία, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να υπάρξει συναίνεση του ενδιαφερόμενου κράτους μέλους. Αυτόματη διαδοχή στην ιδιότητα του μέλους δεν υπάρχει σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο (άρθρο 4 Σύμβασης Βιέννης του 1978 για τη διαδοχή κρατών ως προς τις διεθνείς συνθήκες)⁵⁸. Είναι μάλλον προφανές ότι, ιδιαίτερα η Ισπανία, δεν θα αποδεχθεί μία παρόμοια εξέλιξη. Ήδη, η στάση ορισμένων κρατών μελών της Ε.Ε. στο θέμα της αναγνώρισης του Κοσόβου είναι ενδεικτική της απέχθειας για αναγνώριση της απόσχισσης⁵⁹. Ενδεικτική του όλου κλίματος απέναντι στις αποσχίσεις – ιδιαίτερα σε σχέση με αυτή της Καταλονίας – είναι η στάση της Επιτροπής της Ε.Ε., που, αφήνοντας στην άκρη την παραδοσιακή ουδετερότητα, τάχθηκε αναφανδόν κατά της απόσχισης της Καταλονίας⁶⁰.

Θα πρέπει δε να υπογραμμισθεί ότι οι αποσχιστικές δυνάμεις τόσο στη Σκωτία όσο και στην Καταλονία δεν φαίνεται να αντιλαμβάνονται το κλίμα αυτό, ή, αν το αντιλαμβάνονται, θεωρούν ότι η δημιουργία τετελεσμένων γεγονότων θα ανατρέψει την κατάσταση. Η προσωπική

49. Βλ. σχετικά, J. LAIBLE, Separatism and sovereignty in the new Europe: party politics and the meaning of statehood in a supra-national context, 2008, σ. 23.

50. Βλ. Ξ. ΠΑΤΑΓΑΝΑ, Η αρχή της επικουρικότητας. Συνταγματική ρήτρα κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ Κοινότητας και κρατών μελών, Ε.Ευρ.Κ., 1992, σ. 47 επ., Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 3η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 293 επ.

51. C. CONNOLLY, ό.π., σ. 81.

52. Ibid.

53. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές περιφέρειες εγκατέστησαν «γραφεία πληροφόρησης» στις Βρυξέλλες, με στόχο να πάρουν μέρος στις αναδυόμενες ευρωπαϊκές δομές διαμόρφωσης πολιτικής, J. LAIBLE, ό.π., σ. 25.

54. C. CONNOLLY, ό.π., σ. 81.

55. Ibid.

56. Ibid, σ. 82.

57. Ibid, σσ. 83-84.

58. Βλ. Z. MERIBONTE, La codification de la succession d'États aux traités. Décolonisation, sécession, unification, Paris, 1984, σσ. 91-92.

59. Τέσσερα κράτη μέλη της Ε.Ε., που αντιμετωπίζουν προβλήματα απόσχισης, εκδήλωσαν με σαφήνεια την αντίθεσή τους στην απόσχισή του Κοσόβου, μεταξύ των οποίων και η Ισπανία (άλλα κράτη μέλη ήταν η Κύπρος, η Ελλάδα, η Σλοβακία και η Ρουμανία). Βλ. E. DENZA, European practice on the recognition of States, E.L.Rev., 2011, σ. 330.

60. Βλ. τη δήλωση του Προέδρου της Επιτροπής της Ε.Ε., J.-C. Juncker, Ναυτεμπορική, 14.09.2017.

μου εκτίμηση είναι ότι η προοπτική αυτή είναι, ιδιαίτερα σε σχέση με την Καταλονία, ανεδαφική.

Συμπεράσματα

Το αποσχιστικό φαινόμενο είναι προϊόν διεργασιών που γίνονται στο πολιτικό, κοινωνικό, αλλά και οικονομικό επίπεδο, προπάντων όμως είναι αποτέλεσμα ιστορικο-πολιτιστικών παραγόντων. Η δύναμη της ιστορίας και της μνήμης δεν εξαλείφεται απαραίτητα με την πάροδο του χρόνου. Χρειάζεται, προς τον σκοπό αυτό, να επενεργήσουν και άλλες εξελίξεις που θα ελαχιστοποιούν τις εθνικές τριβές και θα ενοποιούν τις εκατέρωθεν ενότητες σ' ένα ενιαίο πολιτικό σύνολο. Αν αυτό πραγματοποιείται με ευκολία στις «νέες χώρες», όπως ΗΠΑ, Αυστραλία, στις άλλες χώρες, και ιδιαίτερα στην ευρωπαϊκή ήπειρο, αυτό δεν έχει συντελεστεί με ικανοποιητικό τρόπο. Τόσο στις περιπτώσεις της Σκωτίας, και ιδιαίτερα της Καταλονίας, αλλά και πέραν του Ατλαντικού, στην περίπτωση του Κεμπέκ, η κυριαρχία της μιας εθνότητας επί της άλλης έχουν αφήσει σημάδια μνήμης που δεν είναι εύκολο να εξαλειφθούν.

Ταυτόχρονα, διαπιστώνει κανείς ότι, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, έρχονται ορισμένοι παράγοντες να ενισχύσουν τις αποσχιστικές τάσεις, με τρόπο, εκ πρώτης όψεως, αντιφατικό. Αναφέρομαι ιδιαίτερα στον οικονομικό παράγοντα που λειτουργεί στην πράξη προς αντίθετες κατευθύνσεις. Άλλοτε μιν η συγκριτικά οικονομική υστέρηση του υπό απόσχιση εδάφους τροφοδοτεί την τάση απόσχισης, αφενός ενισχύοντας τον εθνικισμό, αφετέρου δημιουργώντας την ελπίδα οικονομικής βελτίωσης ως ανεξάρτητου κράτους. Εδώ ανήκει η περίπτωση της Σκωτίας. Άλλοτε δε η συγκριτικά οικονομική υπεροχή του υπό απόσχιση εδάφους ενισχύει και εδώ τον εθνικισμό του πολιτικά υποδεέστερου εδάφους, ταυτόχρονα δε δημιουργεί την αίσθηση ότι τον πλούτο που παράγει καρπώνονται οι «άλλοι». Εδώ ανήκει η περίπτωση της Καταλονίας, αλλά και της Φλάνδρας στο Βέλγιο. Παράδοξη περίπτωση αποτελεί το Κεμπέκ του Καναδά, όπου το Κεμπέκ επωφελείται από την ανάπτυξη των άλλων περιοχών, ενώ ταυτόχρονα θέλει να αποκτήσει την ανεξαρτη-

σία του. Ίσως η κατάσταση αυτή να εξηγή την αναποτελεσματικότητα των προσπαθειών απόσχισης του.

Τί έχει να πει το δίκαιο, το διεθνές δίκαιο, γι' αυτό το αποσχιστικό φαινόμενο και την προοπτική του; Εν πρώτοις, θα πρέπει να λεχθεί ότι το διεθνές δίκαιο είναι προϊόν ιστορικών εξελίξεων και συσχετισμού δυνάμεων, ιδιαίτερα σε θέματα εξαιρετικά ευαίσθητα για το κυριαρχούμενο από το κρατικό φαινόμενο σύστημα. Κατά συνέπεια, η στάση του είναι, κατ' αρχήν, αρνητική. Τα πράγματα όμως δεν παραμένουν στάσιμα, εξελίσσονται, όχι με αυτόματο τρόπο, αλλά με αγώνες και προσπάθειες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο αγώνας κατά της αποικιοκρατίας και η αναγνώριση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης των λαών.

Η απόσχιση όμως ενός εδάφους από ένα ήδη συγκροτημένο και ιστορικά υπάρχον για πολλούς αιώνες, κράτος, αποτελεί, γι' αυτό, προσβολή ενός χώρου που είναι «τα άγια των αγίων». Από την άλλη πλευρά, η ιστορική μνήμη των πολιτών του υπό απόσχιση κράτους δεν είναι λιγότερο επιτακτική. Έχουμε, λοιπόν, σύγκρουση δύο αντικρουόμενων επιδιώξεων, που το διεθνές δίκαιο επιλύει, για την ώρα, υπέρ της κρατικής συνοχής. Όμως, το δίκαιο γενικά, και το διεθνές δίκαιο ειδικότερα, δεν αποτελεί αμετακίνητο σύστημα. Μπορεί να αλλάξει. Θα εξαρτηθεί, όπως αναφέραμε, από τους συσχετισμούς δυνάμεων. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν φαίνεται ότι έχει να προσφέρει, για τον χώρο της, κάποια προοπτική. Υπάρχει άραγε διέξοδος; Η απάντηση φαίνεται, ίσως, στην προοπτική ένταξης του υπό απόσχιση εδάφους σε ένα ομοσπονδικό σχήμα, που θα του παρέχει αυξημένη δικαιοδοσία, ιδιαίτερα στο οικονομικό πεδίο. Η διεθνής κοινότητα έχει ευνοήσει παρόμοια προοπτική, λ.χ. στην περίπτωση της Κύπρου, αν και μένει να δούμε αν αυτό θα μπορούσε να εφαρμοσθεί σε σχέση με την Ανατολική Ουκρανία. Πάντως, πρόκειται για μία θέση που υποστηρίζεται σθεναρά στη θεωρία⁶¹.

61. Βλ. E. McWHINNEY, Self-determination of peoples and plural ethnic states: secession and state succession and the alternative, federal option, RCADI, v. 294, 2002, σ. 167 επ.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Αναστασία Καλλίδου, Ελένη Φωτιάδου

I. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

► Σχέδιο συμφωνίας μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ηνωμένου Βασιλείου για τους όρους αποχώρησης (14.11.2018)

σχέδιο συμφωνίας για τους όρους αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου – χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες – δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας – δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα – μηχανισμός επίλυσης των διαφορών – μεταβατική περίοδος – μελλοντικές σχέσεις – πρωτόκολλα – Βόρεια Ιρλανδία – τελωνειακά ζητήματα – Σύνοδος Κορυφής – προδικαστική απόφαση – δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της δήλωσης αποχώρησης

Το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ευρωπαϊκή Ένωση κατέληξαν σε σχέδιο συμφωνίας για τους όρους αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου. Το σχέδιο της συμφωνίας δόθηκε στη δημοσιότητα από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Οι προβλεπόμενες στο σχέδιο συμφωνίας ρυθμίσεις προστατεύουν τα δικαιώματα των Ευρωπαίων πολιτών που ζουν στη Βρετανία και αντίστοιχα των Βρετανών πολιτών που ζουν σε χώρες της Ε.Ε. Αυτό σημαίνει ότι οι ανωτέρω μπορούν να συνεχίσουν να εργάζονται και να ζουν ακριβώς όπως πριν στην επιλεγείσα χώρα διαμονής τους. Παράλληλα, καθορίζεται ο τρόπος πρόσβασης των βρετανικών χρηματοπιστωτικών εταιρειών στην ενιαία αγορά της Ε.Ε., ο οποίος θα κινείται στα πρότυπα των αμερικανικών και ιαπωνικών εταιρειών (καθεστώς ισοδυναμίας). Το Ηνωμένο Βασίλειο θα κληθεί να υλοποιήσει μία σειρά δεσμεύσεων, οι οποίες θα αφορούν: α) τη διατήρηση της οικονομικής σταθερότητας, β) τη διασφάλιση της ακεραιότητας της αγοράς, γ) την προστασία των επενδυτών και την εξασφάλιση του θεμιτού ανταγωνισμού. Επίσης, θα πρέπει να υπάρξει σεβασμός στα κανονιστικά και λειτουργικά συστήματα, αλλά και στην αυτονομία της διαδικασίας λήψης εταιρικών αποφάσεων, που θα δίνει στο οικονομικό κέντρο του Λονδίνου ένα βασικό επίπεδο πρόσβασης στις ευρωπαϊκές χρηματαγορές μετά το Brexit.

Σε ό,τι αφορά στην οικονομική διευθέτηση, συμφωνήθηκε να γίνουν σεβαστές οι κοινές δεσμεύσεις που είχαν αναληφθεί στα οικονομικά ζητήματα, όσο το Ηνωμένο Βασίλειο ήταν κράτος μέλος της Ένωσης. Λύση επιτεύχθηκε επίσης στα ζητήματα της EURATOM, της προστασίας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και των γεωγραφικών ενδείξεων και της ανταλλαγής δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

Προβλέφθηκε περαιτέρω μηχανισμός επίλυσης των τυχόν ανακυπτουσών διαφορών κατά την εφαρμογή και ερμη-

νεία της συμφωνίας. Προβάδισμα δίδεται στην πολιτική διευθέτηση τυχόν διαφωνιών. Ωστόσο, σε περίπτωση μη ευδοκίμησής της, αναλαμβάνει ειδική ομάδα διαιτησίας (arbitration panel), η οποία θα ζητά τη συνδρομή του Δικαστηρίου της ΕΕ, όταν ανακύπτει ζήτημα ενωσιακού δικαίου.

Το σχέδιο προβαίνει σε εκτενή αναφορά στο ζήτημα της μεταβατικής περιόδου. Το Ηνωμένο Βασίλειο θα εισέλθει σε μεταβατική περίοδο διάρκειας 21 μηνών αρχής γενομένης από την 30ή Μαρτίου 2019 έως την 31η Δεκεμβρίου 2020. Ως εκ τούτου παρέχεται επαρκής χρόνος και στις δύο πλευρές να διαπραγματευθούν μια μελλοντική πολιτική και εμπορική σχέση. Η συμφωνία επίσης περιλαμβάνει πρόβλεψη μίας μόνο παράτασης στη μεταβατική περίοδο δυνάμενης να συμφωνηθεί από κοινού έως το τέλος του Ιουνίου 2020.

Το σχέδιο συμφωνίας περιλαμβάνει τρία Πρωτόκολλα. Το πρώτο αφορά στο καθεστώς του Γιβραλτάρ, ενώ το δεύτερο ρυθμίζει τα σχετικά με τις βάσεις στην Κύπρο. Στο τρίτο πρωτόκολλο γίνεται ειδική αναφορά στη λύση για την αποφυγή των λεγόμενων «σκληρών» συνόρων μεταξύ της Βόρειας Ιρλανδίας και της Δημοκρατίας της Ιρλανδίας μέσω της λειτουργίας λύσης της backstop (δίχτυ ασφαλείας), σε περίπτωση που δεν υπάρξει συμφωνία για τις μελλοντικές σχέσεις ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου ως τις 31.12.2020 ή ως την, κατόπιν κοινής συμφωνίας, παραταθείσα ημερομηνία. Σύμφωνα με το ως άνω σενάριο, δημιουργείται κοινό τελωνειακό έδαφος μεταξύ ΕΕ και Ηνωμένου Βασιλείου. Η Βόρεια Ιρλανδία θα παραμείνει στον ίδιο τελωνειακό έδαφος με το υπόλοιπο Ηνωμένο Βασίλειο. Επιπρόσθετα, η Βόρεια Ιρλανδία θα εφαρμόζει τους κανόνες της ενιαίας αγοράς που κρίνονται αναγκαίοι για την αποφυγή σκληρού συνόρου, συναρτώμενους ιδίως με τα αγροτικά προϊόντα. Τέλος, το Ηνωμένο Βασίλειο θα εφαρμόζει στο έδαφος της Βόρειας Ιρλανδίας τον τελωνειακό κώδικα της Ε.Ε. Έτσι, τα αγαθά θα διακομίζονται από και προς τα εδάφη της ενιαίας αγοράς (κατά βάση προς τη Δημοκρατία της Ιρλανδίας) ακώλυτα.

«Αυτή η συμφωνία είναι ένα αποφασιστικό, κρίσιμο βήμα για την κατάληξη των διαπραγματεύσεων» δήλωσε ο Μ. Μπαρνιέ, αν και συμπλήρωσε ότι «ο δρόμος για τη διασφάλιση μιας ήπιας εξόδου του Ηνωμένου Βασιλείου εξακολουθεί να είναι μακρύς και δυνητικά δύσκολος».

Η Τ. Μέι με τη σειρά της εξασφάλισε τη στήριξη των υπουργών προς το σχέδιο συμφωνίας κατά τη συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου που ήταν «μακρά, λεπτομερής και παθιασμένη». Δεσμεύθηκε ακόμη ότι το προσχέδιο συμφωνίας για την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση, το οποίο έφερε η ίδια στο τρα-

πέξι του υπουργικού συμβουλίου, «ήταν το καλύτερο που μπορούσε να έχει προκύψει από τη διαπραγμάτευση». Η Τ. Μεί πρέπει να εισαγάγει στο Κοινοβούλιο τη συμφωνία αποχώρησης, καθώς και το περίγραμμα μιας συμφωνίας για τις μελλοντικές σχέσεις του Ηνωμένου Βασιλείου με την ΕΕ. Θα ακολουθήσει συζήτηση, που αναμένεται να διαρκέσει αρκετές ημέρες και η οποία θα ολοκληρωθεί με ψηφοφορία στην Κάτω Βουλή για την έγκριση της συμφωνίας.

Ο Ζ.Κ. Γιούνκερ, στον απόηχο των τελευταίων εξελίξεων, πρότεινε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τη σύγκληση της συνόδου των αρχηγών κρατών της Ε.Ε., επικαλούμενος την «αποφασιστική πρόοδο» στις διαπραγματεύσεις για την «ομαλή έξοδο του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ε.Ε.». Πράγματι, ο Ντ. Τουσκ ανακοίνωσε τη διεξαγωγή συνόδου κορυφής, την Κυριακή 25 Νοεμβρίου, για να υπογραφεί το σχέδιο συμφωνίας για την αποχώρηση της Βρετανίας από την ΕΕ. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με τη σειρά του χαιρέτισε την επιτευχθείσα πρόοδο. Οι διαπραγματευτές της ΕΕ και του Ηνωμένου Βασιλείου θα συνεχίσουν τις εργασίες τους προκειμένου να επιτευχθεί η πολιτική δικακήρυξη του πλαισίου για τις μελλοντικές σχέσεις βάσει του δημοσιευθέντος σχεδίου. Παράλληλα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνεχίζει το έργο ετοιμότητας και έκτακτης ανάγκης προετοιμαζόμενη για όλα τα ενδεχόμενα.

Μέχρι στιγμής, πάντως, έχουν ήδη παραιτηθεί 4 υπουργοί της κυβέρνησης Μεί, μεταξύ των οποίων και ο Ντ. Ράμπ, αρμόδιος για το Brexit, ενώ δεν αποκλείεται να ακολουθήσουν και άλλες παραιτήσεις. Έχουν ήδη κατατεθεί και επιστολές μομφής κατά της κυβέρνησης, χωρίς, ωστόσο, να συμπληρώνεται προς ώρας ο απαιτούμενος αριθμός για τη στοιχειοθέτηση πρότασης μομφής.

Στο μεταξύ δημοσιεύθηκε η απόφαση της Ολομέλειας του ΔΕΕ επί του προδικαστικού ερωτήματος που υποβλήθηκε από το Court of Session για το κατά πόσο η προβλεπόμενη στο άρθρο 50 ΣΕΕ γνωστοποίηση μπορεί να ανακληθεί μονομερώς πριν τη λήξη της διετούς προθεσμίας. Σύμφωνα με τη θέση του ΔΕΕ, το ΗΒ δύναται να ανακαλέσει μονομερώς τη γνωστοποίηση της πρόθεσης αποχώρησής του από την ΕΕ. Η συγκεκριμένη δυνατότητα υφίσταται για όσο χρονικό διάστημα δεν έχει τεθεί σε ισχύ η μεταξύ της ΕΕ και του εν λόγω κράτους μέλους συμφωνία που καθορίζει τις λεπτομερείς ρυθμίσεις της αποχώρησης ή, σε περίπτωση που δεν έχει συναφθεί τέτοια συμφωνία, για όσο χρονικό διάστημα υπολείπεται μέχρι την εκπνοή της διετούς προθεσμίας από την γνωστοποίηση της πρόθεσης αποχώρησης από την ΕΕ, καθώς και κάθε πιθανής παράτασης της ημερομηνίας αυτής. Η απόφαση ανάκλησης θα πρέπει να ληφθεί κατόπιν δημοκρατικής διαδικασίας στο πλαίσιο των εθνικών συνταγματικών απαιτήσεων, ενώ θα πρέπει να κοινοποιηθεί εγγράφως στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, ομόφωνη έγκριση του οποίου δεν απαιτείται, καθώς αυτή θα μετέτρεπε ένα μονομερές κυρίαρχο δικαίωμα σε ένα δικαίωμα υπό όρους και θα ήταν ασύμβατη με την αρχή ότι ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να εξαναγκασθεί να

αποχωρήσει από την ΕΕ χωρίς τη θέλησή του. Αναλυτικά:

http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-6426_en.htm

http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-6422_en.htm

http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-6423_en.htm

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6424_en.htm

II. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

► Σύνοδος κορυφής «One Planet» 2018: η Ευρώπη διατηρεί τον ηγετικό της ρόλο στη δράση για το κλίμα (26.09.2018)

βιώσιμη ανάπτυξη – κλιματική αλλαγή – ανθρακούχες εκπομπές – χρηματοπιστωτικός τομέας – οικολογία – βιοποικιλότητα – Ειρηνικός Ωκεανός – περιβάλλον – καθαρές τεχνολογίες

Η Ευρώπη έχει δεσμευθεί να πρωτοστατεί στον αγώνα κατά της κλιματικής αλλαγής. Προς επίρρωση του ηγετικού της ρόλου, η Επιτροπή παρουσίασε μια ολοκληρωμένη δέσμη 10 μετασχηματιστικών πρωτοβουλιών, το Σχέδιο Δράσης για τον Πλανήτη, στη σύνοδο «One Planet», στο Παρίσι τον περασμένο Δεκέμβριο. Τον Μάρτιο, η Επιτροπή παρουσίασε το σχέδιο δράσης για τη βιώσιμη χρηματοδότηση με δέκα φιλόδοξα νομοθετικά και μη νομοθετικά μέτρα για την κινητοποίηση χρηματοδότησης για βιώσιμες επενδύσεις και βιώσιμη ανάπτυξη. Τον Μάιο υποβλήθηκαν οι πρώτες νομοθετικές προτάσεις. Οι αντιπρόεδροι Μάρος Σέφτσοβιτς και Βάλντις Ντομπρόβσκις, καθώς και ο επίτροπος Νέβεν Μίμιτσα ενημέρωσαν στη σύνοδο κορυφής στη Νέα Υόρκη τους αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων, τους επικεφαλής επιχειρήσεων και την κοινωνία των πολιτών σχετικά με τα κυριότερα μέχρι σήμερα αποτελέσματα στο πλαίσιο αυτών των πρωτοβουλιών στήριξης της δράσης για το κλίμα. Συγκεκριμένα, ο αντιπρόεδρος Σέφτσοβιτς υπογράμμισε τα αποφασιστικά και εξατομικευμένα μέτρα που έχουν ληφθεί υπέρ των ευρωπαϊκών περιφερειών για τη μείωση της έντασης άνθρακα και ανθρακούχων εκπομπών, καθώς και το έργο που έχει πραγματοποιηθεί σε συνεργασία με διάφορες πόλεις για να επιταχυνθεί η ανάπτυξη επαναστατικών καθαρών τεχνολογιών. Με τη σειρά του, ο αντιπρόεδρος Ντομπρόβσκις τόνισε τη σημασία του να γίνει η βιώσιμη χρηματοδότηση ο νέος κανόνας, παρουσιάζοντας τις προτάσεις που υπέβαλε η Επιτροπή τον Μάιο για να δώσει τη δυνατότητα στον χρηματοπιστωτικό τομέα της ΕΕ να πρωτοστατήσει στις προσπάθειες για μια πιο πράσινη και καθαρή οικονομία. Παράλληλα, ο επίτροπος Μίμιτσα ανακοίνωσε τη διάθεση 10 εκατ. ευρώ για την περιοχή του Ειρηνικού στο πλαίσιο κοινής πρωτοβουλίας που στοχεύει στη δημιουργία ενός διεθνούς συνασπισμού που θα βοηθήσει την περιοχή να προσαρμοσθεί στις προκλήσεις που συνδέονται με την κλιματική αλλαγή και θα ενισχύσει την ανθεκτικότητά της.

Θέτοντας τη βιώσιμη χρηματοδότηση στην κορυφή της ατζέντας, για την υλοποίηση των στόχων του Παρισιού η ΕΕ χρειάζεται περίπου 180 δις ευρώ σε επιπλέον επενδύσεις κάθε χρόνο έως το 2030 στους τομείς της ενεργειακής απόδοσης, των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και των καθαρών μεταφορών. Μεταξύ των υποβληθεισών νομοθετικών προτάσεων συγκαταλέγεται και η πρόταση για την έγκριση ενός ευρωπαϊκού συστήματος ταξινόμησης – ή «ταξινόμιας» – που θα οδηγήσει σε κοινούς ορισμούς για το τι είναι οικολογικό και τι δεν είναι. Το σύστημα αυτό θα βοηθήσει τους επενδυτές να αναγνωρίζουν εύκολα και να χρηματοδοτούν δραστηριότητες φιλικές προς το κλίμα. Η ταξινόμια θα συμβάλει επίσης στην ανάπτυξη σημανμάτων της ΕΕ για «πράσινα» χρηματοπιστωτικά προϊόντα, ομόλογα και κονδύλια. Γεγονός αποτελεί πως ολόένα και περισσότερα άτομα θέλουν να επενδύουν τις αποταμιεύσεις τους σε έργα φιλικά προς το περιβάλλον, αλλά αντιμετωπίζουν δυσκολίες να βρουν μια προσιτή και αξιόπιστη προσφορά. Ο χρηματοπιστωτικός τομέας της ΕΕ – και ιδίως οι κεφαλαιαγορές – έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ηγετικό ρόλο σε αυτό το φιλόδοξο πρόγραμμα, εμπνέοντας και άλλους να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους. Η μετάβαση σε χαμηλά επίπεδα ανθρακούχων εκπομπών δεν είναι μόνον αναπόφευκτη, αλλά μπορεί επίσης να δημιουργήσει νέες ευκαιρίες. Όσον αφορά την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της περιοχής του Ειρηνικού, δεδομένου ότι η κλιματική αλλαγή και η προστασία της βιοποικιλότητας απαιτούν την ανάληψη αποτελεσματικότερων κοινών δράσεων, η ΕΕ, η Γαλλία, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία αναλαμβάνουν μια κοινή πρωτοβουλία για την ανάπτυξη ενός διεθνούς συστήματος ταξινόμησης που θα βοηθήσει την περιοχή του Ειρηνικού να προσαρμοστεί σε αυτές τις προκλήσεις και να ενισχύσει την ανθεκτικότητά της. Η ΕΕ συνεισφέρει 10 εκατ. ευρώ σε αυτή την κοινή πρωτοβουλία, στο πλαίσιο της οποίας θα χρηματοδοτηθούν έργα σε διάφορους τομείς, όπως η προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή και ο μετριασμός των επιπτώσεών της, η διακυβέρνηση των ωκεανών (συμπεριλαμβανομένης της βιώσιμης αλιείας και υδατοκαλλιέργειας) και το περιβάλλον (μεταξύ άλλων η διαχείριση των αποβλήτων, η βιοποικιλότητα και ο οικολογικός τουρισμός).

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-5868_en.htm

III. ΕΝΕΡΓΕΙΑ

► **Σημαντική πρόοδος στην κατασκευή συσσωρευτών στην Ευρώπη σε ένα μόνο έτος (15.10.2018)**

συσσωρευτές – βιομηχανία – αυτοκινητοβιομηχανία – καινοτομία – ενεργειακά συστήματα – ανθρακούχες εκπομπές – κλιματική αλλαγή – βιωσιμότητα – επενδύσεις – ενέργεια – εκσυγχρονισμός – έρευνα – ανταγωνιστικότητα – εργοστάσια

Η ευρωπαϊκή συμμαχία για τους συσσωρευτές δημιουργήθηκε από τον αντιπρόεδρο Μάρος Σέφτσοβιτς, τα κρά-

τη μέλη και τη βιομηχανία τον Οκτώβριο του 2017. Σ' αυτή τη συνεργατική πλατφόρμα συμμετέχουν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, οι ενδιαφερόμενες χώρες της ΕΕ, η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων και πάνω από 260 βιομηχανικοί φορείς και φορείς καινοτομίας. Στόχος είναι να δημιουργηθεί μια ανταγωνιστική, καινοτόμος και βιώσιμη αξιακή αλυσίδα στην Ευρώπη με πυρήνα τα βιώσιμα στοιχεία συσσωρευτών. Για να αποφευχθεί η τεχνολογική εξάρτηση από τους ανταγωνιστές και να δημιουργηθούν οφέλη για την απασχόληση, την ανάπτυξη και το επενδυτικό δυναμικό στον τομέα των συσσωρευτών, η Ευρώπη πρέπει να κινηθεί γρήγορα σε παγκόσμιο επίπεδο. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες προβλέψεις, η αξία της αγοράς συσσωρευτών θα μπορούσε να ανέλθει σε 250 δις ευρώ ετησίως από το 2025 και μετά. Για να καλυφθεί η ζήτηση στην ΕΕ και μόνο απαιτούνται, σύμφωνα με μια συντηρητική εκτίμηση, τουλάχιστον 20 «εργοστάσια-γίγαντες» (μεγάλης κλίμακας μονάδες παραγωγής κυψελών συσσωρευτών) στην Ευρώπη. Η έκταση και η ταχύτητα των απαραίτητων επενδύσεων απαιτούν συνδυασμένες προσπάθειες για την αντιμετώπιση αυτής της βιομηχανικής πρόκλησης.

Ένα έτος μετά τη δημιουργία της ευρωπαϊκής συμμαχίας για τους συσσωρευτές (EBA), έχει καταρτισθεί το σχέδιο δράσης της Επιτροπής, το οποίο βασίστηκε σε συζητήσεις με σημαντικούς βιομηχανικούς παράγοντες, τα ενδιαφερόμενα κράτη μέλη και την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων. Παράλληλα, κατασκευάζονται οι πρώτες πιλοτικές εγκαταστάσεις παραγωγής και έχουν ανακοινωθεί περαιτέρω έργα, τα οποία θα καταστήσουν την ΕΕ ηγετικό παράγοντα στον στρατηγικό τομέα της καινοτομίας και της παραγωγής συσσωρευτών. Μεταξύ άλλων, αναμένεται οι συσσωρευτές να αποτελέσουν για την αυτοκινητοβιομηχανία του 21ου αιώνα το ίδιο σημαντικό με τους κινητήρες εσωτερικής καύσης τον 20ό αιώνα. Για την Ευρώπη, η παραγωγή συσσωρευτών αποτελεί στρατηγική επιταγή για τη μετάβαση στην καθαρή ενέργεια, καθώς και για τον εκσυγχρονισμό και την ανταγωνιστικότητα της βιομηχανίας της, συμπεριλαμβανομένης της αυτοκινητοβιομηχανίας. Παράλληλα, δίνει ώθηση στην απασχόληση και την ανάπτυξη, ενισχύει την έρευνα και την καινοτομία και προετοιμάζει την ευρωπαϊκή βιομηχανία ώστε να στηρίξει τις δεσμεύσεις της ΕΕ για το κλίμα με στόχο την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής στο πλαίσιο της συμφωνίας του Παρισιού. Επιπλέον, στόχος της ανακοίνωσης της Επιτροπής με τίτλο «Νέα στρατηγική για τη βιομηχανική πολιτική» είναι να αναλάβει η ΕΕ παγκοσμίως ηγετικό ρόλο στην καινοτομία, την ψηφιοποίηση και την απαλλαγή από τις ανθρακούχες εκπομπές. Το στρατηγικό σχέδιο δράσης για τους συσσωρευτές καλύπτει όλες τις δραστηριότητες που μπορούν να βοηθήσουν τα κράτη μέλη, τις περιφέρειες και την ευρωπαϊκή βιομηχανία να καταρτίσουν ανταγωνιστικά, καινοτόμα και βιώσιμα σχέδια κατασκευής συσσωρευτών στην ΕΕ. Στα σχέδια αυτά περιλαμβάνονται μέτρα σχετικά με την πρόσβαση

σε πρώτες ύλες, την έρευνα και την καινοτομία, τις δεξιότητες και το κανονιστικό πλαίσιο που θα διασφαλίζουν ότι οι συσσωρευτές που διατίθενται στην αγορά δεν θα είναι μόνο ανταγωνιστικοί, υψηλής ποιότητας και ασφαλείς, αλλά και βιώσιμοι και ανακυκλώσιμοι.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6114_en.htm

IV. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

► Η Επιτροπή εγκαινιάζει νέο εργαλείο για την υποστήριξη της ψηφιακής διδασκαλίας και μάθησης στα σχολεία (25.10.2018)

ψηφιακή διδασκαλία – σχολεία – τεχνολογία – διδασκαλία – αυτοαξιολόγηση – καινοτομία – εκπαίδευση – μάθηση – επιμόρφωση – διαδίκτυο – εκπαιδευτικοί – μαθητές

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε σήμερα ένα νέο εργαλείο, το οποίο θα βοηθήσει όλα τα σχολεία στην ΕΕ, καθώς και στη Ρωσία, τη Γεωργία και τη Σερβία να αξιολογήσουν τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν την ψηφιακή τεχνολογία για τη διδασκαλία και τη μάθηση. Στην ΕΕ, το εργαλείο SELFIE (Self-reflection on Effective Learning by Fostering the use of Innovative Educational Technologies – Αυτοαξιολόγηση για την αποτελεσματική μάθηση με την ενίσχυση της χρήσης καινοτόμων εκπαιδευτικών τεχνολογιών) θα τεθεί στη διάθεση – σε εθελοντική βάση – 76,7 εκατ. μαθητών και εκπαιδευτικών από 250.000 σχολεία. Το SELFIE λανσάρεται σε 24 γλώσσες της ΕΕ, αλλά θα ακολουθήσουν και άλλες γλωσσικές εκδοχές. Το SELFIE είναι μία από τις 11 πρωτοβουλίες του σχεδίου δράσης για την ψηφιακή εκπαίδευση, το οποίο υπέβαλε η Επιτροπή τον Ιανουάριο του τρέχοντος έτους, ενός σχεδίου που έχει ως σκοπό να ενισχύσει τις ψηφιακές δεξιότητες στην Ευρώπη και να υποστηρίξει την καινοτόμο χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών στην εκπαίδευση και τη μάθηση.

Κάθε ενδιαφερόμενο σχολείο (ανώτερες τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, δευτεροβάθμια και επαγγελματική εκπαίδευση) μπορεί να εγγραφεί στην πλατφόρμα SELFIE και να διενεργήσει την αυτοαξιολόγησή του. Στόχος της Επιτροπής είναι η συμμετοχή 1 εκατ. μαθητών, εκπαιδευτικών και διευθυντών σχολείων έως τα τέλη του 2019. Όταν ένα σχολείο αποφασίζει να χρησιμοποιήσει το SELFIE, οι μαθητές, οι διευθυντές σχολείων και οι εκπαιδευτικοί εξετάζουν μια σειρά σύντομων δηλώσεων για να αξιολογήσουν κατά πόσον χρησιμοποιείται η τεχνολογία στην εκπαίδευση και τη μάθηση. Το εργαλείο είναι διαρθρωμένο σε περισσότερες από μία ενότητες και τα σχολεία μπορούν να επιλέξουν από μια σειρά προαιρετικών δηλώσεων και να συγκεντρώσουν έως και οκτώ ερωτήματα τα οποία να είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες και τις προτεραιότητές τους. Οι δηλώσεις αυτές χρειάζονται

από 20 έως 30 λεπτά για να συμπληρωθούν. Στη συνέχεια, το σχολείο λαμβάνει ειδική έκθεση με τα αποτελέσματα. Ο σχολικός έλεγχος προόδου SELFIE μπορεί να χρησιμοποιηθεί για διάλογο εντός της σχολικής κοινότητας, ώστε να καθορισθούν τα βήματα με τα οποία θα βελτιωθεί η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας για βελτιωμένη μάθηση. Μεταξύ αυτών, θα μπορούσε π.χ. να παρέχεται ειδική επιμόρφωση στους εκπαιδευτικούς ή υποστήριξη στους μαθητές σε θέματα όπως η ασφάλεια στο διαδίκτυο. Όλες οι απαντήσεις στο SELFIE είναι ανώνυμες και δεν συλλέγονται προσωπικά δεδομένα, ενώ τα στοιχεία δεν θα χρησιμοποιηθούν για την κατάταξη των σχολείων ή των εκπαιδευτικών συστημάτων.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6178_en.htm

► Συνεργασία των κρατών μελών και της Επιτροπής για την προώθηση της τεχνητής νοημοσύνης «με τη σφραγίδα της Ευρώπης» (07.12.2018)

τεχνητή νοημοσύνη – θεμελιώδη δικαιώματα – κανόνες δεοντολογίας – επενδύσεις – προσωπικά δεδομένα – δημόσιος τομέας – ιδιωτικός τομέας – ψηφιακή καινοτομία – τεχνολογία – ρομποτική – δεξιότητες – διά βίου μάθηση

Η Επιτροπή, στο πλαίσιο της στρατηγικής της για την τεχνητή νοημοσύνη στην Ευρώπη, πρότεινε να συνεργασθεί με τα κράτη μέλη επί ενός συντονισμένου σχεδίου για την τεχνητή νοημοσύνη έως τα τέλη του 2018, με στόχο τη μεγιστοποίηση του αντίκτυπου των επενδύσεων σε ενωσιακό και εθνικό επίπεδο, την ενθάρρυνση των συνεργειών και της συνεργασίας σε ολόκληρη την ΕΕ, την ανταλλαγή βέλτιστων πρακτικών και τον από κοινού καθορισμό της μελλοντικής πορείας ώστε να διασφαλιστεί ότι η ΕΕ στο σύνολό της θα μπορεί να είναι ανταγωνιστική σε παγκόσμιο επίπεδο. Η εν λόγω πρόταση για συντονισμένο σχέδιο βασίστηκε στη δήλωση συνεργασίας για την τεχνητή νοημοσύνη, η οποία κατατέθηκε την «ψηφιακή ημέρα», τον Απρίλιο του 2018, και υπογράφηκε από όλα τα κράτη μέλη και τη Νορβηγία. Εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ιουνίου του 2018. Το συντονισμένο σχέδιο για την «Τεχνητή νοημοσύνη με τη σφραγίδα της Ευρώπης» περιγράφει δράσεις που θα αρχίσουν το 2019 ή το 2020 και προετοιμάζει το έδαφος για τις δραστηριότητες κατά τα επόμενα έτη. Ο συντονισμός με τα κράτη μέλη θα συνεχισθεί και το σχέδιο θα αναθεωρείται και θα επικαιροποιείται σε ετήσια βάση. Το σχέδιο αυτό προτείνει κοινές δράσεις για στενότερη και αποτελεσματικότερη συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών, της Νορβηγίας, της Ελβετίας και της Επιτροπής, σε τέσσερις βασικούς τομείς: αύξηση των επενδύσεων, διάθεση περισσότερων δεδομένων, προώθηση του ταλέντου και διασφάλιση της εμπιστοσύνης. Η ενίσχυση του συντονισμού είναι ουσιαστική προκειμένου η Ευρώπη να καταστεί η κορυφαία παγκοσμίως περιοχή για την ανάπτυξη και τη χρήση πρωτοποριακής, ηθικής και ασφαλούς τεχνητής νοημοσύνης.

Όσον αφορά τις επενδύσεις μέσω συμπράξεων, τα επίπεδα των επενδύσεων στην τεχνητή νοημοσύνη στην ΕΕ είναι χαμηλά και υπάρχει κατακερματισμός σε σύγκριση με άλλα μέρη του κόσμου, όπως τις ΗΠΑ και την Κίνα. Σύμφωνα με τη στρατηγική για την τεχνητή νοημοσύνη, το σχέδιο προβλέπει αυξημένο συντονισμό των επενδύσεων, με αποτέλεσμα μεγαλύτερες συνέργειες και τουλάχιστον 20 δις ευρώ δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων στην έρευνα και την καινοτομία στον τομέα της τεχνητής νοημοσύνης από τώρα μέχρι τα τέλη του 2020 και πάνω από 20 δις ευρώ δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων την επόμενη δεκαετία. Όσον αφορά τη δημιουργία ευρωπαϊκών χώρων δεδομένων, αποτελεί κοινό τόπο πως, για τη μελλοντική ανάπτυξη της τεχνολογίας τεχνητής νοημοσύνης απαιτείται πρόσβαση σε μεγάλα, ασφαλή και εμπειριστατωμένα σύνολα δεδομένων. Σε συνεργασία με τις ευρωπαϊκές χώρες, η Επιτροπή θα δημιουργήσει κοινούς ευρωπαϊκούς χώρους δεδομένων για να καταστήσει τη διασυνοριακή ανταλλαγή δεδομένων απρόσκοπτη, διασφαλίζοντας παράλληλα πλήρη συμμόρφωση με τον Γενικό Κανονισμό για την προστασία των δεδομένων. Σχετικά με την καλλιέργεια των ταλέντων, των δεξιοτήτων και της διά βίου μάθησης, τα ταλέντα που υπάρχουν στην Ευρώπη είναι ουσιαστικής σημασίας για την ανάπτυξη και τη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης, αλλά οι χώρες της ΕΕ αντιμετωπίζουν ελλείψεις σε επαγγελματίες στον τομέα των ΤΠΕ και στερούνται εξειδικευμένων προγραμμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην τεχνητή νοημοσύνη. Αυτό είναι ο λόγος για τον οποίο η Επιτροπή, από κοινού με τις ευρωπαϊκές χώρες, θα στηρίξει πτυχία προηγμένων γνώσεων στην τεχνητή νοημοσύνη, μέσω, για παράδειγμα, ειδικών υποτροφιών. Τέλος, το όλο εγχείρημα συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη ηθικής και αξιόπιστης τεχνητής νοημοσύνης. Αναμφισβήτητα, η τεχνητή νοημοσύνη εγείρει νέα ηθικά ζητήματα, για παράδειγμα τη δυνητικά μεροληπτική λήψη αποφάσεων. Προκειμένου να δημιουργηθεί εμπιστοσύνη, η οποία είναι απαραίτητη ώστε οι κοινωνίες να αποδεχθούν και να χρησιμοποιούν την τεχνητή νοημοσύνη, το συντονισμένο σχέδιο αποσκοπεί στην ανάπτυξη τεχνολογίας η οποία θα σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα και τους κανόνες δεοντολογίας. Προς τον σκοπό αυτό, μια ευρωπαϊκή ομάδα εμπειρογνομώνων, η οποία εκπροσωπεί την πανεπιστημιακή κοινότητα, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία των πολιτών, εργάζεται επί κατευθυντήριων γραμμών δεοντολογίας για την ανάπτυξη και την χρήση της τεχνητής νοημοσύνης.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6689_en.htm

V. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► **Φθινοπωρινές οικονομικές προβλέψεις 2018: σταθερή, αλλά λιγότερο δυναμική ανάπτυξη εν μέσω μεγάλης αβεβαιότητας (08.11.2018)**

επενδύσεις – ανάπτυξη – αγορά εργασίας – ροή κεφαλαίων – χρηματαγορές – έλλειμμα ισοζυγίου – χρηματοπιστωτική αστάθεια – επιτόκια – δημόσια οικονομικά – τραπεζικός τομέας – διεθνές εμπόριο – πετρέλαιο – αμερικανική οικονομία

Η περυσινή εξαιρετικά ευνοϊκή παγκόσμια κατάσταση συνέβαλε στην ενίσχυση της οικονομικής δραστηριότητας και των επενδύσεων στην ΕΕ και στη ζώνη του ευρώ. Παρά το αβέβαιο περιβάλλον, σε όλα τα κράτη μέλη προβλέπεται να διατηρηθεί η ανάπτυξη, αλλά με βραδύτερο ρυθμό, χάρη στην ισχύ της εγχώριας κατανάλωσης και των επενδύσεων. Η Ευρώπη αναμένεται να διατηρήσει ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης ανώτερο του δυνητικού και να συνεχίσει τη σημαντική δημιουργία θέσεων εργασίας και τη μείωση της ανεργίας, εκτός εάν υπάρξουν σοβαρές αναταράξεις. Ωστόσο, το βασικό αυτό σενάριο υπόκειται σε όλο και περισσότερους αλληλένδετους κινδύνους δυσμενέστερων εξελίξεων. Οι προβλέψεις χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αβεβαιότητας και υπάρχουν πολλοί αλληλένδετοι κίνδυνοι δυσμενέστερων εξελίξεων. Η εκδήλωση οποιουδήποτε από αυτούς τους κινδύνους θα μπορούσε να ενισχύσει τους άλλους και να μεγιστοποιήσει τον αντίκτυπό τους. Η υπερθέρμανση της αμερικανικής οικονομίας, που τροφοδοτείται από φιλοκυκλικά μέτρα δημοσιονομικής τόνωσης, θα μπορούσε να οδηγήσει σε ταχύτερη από την αναμενόμενη αύξηση των επιτοκίων, γεγονός που θα είχε πολλές αρνητικές δευτερογενείς επιπτώσεις, πέραν των ΗΠΑ, ιδίως στις αναδυόμενες αγορές που είναι ευάλωτες σε αλλαγές των ροών κεφαλαίων και εκτεθειμένες σε χρέος εκφρασμένο σε δολάρια ΗΠΑ. Η κατάσταση αυτή θα μπορούσε να οδηγήσει σε όξυνση των εντάσεων στις χρηματαγορές. Η ΕΕ θα μπορούσε επίσης να θιγεί λόγω των ισχυρών εμπορικών δεσμών της και της έκθεσης των τραπεζών. Επιπλέον, η αναμενόμενη διεύρυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών των ΗΠΑ θα μπορούσε να τροφοδοτήσει περαιτέρω εντάσεις στο εμπόριο με την Κίνα, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο κίνδυνος άτακτης προσαρμογής στην Κίνα, δεδομένου του επιπέδου του εταιρικού χρέους και της χρηματοπιστωτικής αστάθειας. Οι αυξημένες εμπορικές εντάσεις θα μπορούσαν επίσης να πλήξουν την ΕΕ μέσω της επίδρασής τους στο κλίμα εμπιστοσύνης και στις επενδύσεις, καθώς και λόγω του υψηλού βαθμού ενσωμάτωσης της Ένωσης στις παγκόσμιες αξιακές αλυσίδες. Εντός της ΕΕ, οι αμφιβολίες σχετικά με την ποιότητα και τη βιωσιμότητα των δημόσιων οικονομικών στα υπερχρεωμένα κράτη μέλη θα μπορούσαν να επεκταθούν σε εγχώριους τραπεζικούς τομείς, γεγονός που θα προκαλούσε ανησυχίες σχετικά με τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα και θα δρούσε ανασταλτικά στην οικονομική δραστηριότητα. Τέλος, εξακολουθούν να υπάρχουν οι κίνδυνοι που συνδέονται με την έκβαση των διαπραγματεύσεων για το «Brexit».

Στο κομμάτι της εγχώριας ζήτησης, αυτή λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη, ενώ παράλληλα η αύξηση της παγκόσμιας αβεβαιότητας, οι εντάσεις στο διεθνές εμπόριο και οι υψηλότερες τιμές του πετρελαίου θα έχουν αρνητικές συνέπειες για την οικονομική ανάπτυξη στην Ευρώπη. Μετά από αρκετά έτη έντονης αύξησης της απασχόλησης, η προοπτική επιβράδυνσης των βελτιώσεων στην αγορά εργασίας και αύξησης των περιορισμών από την πλευρά της προσφοράς σε ορισμένα κράτη μέλη θα μπορούσε επίσης να αυξήσει αυτές τις αρνητικές συνέπειες. Οι κινητήριες δυνάμεις της ανάπτυξης θα πρέπει να έχουν όλο και περισσότερο εθνικό χαρακτήρα, ενώ η ιδιωτική κατανάλωση θα πρέπει να ευνοηθεί από τη μεγαλύτερη αύξηση των μισθών και τη λήψη δημοσιονομικών μέτρων σε ορισμένα κράτη μέλη. Οι όροι χρηματοδότησης και τα υψηλά ποσοστά χρησιμοποίησης της παραγωγικής ικανότητας αναμένεται να εξακολουθήσουν επίσης να ευνοούν τις επενδύσεις. Για πρώτη φορά από το 2007, οι επενδύσεις αναμένεται να αυξηθούν σε όλα τα κράτη μέλη το 2019. Λαμβανομένων υπόψη όλων αυτών των παραγόντων, το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) σε όλα τα κράτη μέλη αναμένεται ότι θα συνεχίσει να αυξάνεται, αλλά με βραδύτερο ρυθμό και ελαφρώς χαμηλότερο από αυτόν που είχε προβλεφθεί το καλοκαίρι.

Όσον αφορά τις συνθήκες στην αγορά εργασίας, αυτές εξακολούθησαν να βελτιώνονται το πρώτο εξάμηνο του 2018, καθώς η αύξηση της απασχόλησης παρέμεινε σταθερή, παρόλο που η οικονομική ανάπτυξη επιβραδύνθηκε. Η δημιουργία θέσεων εργασίας θα πρέπει να συνεχίσει να ευνοείται από τη συνεχή ανάπτυξη και την υλοποίηση διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων σε ορισμένα κράτη μέλη. Η ανεργία αναμένεται να εξακολουθήσει να μειώνεται, αλλά με βραδύτερο ρυθμό από ότι στο παρελθόν, καθώς η αύξηση της απασχόλησης ενδεχομένως να επηρεασθεί αρνητικά από τις αυξανόμενες ελλείψεις εργατικού δυναμικού και την επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Η ανεργία στη ζώνη του ευρώ αναμένεται να μειωθεί σε 8,4% φέτος, σε 7,9% το 2019 και σε 7,5% το 2020. Στην ΕΕ των 27, το ποσοστό ανεργίας προβλέπεται να ανέλθει σε 6,9% φέτος, και στη συνέχεια να μειωθεί σε 6,6% το 2019 και σε 6,3% το 2020. Αυτό θα είναι το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας αφότου άρχισε η μηνιαία καταγραφή της ανεργίας, τον Ιανουάριο του 2000.

Σχετικά με τις τιμές του πετρελαίου, αυτές επηρεάζουν ανοδικά τον πληθωρισμό, ενώ κατά την περίοδο των προβλέψεων, ο ονομαστικός πληθωρισμός αναμένεται να παραμείνει σε μέτρια επίπεδα. Στη ζώνη του ευρώ, ο πληθωρισμός προβλέπεται να ανέλθει σε 1,8% το 2018 και το 2019 και να μειωθεί σε 1,6% το 2020. Η αύξηση των τιμών του πετρελαίου ώθησε προς τα πάνω τον πληθωρισμό κατά το τρέχον έτος και τα ισχυρά θετικά αποτελέσματα βάσης αναμένεται να συνεχιστούν το πρώτο τρίμηνο του επόμενου έτους. Ενώ ο δομικός πληθωρισμός, στον οποίο

δεν συνυπολογίζονται οι τιμές της ενέργειας και των μη μεταποιημένων τροφίμων, είναι φέτος μέχρι στιγμής σχετικά συγκρατημένος, αναμένεται να αποτελέσει εκ νέου τη βασική κινητήρια δύναμη του ονομαστικού πληθωρισμού το 2020, καθώς οι μισθοί αυξάνονται εν μέσω της στενότητας των αγορών εργασίας.

Στα δημόσια οικονομικά, το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης στη ζώνη του ευρώ προβλέπεται να εξακολουθήσει να μειώνεται σε σχέση με το ΑΕΠ φέτος, χάρη στη μείωση των δαπανών για τόκους. Η πτωτική αυτή τάση αναμένεται να σταματήσει το επόμενο έτος, για πρώτη φορά από το 2009, καθώς ο δημοσιονομικός προσανατολισμός αναμένεται να είναι ελαφρώς επεκτατικός το 2019, προτού καταστεί γενικά ουδέτερος το 2020. Το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης στη ζώνη του ευρώ αναμένεται να αυξηθεί από 0,6% του ΑΕΠ το 2018 σε 0,8% το 2019 και να μειωθεί σε 0,7% το 2020. Το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης στην ΕΕ των 27 αναμένεται να αυξηθεί από 0,6% του ΑΕΠ το 2018 σε 0,8% το 2019 και να μειωθεί σε 0,6% το 2020. Συνολικά, αναμένεται να σημειωθεί μία από τις πιο σημαντικές βελτιώσεις σε σύγκριση με πριν από δέκα χρόνια, το 2009, όταν το έλλειμμα κορυφώθηκε σε 6,2% στη ζώνη του ευρώ και σε 6,6% στην ΕΕ. Ο λόγος χρέους προς το ΑΕΠ προβλέπεται να συνεχίσει να μειώνεται στη ζώνη του ευρώ και σχεδόν σε όλα τα κράτη μέλη, χάρη στη συνέχιση της ανάπτυξης και στα πρωτογενή πλεονάσματα που συμβάλλουν στη μείωση του χρέους. Στη ζώνη του ευρώ, ο λόγος του δημόσιου χρέους προς το ΑΕΠ αναμένεται να μειωθεί από 86,9% το 2018 σε 84,9% το 2019 και σε 82,8% το 2020, σημειώνοντας μείωση από την υψηλότερη τιμή του 94,2% το 2014. Στην ΕΕ των 27, ο λόγος χρέους της γενικής κυβέρνησης αναμένεται να μειωθεί από 80,6% του ΑΕΠ το 2018 σε 78,6% το 2019 και σε 76,7% το 2020.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6254_en.htm

► Σε τελική ευθεία η εμπορική συμφωνία ΕΕ-Ιαπωνίας, που τίθεται σε ισχύ τον Φεβρουάριο του 2019 (12.12.2018)

γεωργικά προϊόντα – κτηνοτροφικά προϊόντα – χημικά προϊόντα – κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα – εξαγωγές – εμπορικές συναλλαγές – δασμοί – αυτοκίνητα – βιώσιμη ανάπτυξη – βιομηχανικά προϊόντα – κλιματική αλλαγή – περιβάλλον – μικρομεσαίες επιχειρήσεις

Οι διαπραγματεύσεις για τη συμφωνία στρατηγικής εταιρικής σχέσης και τη συμφωνία οικονομικής εταιρικής σχέσης άρχισαν το 2013 και αμφότερες οι συμφωνίες υπογράφηκαν στη σύνοδο κορυφής ΕΕ-Ιαπωνίας στις 17 Ιουλίου 2018. Στις 29 Νοεμβρίου και στις 8 Δεκεμβρίου τα δύο σώματα του Κοινοβουλίου της Ιαπωνίας κύρωσαν τη συμφωνία οικονομικής εταιρικής σχέσης. Η έγκριση που παρέχει πλέον ρητά το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ανοίγει

τον δρόμο για τη θέση σε ισχύ της συμφωνίας την 1η Φεβρουαρίου 2019. Μετά την ημερομηνία αυτή οι εταιρείες, οι αγρότες, οι εργαζόμενοι και οι καταναλωτές της ΕΕ θα αρχίσουν να δρέπουν τα οφέλη που θα επιφέρουν η απλούστευση και η επιτάχυνση των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ της ΕΕ και της Ιαπωνίας. Και ενώ για να τεθεί σε ισχύ η συμφωνία στρατηγικής εταιρικής σχέσης απαιτείται επίσης κύρωση από τα κράτη μέλη της ΕΕ, αλλά ένα μεγάλο τμήμα της συμφωνίας μπορεί να εφαρμοστεί προσωρινά ήδη από τις αρχές του 2019. Η εμπορική συμφωνία που διαπραγματεύθηκε η Επιτροπή είναι η πρώτη συμφωνία στην ιστορία που περιλαμβάνει ρητή αναφορά στη συμφωνία του Παρισιού για το κλίμα. Η εν λόγω εμπορική συμφωνία θα δημιουργήσει μια ανοικτή ζώνη εμπορικών συναλλαγών, η οποία θα καλύπτει 635 εκατ. άτομα και σχεδόν το ένα τρίτο του συνολικού παγκόσμιου ΑΕΠ. Η συμφωνία στρατηγικής εταιρικής σχέσης είναι η πρώτη στα χρονικά διμερής συμφωνία-πλαίσιο μεταξύ της ΕΕ και της Ιαπωνίας.

Ειδικότερα, η εν λόγω συμφωνία θα καταργήσει τους δασμούς σε πολλά τυριά, όπως το γκούντα και το τσένταρ, καθώς και στις εξαγωγές οίνων· θα δώσει στην ΕΕ τη δυνατότητα να αυξήσει σημαντικά τις εξαγωγές βόειου κρέατος και θα δημιουργήσει επιπλέον ευκαιρίες για εξαγωγές προϊόντων χοίρειου κρέατος· θα διασφαλίσει προστασία στην Ιαπωνία για πάνω από 200 γεωγραφικές ενδείξεις (ΓΕ), υψηλής ποιότητας ευρωπαϊκά παραδοσιακά εδέσματα, αλλά και προστασία για επιλεγμένες ιαπωνικές ΓΕ στην αγορά της ΕΕ· θα άρει τους δασμούς με τους οποίους επιβαρύνονται βιομηχανικά προϊόντα σε τομείς

στους οποίους η ΕΕ είναι πολύ ανταγωνιστική, όπως τα καλλυντικά, τα χημικά προϊόντα, τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα και τα ενδύματα· θα δεσμεύσει την Ιαπωνία να τηρεί τα διεθνή πρότυπα αυτοκινήτων, γεγονός που θα διευκολύνει σημαντικά τις εξαγωγές αυτοκινήτων από την ΕΕ στην Ιαπωνία· θα ανοίξει τις αγορές υπηρεσιών, ιδίως τις αγορές χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, ηλεκτρονικού εμπορίου, τηλεπικοινωνιών και μεταφορών· θα διασφαλίσει την πρόσβαση των εταιρειών της ΕΕ στις μεγάλες αγορές δημοσίων συμβάσεων των 54 μεγάλων ιαπωνικών πόλεων και θα άρει τα εμπόδια όσον αφορά τις δημόσιες συμβάσεις στον σημαντικό από οικονομική άποψη σιδηροδρομικό τομέα. Περαιτέρω, η συμφωνία θα εμβαθύνει τη συνεργασία Ευρώπης και Ιαπωνίας σε ένα φάσμα τομέων, θα επανεπιβεβαιώσει την κοινή τους προσήλωση στη βιώσιμη ανάπτυξη, και θα συμπεριλαμβάνει για πρώτη φορά συγκεκριμένη δέσμευση σχετικά με τη συμφωνία του Παρισιού για το κλίμα. Η συμφωνία περιλαμβάνει ένα ολοκληρωμένο κεφάλαιο για το εμπόριο και τη βιώσιμη ανάπτυξη· θέτει ιδιαίτερα υψηλά πρότυπα σε θέματα εργασίας, ασφάλειας, προστασίας του περιβάλλοντος και προστασίας των καταναλωτών· ενισχύει τις δεσμεύσεις της ΕΕ και της Ιαπωνίας για τη βιώσιμη ανάπτυξη και την κλιματική αλλαγή και διαφυλάσσει πλήρως τις δημόσιες υπηρεσίες. Περιλαμβάνει, επίσης, ένα κεφάλαιο για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) το οποίο έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς το 78% των επιχειρήσεων που πραγματοποιούν σήμερα εξαγωγές στην Ιαπωνία είναι μικρότερου μεγέθους επιχειρήσεις.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6749_en.htm

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► ΔΕΕ: αποφάσεις σχετικά με την πρόσβαση σε προσωπικά δεδομένα σε περίπτωση ποινικών αδικημάτων και με την ευθύνη για προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας μέσω διαδικτύου

Τον Οκτώβριο του 2018, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) εξέδωσε δυο ιδιαίτερες αποφάσεις. Η πρώτη (C-207/16) εστιάζει στη δυνατότητα των δημόσιων αρχών να αποκτούν πρόσβαση σε προσωπικά δεδομένα με σκοπό τη διαπίστωση ποινικών αδικημάτων τα οποία δεν είναι ιδιαίτερος σοβαρά, ενώ η δεύτερη (C-149/17) αφορά τη δυνατότητα απαλλαγής από την ευθύνη προσβολής των δικαιωμάτων του δημιουργού λόγω κοινής χρήσης μιας σύνδεσης στο διαδίκτυο από περισσότερα μέλη μιας οικογένειας.

Η υπόθεση C-207/16, *Ministerio Fiscal*, αφορά ποινική έρευνα για ληστεία κατά την οποία αφαιρέθηκε ένα κινητό τηλέφωνο. Στο πλαίσιο της έρευνας η ισπανική δικαστική αστυνομία ζήτησε από τον αρμόδιο ανακριτή να επιτρέψει την πρόσβαση στα δεδομένα ταυτοποιήσεων των χρηστών των τηλεφωνικών αριθμών που είχαν ενεργοποιηθεί με το κλαπέν τηλέφωνο εντός δώδεκα ημερών από την ημερομηνία της ληστείας. Ο ανακριτής απέρριψε το αίτημα με το αιτιολογικό ότι η σχετική πράξη δεν στοιχειοθετούσε «σοβαρό» αδίκημα. Η ισπανική εισαγγελική αρχή άσκησε έφεση κατά της αποφάσεως αυτής.

Η Οδηγία 2002/58/ΕΚ για την προστασία ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες προβλέπει ότι τα κράτη μέλη μπορούν να περιορίζουν τα δικαιώματα των πολιτών, εφόσον ο περιορισμός αυτός αποτελεί αναγκαίο, κατάλληλο και ανάλογο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία για τη διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας, της εθνικής άμυνας και της δημόσιας ασφάλειας ή για την πρόληψη, διερεύνηση, διαπίστωση και δίωξη ποινικών αδικημάτων ή της άνευ αδείας χρησιμοποίησης του συστήματος ηλεκτρονικών επικοινωνιών.

Το ισπανικό εφετείο επισήμανε δύο εναλλακτικά κριτήρια για τον καθορισμό της σοβαρότητας ενός αδικήματος: αφενός, ποινικά αδικήματα τα οποία είναι ιδιαίτερος επιβλαβή για τα ατομικά και τα συλλογικά έννομα αγαθά και, αφετέρου, το κατώτατο όριο των τριών ετών φυλακίσεως. Εξάλλου, κατά το ισπανικό δικαστήριο, το κρατικό συμφέρον για την καταστολή των παραβατικών συμπεριφορών δεν μπορεί να δικαιολογήσει δυσανάλογες επεμβάσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται από τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως εκ τούτου, ζήτησε από το ΔΕΕ να καθορίσει το ελάχιστο όριο σοβαρότητας των ποινικών αδικημάτων πέραν του οποίου μπορεί να δικαιολογείται

μια επέμβαση στα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως είναι η πρόσβαση των αρμόδιων εθνικών αρχών στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που διατηρούνται από τους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών.

Το ΔΕΕ υπενθυμίζει ότι η πρόσβαση δημοσίων αρχών σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που διατηρούνται από τους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, στο πλαίσιο ανακριτικής διαδικασίας, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας. Εξάλλου, η πρόσβαση στα δεδομένα ταυτοποίησης των κατόχων των καρτών SIM που ενεργοποιήθηκαν με κλαπέν κινητό τηλέφωνο, όπως το επώνυμο, το όνομα και, ενδεχομένως, η διεύθυνση των κατόχων αυτών, συνεπάγεται επέμβαση στα κατοχυρωμένα στον Χάρτη θεμελιώδη δικαιώματα των εν λόγω κατόχων. Το ΔΕΕ αποφαινεται, όμως, ότι η ως άνω επέμβαση δεν έχει τόσο σοβαρό χαρακτήρα, ώστε η πρόσβαση αυτή να πρέπει να περιορίζεται, όσον αφορά την πρόληψη, διερεύνηση, διαπίστωση και δίωξη ποινικών αδικημάτων, στην καταπολέμηση της βαριάς εγκληματικότητας.

Το ΔΕΕ επισημαίνει ότι η πρόσβαση των δημοσίων αρχών σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που διατηρούνται από τους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών στοιχειοθετεί επέμβαση στα κατοχυρωμένα στον Χάρτη θεμελιώδη δικαιώματα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής και προστασίας των δεδομένων, έστω και χωρίς τη συνδρομή περιστάσεων που θα επέτρεπαν τον χαρακτηρισμό της επεμβάσεως αυτής ως «σοβαρή» και ανεξαρτήτως του αν οι επίμαχες πληροφορίες για την ιδιωτική ζωή είναι ευαίσθητες ή όχι ή του αν οι ενδιαφερόμενοι υπέστησαν ή όχι πιθανές δυσμενείς συνέπειες εξαιτίας της εν λόγω επεμβάσεως. Η Οδηγία απαριθμεί πάντως σκοπούς ικανούς να δικαιολογήσουν εθνική νομοθεσία η οποία ρυθμίζει την πρόσβαση των δημοσίων αρχών στα δεδομένα αυτά και κατ' αυτόν τον τρόπο εισάγει παρέκκλιση από την αρχή του απορρήτου των ηλεκτρονικών επικοινωνιών. Η απαρίθμηση αυτή είναι εξαντλητική, οπότε η πρόσβαση πρέπει όντως να ανταποκρίνεται σε κάποιον από τους σκοπούς αυτούς και μόνον. Το ΔΕΕ παρατηρεί συναφώς ότι, σχετικά με τον σκοπό που ανάγεται στην πρόληψη, διερεύνηση, διαπίστωση και δίωξη ποινικών αδικημάτων, το γράμμα της Οδηγίας δεν περιορίζει τον σκοπό αυτόν στην καταπολέμηση των σοβαρών ποινικών αδικημάτων και μόνο, αλλά αναφέρεται γενικώς στα «ποινικά αδικήματα».

Στην απόφαση *Tele2 Sverige*, το ΔΕΕ έκρινε ότι μόνον η καταπολέμηση της βαριάς εγκληματικότητας είναι ικανή να δικαιολογήσει πρόσβαση των δημοσίων αρχών σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που διατηρούνται από

τους παρόχους υπηρεσιών επικοινωνιών και τα οποία, συνολικώς θεωρούμενα, παρέχουν τη δυνατότητα να συναχθούν ακριβή συμπεράσματα σχετικά με την ιδιωτική ζωή των προσώπων τα οποία αφορούν τα εν λόγω δεδομένα. Η ερμηνεία αυτή αιτιολογούταν πάντως με βάση το ότι ο σκοπός που επιδιώκεται από ρυθμιζούσα την πρόσβαση αυτή νομοθεσία πρέπει να τελεί σε συνάρτηση με τη σοβαρότητα της επεμβάσεως στα επίμαχα θεμελιώδη δικαιώματα, την οποία συνεπάγεται η πράξη αυτή. Ειδικότερα, βάσει της αρχής της αναλογικότητας, μια σοβαρή επέμβαση μπορεί να δικαιολογείται στον τομέα αυτόν μόνον από σκοπό καταπολεμήσεως της εγκληματικότητας η οποία πρέπει επίσης να χαρακτηρίζεται ως «σοβαρή». Αντιθέτως, όταν η επέμβαση δεν έχει σοβαρό χαρακτήρα, η εν λόγω πρόσβαση μπορεί να δικαιολογείται από σκοπό που ανάγεται στην πρόληψη, διερεύνηση, διαπίστωση και δίωξη «ποινικών αδικημάτων» γενικώς.

Το ΔΕΕ κρίνει ότι η πρόσβαση στα δεδομένα και μόνο, τα οποία αφορά το επίμαχο αίτημα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «σοβαρή» επέμβαση στα θεμελιώδη δικαιώματα των προσώπων τα οποία αφορούν τα εν λόγω δεδομένα, διότι τα δεδομένα αυτά δεν παρέχουν τη δυνατότητα να συναχθούν ακριβή συμπεράσματα σχετικά με την ιδιωτική ζωή των εν λόγω προσώπων. Το ΔΕΕ συνάγει εξ αυτού ότι η επέμβαση την οποία συνεπάγεται η πρόσβαση σε τέτοια δεδομένα μπορεί κατά συνέπεια να δικαιολογείται από τον σκοπό που ανάγεται στην πρόληψη, διερεύνηση, διαπίστωση και δίωξη «ποινικών αδικημάτων» γενικώς, χωρίς να απαιτείται χαρακτηρισμός των αδικημάτων αυτών ως «σοβαρών».

Η δεύτερη απόφαση, στην υπόθεση C-149/17, αφορά περίπτωση κατά την οποία γερμανικός εκδοτικός οίκος ζητεί αποζημίωση από κάτοχο σύνδεσης στο διαδίκτυο λόγω προσβολής δικαιωμάτων του δημιουργού και συγγενικών δικαιωμάτων σε σχέση με ηχογραφημένο βιβλίο το οποίο προσφέρθηκε προς τηλεφόρτωση σε απεριόριστο αριθμό χρηστών διαδικτυακής βάσης ανταλλαγής αρχείων (peer-to-peer) μέσω της συγκεκριμένης διαδικτυακής σύνδεσης. Ο κάτοχος της σύνδεσης αμφισβητεί ότι προσέβαλε ο ίδιος τα δικαιώματα του δημιουργού. Υποστηρίζει ότι οι γονείς του, που διαμένουν μαζί του, είχαν επίσης πρόσβαση στην εν λόγω σύνδεση, χωρίς να δώσει, ωστόσο, περισσότερες διευκρινίσεις όσον αφορά τη χρονική στιγμή κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε η ως άνω σύνδεση από τους γονείς του και όσον αφορά τη φύση της χρήσης αυτής. Το γερμανικό πρωτοδικείο που επιλήφθηκε της υπόθεσης, εκτιμά ότι τέτοιο αμυντικό επιχείρημα αρκεί στο γερμανικό δίκαιο για να αποκλεισθεί κάθε ευθύνη του κατόχου σύνδεσης στο διαδίκτυο και ζητεί από το ΔΕΕ να ερμηνεύσει τις διατάξεις του δικαίου της Ένωσης περί προστασίας των δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας.

Με την απόφασή του, το ΔΕΕ απαντά ότι το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται στην εφαρμογή τέτοιας εθνικής νομοθεσίας, δυνάμει της οποίας ο κάτοχος σύνδεσης στο διαδίκτυο, μέσω της οποίας διαπράττεται προσβολή του δικαιώματος του δημιουργού με την ανταλλαγή αρχείων απαλλάσσεται από κάθε ευθύνη όταν κατονομάζει ένα μέλος της οικογένειάς του που είχε δυνατότητα πρόσβασης στην εν λόγω σύνδεση, χωρίς να δίδει περισσότερες διευκρινίσεις όσον αφορά τη χρονική στιγμή κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε η ως άνω σύνδεση από το μέλος αυτό της οικογένειάς του και τη φύση της χρήσεώς της εκ μέρους του τελευταίου.

Κατά το ΔΕΕ, πρέπει να αναζητηθεί δίκαιη ισορροπία μεταξύ διαφόρων θεμελιωδών δικαιωμάτων, ήτοι μεταξύ του δικαιώματος αποτελεσματικής ένδικης προστασίας και του δικαιώματος διανοητικής ιδιοκτησίας, αφενός, και του δικαιώματος σεβασμού του ιδιωτικού και οικογενειακού βίου, αφετέρου. Δεν υφίσταται τέτοια ισορροπία όταν παρέχεται μια σχεδόν απόλυτη προστασία στα μέλη της οικογένειας του δικαιούχου σύνδεσης με το διαδίκτυο, μέσω της οποίας διαπράττεται προσβολή των δικαιωμάτων του δημιουργού με ανταλλαγή αρχείων.

Πράγματι, αν το εθνικό δικαστήριο που έχει επιληφθεί αγωγής αποζημίωσης δεν μπορεί να επιβάλλει, αιτήσει του ενάγοντος, την προσκόμιση αποδεικτικών στοιχείων σχετικών με τα μέλη της οικογένειας του αντιδίκου, τότε καθίσταται αδύνατη η απόδειξη της προβαλλόμενης προσβολής των δικαιωμάτων του δημιουργού, καθώς και ο εντοπισμός του δράστη της εν λόγω προσβολής, οπότε διαπράττεται κατάφωρη προσβολή του θεμελιώδους δικαιώματος αποτελεσματικής ένδικης προστασίας και του θεμελιώδους δικαιώματος διανοητικής ιδιοκτησίας σε βάρος του κατόχου δικαιώματος του δημιουργού. Η κατάσταση θα ήταν, ωστόσο, διαφορετική αν, προς αποφυγή μιας ανεπίτρεπτης ανάμειξης στον οικογενειακό βίο, οι κάτοχοι των δικαιωμάτων είχαν άλλης μορφής αποτελεσματική ένδικη προστασία, για παράδειγμα τέτοια που να τους παρέχει τη δυνατότητα διαπίστωσης, στην περίπτωση αυτή, της αστικής ευθύνης του δικαιούχου της σχετικής διαδικτυακής σύνδεσης.

Ασφαλώς, εναπόκειται τελικά στο εθνικό δικαστήριο να εξακριβώσει την ενδεχόμενη ύπαρξη στο εσωτερικό δίκαιο άλλων τρόπων, διαδικασιών και μέσων παροχής ένδικης προστασίας που να καθιστούν δυνατό στις αρμόδιες δικαστικές αρχές να διατάσσουν την παροχή των αναγκαίων πληροφοριών προς απόδειξη της προσβολής του δικαιώματος του δημιουργού καθώς και προς εντοπισμό του δράστη της προσβολής αυτής.

Σχετικά links:

Απόφαση C-207/16:

<http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62016CJ0207&lang1=el&type>

Απόφαση C-149/17:

<http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62017C-J0149&lang1=el&type>

Απόφαση C-203/15

<http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62015C-J0203&lang1=el&type>

► Βασικές οδηγίες για τη βραχυχρόνια μίσθωση ακινήτων μέσω ψηφιακών πλατφορμών

Η Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ) δημοσίευσε, τον Νοέμβριο του 2018, βασικές οδηγίες για τις βραχυχρόνιες μισθώσεις στο πλαίσιο της οικονομίας του διαμοιρασμού, οι οποίες ρυθμίζονται με το άρθρο 111 του ν. 4446/2016 και το άρθρο 39^Α του ν. 4172/2013. Τέτοιου είδους μισθώσεις θεωρούνται οι μισθώσεις ακινήτων μέσω ψηφιακών πλατφορμών με διάρκεια μικρότερη του έτους και όταν δεν παρέχονται άλλες υπηρεσίες πλην της διαμονής και της παροχής κλινοσκεπασμάτων. Ως ψηφιακές πλατφόρμες νοούνται όσες παρέχουν εξειδικευμένα εργαλεία για τη σύναψη της μίσθωσης ηλεκτρονικά και δεν περιορίζονται στην προβολή του ακινήτου (π.χ. Airbnb, booking).

Σε περίπτωση βραχυχρόνιας μίσθωσης με τη χρήση ψηφιακών πλατφορμών ισχύουν ορισμένες βασικές φορολογικές υποχρεώσεις. Κατ' αρχάς, το ακίνητο πρέπει να καταχωρισθεί στην ειδική εφαρμογή Βραχυχρόνιων Μισθώσεων Ακινήτων στον ιστότοπο της ΑΑΔΕ και, συγκεκριμένα, στο «Μητρώο Ακινήτων Βραχυχρόνιας Διαμονής». Με την εγγραφή του κάθε ακινήτου χορηγείται Αριθμός Μητρώου Ακινήτου (Α.Μ.Α.) ο οποίος πρέπει να αναγράφεται σε εμφανές σημείο σε κάθε ανάρτηση του ακινήτου στις ψηφιακές πλατφόρμες, καθώς και σε κάθε άλλο μέσο προβολής. Επίσης, πρέπει να υποβάλλεται «Δήλωση Βραχυχρόνιας Διαμονής», μέσω της ανωτέρω εφαρμογής, για κάθε μία βραχυχρόνια μίσθωση μέχρι τις 20 του επόμενου μήνα από την ημέρα αναχώρησης του μισθωτή από το ακίνητο. Τέλος, τα στοιχεία που έχουν καταχωρισθεί στο «Μητρώο Ακινήτων Βραχυχρόνιας Διαμονής» πρέπει να οριστικοποιούνται έως τις 28 Φεβρουαρίου του έτους υποβολής της Δήλωσης Φορολογίας Εισοδήματος, προκειμένου να προσδιορισθεί το φορολογητέο εισόδημα ανά δικαιούχο εισοδήματος. Εάν η βραχυχρόνια μίσθωση αφορά έπαυλη για την οποία έχει αποκτηθεί Ειδικό Σήμα Λειτουργίας (Ε.Σ.Λ.) Τουριστικής Επιπλωμένης Έπαυλης, ισχύουν ανάλογες υποχρεώσεις, αλλά αντί του Α.Μ.Α. αναρτάται στις πλατφόρμες ο αριθμός Ε.Σ.Λ.

Βραχυχρόνιες μισθώσεις οι οποίες πραγματοποιούνται εκτός ψηφιακών πλατφορμών, με προφορικές ή γραπτές συμφωνίες, αντιμετωπίζονται όπως οι κοινές αστικές μισθώσεις.

Σχετικά links:

Σχετικός ιστότοπος ΑΑΔΕ:

<https://www.aade.gr/polites/eisodema/brachychronia-misthose-akineton>

Συχνές ερωτήσεις-απαντήσεις:

https://www.aade.gr/sites/default/files/2018-10/FAQs_vraxyxr_misth_akin_0.pdf

Εγχειρίδιο χρήσης της ηλεκτρονικής εφαρμογής:

https://www.aade.gr/sites/default/files/2018-08/usermanual_vraxmishwsi.pdf

► Άρση αδικαιολόγητου γεωγραφικού αποκλεισμού στο διαδίκτυο

Οι καταναλωτές και οι επιχειρήσεις δείχνουν αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις διασυνοριακές αγοραπωλησίες σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι ηλεκτρονικές πωλήσεις προϊόντων αυξάνονται κατά 22% ετησίως. Ωστόσο, συχνά οι έμποροι αρνούνται να πωλήσουν σε πελάτες από άλλο κράτος μέλος της ΕΕ ή να προσφέρουν εξίσου συμφέρουσες τιμές σε σύγκριση με τους τοπικούς εμπόρους.

Στις 3 Δεκεμβρίου 2018 τέθηκε σε ισχύ ο νέος Κανονισμός (ΕΕ) 2018/302 που προτάθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, προκειμένου να τεθεί τέλος στον αδικαιολόγητο γεωγραφικό αποκλεισμό στο διαδίκτυο. Οι Ευρωπαίοι δεν θα χρειάζεται να ανησυχούν μήπως τους αποκλείσει ή τους εκτρέψει κάποιος ιστότοπος, απλώς και μόνο επειδή οι ίδιοι ή η πιστωτική τους κάρτα προέρχονται από άλλη χώρα. Όπου κι αν βρίσκονται στην ΕΕ, θα μπορούν να έχουν πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες μέσω διαδικτύου. Ειδικότερα, ο νέος Κανονισμός αντιμετωπίζει το πρόβλημα ορισμένων πελατών, οι οποίοι αδυνατούν να αγοράσουν αγαθά και υπηρεσίες από εμπόρους που βρίσκονται σε διαφορετικό κράτος μέλος, ακόμη και με τους ίδιους όρους με τους κατοίκους της χώρας, απλώς και μόνο λόγω της ιθαγένειάς τους, του τόπου διαμονής ή του τόπου εγκατάστασής τους. Σύμφωνα με έρευνα της Επιτροπής το 2015, μόνο 37% των ιστότοπων επέτρεπαν όντως στους διασυνοριακούς πελάτες να φθάσουν στο τελικό στάδιο της αγοράς, πριν την ολοκληρώσουν εισάγοντας τα στοιχεία της πληρωμής.

Οι νέοι κανόνες θα επιτρέψουν στους καταναλωτές να έχουν στη διάθεσή τους μεγαλύτερη επιλογή προϊόντων σε ανταγωνιστικές τιμές και, κατά συνέπεια, καλύτερες προσφορές. Ταυτόχρονα, οι επιχειρήσεις θα επεκτείνουν τη βάση πελατών τους πέραν των συνόρων και θα επωφελούνται από χαμηλότερο κόστος συναλλαγής και χαμηλότερο διοικητικό κόστος. Ο Κανονισμός αποτελεί επίσης τμήμα μιας ευρύτερης προσπάθειας της ΕΕ για την ενίσχυση του ηλεκτρονικού εμπορίου στο πλαίσιο της ενιαίας αγοράς. Η προσπάθεια αυτή περιλαμβάνει μέτρα για την καλύτερη προστασία των καταναλωτών στο διαδίκτυο, την εξασφάλιση μιας πιο προσιτής οικονομικά διασυνοριακής παράδοσης δεμάτων και την απλούστευση των κανόνων ΦΠΑ για να καταστεί ευκολότερη η αγορά και η πώληση αγαθών ηλεκτρονικά.

Τα κράτη μέλη είναι υπεύθυνα για την επιβολή του Κανονισμού και πρέπει να δημιουργήσουν τις απαραίτητες δομές για να εξασφαλισθεί η ομαλή έναρξη της εφαρμογής του. Συγκεκριμένα, τα κράτη μέλη πρέπει να ορίσουν τους φορείς που θα αναλάβουν την επιβολή του Κανονισμού, καθώς και τους φορείς που θα παρέχουν πρακτική βοήθεια στους καταναλωτές. Επιπλέον, τα κράτη μέλη πρέπει να καθορίσουν αποτελεσματικά, αναλογικά και αποτρεπτικά μέτρα τα οποία θα εφαρμόζονται σε περίπτωση παράβασης του Κανονισμού. Η Επιτροπή θα διεξαγάγει μια πρώτη επανεξέταση του Κανονισμού για τον γεωγραφικό αποκλεισμό έως τον Μάρτιο του 2020.

Σχετικά links:

Σύντομος οδηγός για τον γεωγραφικό αποκλεισμό:

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/ending-unjustified-geoblocking-short-guide-online-traders>

Σχετικές ερωτήσεις- απαντήσεις:

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/geo-blocking-regulation-questions-and-answers>

Βλ. επίσης:

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-4781_en.htm

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/e-commerce-eu-how-you-can-make-most-out-it-consumer>

► Υλοποίηση της πρωτοβουλίας WiFi4EU

Η πρωτοβουλία WiFi4EU (βλ. και e-πίκαιρα σε ΕΕΕυρΔ 3:2017) εντάσσεται στη φιλόδοξη μεταρρύθμιση των κανόνων της ΕΕ για τις τηλεπικοινωνίες, η οποία συμπεριλαμβάνει νέα μέτρα για την κάλυψη των αυξανόμενων αναγκών συνδεσιμότητας των Ευρωπαίων πολιτών και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Ευρώπης.

Στις αρχές Δεκεμβρίου 2018, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε τα αποτελέσματα της πρώτης πρόσκλησης υποβολής προτάσεων WiFi4EU η οποία διήρκεσε από τις 7 έως τις 9 Νοεμβρίου. Η πρόσκληση αποδείχθηκε πολύ δημοφιλής, προσελκύοντας πάνω από 13.000 αιτήσεις από όλες τις συμμετέχουσες χώρες. Επιλέχθηκαν 2.800 δήμοι για να λάβουν κουπόνια WiFi4EU αξίας 15.000 ευρώ. Ο συνολικός προϋπολογισμός της παρούσας πρόσκλησης ανέρχεται σε 42 εκατ. ευρώ. Τρεις ακόμη προσκλήσεις WiFi4EU θα οργανωθούν κατά τα δύο προσεχή έτη. Για τις τέσσερις προσκλήσεις υποβολής προτάσεων, η Επιτροπή διαθέτει συνολικό ποσό ύψους 120 εκατ. ευρώ για 8.000 δήμους σε ολόκληρη την ΕΕ. Η Επιτροπή επιλέγει τους δήμους κατά σειρά εκδήλωσης ενδιαφέροντος. Οι επιλεγμένοι δήμοι θα μπορούν να δημιουργήσουν σημεία ασύρματης πρόσβασης Wi-Fi σε δημόσιους χώρους, π.χ. δημαρχεία, βιβλιοθήκες, μουσεία, πάρκα, πλατείες ή άλλους χώρους δημόσιου συμφέροντος.

Τα χρηματοδοτούμενα από την πρωτοβουλία WiFi4EU δίκτυα θα παρέχονται δωρεάν, δεν θα προβάλλουν διαφημίσεις και δεν θα συλλέγουν δεδομένα προσωπικού

χαρακτήρα. Η χρηματοδότηση παρέχεται σε δίκτυα που δεν επικαλύπτουν υφιστάμενες ιδιωτικές ή δημόσιες δωρεάν προσφορές ανάλογης ποιότητας. Οι δήμοι συνάπτουν σύμβαση με εταιρείες εγκατάστασης Wi-Fi και είναι αρμόδιοι για τη λειτουργία και τη συντήρηση των σημείων ασύρματης πρόσβασης WiFi.

Μετά την ανακοίνωση των πρώτων αποτελεσμάτων, ο Εκτελεστικός Οργανισμός Καινοτομίας και Δικτύων (INEA), ο εκτελεστικός οργανισμός της Επιτροπής που είναι αρμόδιος για την εφαρμογή του προγράμματος WiFi4EU, θα καλέσει τους δήμους που έχουν κερδίσει τα κουπόνια να υπογράψουν τις συμφωνίες επιχορήγησης. Μετά την ολοκλήρωση των υπογραφών, οι επιλεγέντες δήμοι θα μπορούν να συνάψουν σύμβαση με εταιρεία Wi-Fi που θα εγκαταστήσει τα σημεία ασύρματης πρόσβασης WiFi4EU σε δημόσιους χώρους και στη συνέχεια θα μπορούν να εισπράξουν την αξία του κουπονιού. Και τα 2.800 σημεία ασύρματης πρόσβασης WiFi4EU θα παρέχονται δωρεάν και θα λειτουργούν για τρία τουλάχιστον έτη.

Εν τω μεταξύ, όλοι οι εγγεγραμμένοι δήμοι μπορούν να ενταχθούν στην ειδική Κοινότητα WiFi4EU για να υποβάλλουν τις παρατηρήσεις τους σχετικά με την πρωτοβουλία, να δημιουργήσουν επαφές με δήμους από όλη την Ευρώπη και να ενημερώνονται σχετικά με το πρόγραμμα WiFi4EU.

Σχετικά links:

Διαδικτυακή πύλη WiFi4EU:

<https://www.wifi4eu.eu/#/home>

Ιστότοπος WiFi4EU:

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/wifi4eu-dorean-syndesimotita-wi-fi-gia-toys-eyropaiou?lang=el>

Σχετικό ενημερωτικό δελτίο:

https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=56023

Βλ. επίσης:

<https://ec.europa.eu/inea/en/welcome-to-innovation-networks-executive-agency>

► Κανονισμός της EETT για το ανοικτό διαδίκτυο

Στις 17 Δεκεμβρίου 2018, η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων (EETT) εξέδωσε Κανονισμό 876/7β/17-12-2018 για το ανοικτό Διαδίκτυο ο οποίος θεσπίζει μέτρα για την ελληνική αγορά υπηρεσιών πρόσβασης στο Διαδίκτυο, βάσει και του σχετικού ευρωπαϊκού Κανονισμού 2015/2120. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, τα μέτρα σχετίζονται με τα ακόλουθα θέματα:

- Εφαρμογή πρακτικών διαχείρισης κίνησης και προσφορά εξειδικευμένων υπηρεσιών (όπως τηλεόραση μέσω Διαδικτύου) από τους παρόχους.

- Προσφορά υπηρεσιών διαφοροποιημένης χρέωσης

(όπως 0-rating) από τους παρόχους.

- Ενημέρωση των συνδρομητών για θέματα σχετικά με το ανοιχτό διαδίκτυο και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, με έμφαση στην ταχύτητα πρόσβασης στο Διαδίκτυο.

Ειδικότερα, αναφορικά με την ενημέρωση για την ταχύτητα, ο Κανονισμός ορίζει συγκεκριμένο μεθοδολογικό πλαίσιο βάσει του οποίου θα γίνεται η εκτίμηση και η δημοσίευση τιμών ταχυτήτων από τους παρόχους. Στόχος είναι οι συνδρομητές σταθερών και κινητών δικτύων, να ενημερώνονται για τις ρεαλιστικά αναμενόμενες ταχύτητες της σύνδεσής τους, με σχετική αναφορά στους συμβατικούς όρους για την παροχή/χρήση των υπηρεσιών. Επίσης, ο Κανονισμός καθορίζει τα δικαιώματα των συνδρομητών σε περίπτωση αποκλίσεων μεταξύ της μετρούμενης ταχύτητας και της ταχύτητας που αναφέρεται στους όρους παροχής/χρήσης της υπηρεσίας. Σε αυτή τη βάση, προσδιορίζεται το πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο οι πάροχοι θα διεξάγουν ελέγχους προς επιβεβαίωση των σχετικών παραπόνων.

Για την εφαρμογή του Κανονισμού, προβλέπονται οι εξής μεταβατικές περίοδοι από την ημερομηνία ισχύος του:

Διάστημα 4 μηνών για να τροποποιήσουν οι πάροχοι:

- Τυχόν εμπορικές πρακτικές διαφοροποιημένης χρέωσης.
- Τους όρους παροχής/χρήσης των υπηρεσιών πρόσβασης στο Διαδίκτυο προκειμένου να ενσωματώσουν όλες τις πληροφορίες που προβλέπονται στον Κανονισμό. Σημειώνεται ότι οι πληροφορίες που σχετίζονται με την εκτίμηση και δημοσίευση ταχυτήτων ή άλλων παραμέτρων ποιότητας δεν θα περιληφθούν σε αυτό το στάδιο.
- Διάστημα 8 μηνών, για να ενσωματώσουν οι πάροχοι στους όρους παροχής/χρήσης των υπηρεσιών τις πληροφορίες που σχετίζονται με την εκτίμηση και τη δημοσίευση ταχυτήτων ή άλλων παραμέτρων ποιότητας.

Σχετικά links:

Το κείμενο του Κανονισμού:

https://www.eett.gr/opencms/export/sites/default/admin/downloads/telec/apofaseis_eett/kanonistikes_apofaseis_eett/AP876-007B.pdf

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2018)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Δήμητρα Γαμπά

► Πρόσβαση στα έγγραφα

Απόρριψη αιτήματος δημοσιογράφων για πρόσβαση στα έγγραφα που αφορούν τις ημερήσιες αποζημιώσεις, τις αποζημιώσεις για έξοδα ταξιδιού και τις αποζημιώσεις βουλευτικής επικουρίας των βουλευτών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου

Κανονισμός 1049/2001/ΕΚ – πρόσβαση στα έγγραφα – Κανονισμός 45/2001/ΕΚ – προστασία προσωπικών δεδομένων – προστασία της ιδιωτικής ζωής και της ακεραιότητας του ατόμου – δημόσια δεδομένα – απόδειξη αναγκαιότητας διαβίβασης ζητηθέντων δεδομένων – μηχανισμός ελέγχου δαπανών ευρωβουλευτών – διεξαγωγή δημόσιας συζήτησης – υπερβολικός διοικητικός φόρτος

ΔΕΕ T-639/15 έως T-666/15 και T-94/16, Psara/Κοινοβούλιο, 25.09.2018, Τμήμα πέμπτο, Εισηγητής: I. Labucka, Πρόεδρος: Δ. Γρατσία, ECLI:EU:T:2018:602 – Προσφυγή ακυρώσεως

Βάσει του Κανονισμού 1049/2001/ΕΚ περί της πρόσβασης του κοινού στα έγγραφα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής, 25 δημοσιογράφοι και δημοσιογραφικές ενώσεις υπέβαλαν αίτηση στο Κοινοβούλιο για την παροχή αντιγράφων που αφορούσαν τις δαπάνες των ευρωβουλευτών, τις αποζημιώσεις τους, τα έξοδα βουλευτικής επικουρίας και την κίνηση των τραπεζικών τους λογαριασμών για την πληρωμή των αποζημιώσεων γενικών εξόδων. Το Κοινοβούλιο απέρριψε τα αιτήματα, επικαλούμενο την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δυνάμει του άρθρου 4(1) του Κανονισμού 1049/2001 και την αδυναμία παροχής ορισμένων εγγράφων, ενόψει και του υπερβολικού διοικητικού φόρτου.

Το Γενικό Δικαστήριο περιόρισε την εξέταση των λόγων ακύρωσης στην πρόσβαση σε έγγραφα που αφορούν τις ημερήσιες αποζημιώσεις των ευρωβουλευτών, τις αποζημιώσεις για τα ταξιδιωτικά έξοδα και τις αποζημιώσεις βουλευτικής επικουρίας και απέρριψε τους υπόλοιπους ως αλυσιτελείς. Οι δικαστές προέβησαν στην εκτίμηση πως οι ζητηθείσες πληροφορίες αφορούν φυσικά πρόσωπα των οποίων η ταυτότητα είναι γνωστή, πρόκειται δηλαδή για δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα όπως ορίζει το άρθρο 2(α) του Κανονισμού 45/2001/ΕΚ, ενώ το γεγονός ότι τα δεδομένα αυτά είναι δημόσια δεν αναιρεί την προστασία τους υπό το άρθρο 8 του ίδιου Κανονισμού.

Συνεπώς, εφόσον οι προσφεύγοντες δεν αποδεικνύουν την αναγκαιότητα της διαβίβασης των εγγράφων παρά προβάλλουν τη γενικότερη αμφισβήτησή τους επί της αποτελεσματικότητας του μηχανισμού ελέγχου των δαπανών των ευρωβουλευτών, το Γενικό Δικαστήριο απέρριψε το αίτημά τους. Διευκρίνισε ότι μια ενδεχόμενη αφαίρεση των προσωπικών δεδομένων από τα ζητηθέντα έγγραφα θα καθιστούσε ανούσια την παρακολούθηση των δαπανών των ευρωβουλευτών, καθώς θα αποκτόταν ο σύνδεσμος μεταξύ των εγγράφων και των προσώπων και, πάντως, η παροχή πρόσβασης στο σύνολό τους θα συνεπαγόταν υπερβολικό διοικητικό φόρτο αφού ο αριθμός τους ανερχόταν στα 4 εκατομμύρια.

Άρνηση παροχής πρόσβασης σε έκθεση εκτίμησης επιπτώσεων και σε γνωμοδότηση της οικείας επιτροπής στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής νομοθεσίας της ΕΕ από την Επιτροπή

πρόσβαση στα έγγραφα – Κανονισμός 1049/2001/ΕΚ, Κανονισμός 1367/2006/ΕΚ – τομέας περιβάλλοντος – έκθεση εκτίμησης επιπτώσεων – διατήρηση εννόμου συμφέροντος – γενικό τεκμήριο

ΔΕΕ C-57/16 P, ClientEarth/Επιτροπή, 04.09.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Εισηγητής: A. Tizzano, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2018:660 – Αίτηση αναίρεσεως

Βλ. Στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Χ. Χατζηκωσταντίνου, σ. 560.

► Πράξεις θεσμικών οργάνων

Έγκριση ετήσιου προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το οικονομικό έτος 2017 με πράξεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σε συνεδριάσεις πρόσθετης και όχι τακτικής συνόδου της ολομέλειας

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο – έγκριση του ετήσιου προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης – τακτική και πρόσθετη συνεδρίαση ολομέλειας Κοινοβουλίου – άρθρο 314 ΣΛΕΕ – πρωτόκολλο για την έδρα των θεσμικών οργάνων – άσκηση δημοσιονομικής εξουσίας – ισότητα νομικής ισχύος πρωτοκόλλου και ΣΛΕΕ – προσφυγή ακυρώσεως

ΔΕΕ C-73/17, Γαλλία/Κοινοβούλιο, 02.10.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Εισηγητής: T. von Danwitz, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Γεν. Εισαγγελέας: M. Wathelet, ECLI:EU:C:2018:787 – Προσφυγή ακυρώσεως

Στις 28 Νοεμβρίου του 2016, το Συμβούλιο ενέκρινε το

κοινό σχέδιο του ετήσιου προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το οικονομικό έτος 2017, για το οποίο η συζήτηση και ψηφοφορία από το Κοινοβούλιο καθώς και η τελική έγκριση από τον Πρόεδρό του συμπεριλήφθηκαν στην ημερήσια διάταξη της πρόσθετης συνεδρίασης στις Βρυξέλλες και όχι της τακτικής στο Στρασβούργο. Το γαλλικό κράτος προσέφυγε στο Δικαστήριο αιτούμενο την ακύρωση των πράξεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, δηλαδή της κατάρτισης του χρονοδιαγράμματος των τακτικών συνόδων της ολομέλειας για το 2016, της εγγραφής της συζήτησης και της ψηφοφορίας επί του κοινού σχεδίου ετήσιου προϋπολογισμού της Ένωσης για το οικονομικό έτος 2017 στην ημερήσια διάταξη των συνεδριάσεων της περιόδου πρόσθετης συνόδου της ολομέλειας που πραγματοποιήθηκαν στις 30 Νοεμβρίου και 1 Δεκεμβρίου 2016 στις Βρυξέλλες, της έγκρισης του σχεδίου αυτού με νομοθετικό ψήφισμα στη διάρκεια της ίδιας περιόδου πρόσθετης συνόδου της ολομέλειας και της οριστικής έγκρισης του προϋπολογισμού από τον Πρόεδρο του Κοινοβουλίου, λόγω αντίθεσής τους στις ρυθμίσεις του Πρωτοκόλλου για τον καθορισμό της έδρας των θεσμικών οργάνων και ορισμένων λοιπών οργάνων, οργανισμών και υπηρεσιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το Δικαστήριο υπογράμμισε την επιταγή του άρθρου 314 ΣΛΕΕ να τηρούνται οι Συνθήκες της Ένωσης και οι πράξεις που εκδίδονται βάσει αυτών κατά την άσκηση των δημοσιονομικών εξουσιών του Κοινοβουλίου, συμπεριλαμβανομένου και του επικείμενου Πρωτοκόλλου. Διευκρίνισε πως, ελλείψει ειδικότερης πρόβλεψης, ο όρος «σύνοδος για τον προϋπολογισμό» στο άρθρο μόνο, στοιχείο α' του Πρωτοκόλλου αναφέρεται στο σύνολο των περιόδων συνόδου της ολομέλειας, τόσο τακτικών όσο και πρόσθετων. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το άρθρο 314 ΣΛΕΕ, πρέπει να τηρείται η προθεσμία των δεκατεσσάρων ημερών για τη συζήτηση και ψηφοφορία του κοινού σχεδίου του ετήσιου προϋπολογισμού προς διαφάνεια και δημοκρατική νομιμοποίηση της δράσεως της Ένωσης και, επομένως, το Κοινοβούλιο να δρα με την προσοχή, επιμέλεια και προσήλωση που επιβάλλει μια τέτοια υποχρέωση. Εξάλλου, αφού το πρωτόκολλο και το άρθρο 314 ΣΛΕΕ έχουν την ίδια νομική ισχύ, πρέπει να διέπονται από την αρχή του αναγκαίου συγκερασμού, ώστε το Κοινοβούλιο να μπορεί να αποκλίνει από την υποχρέωση άσκησης των δημοσιονομικών του εξουσιών κατά την τακτική σύνοδο της ολομέλειας στο Στρασβούργο, αν αυτό επιτάσσει η εύρυθμη διεξαγωγή της δημοσιονομικής διαδικασίας. Ο έλεγχος του Δικαστηρίου περιορίζεται, έτσι, στην ορθότητα της εκτίμησης του Κοινοβουλίου για συζήτηση και ψηφοφορία του προϋπολογισμού κατά τη διάρκεια πρόσθετης συνεδρίασης στις Βρυξέλλες. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο δεν διαπίστωσε σφάλμα του Κοινοβουλίου σε καμιά από τις προσβαλλόμενες πράξεις του και απέρριψε την προσφυγή.

II. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Δήμητρα Γαμπά

► Κρατικές ενισχύσεις

Υποχρέωση επανεξέτασης από το Γενικό Δικαστήριο του χαρακτηρισμού της Επιτροπής ως κρατικής ενίσχυσης έμμεσης απεριόριστης εγγύησης του Δημοσίου σε νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου

απεριόριστη εγγύηση Δημοσίου – δημόσιος οργανισμός βιομηχανικού και εμπορικού χαρακτήρα (EPIC) – καθεστώς ενισχύσεων – τεκμήριο ύπαρξης πλεονεκτήματος – άρθρο 107(1) ΣΛΕΕ – άρθρο 108 ΣΛΕΕ – Κανονισμός 659/1999/ΕΚ – αίτηση αναίρεσης - παραπομπή

ΔΕΕ C-438/16 Ρ, Επιτροπή/Γαλλία και IFP Énergies nouvelles, 19.09.2018, Τμήμα πέμπτο, Εισηγητής: A. Tizzano, Πρόεδρος: J.L. da Cruz Vilaça, Γεν. Εισαγγελέας: M. Wathelet, ECLI:EU:C:2018:737 – Αίτηση αναίρεσεως

Ο οργανισμός IFP Énergies nouvelles (IFPEN) αποτελούσε νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου έως τη μετατροπή του σε οργανισμό δημοσίου δικαίου βιομηχανικού και εμπορικού χαρακτήρα (EPIC). Καθώς ο IFPEN μετά τη μετατροπή του έχαιρε έμμεσης και απεριόριστης κρατικής εγγύησης, η Επιτροπή αποφάσισε πως η εγγύηση αυτή συνιστούσε κρατική ενίσχυση εκ μέρους του γαλλικού κράτους, αφού συνεπαγόταν επιλεκτικό οικονομικό πλεονέκτημα του οργανισμού έναντι των ανταγωνιστών του οι οποίοι στερούνταν ανάλογης μεταχείρισης. Η ενίσχυση κρίθηκε συμβατή υπό όρους με την εσωτερική αγορά, ωστόσο η Γαλλική Δημοκρατία και ο IFPEN κατέφυγαν στο Γενικό Δικαστήριο ζητώντας την ακύρωση της απόφασης. Το Γενικό Δικαστήριο αποδέχθηκε εν μέρει τις προσφυγές και ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής ως προς τον χαρακτηρισμό ως «κρατικής ενίσχυσης» της εγγύησης που απορρέει από το καθεστώς του IFPEN ως EPIC και τον καθορισμό των συνεπειών του χαρακτηρισμού αυτού. Η Επιτροπή υπέβαλε αίτηση αναίρεσης στο Δικαστήριο για τη μερική αυτή αποδοχή των αιτημάτων των προσφευγουσών.

Το Δικαστήριο επεσήμανε ότι η μετατροπή του IFPEN σε EPIC με τη χορήγηση εγγύησης υπέρ του σε τραπεζικούς και χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς συνιστά «κρατική ενίσχυση» που εμπίπτει στο «καθεστώς ενισχύσεων» του άρθρου 1 του Κανονισμού 659/1999, ώστε να υπάρχει υποχρέωση κοινοποίησης. Η συνδρομή κρατικής ενίσχυσης τεκμηριώνει την ύπαρξη οικονομικού πλεονεκτήματος υπέρ του IFPEN και δεν απαιτείται η εξέταση των πραγματικών αποτελεσμάτων του εν λόγω μέτρου το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα από την Επιτροπή. Έτσι, κρίθηκε εσφαλμένη η κρίση του Γενικού Δικαστηρίου περί ανατροπής του τεκμηρίου, λόγω της έλλειψης πραγματικού οικονομικού πλεονεκτήματος της IFPEN ως

EPIC. Διαπιστώθηκε, επίσης, σφάλμα στην κρίση επί περιορισμού του τεκμηρίου στις σχέσεις που περιλαμβάνουν πράξη χρηματοδότησης, δανείου ή εν γένει πίστωσης από τραπεζικούς και χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς προς έναν οργανισμό EPIC, καθώς αυτό επεκτείνεται στις σχέσεις του οργανισμού με προμηθευτές και πελάτες του στο μέτρο που συντρέχουν ευνοϊκότεροι όροι, ανάλογοι με αυτούς που αποκομίζει στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Το Δικαστήριο, επομένως, αναιρέσει την προσβαλλόμενη απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου και την ανέπεμψε σε αυτό για εκ νέου εξέταση της απόφασης της Επιτροπής.

► Συμπράξεις

Παράβαση από μέρους τεσσάρων επιχειρήσεων ηλεκτρονικών ειδών του άρθρου 101(1) ΣΛΕΕ μέσω διενέργειας διμερών επαφών για τον συντονισμό των πολιτικών τιμών στον τομέα των μικροκυκλωμάτων για κάρτες

συμπράξεις – άρθρο 101(1) ΣΛΕΕ – αγορά μικροκυκλωμάτων για κάρτες – διμερείς επαφές – συντονισμός πολιτικών τιμών – ενιαία και διαρκής παράβαση – απόφαση Επιτροπής – προσφυγή ακύρωσης – αναλογικότητα προστίμου – αίτηση αναιρέσεως – παραπομπή

ΔΕΕ C-99/17 P, Infineon Technologies/Επιτροπή, 26.09.2018, Τμήμα τέταρτο, Εισηγητής: K. Jürimäe, Πρόεδρος: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: M. Wathelet, ECLI:EU:C:2018:773 – Αίτηση αναιρέσεως

Με αφορμή τη σύμπραξη τεσσάρων εταιρειών ηλεκτρονικών ειδών, συγκεκριμένα των Renesas, Philips, Samsung και Infineon Technologies, μέσω της ύπαρξης διμερών επαφών για συντονισμό πολιτικών τιμών τους στην αγορά μικροκυκλωμάτων για κάρτες, η Επιτροπή επέβαλε πρόστιμα εξαιτίας της ενιαίας και διαρκούς παράβασης του άρθρου 101(1) ΣΛΕΕ. Η εταιρεία Infineon Technologies προσέφυγε στο Γενικό Δικαστήριο, ζητώντας την ακύρωση της απόφασης της Επιτροπής, επικαλούμενη τις αρχές της άμυνας και της χρηστής διοικήσεως, την εσφαλμένη εφαρμογή των όρων του «ενιαίου» και «διαρκούς» της παραβάσεως και δύο επιπρόσθετους λόγους που αφορούσαν την ίδια την παράβαση και το επιβαλλόμενο πρόστιμο. Το Γενικό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή και η εταιρεία υπέβαλε αίτηση αναιρέσεως ενώπιον του Δικαστηρίου της ΕΕ.

Στον ισχυρισμό της Infineon Technologies περί αμφισβήτησης του ακριβούς αριθμού των διμερών επαφών και του βάσει αυτού υπολογισμού του προστίμου, το Δικαστήριο απάντησε πως, αν και δεν είναι υποχρεωτικό, παρόλα αυτά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο αριθμός των επαφών, ώστε το επιβαλλόμενο πρόστιμο να τίθεται σε αναλογία με αυτόν. Συνεπώς, εφόσον το Γενικό Δικαστήριο παρέλειψε να ακυρώσει εν μέρει την απόφαση της

Επιτροπής στην έκταση που οι διμερείς επαφές ως προς την αναιρεσείουσα ανέρχονταν στις πέντε και όχι στις αρχικώς υπολογισθείσες έντεκα, το Δικαστήριο αναιρέσει την απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου και την ανέπεμψε στο ίδιο, προκειμένου να εκτιμήσει την αναλογικότητα του προστίμου και να εξετάσει ταυτόχρονα εάν η Επιτροπή απέδειξε τη συνδρομή των υπόλοιπων έξι επαφών, οπότε ενδεχομένως να μην απαιτείται επαναπροσδιορισμός του προστίμου.

III. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Επιμ.: Μάρκος Παπακωνσταντής

► Κοινωνική πολιτική

Δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών

οργάνωση του χρόνου εργασίας – Οδηγία 2003/88/ΕΚ – λύση της σχέσεως εργασίας λόγω θανάτου του εργαζομένου – Εθνική κανονιστική ρύθμιση που δεν επιτρέπει την καταβολή στους κληρονόμους του εργαζομένου της χρηματικής αποζημιώσεως για τη μη ληφθείσα ετήσια άδεια μετ' αποδοχών του κληρονομούμενου – υποχρέωση σύμφωνης ερμηνείας του εθνικού δικαίου – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 31 παρ. 2 – δυνατότητα επικλήσεως στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών

ΔΕΕ C-569/16 και C-570/16, Bauer, 06.11.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2018:871 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής αποφάσεως αφορούν στην ερμηνεία του άρθρου 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας, καθώς και του άρθρου 31 παρ. 2, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι αιτήσεις αυτές υποβλήθηκαν στο πλαίσιο δύο ενδίκων διαφορών μεταξύ του Stadt Wuppertal (Δήμου Wuppertal, Γερμανία) και της Maria Elisabeth Bauer, στην υπόθεση C-569/16, και του Volker Willmeroth, ως ιδιοκτήτη της TWI Technische Wartung und Instandsetzung Volker Willmeroth eK, και της Martina Broßonn, στην υπόθεση C-570/16, με αντικείμενο την άρνηση του Δήμου Wuppertal και του V. Willmeroth, ως πρώην εργοδοτών των θανόντων συζύγων της M.E. Bauer και της M. Broßonn, αντιστοίχως, να καταβάλουν σε αυτές χρηματική αποζημίωση για την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, την οποία δεν είχαν λάβει οι σύζυγοί τους πριν από τον θάνατό τους.

Ως προς τα πραγματικά γεγονότα, η M.E. Bauer είναι η μοναδική κληρονόμος του συζύγου της, ο οποίος απασχο-

λούνταν από τον Δήμο Wuppertal. Ο δήμος αυτός απέρριψε την αίτηση της M. E. Bauer για την καταβολή αποζημιώσεως ποσού 5.857,75 ευρώ που αντιστοιχούσε σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών 25 ημερών την οποία ο σύζυγός της δεν είχε λάβει έως την ημερομηνία του θανάτου του. Η M. Broßonn είναι η μοναδική κληρονόμος του συζύγου της, ο οποίος απασχολούνταν από τον V. Willmeroth από τον Απρίλιο του 2003 και απεβίωσε στις 4 Ιανουαρίου 2013, ενώ από τον Ιούλιο του 2012 ήταν ανίκανος προς εργασία λόγω ασθένειας. Ο V. Willmeroth απέρριψε το αίτημα της M.E. Bauer για καταβολή αποζημιώσεως ποσού 3.702,72 ευρώ που αντιστοιχούσε σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών 32 ημερών την οποία ο σύζυγός της δεν είχε λάβει έως την ημερομηνία του θανάτου του. Η M.E. Bauer και η M. Broßonn άσκησαν αγωγή, η κάθε μία για τη δική της αξίωση, ενώπιον του αρμόδιου Arbeitsgericht (δικαστηρίου εργατικών διαφορών, Γερμανία), με αίτημα την καταβολή των εν λόγω αποζημιώσεων. Οι αγωγές αυτές έγιναν δεκτές και οι εφέσεις που άσκησαν κατά των πρωτόδικων αποφάσεων ο Δήμος Wuppertal και ο V. Willmeroth, αντιστοίχως, απορρίφθηκαν από το αρμόδιο Landesarbeitsgericht (δευτεροβάθμιο δικαστήριο εργατικών διαφορών, Γερμανία). Ο Δήμος Wuppertal και ο V. Willmeroth άσκησαν κατά των εν λόγω αποφάσεων αναίρεσεις ενώπιον του Bundesarbeitsgericht (Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου Εργατικών Διαφορών, Γερμανία). Το τελευταίο ανέστειλε την ενώπιόν του διαδικασία, προκειμένου να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα: 1. Το άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/EK και το άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη αντιτίθενται σε εθνική κανονιστική ρύθμιση, όπως η επίμαχη στις κύριες δίκες, σύμφωνα με την οποία, στην περίπτωση που η σχέση εργασίας λυθεί λόγω θανάτου του εργαζομένου, αποσβέννεται το κεκτημένο δυνάμει των διατάξεων αυτών δικαίωμα του εργαζομένου στην ετήσια άδεια μετ' αποδοχών την οποία δεν είχε λάβει πριν από τον θάνατό του, χωρίς να γεννάται δικαίωμα χρηματικής αποζημιώσεως για την εν λόγω μη ληφθείσα άδεια το οποίο να μπορεί να μεταβιβαστεί αιτία θανάτου στους κληρονόμους του εν λόγω εργαζομένου; 2) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα, ισχύει τούτο ακόμη και όταν η σχέση εργασίας υφίστατο μεταξύ ιδιωτών;

Επί του πρώτου ερωτήματος, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, σε απόφαση με ανάλογα πραγματικά περιστατικά (ΔΕΕ C-118/13, *Bollacke*, 12.06.2014, ECLI:EU:C:2014:1755), έκρινε ότι η εν λόγω διάταξη του δικαίου της Ένωσης έχει την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνικές νομοθεσίες ή πρακτικές οι οποίες προβλέπουν ότι το δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών αποσβέννεται, χωρίς να γεννάται δικαίωμα χρηματικής αποζημιώσεως για τη μη ληφθείσα άδεια, όταν η σχέση εργασίας λύεται λόγω του θανάτου του εργαζομένου. Ως προς το ζήτημα αυτό, το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι, κατά πάγια νομολογία του, το δικαίωμα κάθε εργαζομένου σε ετήσια άδεια μετ' απο-

δοχών πρέπει να θεωρείται ως ιδιαίτερης σημασίας αρχή του κοινωνικού δικαίου της Ένωσης, από την οποία δεν χωρεί παρέκκλιση και της οποίας η εφαρμογή από τις αρμόδιες εθνικές αρχές μπορεί να γίνεται μόνον εντός των ορίων που ρητώς καθορίζει η Οδηγία 2003/88/EK. Το δικαίωμα ετήσιας άδειας αποτελεί τη μία μόνον πτυχή του δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών, που συνιστά ουσιώδη αρχή του κοινωνικού δικαίου της Ένωσης, το δε δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει επίσης την αξίωση καταβολής αποδοχών. Συγκεκριμένα, η έκφραση «ετήσια άδεια μετ' αποδοχών», την οποία χρησιμοποιεί ο νομοθέτης της Ένωσης μεταξύ άλλων στο άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/EK, σημαίνει ότι, διαρκούσης της ετήσιας άδειας κατά την έννοια της διατάξεως αυτής, πρέπει να συνεχίζεται η καταβολή αμοιβής στον εργαζόμενο. Με άλλα λόγια, ο εργαζόμενος πρέπει να συνεχίζει να λαμβάνει τις τακτικές αποδοχές του κατά την εν λόγω περίοδο αναπαύσεως και αναψυχής. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, ο σκοπός του δικαιώματος ετήσιας άδειας, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/EK, συνίσταται στην παροχή στον εργαζόμενο της δυνατότητας, αφενός, να αναπαυθεί από την εκτέλεση των καθηκόντων τα οποία έχει αναλάβει στο πλαίσιο της συμβάσεως εργασίας και, αφετέρου, να έχει στη διάθεσή του ένα χρονικό διάστημα αναψυχής και ψυχαγωγίας. Συνεπώς, προβλέποντας ότι η ελάχιστη περίοδος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών δεν μπορεί να αντικατασταθεί με καταβολή χρηματικής αποζημιώσεως παρά μόνο σε περίπτωση λύσεως της σχέσεως εργασίας, το άρθρο 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2003/88/EK έχει ιδίως σκοπό να διασφαλίσει ότι ο εργαζόμενος θα έχει τη δυνατότητα να τύχει μιας πραγματικής περιόδου αναπαύσεως, προς τον σκοπό της αποτελεσματικής προστασίας της ασφάλειας και της υγείας του. Μετά τη λύση της σχέσεως εργασίας ο εργαζόμενος δεν δύναται πλέον να λάβει αυτούσια την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών την οποία εδικαιούτο. Προκειμένου να μην αποκλεισθεί παντελώς, εξαιτίας της αδυναμίας αυτής, η άσκηση από τον εργαζόμενο του δικαιώματος σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών έστω και υπό χρηματική μορφή, το άρθρο 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2003/88/EK προβλέπει ότι ο εργαζόμενος δικαιούται χρηματική αποζημίωση για τις ημέρες μη ληφθείσας ετήσιας άδειας. Η διάταξη αυτή δεν θέτει καμία προϋπόθεση για τη θεμελίωση δικαιώματος χρηματικής αποζημιώσεως, πέραν εκείνης κατά την οποία, αφενός, η σχέση εργασίας πρέπει να έχει λυθεί και, αφετέρου, ο εργαζόμενος δεν πρέπει να έχει λάβει όλη την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών την οποία εδικαιούτο κατά τον χρόνο λύσεως της σχέσεως αυτής. Συνεπώς, ο λόγος για τον οποίο λύθηκε η σχέση εργασίας δεν επηρεάζει το δικαίωμα χρηματικής αποζημιώσεως το οποίο προβλέπει το άρθρο 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2003/88/EK. Μολονότι, ομολογουμένως, αναπόφευκτη συνέπεια του θανάτου του εργαζομένου είναι, όπως επισημαίνει το αιτούν δικαστήριο, η απώλεια κάθε δυνατότητας αυτούσι-

ας χρήσεως του χρόνου αναπαύσεως και αναψυχής που συνδέεται με την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών την οποία αυτός εδικαιούτο κατά τον χρόνο του θανάτου, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι η περίπτωση αυτή επιφέρει αναδρομική απόσβεση του ήδη κεκτημένου δικαιώματος αδείας το οποίο έχει ως δεύτερη και ισότιμη πτυχή το δικαίωμα καταβολής αποδοχών. Ως προς το ζήτημα αυτό, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι το άρθρο 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ έχει την έννοια ότι, κατά τη συνταξιοδότησή του, ο εργαζόμενος δικαιούται χρηματική αποζημίωση για την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών την οποία δεν έλαβε εξαιτίας της μη ασκήσεως των καθηκόντων του λόγω ασθένειας. Ούτε ο εργαζόμενος αυτός είναι σε θέση να κάνει χρήση της άδειας ως χρόνου αναπαύσεως και αναψυχής ενόψει της μελλοντικής συνεχίσεως της επαγγελματικής του δραστηριότητας, δεδομένου ότι έχει εισέλθει σε περίοδο που χαρακτηρίζεται, καταρχήν, από τη διακοπή των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και, κατ' ουσίαν, απολαύει συγκεκριμένα του εν λόγω δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών μόνον υπό τη χρηματική του μορφή. Κατά τα λοιπά, ως προς τη χρηματική του πτυχή, το κεκτημένο δικαίωμα του εργαζομένου σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών είναι αμιγώς περιουσιακό και ως τέτοιο προορίζεται να αποτελέσει μέρος της περιουσίας του ενδιαφερομένου, με αποτέλεσμα ο θάνατός του να μην μπορεί να το αφαιρέσει αναδρομικά από την περιουσία του και, κατά συνέπεια, να στερήσει από εκείνους που πρόκειται να την κληρονομήσουν τη δυνατότητα να απολαύσουν πραγματικά την περιουσιακή αυτή πλευρά του δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι το δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών δεν συνιστά απλώς ιδιαίτερης σημασίας αρχή του κοινωνικού δικαίου της Ένωσης, αλλά έχει και ρητώς κατοχυρωθεί στο άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη, στον οποίο το άρθρο 6 παρ. 1 ΣΕΕ προσδίδει την ίδια νομική ισχύ με αυτήν των Συνθηκών. Το ως άνω δικαίωμα επιτρέπεται να περιορισθεί μόνον εφόσον τηρούνται οι αυστηρές προϋποθέσεις που προβλέπει το άρθρο 52 παρ. 1 του Χάρτη και, ιδίως, εφόσον δεν θίγεται το βασικό περιεχόμενο του εν λόγω δικαιώματος. Συνεπώς, τα κράτη μέλη δεν δύνανται να παρεκκλίνουν από την αρχή που απορρέει από το άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ, σε συνδυασμό με το άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη, κατά την οποία ένα κεκτημένο δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών δεν αποσβέννεται με τη λήξη της περιόδου αναφοράς και/ή της προβλεπόμενης από την εθνική νομοθεσία περιόδου μεταφοράς, εφόσον ο εργαζόμενος δεν ήταν σε θέση να κάνει χρήση της άδειας αυτής. Κατά συνέπεια, στο πρώτο σκέλος του ερωτήματος στην υπόθεση C-569/16 και στο πρώτο σκέλος του πρώτου ερωτήματος στην υπόθεση C-570/16 πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ και το άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε εθνική κανονιστική ρύθμιση, όπως η επίμαχη στις κύριες δίκες, σύμφωνα με

την οποία, στην περίπτωση που η σχέση εργασίας λυθεί λόγω του θανάτου του εργαζομένου, αποσβέννεται το κεκτημένο δυνάμει των διατάξεων αυτών δικαίωμα του εργαζομένου στην ετήσια άδεια μετ' αποδοχών την οποία δεν είχε λάβει πριν από τον θάνατό του, χωρίς να γεννάται δικαίωμα χρηματικής αποζημιώσεως για την εν λόγω μη ληφθείσα άδεια το οποίο να μπορεί να μεταβιβαστεί αιτία θανάτου στους κληρονόμους του εν λόγω εργαζομένου.

Επί του δεύτερου ερωτήματος, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι το ζήτημα αν εθνική διάταξη δεν πρέπει να τύχει εφαρμογής καθόσον αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης εγείρεται μόνο σε περίπτωση κατά την οποία δεν είναι δυνατή καμία σύμφωνη προς το δίκαιο της Ένωσης ερμηνεία της διατάξεως αυτής. Ως προς το ζήτημα αυτό, επισημαίνει ότι, κατά την εφαρμογή του εσωτερικού δικαίου, τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να το ερμηνεύουν, κατά το μέτρο του δυνατού, με γνώμονα το γράμμα και τον σκοπό της επίμαχης Οδηγίας, προκειμένου να επιτυγχάνεται το αποτέλεσμα που επιδιώκεται με την Οδηγία αυτή. Η αρχή της σύμφωνης ερμηνείας επιβάλλει επίσης στα εθνικά δικαστήρια να πράττουν ό,τι είναι δυνατό εντός των ορίων της αρμοδιότητάς τους, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο του εσωτερικού δικαίου, και εφαρμόζοντας τις αναγνωρισμένες από το δίκαιο αυτό μεθόδους ερμηνείας, προκειμένου να διασφαλίζουν την πλήρη αποτελεσματικότητα της οικείας Οδηγίας και να καταλήγουν σε λύση σύμφωνη προς τον σκοπό που επιδιώκει η Οδηγία αυτή. Η ως άνω απαίτηση περί σύμφωνης ερμηνείας περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να τροποποιούν, αν παρίσταται ανάγκη, την πάγια νομολογία τους σε περίπτωση που αυτή στηρίζεται σε ερμηνεία του εσωτερικού δικαίου, η οποία δεν συμβιβάζεται με τους σκοπούς της εκάστοτε Οδηγίας. Ως εκ τούτου, δεν θα ήταν ορθή ιδίως η κρίση εθνικού δικαστηρίου ότι αδυνατεί να ερμηνεύσει εθνική διάταξη σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης για τον λόγο και μόνον ότι η διάταξη αυτή έχει ερμηνευθεί παγίως κατά τρόπο μη συνάδοντα προς το δίκαιο αυτό. Εν προκειμένω, εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εκπληρώσει την υποχρέωση που υπέχει από το δίκαιο της Ένωσης, η οποία συνίσταται στην εξακρίβωση αν είναι δυνατή τέτοια σύμφωνη ερμηνεία. Βάσει των εκτιμήσεων αυτών, το Δικαστήριο έχει δεχθεί ότι επίκληση, εκ μέρους των ιδιωτών, των ανεπιφύλακτων και αρκούκτως ακριβών διατάξεων των οδηγιών χωρεί έναντι κράτους μέλους και όλων των οργάνων της διοικήσεώς του, περιλαμβανομένων των αποκεντρωμένων αρχών. Το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι έχει ήδη αποφανθεί ότι το άρθρο 7 παρ. 1 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ πληροί τις προϋποθέσεις ανεπιφύλακτου χαρακτήρα και επαρκούς ακρίβειας, δεδομένου ότι με σαφείς όρους επιβάλλει στα κράτη μέλη συγκεκριμένη υποχρέωση προς επίτευξη ορισμένου αποτελέσματος που δεν υπόκειται σε καμία

επιφύλαξη όσον αφορά στην εφαρμογή του κανόνα τον οποίο θέτει και ο οποίος συνίσταται στην παροχή σε όλους τους εργαζομένους δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών, διάρκειας τουλάχιστον τεσσάρων εβδομάδων. Συνεπώς, το άρθρο αυτό πληροί τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για να έχει άμεσο αποτέλεσμα. Όσον αφορά το άρθρο 7 παρ. 2 της Οδηγίας αυτής, η εν λόγω διάταξη δεν θέτει καμία προϋπόθεση για τη θεμελίωση δικαιώματος χρηματικής αποζημίωσης, πέραν εκείνης κατά την οποία, αφενός, η σχέση εργασίας πρέπει να έχει λυθεί και, αφετέρου, ο εργαζόμενος δεν πρέπει να έχει λάβει όλη την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών την οποία εδικαιούτο κατά τον χρόνο λύσεως της σχέσεως αυτής. Το δικαίωμα αυτό απονέμεται άμεσα από την εν λόγω Οδηγία και δεν μπορεί να εξαρτάται από άλλους όρους πέραν εκείνων που ρητώς προβλέπονται από αυτήν. Η εν λόγω διάταξη πληροί, ως εκ τούτου, με τη σειρά της, όλες τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για την παραγωγή άμεσου αποτελέσματος. Εν προκειμένω, όσον αφορά την υπόθεση C-569/16, δεν αμφισβητείται, αφενός, ότι ο θανών σύζυγος της M.E. Bauer δεν είχε λάβει, κατά τον χρόνο λύσεως, λόγω του θανάτου του, της σχέσεως εργασίας που τον συνέδεε με τον Δήμο Wuppertal, όλη την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών που εδικαιούτο κατ' εκείνο το χρονικό σημείο και, αφετέρου, ότι ο εν λόγω εργοδότης αποτελεί αποκεντρωμένη δημόσια αρχή. Δεδομένου ότι το άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/EK πληροί τις αναγκαίες προϋποθέσεις για να έχει άμεσο αποτέλεσμα, ο σύζυγος της M.E. Bauer ή, δεδομένου του θανάτου του, οι κληρονόμοι του έχουν, όπως προκύπτει από τη νομολογία του Δικαστηρίου, το δικαίωμα να εισπράξουν, εις βάρος του Δήμου Wuppertal, χρηματική αποζημίωση για την κεκτημένη από τον ενδιαφερόμενο δυνάμει της εν λόγω διατάξεως και μη ληφθείσα ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, ενώ το εθνικό δικαστήριο υποχρεούται προς τούτο να μην εφαρμόσει τυχόν εθνική κανονιστική ρύθμιση η οποία, όπως η επίμαχη στις κύριες δίκες, κωλύει την καταβολή της αποζημίωσης αυτής. Αντιθέτως, όσον αφορά τη διαφορά της κύριας δίκης στην υπόθεση C-570/16 στην οποία αντίδικοι είναι η M. Broβονη, ως κληρονόμος του αποβιώσαντος συζύγου της, και ο πρώην εργοδότης του, ήτοι ο V. Willmeroth, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, κατά πάγια νομολογία του, μια Οδηγία δεν μπορεί αφ' εαυτής να γεννά υποχρεώσεις εις βάρος ιδιώτη και επομένως δεν χωρεί επίκλησή της έναντι αυτού. Πράγματι, η επέκταση στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών της δυνατότητας επίκλησεως διατάξεως Οδηγίας που δεν έχει μεταφερθεί ή έχει μεταφερθεί πλημμελώς στην εσωτερική έννομη τάξη θα ισοδυναμούσε με αναγνώριση της εξουσίας της Ένωσης να επιβάλλει υποχρεώσεις με άμεσο αποτέλεσμα σε βάρος ιδιωτών, παρά το γεγονός ότι διαθέτει τέτοια αρμοδιότητα μόνο στις περιπτώσεις που της απονέμεται εξουσία εκδόσεως κανονισμών. Επομένως, ακόμη και μια σαφής, ακριβής και ανεπιφύλακτη διάταξη Οδηγίας, η

οποία αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων ή στην επιβολή υποχρεώσεων στους ιδιώτες, δεν μπορεί να έχει εφαρμογή, αυτή καθεαυτήν, στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς ανακύπτουσας αποκλειστικώς μεταξύ ιδιωτών. Συνεπώς, δεν μπορεί να γίνει επίκληση του άρθρου 7 της Οδηγίας 2003/88/EK σε διαφορά μεταξύ ιδιωτών, προκειμένου να διασφαλιστεί η πλήρης αποτελεσματικότητα του δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών και να μην εφαρμοστεί οποιαδήποτε αντίθετη διάταξη του εθνικού δικαίου. Κατόπιν των ανωτέρω, πρέπει, κατά δεύτερον, να εξετασθεί το περιεχόμενο του άρθρου 31 παρ. 2 του Χάρτη, προκειμένου να εξακριβωθεί αν η διάταξη αυτή, η οποία μπορεί να εφαρμοσθεί σε καταστάσεις όπως εκείνες των διαφορών των κύριων δικών και έχει την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνική κανονιστική ρύθμιση όπως η επίμαχη στις κύριες δίκες, μπορεί να γίνει αντικείμενο επικλήσεως στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, όπως η διαφορά στην υπόθεση C-570/16, προκειμένου το εθνικό δικαστήριο να μην εφαρμόσει την εν λόγω εθνική κανονιστική ρύθμιση και να επιδικάσει στους κληρονόμους του θανόντος εργαζομένου, εις βάρος του πρώην εργοδότη του, χρηματική αποζημίωση για τη μη ληφθείσα ετήσια άδεια την οποία εδικαιούτο ο εν λόγω εργαζόμενος δυνάμει του δικαίου της Ένωσης κατά τον χρόνο του θανάτου του. Ορίζοντας, με επιτακτική διατύπωση, ότι «[κ]άθε εργαζόμενος» έχει «δικαίωμα» «σε ετήσια περίοδο αμειβόμενων διακοπών», χωρίς να παραπέμπει συναφώς στις «περιπτώσεις και [...] τις προϋποθέσεις που προβλέπονται από το δίκαιο της Ένωσης και τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές», το άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη εκφράζει την ουσιαστική αρχή του κοινωνικού δικαίου της Ένωσης από την οποία επιτρέπεται παρέκκλιση μόνον εφόσον τηρούνται οι αυστηρές προϋποθέσεις που προβλέπει το άρθρο 52 παρ. 1 του Χάρτη και, ιδίως, εφόσον δεν θίγεται το βασικό περιεχόμενο του θεμελιώδους δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών. Συνεπώς, το δικαίωμα ετήσιας περιόδου αμειβόμενων διακοπών που κατοχυρώνει υπέρ κάθε εργαζομένου το άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη είναι, ως προς την ίδια του την ύπαρξη, επιτακτικό και ανεπιφύλακτο, δεδομένου ότι δεν απαιτείται συγκεκριμενοποίησή του με διατάξεις του δικαίου της Ένωσης ή του εθνικού δικαίου, οι οποίες απλώς καλούνται να προσδιορίσουν τη συγκεκριμένη διάρκεια της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών και, κατά περίπτωση, να ορίσουν ορισμένες προϋποθέσεις για τη χρήση της. Κατά συνέπεια, η διάταξη αυτή είναι αφ' εαυτής ικανή να απονείμει στους εργαζομένους δικαίωμα δυνάμενο να προβληθεί αυτό καθεαυτό στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ αυτών και του εργοδότη σε κατάσταση που διέπεται από το δίκαιο της Ένωσης και εμπίπτει, κατά συνέπεια, στο πεδίο εφαρμογής του Χάρτη. Ως εκ τούτου, το άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη έχει ειδικότερα ως συνέπεια, όσον αφορά τις καταστάσεις που εμπíπτουν στο πεδίο εφαρμογής του, ότι, αφενός, το εθνικό δικαστήριο οφείλει να μην εφαρμόσει

εθνική κανονιστική ρύθμιση, όπως η επίμαχη στις κύριες δίκες, σύμφωνα με την οποία ο θάνατος του εργαζομένου συνεπάγεται αναδρομική απόσβεση του κεκτημένου πριν από τον θάνατό του δικαιώματος ετήσιας άδειας και η οποία, κατά συνέπεια, στερεί από τους κληρονόμους του τη χρηματική αποζημίωση η οποία αντικαθιστά την άδεια αυτή, ως περιουσιακή πτυχή που αποτελεί συστατικό στοιχείο του εν λόγω δικαιώματος, και, αφετέρου, ότι δεν επιτρέπεται στους εργοδότες η επίκληση της υπάρξεως τέτοιας εθνικής κανονιστικής ρυθμίσεως προκειμένου να απαλλαγούν από την καταβολή της εν λόγω αποζημίωσης την οποία τους επιβάλλει ο σεβασμός του θεμελιώδους δικαιώματος που κατοχυρώνει η εν λόγω διάταξη. Κατόπιν των ανωτέρω εκτιμήσεων, στο δεύτερο σκέλος του ερωτήματος στην υπόθεση C-569/16 και στο δεύτερο σκέλος του πρώτου ερωτήματος και στο δεύτερο ερώτημα στην υπόθεση C-570/16 πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι, σε περίπτωση που είναι αδύνατη η ερμηνεία εθνικής κανονιστικής ρυθμίσεως όπως η επίμαχη στις κύριες δίκες, κατά τρόπο ώστε να συνάδει προς το άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ και το άρθρο 31 παρ. 2 του Χάρτη, το εθνικό δικαστήριο που επιλαμβάνεται ένδικης διαφοράς μεταξύ του κληρονόμου του θανόντος εργαζομένου και του πρώην εργοδότη του εργαζομένου αυτού οφείλει να μην εφαρμόσει την εν λόγω εθνική κανονιστική ρύθμιση και να μεριμνήσει ώστε ο εν λόγω κληρονόμος να εισπράξει, εις βάρος του εργοδότη αυτού, χρηματική αποζημίωση για την κεκτημένη βάσει των ως άνω διατάξεων ετήσια άδεια του εν λόγω εργαζομένου την οποία αυτός δεν είχε λάβει πριν από τον θάνατό του. Το εθνικό δικαστήριο υπέχει αυτή την υποχρέωση δυνάμει του άρθρου 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ και του άρθρου 31 παρ. 2, του Χάρτη, στην περίπτωση που αντίδικοι στη διαφορά είναι ο κληρονόμος και ένας εργοδότης που αποτελεί δημόσια αρχή και, δυνάμει της δεύτερης από αυτές τις διατάξεις, στην περίπτωση που αντίδικοι στη διαφορά είναι ο κληρονόμος και ένας ιδιώτης εργοδότης.

IV. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ & ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Βιργινία Τζώρτζη

► Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις

Η παυλιανή αγωγή αποτελεί «διαφορά εκ συμβάσεως» κατά την έννοια του άρθρου 7 παρ. 1 του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια

διεθνής δικαιοδοσία σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις – ειδικές βάσεις διεθνούς δικαιοδοσίας – άρθρο 7 σημείο 1, στοιχείο α' – έννοια διαφοράς εκ συμβάσεως – παυλιανή αγωγή

ΔΕΕ C-337/17, Feniks, 04.10.2018, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: M. Ilešič, εισηγήτρια: C. Toader, Γεν. Εισαγγελέας:

M. Bobek, ECLI:EU:C:2018:805 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία της ειδικής δωσιδικίας του άρθρου 7 σημείο 1, στοιχείο α' του Κανονισμού 1215/2012 για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (στο εξής: Κανονισμός Βρυξέλλες Ια). Η αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ των εταιρειών Feniks και Azteca, με αντικείμενο σύμβαση πώλησης ακινήτου που συνήφθη μεταξύ της Azteca και του οφειλέτη της Feniks και η οποία, κατά τους ισχυρισμούς της τελευταίας, προσέβαλε τα δικαιώματά της. Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο εξετάζει για πρώτη φορά το ζήτημα κατά πόσον η δικαιοδοσία για την άσκηση παυλιανής αγωγής θα πρέπει να προσδιοριστεί σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1 του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια, θα πρέπει δηλαδή να χαρακτηριστεί ως διαφορά εκ συμβάσεως.

Το άρθρο 7 παρ. 1 του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια θέτει τους κανόνες του forum contractus. Προβλέπει ότι ο εναγόμενος θα εναχθεί στον τόπο εκπλήρωσης της επίδικης παροχής, εφόσον η αγωγή αφορά διαφορά εκ συμβάσεως. Ειδικότερα, η πολωνική εταιρεία Feniks, η οποία λειτουργούσε ως επενδυτής, είχε συνάψει σύμβαση κατασκευαστικών εργασιών με την εταιρεία Coliseum, που ενεργούσε ως εργολάβος και είχε προχωρήσει στη σύναψη συμβάσεων με υπερβολάβους. Η τελευταία κατέστη αφερέγγυα και ως αποτέλεσμα της εις ολόκληρον ευθύνης του επενδυτή, κατά το πολωνικό δίκαιο, η Feniks εξόφλησε το χρέος της Coliseum προς τους υπερβολάβους και, επομένως, κατέστη δανειστρία της Coliseum για το ποσό αυτό. Επιπλέον, η εργολάβος Coliseum πώλησε ακίνητη περιουσία στην Ισπανία στην ισπανική εταιρεία Azteca. Η επενδύτρια Feniks, θεωρώντας ότι η Coliseum είχε περιέλθει σε κατάσταση αφερεγγυότητας, η οποία επιτάχθηκε από τη σύμβαση πώλησης, και ότι τελούσε εν γνώσει της προκλήσεως βλάβης στους νυν και στους μελλοντικούς δανειστές, άσκησε αγωγή εναντίον της ενώπιον πολωνικού δικαστηρίου, ζητώντας να αναγνωριστεί υπέρ της η ακυρότητα της σύμβασης πωλήσεως. Το περιφερειακό δικαστήριο του Szczecin, αμφιβάλλοντας ως προς το αν τα πολωνικά δικαστήρια έχουν διεθνή δικαιοδοσία, απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο ζητώντας διευκρινίσεις.

Το βασικό νομικό ζήτημα ήταν αν μια παυλιανή αγωγή μπορεί να ασκηθεί στο forum contractus. Το Δικαστήριο καταρχάς αναλύει αν η παυλιανή αγωγή συμπεριλαμβάνεται στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού Αναθεώρηση Βρυξέλλες Ια. Κατά το άρθρο 1 παρ. 2, στοιχείο β' του Κανονισμού, αυτός δεν εφαρμόζεται σε πτωχεύσεις, διαδικασίες λύσεις και εκκαθάρισης αφερέγγυων επιχειρήσεων ή άλλων νομικών προσώπων, δικαστικούς συμβιβασμούς, πτωχευτικούς συμβιβασμούς και άλλες

ανάλογες διαδικασίες, περιπτώσεις στις οποίες βρίσκει εφαρμογή ο Κανονισμός 1346/2000 για την Αφερεγγυότητα. Το Δικαστήριο κρίνει ότι στην ενώπιόν του υπόθεση η παυλιανή αγωγή, που άσκησε η Feniks, δεν φαίνεται να συνδέεται με διαδικασία ρευστοποίησης αφορώσα την εταιρεία Coliseum, αν και το ζήτημα αυτό απόκειται στο αιτούν δικαστήριο να το επαληθεύσει. Επομένως, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η εν λόγω παυλιανή αγωγή εμπίπτει στο καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια. Το Δικαστήριο ακολουθεί τη δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 7 παρ. 1 του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια. Υπενθυμίζοντας προγενέστερη νομολογία του, παρατηρεί ότι η παυλιανή αγωγή θεμελιώνεται στο ενοχικό δικαίωμα του δανειστή, προσωπικό δικαίωμα έναντι του οφειλέτη, και έχει ως αντικείμενο την προστασία του δικαιώματος του δανειστή να στραφεί κατά της παρουσίας του οφειλέτη (ΔΕΕ C-115/88, *Reichert και Kockler*, 10.01.1990, ECLI:EU:C:1990:3, σκ. 12, C-261/90, *Reichert και Kockler*, 26.03.1992, ECLI:EU:C:1992:149, σκ. 17 και 28). Επομένως, προστατεύει τα συμφέροντα του δανειστή ενόψει, ιδίως, μεταγενέστερης ικανοποίησης των απαιτήσεων του δανειστή μέσω αναγκαστικής εκτέλεσης. Από τον γενικό αυτό ορισμό, το Δικαστήριο συμπεραίνει ότι με την παυλιανή αυτή αγωγή ο δανειστής επιδιώκει να αναγνωρισθεί ότι η μεταβίβαση, από τον οφειλέτη, περιουσιακών στοιχείων σε τρίτον πραγματοποιήθηκε προς βλάβη των δικαιωμάτων που αντλεί ο δανειστής από τη δεσμευτική ισχύ της σύμβασης και που αντιστοιχούν στις υποχρεώσεις τις οποίες ανέλαβε ελεύθερα ο οφειλέτης. Επομένως, η αιτία της αγωγής αυτής έγκειται, κατ' ουσίαν, στην αθέτηση των υποχρεώσεων που ανέλαβε ο οφειλέτης έναντι του δανειστή. Βάσει της παραπάνω παρατήρησης, το Δικαστήριο χαρακτηρίζει κατηγορηματικά την παυλιανή αγωγή ως αγωγή «εκ συμβάσεως» κατά την έννοια του άρθρου 7 σημείο 1, στοιχείο α', του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια. Το Δικαστήριο τεκμηριώνει περαιτέρω την απόφασή του, κάνοντας αναφορά στους στόχους του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια και διαπιστώνοντας ότι ο χαρακτηρισμός της παυλιανής αγωγής ως «αγωγής εκ συμβάσεως» πληροί την απαίτηση της ασφάλειας δικαίου, της προβλεψιμότητας και της ορθής απονομής της δικαιοσύνης. Σε διαφορετική περίπτωση, προσθέτει το Δικαστήριο, ο δανειστής θα ήταν υποχρεωμένος να ασκήσει την αγωγή του ενώπιον του δικαστηρίου της κατοικίας του εναγομένου, δωσικδικία η οποία προβλέπεται στο άρθρο 4 παρ. 1, του Κανονισμού και η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να μη συνδέεται καθόλου με τον τόπο εκπλήρωσης της παροχής του οφειλέτη προς τον δανειστή. Ταυτοχρόνως, το Δικαστήριο προσδιορίζει ως «τόπο εκπλήρωσης της επίδικης παροχής» σύμφωνα με το άρθρο 7 σημείο 1, στοιχείο β' του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια, τον τόπο στον οποίο, δυνάμει της σύμβασης, πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες αυτές. Το Δικαστήριο αποφαινεται ότι ο επαγγελματίας, που έχει συνάψει σύμ-

βαση για την αγορά ακινήτου μπορεί ευλόγως να αναμένει ότι το δικαστήριο, ενώπιον του οποίου θα εναχθεί, θα είναι το δικαστήριο του τόπου εκπλήρωσης των εν λόγω υποχρεώσεων.

Το Δικαστήριο, επιβεβαιώνοντας προγενέστερη νομολογία του (ΔΕΕ C-274/16, C-447/16 και C-448/16, *flightright*, 07.03.2018, ECLI:EU:C:2018:160, σκ. 61), καταλήγει ότι ο χαρακτηρισμός μιας αγωγής ως διαφορά εκ συμβάσεως στηρίζεται στην αιτία της αγωγής και όχι στην ταυτότητα των διαδίκων.

► Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

Μόνη η γνωστοποίηση, από κράτος μέλος, της πρόθεσής του να αποχωρήσει από την Ένωση δεν θεωρείται «εξαιρετική περίπτωση» και δεν δικαιολογεί την άρνηση εκτέλεσης ΕΕΣ

άρθρο 50 ΣΕΕ – αποχώρηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – λόγοι μη εκτέλεσης – κράτος μέλος το οποίο έχει κινήσει τη διαδικασία αποχώρησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση

ΔΕΕ C-327/18 PPU, R O, 19.09.2018, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: R. Silva de Lapuerta, Εισηγητής: C.G. Fernlund, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2018:733 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 50 ΣΕΕ και της Απόφασης-πλαισίου 2002/584/ΔΕΥ για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (στο εξής: Απόφαση-πλαίσιο για το ΕΕΣ). Αντικείμενο της κύριας δίκης ήταν η εκτέλεση, στην Ιρλανδία, δύο ευρωπαϊκών ενταλμάτων σύλληψης εκδοθέντων σε βάρος του R O. Η υπόθεση αυτή δίνει στο Δικαστήριο τη δυνατότητα να αποσαφηνίσει τις συνέπειες της γνωστοποίησης από ένα κράτος μέλος της πρόθεσής του να αποχωρήσει από την Ε.Ε. όσον αφορά, ειδικότερα, τον σκοπό της εκτέλεσης ενός ΕΕΣ που εκδόθηκε από το Ηνωμένο Βασίλειο πριν την έξοδό του από την Ε.Ε. σύμφωνα με το άρθρο 50 ΣΕΕ.

Η Απόφαση-πλαίσιο για το ΕΕΣ προβλέπει ρητούς λόγους υποχρεωτικής μη εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης. Η αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των κρατών μελών, που είναι θεμελιώδης για την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, διέπει την Απόφαση-πλαίσιο για το ΕΕΣ.

Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης αφορούν δύο ευρωπαϊκά εντάλματα σύλληψης που εκδόθηκαν από το Ηνωμένο Βασίλειο εις βάρος του R O τον Ιανουάριο και τον Μάιο του 2016 σχετικά με τα εγκλήματα της ανθρωποκτονίας, του εμπρησμού και του βιασμού. Ο R O συνελήφθη και τέθηκε υπό προσωρινή κράτηση στην Ιρλανδία τον

Φεβρουάριο του 2016. Έκτοτε παραμένει υπό προσωρινή κράτηση. Ο R O υποστήριξε ότι η αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης κλονίσθηκε ανεπανόρθωτα με τη γνωστοποίηση από το Ηνωμένο Βασίλειο της πρόθεσής του να αποχωρήσει από την Ε.Ε. και ότι διέτρεχε τον κίνδυνο να υποστεί απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση. Επομένως, κατά τους ισχυρισμούς του, η παράδοσή του κατά το ΕΕΣ δεν έπρεπε να εκτελεσθεί. Τον Νοέμβριο του 2017, το ιρλανδικό High Court ζήτησε διευκρινίσεις από τις αρχές του Ηνωμένου Βασιλείου, σύμφωνα με την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Aranyosi και Căldăraru* [ΔΕΕ C-404/15 και C-659/15 PPU, *Aranyosi και Căldăraru*, 05.04.2016, ECLI:EU:C:2016:198], σχετικά με τις συνθήκες κράτησης του R O σε περίπτωση παράδοσής του. Οι περαιτέρω πληροφορίες παρασχέθηκαν τον Απρίλιο του 2018 και το High Court απέρριψε όλες τις αντιρρήσεις που είχε προβάλει ο R O σε σχέση με την παράδοσή του, εκτός από εκείνες που αφορούσαν την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ε.Ε. Επί του ζητήματος αυτού ζήτησε διευκρινίσεις από το Δικαστήριο ως προς το αν η γνωστοποίηση από το Ηνωμένο Βασίλειο της πρόθεσής του να αποχωρήσει από την Ε.Ε. σημαίνει ότι η Ιρλανδία, ως κράτος μέλος εκτέλεσης, οφείλει να αρνηθεί την εκτέλεση του ΕΕΣ ή να αναβάλει την εκτέλεσή του έως ότου διευκρινισθεί το νομικό καθεστώς που θα ισχύει στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά την αποχώρησή του.

Το βασικό νομικό ζήτημα ήταν αν μόνη η γνωστοποίηση της πρόθεσης ενός κράτους μέλους να αποχωρήσει από την Ε.Ε. αποτελεί εξαιρετική περίπτωση ικανή να δικαιολογήσει την άρνηση εκτέλεσης ενός ΕΕΣ που εκδόθηκε από το κράτος μέλος αυτό. Με την απόφασή του το Δικαστήριο απαντά αρνητικά στο παραπάνω ερώτημα, επιβεβαιώνοντας ότι το σύστημα του ΕΕΣ θα εξακολουθήσει να εφαρμόζεται στο Ηνωμένο Βασίλειο μέχρι το Brexit.

Το Δικαστήριο καταρχάς υπενθυμίζει ότι στο πλαίσιο ενός ΕΕΣ εκδοθέντος από το Ηνωμένο Βασίλειο, αν και η φύση των μελλοντικών σχέσεων μεταξύ της Ε.Ε. και του κράτους μέλους αυτού παραμένει αβέβαιη, όλα τα κράτη μέλη αποδέχονται από κοινού μια σειρά κοινών αξιών που δικαιολογεί την ύπαρξη αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ τους. Στη συνέχεια αποφαίνεται ότι μόνη η γνωστοποίηση δεν έχει ως αποτέλεσμα την αναστολή της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου στο εν λόγω κράτος μέλος και ότι οι αρχές της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και της αμοιβαίας αναγνώρισης εξακολουθούν να ισχύουν πλήρως σε αυτό. Η άρνηση εκτέλεσης του ΕΕΣ θα ισοδυναμούσε, κατά το Δικαστήριο, με μονομερή αναστολή των διατάξεων της Απόφασης-πλαίσιου για το ΕΕΣ. Επομένως, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, μόνη η γνωστοποίηση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί αφεαυτής εξαιρετική περίπτωση, κατά την έννοια της απόφασης στην υπόθεση *Aranyosi και Căldăraru*, ικανή να δικαιολογήσει την άρνηση εκτέλεσης ΕΕΣ. Ωστόσο, το Δικαστήριο επι-

βεβαιώνει ότι εναπόκειται στη δικαστική αρχή εκτέλεσης να προβεί σε συγκεκριμένη και ακριβή εκτίμηση της υπό κρίσης περίπτωσης αν συντρέχουν σοβαροί και αποδεδειγμένοι λόγοι για να θεωρηθεί ότι, μετά την αποχώρηση, ο εκζητούμενος θα διατρέχει κίνδυνο προσβολής των θεμελιωδών του δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο, στη συνέχεια, υπενθυμίζει ότι το Ηνωμένο Βασίλειο είναι συμβαλλόμενο μέρος στην ΕΣΔΑ και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση περί Εκδόσεως του 1957, στις οποίες η διατήρηση της συμμετοχής του δεν συνδέεται με την ιδιότητά του ως κράτος μέλος της Ε.Ε. Κατά το Δικαστήριο, επομένως, δεν υπάρχουν απτές ενδείξεις ότι ο εκζητούμενος θα αποστραφηθεί της δυνατότητας να επικαλεστεί τα δικαιώματά του ενώπιον δικαστηρίων του Ηνωμένου Βασιλείου μετά την αποχώρησή του από την Ε.Ε. Το Δικαστήριο καταλήγει ότι μόνον στην περίπτωση που υφίστανται σοβαροί και αποδεδειγμένοι λόγοι για να θεωρηθεί ότι τα δικαιώματα που αναγνωρίζουν στον εκζητούμενο ο Χάρτης και η Απόφαση-πλαίσιο για το ΕΕΣ δεν θα εφαρμόζονται κατ' ουσίαν στο κράτος μέλος μετά την αποχώρησή του από την Ε.Ε. το κράτος μέλος εκτέλεσης μπορεί να αρνηθεί να εκτελέσει το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης.

► Διεθνής δικαιοδοσία σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις

Ο Κανονισμός Βρυξέλλες Ια δεν εφαρμόζεται στην υποχρεωτική αντικατάσταση των ομολόγων με νέα ομόλογα μικρότερης ονομαστικής αξίας

*Κανονισμός Βρυξέλλες Ια – διεθνής δικαιοδοσία σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις – πεδίο εφαρμογής – έννοια των «αστικών και εμπορικών υποθέσεων» – ομόλογα εκδοθέντα από κράτος μέλος – συμμετοχή στην αναδιάρθρωση του δημόσιου χρέους – μονομερής και αναδρομική τροποποίηση των όρων δανεισμού – ρήτρες συλλογικής δράσης – αγωγή ασκηθείσα κατά του κράτους από ιδιώτες πιστωτές που ως φυσικά πρόσωπα κατέχουν τα ομόλογα αυτά – ευθύνη του κράτους για τα *acta jure imperii* – ειδικές βάσεις διεθνούς δικαιοδοσίας – διεθνής δικαιοδοσία ως προς τις διαφορές εκ συμβάσεως – έννοια των «διαφορών εκ συμβάσεως» – έννοια της «δέσμευσης την οποία ανέλαβε ελεύθερα ο συμβαλλόμενος έναντι του αντισυμβαλλομένου του» – έννοια του «τόπου όπου εκπληρώθηκε ή οφείλει να εκπληρωθεί η παροχή» – όροι εγγραφής σε ομολογιακό δάνειο κράτους – διαδοχικές εκχωρήσεις της απαιτήσεως – πραγματικός τόπος εκπλήρωσης της «κύριας παροχής» – πληρωμή τόκων*

ΔΕΕ C-308/17, Kuhn, 15.11.2018, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2018:911 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του Κανονισμού 1215/2012 για τη διεθνή δικαιοδοσία,

την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (στο εξής: Κανονισμός Βρυξέλλες Ια). Η αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ της Ελλάδας και του L. Kuhn. Η υπόθεση αφορά την αναδιάρθρωση του ελληνικού δημόσιου χρέους που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 2012 με τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα. Αντικείμενο της κύριας δίκης ήταν αγωγή με αίτημα την τήρηση των όρων δανεισμού όσον αφορά ομόλογα που είχε εκδώσει η Ελλάδα ή την επιδίκαση αποζημίωσης λόγω της μη τήρησης των όρων αυτών.

Το νομικό πλαίσιο της υπόθεσης διαρθρώνεται από τη Συνθήκη για τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας, που υπεγράφη τον Φεβρουάριο του 2012 και προβλέπει την εισαγωγή των ανωτέρω ρητρών σε όλα τα κρατικά χρεόγραφα της ζώνης του ευρώ με προθεσμία λήξεως άνω του έτους από τις αρχές του 2013. Περαιτέρω, ο κανόνας γενικής δωσιδικίας του άρθρου 4 του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια προβλέπει ότι τα πρόσωπα που έχουν την κατοικία τους στο έδαφος κράτους μέλους ενάγονται ενώπιον των δικαστηρίων αυτού του κράτους μέλους, ανεξάρτητα από την ιθαγένειά τους. Ωστόσο, η ειδική δωσιδικία του άρθρου 7 σημείο 1, στοιχείο α' του εν λόγω Κανονισμού προβλέπει ότι πρόσωπο που έχει την κατοικία του σε κράτος μέλος μπορεί να εναχθεί σε άλλο κράτος μέλος ως προς διαφορές εκ συμβάσεως, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου εκπληρώθηκε ή οφείλει να εκπληρωθεί η παροχή. Ο ελληνικός νόμος 4050/2012 προβλέπει την προσθήκη ρήτρας αναδιάρθρωσης ή «ρήτρας συλλογικής δράσης» στα ελληνικά ομόλογα, βάσει της οποίας είναι δυνατή η τροποποίηση των αρχικών όρων δανεισμού μέσω αποφάσεων που λαμβάνονται με ενισχυμένη πλειοψηφία του ανεξόφλητου κεφαλαίου και έχουν εφαρμογή επίσης επί της μειοψηφίας.

Ειδικότερα, ο L. Kuhn, κάτοικος Βιέννης, απέκτησε μέσω Αυστριακής τράπεζας, ομόλογα ονομαστικής αξίας 35.000 ευρώ. Λόγω της υποχρεωτικής ανταλλαγής, στην οποία η Ελλάδα προέβη το 2012, τα ομόλογά του αντικαταστάθηκαν με νέα ομόλογα μικρότερης ονομαστικής αξίας. Ο L. Kuhn άσκησε αγωγή ενώπιον αυστριακών δικαστηρίων, αιτούμενος την τήρηση των αρχικών όρων δανεισμού ή την επιδίκαση αποζημίωσης.

Με το προδικαστικό ερώτημα το Ανώτατο Αυστριακό Δικαστήριο ζητά να διευκρινισθεί αν ο τόπος εκπλήρωσης της παροχής καθορίζεται από τους όρους δανεισμού κατά την έκδοση των εν λόγω ομολόγων, παρά τις μεταγενέστερες μεταβιβάσεις τους, ή από τον τόπο πραγματικής τήρησης των όρων δανεισμού, όπως η καταβολή τόκων.

Το βασικό νομικό ζήτημα ήταν αν η διαφορά της κύριας δίκης ανάγεται σε πράξεις της Ελλάδας που συνδέονται με την άσκηση προνομίων δημόσιας εξουσίας, επομένως δεν εμπίπτει στο καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια, αλλά ανάγεται σε εκδήλωση δημόσιας εξουσίας και προκύπτει από πράξεις του Ελληνικού Δημοσίου κατ' ενάσκηση της εξουσίας αυτής.

Το Δικαστήριο κατ' αρχάς εξετάζει αν η επίδικη διαφορά εμπίπτει στο καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού. Υπενθυμίζοντας πάγια νομολογία του (ΔΕΕ C-226/13, C-245/13 και C-247/13, *Fahnenbrock κ.λπ.*, 11.05.2015, ECLI:EU:C:2015:383, σκ. 35, C-551/15, *Pula Parking*, 09.03.2017, ECLI:EU:C:2017:193, σκ. 33), επαναλαμβάνει ότι η έννοια αυτή είναι αυτοτελής. Στη συνέχεια, το Δικαστήριο βασιζόμενο σε δύο στοιχεία θεμελιώνει την κρίση του ότι η διαφορά της κύριας δίκης ανάγεται σε εκδήλωση δημόσιας εξουσίας και προκύπτει από πράξεις του Ελληνικού Δημοσίου κατ' ενάσκηση της εξουσίας αυτής.

Το πρώτο στοιχείο είναι ο έκτακτος χαρακτήρας των συνθηκών και των περιστάσεων υπό τις οποίες θεσπίστηκε ο νόμος 4050/2012, δυνάμει του οποίου οι αρχικοί όροι δανεισμού των επίμαχων στην κύρια δίκη κρατικών ομολόγων τροποποιήθηκαν μονομερώς και αναδρομικώς με την προσθήκη ρητρών συλλογικής δράσης, ενώ το δεύτερο στοιχείο είναι ο σκοπός γενικού συμφέροντος που επιδιώκει ο νόμος αυτός. Το Δικαστήριο, ακολουθώντας τις Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, αποφαινεται ότι η διαφορά της κύριας δίκης δεν εμπίπτει στις «αστικές και εμπορικές υποθέσεις» κατά την έννοια του άρθρου 1 παρ. 1, του Κανονισμού Βρυξέλλες Ια, καθόσον αυτή αφορά το κυριαρχικό δικαίωμα ενός κράτους μέλους να νομοθετήσει, προκειμένου να αναδιαρθρώσει το δημόσιο χρέος του. Το Δικαστήριο καταλήγει, επομένως, ότι τα ελληνικά δικαστήρια έχουν δικαιοδοσία να κρίνουν επί διαφορών μεταξύ της Ελλάδας και των πολιτών άλλων κρατών μελών των οποίων τα ομόλογα αντικαταστάθηκαν υποχρεωτικά με άλλα μικρότερης ονομαστικής αξίας.

V. ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Δημήτριος - Παναγιώτης Λ. Τζάκας

► Έκταση και περιεχόμενο της υποχρέωσης επαγγελματικού απορρήτου που υπέχουν οι εθνικές εποπτικές αρχές του χρηματοπιστωτικού τομέα

Οι εμπιστευτικές πληροφορίες αναφορικά με εποπτευόμενη επιχείρηση του χρηματοπιστωτικού τομέα είναι υπό αυστηρές προϋποθέσεις κοινολογήσιμες σε τρίτα πρόσωπα και δη εφόσον η άσκηση του δικαιώματος άμυνας του αιτούντος υπερτερεί προδήλως της δημοσιοποίησής τους, η οποία θα μπορούσε να βλάψει είτε τα συμφέροντα της εμπλεκόμενης επιχείρησης είτε τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα

Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Οδηγία 2004/39/ΕΚ – δικαίωμα άμυνας – δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα διοικητικού φακέλου – επιχειρήσεις παροχής επενδυτικών υπηρεσιών – εμπιστευτικές πληροφορίες – δημοσιοποίηση – ομαλή λειτουργία αγορών – επαγγελματικό απόρρητο – απαγόρευση άσκησης δραστηριότητας – εχέγγυα επαγγελματικής εντιμότητας – ποινική διαδικασία

ΔΕΕ C-358/16, UBS Europe κ.λπ., 13.09.2018, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: J.L. da Cruz Vilaça, Εισηγητής: J.L. da Cruz Vilaça, Γεν. Εισαγγελέας: Υ. Kokott, ECLI:EU:C:2018:715 – Προδικαστική παραπομπή

Η προκείμενη διαφορά αφορά στην έκταση του εποπτικού απορρήτου και κατ' επέκταση στο δικαίωμα πρόσβασης συγκεκριμένων προσώπων στα στοιχεία του διοικητικού φακέλου που κατέχουν οι εθνικές χρηματοπιστωτικές εποπτικές αρχές. Στην ένδικη διαφορά, η χρηματοπιστωτική εποπτική αρχή του Λουξεμβούργου (Commission de surveillance du secteur financier, εφεξής: CSSF), ασκώντας τις εποπτικές της αρμοδιότητες δυνάμει της Οδηγίας 2004/39/ΕΚ, επέβαλε το έτος 2010 σε ορισμένα φυσικά πρόσωπα το μέτρο της απαγόρευσης άσκησης διευθυντικών καθηκόντων σε εποπτευόμενες επιχειρήσεις εξαιτίας του ρόλου που διαδραμάτισαν κατά τη σύσταση και τη λειτουργία της εταιρίας Luxalpha. Τα εμπλεκόμενα πρόσωπα ζήτησαν να τους χορηγηθεί το σύνολο των ερευνών ή/και των οδηγιών εκ μέρους της CSSF στο πλαίσιο της υπόθεσης *Madoff*, φάκελος Luxalpha, και των παραληφθέντων με την ευκαιρία αυτή εγγράφων. Ενόψει της άρνησης ικανοποίησης της αίτησης, οι εμπλεκόμενοι προσέφυγαν στα διοικητικά δικαστήρια, όπου το Πρωτοδικείο ικανοποίησε μερικά και το Εφετείο συνολικά το επίμαχο αίτημά τους. Το Διοικητικό Εφετείο του Λουξεμβούργου (Cour administrative) επεσήμανε ότι η επίμαχη απαγόρευση άσκησης διευθυντικών καθηκόντων συνιστά διοικητική κύρωση, που προσομοιάζει με διαδικασία ποινικού χαρακτήρα υπό το πρίσμα της ΕΣΔΑ, με αποτέλεσμα κανένα απόρρητο στοιχείο να μην μπορεί να αντιτάσσεται έναντι του προσώπου που αμύνεται κατά κατηγορίας σε βάρος του ή που ασκεί προσφυγή κατά της κύρωσης που του έχει επιβληθεί. Προς τούτο, υπογράμμισε ότι η CSSF περιορίσθηκε να επικαλεσθεί το επαγγελματικό απόρρητο χωρίς να εκθέσει λεπτομερώς τους επιτακτικούς λόγους που της απαγορεύουν να θέσει στη διάθεση των αιτούντων το σύνολο των εγγράφων που ήταν χρήσιμα για την άμυνά τους κατά της εις βάρος τους κυρώσεως. Η UBS και ορισμένα φυσικά πρόσωπα, ενεργώντας υπό την ιδιότητα των πρώην μελών του διοικητικού συμβουλίου της Luxalpha, άσκησαν τριτανακοπή κατά της εν λόγω απόφασης, προσάπτοντας κατ' ουσίαν ότι δεν ελήφθη προσηκόντως υπόψη η διάταξη περί επαγγελματικού απορρήτου που αποτυπώνεται στο άρθρο 54 της Οδηγίας 2004/39/ΕΚ.

Το Διοικητικό Εφετείο, επιλαμβανόμενο εκ νέου της διαφοράς, έθεσε δύο προδικαστικά ερωτήματα. Με το πρώτο εξ αυτών ερωτάται εάν η εξαίρεση των «περιπτώσεων που εμπίπτουν στο ποινικό δίκαιο» σύμφωνα με το άρθρο 54 παρ. 1 και 3 της Οδηγίας 2004/39/ΕΚ – ειδικότερα μάλιστα υπό το πρίσμα του άρθρου 41 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ που καθιερώνει την αρχή της χρηστής διοίκησης – καταλαμβάνει διοικητικές κυρώσεις της αρμόδιας εθνικής εποπτικής αρχής, που συνίσταται σε διαταγή σε μέλος εθνικού δικηγορικού συλλόγου να παύσει να ασκεί διευθυντικά καθήκοντα σε εποπτευόμενη οντότητα ή άλλη δραστηριότητα για την οποία απαιτείται σχετική άδεια, επιβάλλοντάς του παράλληλα την υποχρέωση να παραιτηθεί από όλες τις σχετικές θέσεις το συντομότερο. Συναφώς επισημαίνεται ότι, κατά την εθνική νομοθεσία του Λουξεμβούργου, η εν λόγω κύρωση θεωρείται ως διοικητική, αλλά κατά την κρίση του εθνικού δικαστηρίου πρέπει να εκτιμηθεί από πλευράς της ΕΣΔΑ ως υπαγόμενη στο ποινικό δίκαιο. Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, ζητείται από το ΔΕΕ να διευκρινίσει την εμβέλεια του επαγγελματικού απορρήτου που φέρει μια εθνική αρχή βάσει του προαναφερθέντος άρθρου 54 της Οδηγίας 2004/39/ΕΚ και δη υπό το πρίσμα των απαιτήσεων περί δίκαιης δίκης και περί δυνατότητας πραγματικής προσφυγής στη δικαιοσύνη (άρθρα 47 και 48 του Χάρτη σε συνδυασμό με τα άρθρα 6 και 13 της ΕΣΔΑ). Έμφαση δίνεται στη διασφάλιση της δυνατότητας πλήρους πρόσβασης του διοικουμένου στον διοικητικό φάκελο της εποπτεύουσας και κυρωτικής δρώσας αρχής, προκειμένου να υπερασπισθεί τα συμφέροντά του και τα εν γένει τα δικαιώματά του.

Το ΔΕΕ προκαταρκτικά αποκλείει την εφαρμογή του άρθρου 41 του Χάρτη, με το σκεπτικό ότι απευθύνεται αποκλειστικά στα θεσμικά και τα λοιπά όργανα της Ένωσης και όχι στα κράτη μέλη. Ελλείψει νομοθετικού ορισμού του εν προκειμένω επίμαχου όρου των «περιπτώσεων που εμπίπτουν στο ποινικό δίκαιο», το Δικαστήριο προστρέχει στη νομολογία *Baumeister* (ΔΕΕ C-15/16, 19.06.2018, ECLI:EU:C:2018:464, σκ. 27-33) και εντοπίζει τη *ratio* της Οδηγίας 2004/39/ΕΚ στην άσκηση αποτελεσματικής εποπτείας και έρευνας στον τομέα της παροχής επενδυτικών υπηρεσιών δια της αποτελεσματικής ανταλλαγής πληροφοριών, η οποία ερείδεται στην προστατευόμενη εμπιστοσύνη τόσο των εποπτικών αρχών, όσο και των εποπτευόμενων επιχειρήσεων ότι οι παρεχόμενες εμπιστευτικές πληροφορίες θα διατηρήσουν καταρχήν τον εμπιστευτικό τους χαρακτήρα. Η δικαιολογική στόχευση της εν λόγω απαγόρευσης δημοσιοποίησης αφορά στην προστασία τόσο των ειδικών συμφερόντων των άμεσα εμπλεκόμενων επιχειρήσεων όσο και του γενικού συμφέροντος που συνδέεται με την ομαλή λειτουργία των αγορών χρηματοπιστωτικών μέσων της Ένωσης. Εξαιρέσεις – όπως η ένθα κρινόμενη των «περιπτώσεων που εμπίπτουν στο ποινικό δίκαιο» – θα πρέπει να ερμη-

νεύονται στενά και το επαγγελματικό απόρρητο να κάμπτεται σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις.

Υπό το πρίσμα των συγκεκριμένων παρατηρήσεων, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι τα μέτρα τα οποία οφείλουν να λαμβάνουν οι αρμόδιες εθνικές εποπτικές αρχές, όταν διαπιστώνουν ότι ένα πρόσωπο δεν ικανοποιεί πλέον τις απαιτήσεις εντιμότητας κατά το άρθρο 9 της Οδηγίας 2004/39/ΕΚ, αποτελούν μέρος των «διαδικασιών για την ανάκληση της άδειας λειτουργίας», περί των οποίων γίνεται λόγος στο άρθρο 51 παρ. 1 της εν λόγω Οδηγίας αυτής. Ως εκ τούτου, δεν αποτελούν κυρώσεις κατά τη δογματική κατάσταση της Οδηγίας και η εφαρμογή τους δεν μπορεί να αφορά περιπτώσεις που εμπíπτουν στο ποινικό δίκαιο. Κατά λογική ακολουθία, δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής η επίμαχη εξαίρεση των «περιπτώσεων που εμπíπτουν στο ποινικό δίκαιο».

Το γεγονός αυτό, όμως, δεν εμποδίζει το ΔΕΕ να αξιολογήσει την κρίσιμη απαγόρευση δημοσιοποίησης υπό το πρίσμα του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής και δικαιοσύνης, καθώς επίσης του σεβασμού των δικαιωμάτων άμυνας που καθιερώνεται στα άρθρα 47 και 48 του Χάρτη, όπως ερμηνεύονται με γνώμονα τα άρθρα 6 και 13 της ΕΣΔΑ. Τούτο είναι συνεπές, αφού οι επίμαχες αποφάσεις της CSSF στηρίχθηκαν σε εθνικές διατάξεις περί εφαρμογής του δικαιού της Ένωσης κατά την έννοια του άρθρου 51 παρ. 1 του Χάρτη. Ειδική πτυχή του δικαιώματος δικαιοσύνης αποτελεί ο σεβασμός των δικαιωμάτων άμυνας που με τη σειρά του έχει ως απότοκο το δικαίωμα πρόσβασης στον φάκελο. Κατά πάγια νομολογία, τα θεμελιώδη δικαιώματα υπόκεινται σε περιορισμούς, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι οι περιορισμοί αυτοί ανταποκρίνονται πράγματι σε σκοπούς γενικού συμφέροντος που επιδιώκει το οικείο μέτρο και δεν αποτελούν, υπό το πρίσμα του επιδιωκόμενου σκοπού, υπέρμετρα και επαχθή επέμβαση που θα προσέβαλε την ίδια την ουσία των διασφαλιζομένων δικαιωμάτων. Τέτοιο περιορισμό μπορεί κάλλιστα να αποτελέσει η απαίτηση εμπιστευτικότητας ή επαγγελματικού απορρήτου προς διασφάλιση κάποιου ειδικού ή του γενικότερου συμφέροντος κατά τα προρρηθέντα. Ως εκ τούτου, πρέπει να εφαρμόζεται στην πράξη κατά τρόπο, ώστε να συμβιβάζεται με τον σεβασμό των δικαιωμάτων άμυνας, με αποτέλεσμα να εναπόκειται στις αρμόδιες αρχές να αναζητούν, αναλόγως των περιστάσεων της κάθε υπόθεσης, την ισορροπία μεταξύ των εκατέρωθεν αντικρουόμενων συμφερόντων. Σε περίπτωση άρνησης χορήγησης στοιχείων, εναπόκειται στο αρμόδιο εθνικό δικαστήριο να εξακριβώσει εάν οι ζητούμενες πληροφορίες έχουν αντικειμενική σχέση με τις αιτιάσεις σε βάρος του αιτούντος και την άσκηση του δικαιώματος άμυνας, προκειμένου να σταθμιστούν τα εκατέρωθεν συμφέροντα.

► Καταχρηστικές ρήτρες δανειακών συμβάσεων σε ξένο νόμισμα

Ο εθνικός δικαστής υποχρεούται να εξετάζει αυτεπαγγέλτως τον καταχρηστικό χαρακτήρα ρητρών δανειακών συμβάσεων, εφόσον διαθέτει τα απαραίτητα νομικά και πραγματικά στοιχεία, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις κρίσιμες περιστάσεις κατά τον χρόνο σύναψης της σύμβασης και εξετάζοντας τις εν λόγω ρήτρες όχι μόνο από τυπικής και γραμματικής άποψης, αλλά και ως προς το συγκεκριμένο περιεχόμενό τους, ώστε να γίνονται αντιληπτές για τον μέσο καταναλωτή που έχει τη συνήθη πληροφόρηση και είναι ευλόγως επιμελής και ενημερωμένος

Οδηγία 93/13/ΕΟΚ – προστασία καταναλωτών – σύμβαση στεγαστικού δανείου σε αλλοδαπό νόμισμα – ρήτρα περί μονομερούς τροποποίησης της σύμβασης – ρήτρα περί διαφοράς της συναλλαγματικής ισοτιμίας – νομοθετικές ή κανονιστικές διατάξεις αναγκαστικού δικαίου – σαφής και κατανοητή διατύπωση ρήτρας – ρήτρα σύμβασης που δεν απέτελεσε αντικείμενο ατομικής διαπραγματεύσεως – αυτεπάγγελτη έρευνα

ΔΕΕC-51/17, OTP Bank και OTP Faktoring, 20.09.2018, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: M. Ilešič, Εισηγητής: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2018:750 – Προδικαστική παραπομπή

Η προκείμενη διαφορά αφορά δάνειο σε αλλοδαπό νόμισμα που χορηγήθηκε σε φυσικά πρόσωπα, κατοίκους Ουγγαρίας με εμπράγματη ασφάλεια. Το εν λόγω δάνειο συνολομολογήθηκε σε ελβετικό φράγκο (CHF) και ακολούθως εκταμιεύθηκε και αποπληρώθηκε στο ημεδαπό νόμισμα, ήτοι φιορίνια (HUF). Η επίμαχη δανειακή σύμβαση περιείχε, μεταξύ άλλων, όρους που προέβλεπαν τη διαφορά (spread) μεταξύ της συναλλαγματικής ισοτιμίας που ισχύει για την εκταμίευση του δανείου και εκείνης που ισχύει για την αποπληρωμή του, ήτοι αντιστοίχως της τιμής αγοράς και της τιμής πώλησης, όπως εκάστοτε εφαρμόζονταν από το αντισυμβαλλόμενο πιστωτικό ίδρυμα. Επιπροσθέτως, στο πλαίσιο της σύμβασης, προβλεπόταν το δικαίωμα μονομερούς τροποποίησης υπέρ της πιστοδότριας τράπεζας, γεγονός που της παρείχε τη δυνατότητα να αυξήσει μονομερώς τους τόκους, τα έξοδα και το κόστος. Ομοίως, υπήρχε ρήτρα περί γνωστοποίησης του συναλλαγματικού κινδύνου που ενείχε η εν θέματι σύμβαση και αναλαμβανόταν από τον δανειολήπτη/καταναλωτή. Οι δανειολήπτες προσέφυγαν δικαστικά, επιδιώκοντας την ακύρωση της δανειακής σύμβασης, με το επιχείρημα ότι δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσουν το μέγεθος του συναλλαγματικού κινδύνου, καθώς η διατύπωση της οικείας συμβατικής ρήτρας δεν ήταν σαφής και κατανοητή. Το επιληφθέν ουγγρικό Δικαστήριο δικαίωσε τους ενάγοντες, θεωρώντας ότι το εμπλεκόμενο πιστωτικό ίδρυμα όφειλε να γνωρίζει λόγω της διαφαινόμενης

κρίσης ότι η χρησιμοποίηση του ελβετικού φράγκου ως νομίσματος ασφαλείας εμφάνιζε σημαντικούς κινδύνους, πλην όμως δεν ενημέρωσε σχετικά τους δανειολήπτες.

Το Εφετείο, στο οποίο προσέφυγε η τράπεζα, έθεσε προβληματισμούς αναφορικά με το ουγγρικό δίκαιο που τέθηκε σε εφαρμογή κατόπιν σχετικής κρίσης του Ανώτατου Δικαστηρίου της Ουγγαρίας. Σύμφωνα με την εν λόγω νομοθεσία, είναι άκυρες οι ρήτρες των δανειακών συμβάσεων που χωρίς να έχουν αποτελέσει αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης, αφορούν τη διαφορά της συναλλαγματικής ισοτιμίας, με αποτέλεσμα να επιβάλλεται η αναδρομική αντικατάστασή τους από την πρόβλεψη ότι εφαρμόζεται η επίσημη ισοτιμία του συγκεκριμένου νομίσματος, όπως υπολογίζεται από την Κεντρική Τράπεζα της Ουγγαρίας. Τα πιστωτικά ιδρύματα υποχρεώθηκαν να προβούν σε εκκαθάριση λογαριασμών για τα οφέλη που αποκόμισαν αδικαιολογήτως βάσει των εν λόγω καταχρηστικών ρητρών. Επιπλέον, προβλέφθηκε η οριστική μετατροπή των οικείων δανείων σε ουγγρικά φιορίνια, με βάση συγκεκριμένη νομοθετικά ορισθείσα συναλλαγματική ισοτιμία, η οποία, ωστόσο, ήταν διαφορετική εκείνης που ίσχυε κατά τον χρόνο εκταμίευσης του δανείσματος. Προβληματισμός, ωστόσο, εκφράστηκε τόσο ως προς την καταχρηστικότητα της μετακύλισης του συναλλαγματικού κινδύνου και τη δυνατότητα αυτεπάγγελτης εξέτασης αυτής από τα εθνικά δικαστήρια όσο και αναφορικά με την αντικατάσταση των συμβατικών όρων με νομοθετικές προβλέψεις. Προς τούτο, τέθηκε σειρά προδικαστικών ερωτημάτων προς το ΔΕΕ.

Το Δικαστήριο εξετάζει προκριματικά εάν ο όρος «ρήτρα που δεν απετέλεσε αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης», όπως αποτυπώνεται στο άρθρο 3 παρ. 1 της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ, πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι καταλαμβάνει ακόμη και συμβατική ρήτρα η οποία τροποποιήθηκε από εθνική νομοθετική διάταξη αναγκαστικού δικαίου. Προς τούτο, δίνεται καταφατική απάντηση με το σκεπτικό ότι μία ρήτρα δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης, αφού έχει συνταχθεί εκ των προτέρων, με αποτέλεσμα ο καταναλωτής να μην δύναται εκ των πραγμάτων να επηρεάσει το περιεχόμενό της. Τούτο προδήλως ισχύει για ρήτρες που επιβλήθηκαν από τον εθνικό νομοθέτη, με αποτέλεσμα να απουσιάζει η ατομική διαπραγμάτευση των συμβαλλομένων μερών.

Κατόπιν τούτου, το ΔΕΕ επισημαίνει το γεγονός ότι δανειακές συμβάσεις – όπως η επίδικη – ενέχουν εκ της φύσεώς τους συναλλαγματικό κίνδυνο, όπερ εξακολουθεί να ισχύει ακόμη και μετά τη νομοθετική μεταβολή στην Ουγγαρία, δια της οποίας τροποποιήθηκαν αυτοδικαίως όλες οι ισχύουσες συμβάσεις με έτερη συναλλαγματική ισοτιμία. Ενόψει τούτου, εξετάζεται το άρθρο 1 παρ. 2 της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ που εξαιρεί από το πεδίο εφαρμογής του προστατευτικού για τους καταναλωτές ρυθμιστικού πλαισίου εκείνες τις ρήτρες που απηχούν νομοθετικές

ή κανονιστικές διατάξεις αναγκαστικού δικαίου. Τούτο ισχύει στην προκείμενη περίπτωση. Το γεγονός αυτό, όμως, δικαιολογεί την ανάγκη στενής ερμηνείας του συγκεκριμένου κανόνα και προς τούτο υπογραμμίζεται ότι η διαμόρφωση του πλαισίου προστασίας των καταναλωτών δια του εθνικού δικαίου μεταφοράς της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ δεν επιτρέπεται να τροποποιήσει την έκταση ή την ουσία της προστασίας που προβλέπεται από τα άρθρα 6 παρ. 1 και 7 παρ. 1 της εν λόγω Οδηγίας. Ως εκ τούτου και σύμφωνα με τα κριθέντα στην απόφαση *Kásler* (ΔΕΕ C-26/13, 30.04.2014, ECLI:EU:C:2014:282, σκ. 83-4), η εφαρμογή εθνικής διάταξης ενδοτικού δικαίου αντί της εκάστοτε επίμαχης καταχρηστικής ρήτρας συνάδει με τους σκοπούς του άρθρου 6 παρ. 1 της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ, αφού σε διαφορετική περίπτωση το εκάστοτε επιληφθέν εθνικό δικαστήριο θα ήταν υποχρεωμένο να ακυρώσει τη δανειακή σύμβαση στο σύνολό της με δυσμενέστερες συνέπειες για τον καταναλωτή, καθόσον τούτο κατά κανόνα συνεπάγεται το άμεσα απαιτητό του συνόλου του οφειλόμενου ποσού, συνέπεια η οποία ενδέχεται να υπερβαίνει τις οικονομικές δυνατότητες του καταναλωτή.

Στην προκείμενη περίπτωση, παρατηρείται ότι η νομοθετική μεταβολή που έλαβε χώρα στην Ουγγαρία, δεν επιδίωκε τη ρύθμιση όλων των ζητημάτων σχετικά με τον συναλλαγματικό κίνδυνο εν αναφορά προς το διάστημα μεταξύ του χρόνου σύναψης της επίμαχης σύμβασης δανείου και της μετατροπής της σε ουγγρικά φιορίνια δύναμει της εν θέματι μεταβολής. Κατά συνέπεια, διαπιστώνονται εν προκειμένω συμβατικές ρήτρες που ρυθμίζουν το ζήτημα του συναλλαγματικού κινδύνου και δεν καλύπτονται από τις επίμαχες νομοθετικές τροποποιήσεις. Συνεπώς, σύμφωνα με την απόφαση *Andriuc* (ΔΕΕ C-186/16, 20.09.2017, ECLI:EU:C:2017:703, σκ. 43), τέτοιες ρήτρες εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 4 παρ. 2 της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ και εξαιρούνται από τον έλεγχο της καταχρηστικότητας, μόνον υπό τον όρο ότι το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο κρίνει ότι έχουν διατυπωθεί κατά τρόπο σαφή και κατανοητό. Πέραν τούτου, όμως, τονίζεται ότι ακόμη και οι όροι περί της διαφοράς της συναλλαγματικής ισοτιμίας, οι οποίοι αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 93/13/ΕΟΚ σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 2, δεν αποκλείονται από τις απαιτήσεις που απορρέουν από τα άρθρα 6 παρ. 1 και 7 παρ. 1. Συνεπώς, οι εν λόγω διατάξεις συνεχίζουν να έχουν εφαρμογή για όλα τα λοιπά ζητήματα που καλύπτονται από την Οδηγία 93/13/ΕΟΚ και ιδίως για τους δικονομικούς κανόνες που διασφαλίζουν τον σεβασμό των δικαιωμάτων που οι διάδικοι αντλούν από την Οδηγία.

Αναφορικά με τον καταχρηστικό χαρακτήρα των εν λόγω ρητρών, το ΔΕΕ υπογραμμίζει την πάγια νομολογία του σύμφωνα με την οποία οι συμβατικές ρήτρες πρέπει να διατυπώνονται κατά τρόπο σαφή και κατανοητό, με αποτέλεσμα ο σχετικός έλεγχος να μην περιορίζεται

απλώς στον κατανοητό χαρακτήρα τους από τυπικής και γραμματικής άποψης. Συναφώς επισημαίνεται η σχετική σύσταση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Συστημικού Κινδύνου (CERS/2011/1, ΕΕ 2011 C 342/1), σύμφωνα με την οποία τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα πρέπει να παρέχουν στους δανειολήπτες επαρκή πληροφόρηση, ώστε να είναι σε θέση να λαμβάνουν συνετές και εμπειριστωμένες αποφάσεις (Σύσταση Α – Ενημέρωση των δανειοληπτών ως προς τους κινδύνους, σημείο 1). Κατά συνέπεια, η απαίτηση διαφάνειας συνεπάγεται ότι ρήτρα περί του συναλλαγματικού κινδύνου πρέπει να γίνεται κατανοητή από τον καταναλωτή τόσο από τυπική και γραμματική άποψη, όσο και ως προς το συγκεκριμένο περιεχόμενό της, υπό την έννοια ότι ο μέσος καταναλωτής, ο οποίος έχει τη συνήθη πληροφόρηση και είναι ευλόγως επιμελής και ενημερωμένος, δύναται όχι μόνο να γνωρίζει το ενδεχόμενο υποτίμησης του εθνικού νομίσματος έναντι του ξένου νομίσματος, στο οποίο έχει συνολογηθεί το δάνειο, αλλά επίσης να αξιολογεί τις δυνητικά σημαντικές οικονομικές συνέπειες μιας τέτοιας ρήτρας στις οικονομικές του υποχρεώσεις. Κρίσιμος είναι ο χρόνος σύναψης της δανειακής σύμβασης, όπου θα πρέπει να συνεκτιμηθούν όλες οι περιστάσεις που περιέβαλαν τη σύναψή της, καθώς και όλες οι άλλες ρήτρες της.

Στο πλαίσιο αυτό, ο εθνικός δικαστής οφείλει να εξετάζει αυτεπαγγέλτως τον καταχρηστικό χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας σύμφωνα με τα οριζόμενα στην Οδηγία 93/13/ΕΟΚ και να επανορθώνει την υφιστάμενη μεταξύ του καταναλωτή και του επαγγελματία έλλειψη ισορροπίας, υπό τον όρο ότι έχει στη διάθεσή του τα απαραίτητα προς τούτο νομικά και πραγματικά στοιχεία.

VI. ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΚΟΙΝΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Επιμ.: Ελένη Φωτιάδου

► Διαδικασία λήψης απόφασης στο Συμβούλιο για τον καθορισμό της θέσης εξ ονόματος της Ένωσης σε διεθνές όργανο

Το Συμβούλιο λαμβάνει απόφαση για τον καθορισμό της θέσης εξ ονόματος της Ένωσης σε διεθνές όργανο με ειδική πλειοψηφία, εφόσον ο κύριος ή πρωτεύων σκοπός ή το κύριο ή πρωτεύον συστατικό στοιχείο της απόφασης εμπίπτει σε τομέα για τον οποίο δεν απαιτείται ομοφωνία για την έκδοση πράξης της Ένωσης

προσφυγή ακύρωσης – απόφαση (ΕΕ) 2017/477 – συμβούλιο συνεργασίας – ενισχυμένη συμφωνία εταιρικής σχέσης και συνεργασίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών της και της Δημοκρατίας του Καζαχστάν – άρθρο 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ – απόφαση για τον

καθορισμό των θέσεων που πρέπει να ληφθούν εξ ονόματος της Ένωσης στο πλαίσιο οργάνου συσταθέντος με διεθνή συμφωνία – συμφωνία της οποίας ορισμένες διατάξεις εμπίπτουν στην ΚΕΠΠΑ – κανόνες ψηφοφορίας

ΔΕΕ C-244/17, Επιτροπή/Συμβούλιο, 04.09.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Ε. Jarašiusas, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2018:662 – Προσφυγή ακυρώσεως

Η εν λόγω ένδικη διαφορά μεταξύ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Συμβουλίου πραγματεύεται το ζήτημα του κατά πόσο η θέση της Ένωσης σχετικά με τη λήψη αποφάσεων σε ένα διεθνές όργανο καθορίζεται από το Συμβούλιο με ειδική πλειοψηφία ή με ομοφωνία.

Εν προκειμένω το ζήτημα ανέκυψε αναφορικά με τη συμφωνία ενισχυμένης εταιρικής σχέσης και συνεργασίας με τη Δημοκρατία του Καζαχστάν. Το Συμβούλιο Συνεργασίας που συγκροτήθηκε βάσει της συμφωνίας αυτής θέλησε το έτος 2017 να θεσπίσει κανονισμό λειτουργίας και να συγκροτήσει αρκετές ειδικές υποεπιτροπές. Σχετικά με τη λήψη αποφάσεων του Συμβουλίου Συνεργασίας για τα ζητήματα αυτά, το Συμβούλιο καθόρισε τη θέση της Ένωσης με ομοφωνία, επικαλούμενο το άρθρο 218 παρ. 9, ΣΛΕΕ σε συνδυασμό με το άρθρο 31 παρ. 1, εδάφιο 1 ΣΕΕ, θεωρώντας ότι θίγονταν ζητήματα ΚΕΠΠΑ. Αντίθετα, η Επιτροπή έκρινε ότι έπρεπε να εφαρμοστεί αποκλειστικά και μόνο το άρθρο 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ και το Συμβούλιο να αποφασίσει με ειδική πλειοψηφία, ανεξαρτήτως αν θίγονταν ή όχι ζητήματα σχετιζόμενα με την ΚΕΠΠΑ. Η εν λόγω διάσταση απόψεων των ενωσιακών οργάνων επί της ακολουθητέας διαδικασίας και των κανόνων ψηφοφορίας θέτει εκ νέου στο προσκήνιο το ζήτημα ουσιαστικού περιεχομένου της οριοθέτησης μεταξύ της ΚΕΠΠΑ και της εξωτερικής δράσης της Ένωσης στους υπόλοιπους «κοινοτικοποιημένους» τομείς πολιτικής.

Το άρθρο 218 παρ. 8 ΣΛΕΕ προβλέπει, μεταξύ άλλων, ότι καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας σύναψης διεθνούς συμφωνίας της Ένωσης, το Συμβούλιο αποφασίζει με ειδική πλειοψηφία, εκτός αν η συμφωνία αφορά τομέα για τον οποίο απαιτείται ομοφωνία για τη θέσπιση πράξης της Ένωσης, οπότε αποφασίζει ομόφωνα. Υπ' αυτό το πρίσμα, η προβλεπόμενη στο άρθρο 218 ΣΛΕΕ διαδικασία λαμβάνει υπόψη τα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε τομέα δράσης της Ένωσης, ιδίως ως προς τις αρμοδιότητες των θεσμικών οργάνων, καθώς αποτελεί εξωτερική αντανάκλαση της ισχύουσας σε εσωτερικό επίπεδο κατανομής εξουσιών μεταξύ των θεσμικών οργάνων. Με άλλες λέξεις, προβλέπει την ευθυγράμμιση της διαδικασίας λήψης μέτρων της Ένωσης σε εσωτερικό επίπεδο με τη διαδικασία σύναψης διεθνών συμφωνιών. Έτσι, διασφαλίζεται ότι ως προς κάθε συγκεκριμένο τομέα το Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο διαθέτουν τις ίδιες εξουσίες, όπως επι-

τάσει η θεσμική ισορροπία την οποία καθιερώνουν οι Συνθήκες. Κλασικό παράδειγμα τέτοιου τομέα δράσης με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αποτελεί η ΚΕΠΠΑ.

Το άρθρο 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ προβλέπει απλοποιημένη διαδικασία, όταν το Συμβούλιο εκδίδει απόφαση για τον καθορισμό των θέσεων που θα πρέπει να ληφθούν, εξ ονόματος της Ένωσης, σε όργανο που συγκροτείται από δεδομένη συμφωνία. Οι εν λόγω πράξεις πρέπει να άπτονται της εφαρμογής και εκτέλεσης της διεθνούς συμφωνίας χωρίς να συμπληρώνουν ή τροποποιούν το θεσμικό της πλαίσιο. Η σχετική απλοποίηση έγκειται αποκλειστικά στον περιορισμό της συμμετοχής του Κοινοβουλίου.

Κατ' αρχάς, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι, ελλείψει ρητής αναφοράς στο άρθρο 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ, για τον προσδιορισμό του εφαρμοστέου κανόνα ψηφοφορίας, όταν το Συμβούλιο εκδίδει απόφαση σχετικά με τις θέσεις που πρέπει να ληφθούν εξ ονόματος της Ένωσης, απαιτείται ερμηνεία του τελευταίου, σύμφωνη όχι μόνο με το γράμμα του, αλλά και με τους σκοπούς που επιδιώκει και το πλαίσιο εντός του οποίου εντάσσεται. Έτσι ο εφαρμοστέος κανόνας ψηφοφορίας πρέπει να καθορίζεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση με βάση το άρθρο 218 παρ. 8 ΣΛΕΕ. Όπως έχει κρίνει στο παρελθόν το Δικαστήριο, εφόσον η απόφαση με την οποία το Συμβούλιο προσδιορίζει τη θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ένωσης στο πλαίσιο οργάνου συσταθέντος με συμφωνία δεν εμπίπτει σε καμία από τις περιπτώσεις όπου απαιτείται κατά το άρθρο 218 παρ. 8 ΣΛΕΕ ομοφωνία, το Συμβούλιο πρέπει να εκδίδει την απόφασή του, καταρχήν, σύμφωνα με τις συνδυασμένες διατάξεις του άρθρου 218 παρ. 8 και του άρθρου 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ, αποφασίζοντας με ειδική πλειοψηφία.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, το Δικαστήριο εξετάζει αν η ως άνω απόφαση του Συμβουλίου εμπίπτει σε τομέα για τον οποίο απαιτείται ομοφωνία για την έκδοση πράξεως της Ένωσης. Κατά την εν λόγω εξέταση κρίσιμη είναι η ουσιαστική νομική βάση της απόφασης. Σύμφωνα με τη σχετική νομολογία, αν προκύπτει ότι με την επίμαχη πράξη επιδιώκονται δύο σκοποί ή ότι αυτή αποτελείται από δύο συστατικά στοιχεία και αν ο ένας από τους σκοπούς ή τα συστατικά στοιχεία αυτά μπορεί να χαρακτηρισθεί ως κύριος, ενώ ο άλλος έχει παρεπόμενο απλώς χαρακτήρα, τότε η πράξη πρέπει να στηρίζεται σε μία και μόνη νομική βάση. Αντίθετα, αν αποδεικνύεται ότι η πράξη επιδιώκει συγχρόνως πλείονες σκοπούς ή έχει πλείονα συστατικά στοιχεία που συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, χωρίς ο ένας σκοπός να είναι παρεπόμενος σε σχέση με τον άλλο, με αποτέλεσμα να τυγχάνουν εφαρμογής διάφορες διατάξεις των Συνθηκών, ένα τέτοιο μέτρο πρέπει να στηρίζεται στις αντίστοιχες διαφορετικές νομικές βάσεις. Επομένως, αν η απόφαση με την οποία το Συμβούλιο καθορίζει τη θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ένωσης στο πλαίσιο οργάνου συσταθέντος με

συμφωνία, δυνάμει του άρθρου 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ, αφορά αποκλειστικά την ΚΕΠΠΑ πρέπει να εκδίδεται ομόφωνα. Αντίθετως, αν μια τέτοια απόφαση περιλαμβάνει διάφορα συστατικά στοιχεία ή επιδιώκει περισσότερους του ενός σκοπούς, εκ των οποίων ορισμένοι εμπίπτουν στην ΚΕΠΠΑ, ο εφαρμοστέος για την έκδοσή της κανόνας ψηφοφορίας πρέπει να προσδιορίζεται υπό το πρίσμα του κύριου ή πρωτεύοντος σκοπού ή συστατικού στοιχείου αυτής. Ως εκ τούτου, αν ο κύριος ή πρωτεύων σκοπός ή το κύριο ή πρωτεύον συστατικό στοιχείο της αποφάσεως εμπίπτει σε τομέα για τον οποίο δεν απαιτείται ομοφωνία για την έκδοση πράξεως της Ένωσης, η εν λόγω απόφαση πρέπει να εκδίδεται με ειδική πλειοψηφία.

Εν προκειμένω, η προσβαλλόμενη απόφαση προσδιορίζει τη θέση που πρέπει να ληφθεί, εξ ονόματος της Ένωσης, στο πλαίσιο του Συμβουλίου Συνεργασίας το οποίο συγκροτείται με τη διεθνή συμφωνία, σε ό, τι αφορά στον κανονισμό λειτουργίας και τη συγκρότηση αρκετών ειδικών υποεπιτροπών. Οι πράξεις αυτές εντάσσονται εν γένει στη λειτουργία διεθνών οργάνων συσταθέντων δυνάμει της συμφωνίας εταιρικής σχέσης. Επομένως, ο τομέας στον οποίο εμπίπτει η προσβαλλόμενη απόφαση πρέπει να εκτιμηθεί υπό το πρίσμα της συμφωνίας εταιρικής σχέσης στο σύνολό της. Ναι μεν η τελευταία παρουσιάζει ορισμένα συνδεδεμένα στοιχεία με την ΚΕΠΠΑ, ωστόσο αυτά δεν επαρκούν για να γίνει δεκτό ότι η νομική βάση της απόφασης περί υπογραφής της και προσωρινής εφαρμογής της έπρεπε να περιλαμβάνει το άρθρο 37 ΣΕΕ, δεδομένου ότι οι περισσότερες από τις διατάξεις της εμπίπτουν είτε στην κοινή εμπορική πολιτική της Ένωσης είτε στην πολιτική αναπτυξιακής συνεργασίας της τελευταίας. Αντίθετα, οι απόμεινες της ΚΕΠΠΑ διατάξεις της συμφωνίας εταιρικής σχέσης είναι ελάχιστες και περιορίζονται σε δηλώσεις των συμβαλλομένων μερών περί των σκοπών τους οποίους πρέπει να επιδιώκει η συνεργασία τους και περί των ζητημάτων τα οποία πρέπει να αφορά αυτή, χωρίς να προσδιορίζουν τις συγκεκριμένες λεπτομέρειες υλοποίησης της ως άνω συνεργασίας.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, το Δικαστήριο καταλήγει ότι εσφαλμένα το Συμβούλιο περιέλαβε ως νομική βάση της προσβαλλομένης απόφασης το άρθρο 31 παρ. 1 ΣΕΕ και προέβη στην έκδοσή της σύμφωνα με τον κανόνα της ομόφωνης ψήφου. Ως εκ τούτου, ακύρωσε την απόφαση του Συμβουλίου, διατηρώντας ωστόσο σε ισχύ τα αποτελέσματά της για λόγους ασφάλειας δικαίου.

VII. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Δημήτριος Γούλας

► **Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας**
Η απόλυση, λόγω της σύναψης δεύτερου γάμου, καθολικού εργαζομένου που ασκεί διευθυντικά καθή-

κοντα σε νοσοκομείο που ανήκει στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, παραβιάζει το άρθρο 4 παρ. 2, εδάφιο β' της Οδηγίας 2000/78/EK

Οδηγία 2000/78/EK – διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – επαγγελματικές δραστηριότητες εκκλησιών – επαγγελματικές απαιτήσεις – καθήκον τήρησης στάσης καλής πίστης και συμμόρφωσης προς τη δεοντολογία της Εκκλησίας ή άλλων οργανώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις – απόλυση καθολικού εργαζομένου που ασκεί διευθυντικά καθήκοντα, λόγω της σύναψης δεύτερου γάμου μετά το διαζύγιο του

ΔΕΕ C-68/17, IR, 11.09.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: F. Biltgen, Γεν. Εισαγγελέας: M. Wathelet, ECLI:EU:C:2018:696 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. Στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Δ. Γούλας, σ. 553.

► **Δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών**

Μη συνυπολογισμός της διάρκειας της γονικής άδειας κατά τον καθορισμό του δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών

οργάνωση του χρόνου εργασίας – Οδηγία 2003/88/EK – δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών – έννοια του «χρόνου πραγματικής εργασίας» – Οδηγία 2010/18/EK – δικαίωμα γονικής άδειας – γονική άδεια μη θεωρούμενη χρόνος πραγματικής εργασίας

ΔΕΕ C-12/17, Dicu, 04.10.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: E. Levits, Γεν. Εισαγγελέας: P. Mengozzi, ECLI:EU:C:2018:799 – Προδικαστική παραπομπή

Η Μ. Dicu κατά το κρίσιμο χρονικό διάστημα ήταν δικαστής στη Ρουμανία. Το 2015 έλαβε άδεια μητρότητας και αμέσως μετά γονική άδεια. Μετά το πέρας της γονικής άδειας η εργαζόμενη έλαβε και το μεγαλύτερο μέρος των ημερών ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών που εδικαιούτο. Όταν ζήτησε να λάβει και τις υπόλοιπες πέντε ημέρες της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών που της απέμεναν, ο εργοδότης αρνήθηκε να τις χορηγήσει, επικαλούμενος ότι η διάρκεια της γονικής άδειας που είχε λάβει κατά το έτος 2015 δεν μπορούσε να θεωρηθεί χρόνος πραγματικής εργασίας για τον καθορισμό της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών και συνεπώς έπρεπε να αφαιρεθούν οι αναλογούσες ημέρες.

Το ΔΕΕ, στο οποίο υποβλήθηκε προδικαστικό ερώτημα, επανέλαβε αρχικώς τη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στην ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, που αφενός πρέπει να θεωρείται αρχή του κοινωνικού δικαίου της Ένωσης με ιδιαίτερη σημασία και αφετέρου, κατοχυρώνεται ρητώς στο άρθρο 31 παρ. 2 του ΧΘΔ ΕΕ. Ως εκ τούτου, κατά

πάγια νομολογία, τα κράτη μέλη οφείλουν να μην εξαρτούν από οποιονδήποτε όρο την ίδια τη γέννηση του δικαιώματος σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, που απορρέει ευθέως από την Οδηγία 2003/88/EK.

Ωστόσο, εν συνεχεία το Δικαστήριο διαχώρισε από τη γενική πάγια νομολογία του το κρίσιμο ζήτημα στην παρούσα υπόθεση, δηλαδή το κατά πόσον ο χρόνος γονικής άδειας πρέπει να εξομοιώνεται με χρόνο πραγματικής εργασίας για τον καθορισμό της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών. Εξετάζοντας ειδικότερα την έννοια του χρόνου πραγματικής εργασίας, το ΔΕΕ επισήμανε ότι πρέπει να αναζητηθεί στον διπλό σκοπό του δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών: αφενός, την ανάπαυση του εργαζομένου από την άσκηση των καθηκόντων που του έχουν ανατεθεί και, αφετέρου, την απόλαυση ενός χρονικού διαστήματος χαλάρωσης και αναψυχής, ως μέτρο για την προστασία της υγείας και της ασφάλειάς του. Η εκπλήρωση των σκοπών αυτών προϋποθέτει, σύμφωνα με το ΔΕΕ, ότι ο εργαζόμενος εργάστηκε πράγματι κατά την περίοδο αναφοράς.

Βεβαίως, το ΔΕΕ με πάγια νομολογία του δέχεται ότι, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο εργαζόμενος αδυνατεί να ασκήσει τα καθήκοντά του, ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να εξαρτήσει το δικαίωμα σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών από την υποχρέωση παροχής πραγματικής εργασίας. Οι κυριότερες τέτοιες περιπτώσεις είναι, αφενός, η απουσία από την εργασία με σύντομη ή μακροχρόνια αναρρωτική άδεια λόγω ασθένειας, αφετέρου, η απουσία από την εργασία λόγω άδειας μητρότητας.

Το Δικαστήριο, ωστόσο, επισήμανε ότι, η απουσία λόγω γονικής άδειας δεν μπορεί να εξομοιωθεί με τις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις απουσίας από την εργασία, δεδομένου ότι αυτές ανάγονται σε «λόγους ανεξάρτητους της θέλησής τους ενδιαφερόμενου εργαζομένου», ενώ αντιθέτως η λήψη γονικής άδειας δεν έχει απρόβλεπτο χαρακτήρα και απορρέει, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, από τη βούληση του εργαζομένου να ασχοληθεί με το τέκνο του. Επιπροσθέτως, κατά το ΔΕΕ, ο εργαζόμενος που έχει λάβει γονική άδεια δεν υπόκειται στους συμβατικούς ή ψυχολογικούς περιορισμούς τους οποίους συνπάγεται μια ασθένεια. Διαφοροποίηση εντόπισε το Δικαστήριο και έναντι της άδειας μητρότητας, η οποία αποσκοπεί στην προστασία, αφενός, της βιολογικής κατάστασης της γυναίκας κατά τη διάρκεια και μετά την εγκυμοσύνη και, αφετέρου, των ιδιαίτερων σχέσεων μεταξύ της γυναίκας και του τέκνου της κατά τη διάρκεια της περιόδου που έπεται της εγκυμοσύνης και του τοκετού.

Συνεπώς, σύμφωνα με το ΔΕΕ, δεδομένου ότι κατά τη διάρκεια της γονικής άδειας αναστέλλονται οι εκατέρωθεν υποχρεώσεις του εργοδότη και του εργαζομένου προς εκπλήρωση των παροχών τους, ο χρόνος της γονικής άδειας που έλαβε ο εργαζόμενος κατά την περίοδο αναφοράς δεν μπορεί να εξομοιωθεί με χρόνο πραγματικής

εργασίας για τον καθορισμό της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών δυνάμει του άρθρου 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ.

Το συμπέρασμα αυτό δεν κλονίστηκε ούτε από την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία άδεια χορηγούμενη βάσει του δικαίου της Ένωσης δεν μπορεί να θίξει το δικαίωμα λήψης άλλης άδειας που επίσης χορηγείται βάσει του δικαίου αυτού και επιδιώκει διαφορετικό σκοπό από την πρώτη. Όπως διευκρίνισε το ΔΕΕ, ο κανόνας αυτός ισχύει, σε περίπτωση αλληλεπικάλυψης ή σύμπτωσης μεταξύ του χρόνου των δύο διαφορετικών αδειών, όχι όμως και για να κριθεί αν πρόκειται για χρόνο πραγματικής εργασίας για τον καθορισμό της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών βάσει της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ.

► Δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών

Εθνική κανονιστική ρύθμιση που προβλέπει ότι, ελλείψει ειδικού προηγούμενου αιτήματος του εργαζομένου για χορήγηση της άδειας, αποσβέννυται το δικαίωμα στη μη ληφθείσα άδεια και στην, αντ' αυτής, χρηματική αποζημίωση

δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών – λύση της σχέσης εργασίας – εθνική κανονιστική ρύθμιση η οποία προβλέπει απόσβεση του δικαιώματος στη μη ληφθείσα ετήσια άδεια και στη χρηματική αποζημίωση για την εν λόγω άδεια στην περίπτωση που ο εργαζόμενος δεν έχει ζητήσει να του χορηγηθεί άδεια πριν από τη λύση της σχέσης εργασίας

ΔΕΕ C-619/16, Kreuziger, 06.11.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγήτρια: Α. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: Υ. Bot, ECLI:EU:C:2018:872 – Προδικαστική παραπομπή

Ο κ. Kreuziger πραγματοποίησε πρακτική άσκηση ως ασκούμενος δικηγόρος στο ομόσπονδο κράτος του Βερολίνου. Κατά το έτος 2010, που ήταν το τελευταίο της άσκησης προ των τελικών εξετάσεων για την ολοκλήρωση της επαγγελματικής κατάρτισής του ως δικηγόρου, ο κ. Kreuziger επέλεξε να μη λάβει ετήσια άδεια μετ' αποδοχών. Κατόπιν όμως της λήξης της περιόδου πρακτικής άσκησης ζήτησε από τον πρώην εργοδότη του να του καταβάλει χρηματική αποζημίωση για την εν λόγω μη ληφθείσα ετήσια άδεια μετ' αποδοχών.

Το ΔΕΕ, ενώπιον του οποίου ήχθη το κρίσιμο ερμηνευτικό ζήτημα κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος, υπενθύμισε αρχικώς ότι οι διατάξεις του άρθρου 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ είναι, από την άποψη του περιεχομένου τους, ανεπιφύλακτες και αρκούντως ακριβείς. Ως εκ τούτου, αναπτύσσουν οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα και, άρα, ο θιγόμενος ιδιώτης μπορεί να τις επικαλεσθεί έναντι του κράτους μέλους (ή άλλης κρατικής αρχής) ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, δεδομένου ότι εν προκειμένω η

εθνική κανονιστική ρύθμιση δεν περιείχε διάταξη που να προβλέπει την καταβολή στους ασκούμενους δικηγόρους χρηματικής αποζημίωσης για τη μη ληφθείσα ετήσια άδεια κατά τη λύση της σχέσης κατάρτισης.

Εν συνεχεία, το ΔΕΕ υπογράμμισε την εξέχουσα λειτουργία του δικαιώματος κάθε εργαζομένου σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, ως ιδιαίτερης σημασίας αρχή του κοινωνικού δικαίου της Ένωσης, που πλέον κατοχυρώνεται ρητώς και στο άρθρο 31 παρ. 2 του ΧΘΔ ΕΕ. Συνεπώς, δεν χωρεί παρέκκλιση από την αρχή αυτή και η εφαρμογή της από τις αρμόδιες εθνικές αρχές μπορεί να γίνεται μόνον εντός των ορίων που ρητώς καθορίζει η Οδηγία 2003/88/ΕΚ.

Ειδικότερα, εφόσον η σχέση εργασίας έχει λυθεί και ο εργαζόμενος δεν έχει λάβει όλη την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών που εδικαιούτο κατά το χρονικό σημείο λύσης της σχέσης αυτής, τότε το άρθρο 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ προβλέπει ότι ο εργαζόμενος δικαιούται χρηματική αποζημίωση για τις ημέρες μη ληφθείσας ετήσιας άδειας, δεδομένου ότι πλέον δεν μπορεί να λάβει την άδεια αυτούσια. Συναφώς, το ΔΕΕ υπενθύμισε ότι, κατά πάγια νομολογία, το δικαίωμα αυτό στη λήψη χρηματικής αποζημίωσης δεν επιτρέπεται να απολεσθεί, αν ο εργαζόμενος δεν ήταν σε θέση να ασκήσει το δικαίωμά του για ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, ιδίως επειδή ευρισκόταν σε αναρρωτική άδεια, ή αν η σύμβαση λύθηκε λόγω του θανάτου του εργαζομένου.

Σε αυτό το πλαίσιο, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι, στην επίδικη υπόθεση, το γεγονός που προκάλεσε την απόσβεση του δικαιώματος στην εν λόγω άδεια αποσβέσθηκε δεν ήταν η λύση της σχέσης εργασίας αυτή καθαυτήν αλλά το ότι ο εργαζόμενος δεν ζήτησε να του χορηγηθεί η εν λόγω άδεια κατά τη διάρκεια της σχέσης εργασίας. Υπ' αυτό το πρίσμα, το ΔΕΕ συμπέρανε ότι ανακύπτει ζήτημα ερμηνείας της παρ. 1 του άρθρου 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ και όχι της παρ. 2, όπως αναλύεται στο προδικαστικό ερώτημα. Μολονότι βεβαίως ο άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ δεν μπορεί να τυγχάνει στενής ερμηνείας εις βάρος των δικαιωμάτων που ο εργαζόμενος αντλεί από την Οδηγία αυτή, η ερμηνεία πρέπει να είναι προσανατολισμένη στον διττό σκοπό του δικαιώματος και, τελικώς, στη διαφύλαξη της δυνατότητας του εργαζομένου να λάβει πράγματι την ετήσια άδεια που δικαιούται.

Τόσο από την ίδια την κρίσιμη διάταξη του άρθρου 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ όσο και από τη νομολογία του ΔΕΕ προκύπτει ότι τα κράτη μέλη είναι κατ' αρχήν ελεύθερα να καθορίσουν, στο εσωτερικό τους δίκαιο, τους όρους άσκησης και εφαρμογής του δικαιώματος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών, προσδιορίζοντας τις συγκεκριμένες συνθήκες υπό τις οποίες οι εργαζόμενοι μπορούν να κάνουν χρήση του δικαιώματος. Οι όροι αυτοί μπορεί να περιλαμβάνουν ακόμη και την απώλεια του εν λόγω δικαιώματος, υπό την προϋπόθεση όμως ότι ο εργαζόμενος του οποίου το δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών

αποσβέσθηκε είχε πράγματι τη δυνατότητα να ασκήσει το δικαίωμα που του απονέμει η εν λόγω Οδηγία. Κρίσιμο στοιχείο λοιπόν είναι αν όντως ο εργαζόμενος είχε εν τοις πράγμασι τη δυνατότητα αυτή.

Εξετάζοντας με πραγματιστικούς όρους την ύπαρξη αυτής της δυνατότητας, το Δικαστήριο έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο ότι ο εργαζόμενος είναι κατά κανόνα το ασθενές μέρος της σχέσης εργασίας και, συνεπώς, η παράλειψη άσκησης των δικαιωμάτων του έναντι του εργοδότη πολύ συχνά δεν είναι το αποτέλεσμα δικής του ελεύθερης απόφασης. Ως εκ τούτου, δεν επιτρέπεται να θεωρείται αυτομάτως ότι ο εργαζόμενος είχε όντως τη δυνατότητα να προβάλει το δικαίωμα στην ετήσια άδεια μετ' αποδοχών και δεν το έπραξε. Αντιθέτως, δεδομένης της κατάστασης αυτής, ο εργοδότης είναι αυτός που οφείλει να μεριμνά, συγκεκριμένα και με πλήρη διαφάνεια, για την παροχή στον εργαζόμενο της πραγματικής δυνατότητας να λάβει την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών που δικαιούται. Η μέριμνα αυτή περιλαμβάνει, σύμφωνα με το ΔΕΕ, την υποχρέωση του εργοδότη να προτρέψει, εν ανάγκη επισήμως, τον εργαζόμενο να λάβει την άδειά του (χωρίς πάντως να φτάνει στο σημείο να τον εξαναγκάσει), ενημερώνοντάς τον επίσης, εγκαίρως και με τρόπο συγκεκριμένο και σαφή, για τις επιπτώσεις που ενδέχεται να έχει η παράλειψη άσκησης του δικαιώματος.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, το βάρος απόδειξης ότι εξαντλήθηκε όλη η δέουσα επιμέλεια, ώστε να παρασχεθεί πράγματι στον εργαζόμενο η δυνατότητα να λάβει την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών που δικαιούτο, το φέρει ο εργοδότης. Εφόσον ο τελευταίος καταφέρει να αποδείξει ότι ο εργαζόμενος, σκοπίμως και με πλήρη επίγνωση των επιπτώσεων, επέλεξε να μην κάνει χρήση της δικαιούμενης ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών, αφού του είχε παρασχεθεί η δυνατότητα πραγματικής άσκησης του δικαιώματός του, τυχόν απόσβεση του δικαιώματος αυτού ή της συνακόλουθης χρηματικής αποζημίωσης για τη μη ληφθείσα άδεια αναψυχής, δεν αντίκειται στο άρθρο 7 παρ. 1 και 2 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ.

► Δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών

Εθνική κανονιστική ρύθμιση που προβλέπει ότι, ελλείψει ειδικού προηγούμενου αιτήματος του εργαζομένου για χορήγηση της άδειας, αποσβέννεται το δικαίωμα στη μη ληφθείσα άδεια και στην, αντ' αυτής, χρηματική αποζημίωση

δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών – εθνική κανονιστική ρύθμιση η οποία προβλέπει απόσβεση του δικαιώματος στη μη ληφθείσα ετήσια άδεια μετ' αποδοχών και στη χρηματική αποζημίωση για την εν λόγω άδεια στην περίπτωση που ο εργαζόμενος δεν έχει ζητήσει να του χορηγηθεί άδεια πριν από τη λύση της σχέσης εργασίας

– άρθρο 7 Οδηγίας 2003/88/ΕΚ – υποχρέωση σύμφωνης ερμηνείας του εθνικού δικαίου – άρθρο 31 παρ. 2 ΧΘΔ ΕΕ – δυνατότητα επίκλησης στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών

ΔΕΕ C-684/16, Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, 06.11.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2018:874 – Προδικαστική παραπομπή

Πρόκειται για την τρίτη απόφαση του τμήματος μείζονος συνθέσεως του ΔΕΕ που δημοσιεύθηκε την ίδια ημέρα και αφορούσε επίσης το ζήτημα των προϋποθέσεων απόσβεσης του δικαιώματος ετήσιας άδειας με αποδοχές. Ειδικότερα, επρόκειτο για έναν εργαζόμενο με σύμβαση ορισμένου χρόνου, ο οποίος κατά τη λήξη της σχέσης εργασίας δεν είχε λάβει το σύνολο των ημερών αδείας που εδικαιούτο, μολονότι ο εργοδότης τον είχε καλέσει να το πράξει. Εν συνεχεία, επικαλούμενος σχετική διάταξη του εθνικού (γερμανικού) δικαίου, ο εργοδότης αρνήθηκε να καταβάλει στον εργαζόμενο χρηματική αποζημίωση για το υπόλοιπο των ημερών μη ληφθείσας άδειας. Το γερμανικό Εργατικό Ακυρωτικό Δικαστήριο, ενώπιον του οποίου τελικώς ήχθη η υπόθεση, υπέβαλε δύο ερωτήματα στο ΔΕΕ:

Πρώτον, αν αντιβαίνει στο άρθρο 7 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ ή στο άρθρο 31 παρ. 2, του ΧΘΔ ΕΕ η γερμανική διάταξη, που προβλέπει ως προϋπόθεση για την άσκηση του δικαιώματος λήψης της άδειας την υποβολή σχετικής αίτησης από τον εργαζόμενο, ο οποίος, σε διαφορετική περίπτωση, χάνει στο τέλος του έτους τόσο το δικαίωμα στις μη ληφθείσες ημέρες άδειας που δεν ζήτησε να λάβει όσο και την αντίστοιχη χρηματική αποζημίωση για τις ημέρες αυτές. Δεύτερον, πώς διαμορφώνεται η νομική κατάσταση όταν ο εργοδότης είναι ιδιώτης.

Ως προς το πρώτο ερώτημα, το ΔΕΕ έδωσε ακριβώς την ίδια απάντηση, όπως και στην απόφαση επί της υπόθεσης Kreuziger που εκτέθηκε αμέσως πιο πάνω. Συνοπτικά, κρίσιμο ζήτημα είναι το να αποδειχθεί από τον εργοδότη, ο οποίος φέρει το σχετικό βάρος απόδειξης, ότι αυτός επέδειξε όλη τη δέουσα επιμέλεια ώστε να παρασχεθεί πράγματι στον εργαζόμενο η δυνατότητα να λάβει την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών που εδικαιούτο. Συνεπώς, δεν αρκεί ως μόνη προϋπόθεση το ότι ο εργαζόμενος δεν υπέβαλε σχετικό αίτημα, εφόσον δεν διαπιστώνεται ότι ο εργαζόμενος ήταν πράγματι σε θέση να ασκήσει το δικαίωμα αυτό. Αντιστοίχως, ως προς το δεύτερο ερώτημα, το ΔΕΕ επανέλαβε την ίδια απάντηση που έδωσε για το δεύτερο ερώτημα που ανέκυψε στην υπόθεση Bauer. Εν συντομία, ενώ η Οδηγία 2003/88/ΕΚ δεν αναπτύσσει οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα, τέτοιο αποτέλεσμα μπορεί, δεδομένης της σαφούς, επιτακτικής και ανεπιφύλακτης διατύπωσής της, να αναπτύξει η διάταξη του άρθρου 31 παρ. 2 ΧΘΔ ΕΕ. Η διάταξη αυτή λοιπόν είναι αφ' εαυτής

ικανή να απονείμει στους εργαζομένους δικαίωμα δυνατό να προβληθεί αυτό καθαυτό στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ αυτών και ενός ιδιώτη εργοδότη. Ως εκ τούτου, αφενός, το εθνικό δικαστήριο οφείλει να μην εφαρμόσει την επίμαχη κανονιστική ρύθμιση και, αφετέρου, ο εργοδότης δεν μπορεί να επικαλεστεί την ύπαρξη τέτοιας κανονιστικής ρύθμισης, προκειμένου να απαλλαγεί από την καταβολή της αποζημίωσης για τη μη ληφθείσα άδεια.

► Απαγόρευση διακρίσεων λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής

Δεν συνιστά έμμεση διάκριση λόγω εθνοτικής καταγωγής η χορήγηση υποτροφίας για σπουδές μόνο σε όσους έχουν επιτύχει προηγουμένως σε εξετάσεις σε ορισμένο κράτος μέλος

Οδηγία 2000/43/ΕΚ – ίση μεταχείριση προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής – πεδίο εφαρμογής – έννοια της «εκπαίδευσης» – χορήγηση υποτροφίας από ιδιωτικό ίδρυμα με σκοπό την ενθάρρυνση έρευνας ή σπουδών στην αλλοδαπή, υπό την προϋπόθεση της προηγούμενης επιτυχούς συμμετοχής σε ορισμένες κρατικές εξετάσεις στη Γερμανία – δεν συνιστά έμμεση διάκριση

ΔΕΕ C-457/17, Maniero, 15.11.2018, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: R. Silva de Lapuerta, Εισηγητής: A. Arabadjiev, Γεν. Εισαγγελέας: E. Sharpston, ECLI:EU:C:2018:912 – Προδικαστική παραπομπή

Ο Η. J. Maniero, Ιταλός υπήκοος ο οποίος έχει γεννηθεί και κατοικεί στη Γερμανία, απέκτησε πτυχίο νομικής σε πανεπιστήμιο της Αρμενίας. Στη συνέχεια εκδήλωσε ενδιαφέρον για την υποβολή αίτησης σε πρόγραμμα υποτροφιών ενός ιδιωτικού γερμανικού ιδρύματος που παρείχε οικονομική υποστήριξη για νομικές σπουδές ή έρευνα εκτός Γερμανίας. Προϋπόθεση ωστόσο για τη χορήγηση της υποτροφίας ήταν, μεταξύ άλλων, η επιτυχής συμμετοχή στην κρατική εξέταση πρώτου επιπέδου για νομικές σπουδές (Erste Juristische Staatsprüfung) που προβλέπεται για τους αποφοίτους των γερμανικών νομικών σχολών. Έτσι, λοιπόν, ο κ. Maniero αποθαρρύνθηκε να υποβάλει αίτηση για την υποτροφία, δεδομένου ότι δεν πληρούσε την εν λόγω προϋπόθεση, έχοντας αποφοιτήσει από πανεπιστήμιο της αλλοδαπής. Εν συνεχεία, άσκησε αγωγή εναντίον του ιδρύματος, επικαλούμενος ότι η επίμαχη προϋπόθεση συνιστά έμμεση διάκριση λόγω εθνοτικής καταγωγής.

Στο ΔΕΕ παραπέμφθηκαν προς κρίση, κατόπιν σχετικού προδικαστικού ερωτήματος, δύο ερμηνευτικά ζητήματα: Πρώτον, αν η χορήγηση υποτροφίας εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/43/ΕΚ, που, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει την «εκπαίδευση» και δεύτερον, αν ο επίμαχος όρος της προκήρυξης συνιστά έμμεση διάκριση λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής.

Ως προς το πρώτο ζήτημα, το ΔΕΕ, ακολουθώντας και τις Προτάσεις της Γενικής Εισαγγελέως, υιοθέτησε μια ευρεία ερμηνεία του κρίσιμου όρου «εκπαίδευση». Κρίθηκε δηλαδή ότι στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/43/ΕΚ δεν περιλαμβάνεται μόνον η ίδια η εκπαιδευτική διαδικασία, ήτοι η μετάδοση και απόκτηση της γνώσης, αλλά και η διαδικασία πρόσβασης στην εκπαίδευση. Συστατικό στοιχείο της πρόσβασης στην εκπαίδευση αποτελούν, σύμφωνα με το ΔΕΕ, και τα έξοδα που απαιτούνται, όπως εξάλλου και η χορήγηση οικονομικής υποστήριξης για την κάλυψη των εξόδων αυτών, εν προκειμένω με τη μορφή υποτροφίας.

Ως προς το δεύτερο ζήτημα, το ΔΕΕ κατ' ουσίαν επιβεβαίωσε τη θέση που είχε λάβει στην προηγούμενη απόφασή του επί της υπόθεσης *Jyske Finans* (ΔΕΕ C-668/15, 06.04.2017, ECLI:EU:C:2017:278). Εκεί είχε κριθεί ότι η πρόβλεψη αυστηρότερης διαδικασίας ταυτοποίησης, κατά την εξέταση αίτησης χορήγησης δανείου από τράπεζα στη Δανία, ειδικά για όσους είχαν γεννηθεί εκτός των κρατών μελών της ΕΕ και της ΕΖΕΣ, μολονότι ήταν υπήκοοι Δανίας, δεν συνιστούσε έμμεση διάκριση λόγω εθνοτικής καταγωγής. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήσε το ΔΕΕ ήταν κυρίως δύο: αφενός, ότι ο τόπος γέννησης δεν συνδέεται ευθέως με ορισμένη εθνοτική καταγωγή και, αφετέρου, ότι, δεν αρκεί να περιάγονται σε μειονεκτική θέση όσοι δεν έχουν εθνοτική καταγωγή από το οικείο κράτος μέλος, αλλά θα πρέπει να θίγονται άτομα που έχουν ορισμένη εθνοτική καταγωγή.

Παρομοίως, στην παρούσα υπόθεση, το Δικαστήριο έκρινε ότι από κανένα στοιχείο δεν προέκυψε ότι τα άτομα συγκεκριμένης εθνοτικής καταγωγής θίγονται περισσότερο από την εν λόγω προϋπόθεση περί επιτυχούς συμμετοχής στην κρατική εξέταση πρώτου επιπέδου για νομικές σπουδές, καθότι το κράτος πραγματοποίησης των προπτυχιακών σπουδών δεν συνδέεται άρρηκτα με ορισμένη εθνοτική καταγωγή. Εξάλλου, το ΔΕΕ αποδέχθηκε ότι, όσον αφορά την εκπλήρωση των προϋποθέσεων για τη χορήγηση των επίμαχων υποτροφιών ωφελούνται κυρίως τα άτομα με γερμανική εθνοτική καταγωγή, ενώ αντιθέτως περιέχονται σε δυσμενή θέση κυρίως όσοι δεν έχουν γερμανική εθνική καταγωγή. Μόνο το στοιχείο αυτό όμως δεν αρκεί, σύμφωνα με το ΔΕΕ, εφόσον δεν προκύπτει ότι τα άτομα συγκεκριμένης (και όχι γενικώς κάθε άλλης) εθνοτικής καταγωγής θίγονται περισσότερο από την εν λόγω προϋπόθεση.

VIII. ΕΝΕΡΓΕΙΑ - ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Επιμ.: Ειρήνη Τσιφοπούλου

► **Πρώθηση της ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές**
Εθνική ρύθμιση, που υποχρεώνει όλους τους οικο-

νομικούς φορείς που μετέχουν στην αλυσίδα εφοδιασμού βιορευστών, συμπεριλαμβανομένων και των ενδιάμεσων, να προσκομίζουν πιστοποιητικά αειφορίας, είναι συμβατή με το δίκαιο της Ε.Ε.

βιορευστά που χρησιμοποιούνται για μονάδα θερμοηλεκτρικής ενέργειας – Οδηγία 2009/28/ΕΚ – άρθρο 17 – κριτήρια αειφορίας για τα βιορευστά – άρθρο 18 – εθνικά συστήματα πιστοποίησης της αειφορίας – εκτελεστική απόφαση 2011/438/ΕΕ – εθελοντικά συστήματα πιστοποίησης της αειφορίας των βιοκαυσίμων και των βιορευστών που έχουν εγκριθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή – εθνική κανονιστική ρύθμιση η οποία προβλέπει την υποχρέωση των ενδιάμεσων οικονομικών φορέων να προσκομίζουν πιστοποιητικά αειφορίας – άρθρο 34 ΣΛΕΕ – ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων

ΔΕΕ C-242/17, L.E.G.O., 04.10.2018, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: M. Ilešič, Εισηγήτρια: C. Toader, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2018:804 – Προδικαστική παραπομπή

Η L.E.G.O. είναι ιταλική εταιρία, η οποία διαθέτει τυπογραφείο. Εντός του τυπογραφείου, κατασκεύασε μονάδα θερμοηλεκτρικής ενέργειας τροφοδοτούμενη από ακατέργαστο φοινικέλαιο (βιορευστό). Η επιχείρηση που ανέλαβε την κατασκευή της εν λόγω μονάδας λειτουργούσε και ως ενδιάμεσος φορέας για την αγορά του απαραίτητου βιορευστού, το οποίο εισαγόταν από την Ινδονησία μέσω της Γαλλίας. Η εγκατάσταση αναγνωρίστηκε ως τροφοδοτούμενη από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (Α.Π.Ε.) και υπάχθηκε σε καθεστώς χρηματοδότησης μέσω πράσινων πιστοποιητικών.

Με απόφαση της 29ης Σεπτεμβρίου 2014, η αρμόδια ιταλική αρχή έκρινε ότι η L.E.G.O. δεν τήρησε τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το εθνικό σύστημα πιστοποίησης της αειφορίας βιορευστών, και απαίτησε την επιστροφή του ποσού 1.610.421,58 ευρώ. Σημειωτέον, ότι η προσκόμιση πιστοποιητικών αειφορίας γινόταν από την προμηθεύτρια εταιρία, μέσω της συμμετοχής στο διεθνές εθελοντικό σύστημα πιστοποίησης ISCC, αναγνωρισμένο με απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Υπενθυμίζεται στο σημείο αυτό ότι η Οδηγία για την προώθηση των Α.Π.Ε. ορίζει ότι η παραγωγή βιοκαυσίμων και βιορευστών θα πρέπει να είναι αειφόρος. Η Οδηγία θεσπίζει πλήρως εναρμονισμένα «κριτήρια αειφορίας», προκειμένου: α) να αξιολογείται η εκπλήρωση από τα κράτη της υποχρεώσεώς τους περί μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, β) να εκτιμάται η εκπλήρωση της υποχρεώσεως χρήσεως ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές, και γ) να είναι δυνατή η λήψη χρηματοδοτικών ενισχύσεων που θεσπίζουν τα κράτη για την προώθηση της καταναλώσεως ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές. Σκοπός της εναρμόνισης είναι η διατήρηση ενός υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος,

καθώς και η διευκόλυνση του εμπορίου βιοκαυσίμων μεταξύ των κρατών μελών.

Η ίδια Οδηγία προβλέπει και ένα σύστημα επαλήθευσης των κριτηρίων αειφορίας. Σύμφωνα με αυτό, τα κράτη μέλη απαιτούν από τους οικονομικούς φορείς να αποδείξουν ότι πληρούνται τα κριτήρια αειφορίας, μέσω ενός συστήματος ισοζυγίου μάζας. Σε αντίθεση με τα κριτήρια αειφορίας, το σύστημα αυτό δεν είναι πλήρως εναρμονισμένο. Μπορεί να τεθεί σε εφαρμογή είτε μέσω εθνικού συστήματος που μπορούν να θεσπίσουν τα κράτη μέλη, ή μέσω εθελοντικών διεθνών συστημάτων αναγνωρισμένων από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, όπως το ISCC. Το σύστημα ISCC κατά τη συγκεκριμένη περίοδο αφορούσε αποκλειστικώς και μόνον την αειφορία των βιοκαυσίμων και όχι των βιορευστών.

Το Δικαστήριο, επιλαμβανόμενο της υπόθεσης, επισήμανε ότι τα βιορευστά και τα βιοκαύσιμα αποτελούν διακριτές έννοιες, καθόσον τα τελευταία περιλαμβάνουν μόνο τα υγρά καύσιμα κίνησης, ενώ τα πρώτα αφορούν τα υγρά που προορίζονται για ενεργειακούς σκοπούς διαφορετικούς από την κίνηση. Για τον λόγο αυτόν, το Δικαστήριο έκρινε ότι το ιταλικό εθνικό σύστημα, το οποίο επέβαλε στους οικονομικούς φορείς ειδικές προϋποθέσεις για την πιστοποίηση της αειφορίας των βιορευστών, διαφορετικές και ευρύτερες των προβλεπόμενων από το εθελοντικό σύστημα ISCC, δεν αντιτίθεται στην Οδηγία για τις Α.Π.Ε.

Περαιτέρω, το ιταλικό δίκαιο επέβαλε σε όλους τους οικονομικούς φορείς που μετέχουν στην αλυσίδα εφοδιασμού την υποχρέωση να μνημονεύουν, στη δήλωση ή στο πιστοποιητικό που συνοδεύει τις παρτίδες βιορευστών, τις πληροφορίες από τις οποίες μπορεί να αποδειχθεί η αειφορία τους. Στους φορείς αυτούς περιλαμβάνονταν και οι ενδιάμεσοι φορείς που δεν αποκτούν φυσική κατοχή των εν λόγω προϊόντων.

Το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η Οδηγία για τις Α.Π.Ε. δεν ορίζει την έννοια των «οικονομικών φορέων», ούτε και τις λεπτομέρειες της μεθόδου επαληθεύσεως σχετικά με το σύστημα του ισοζυγίου μάζας. Έκανε συνεπώς δεκτό ότι τα κράτη μέλη διαθέτουν διακριτική ευχέρεια να καθορίζουν, τηρώντας το δίκαιο της Ένωσης, ποιοι οικονομικοί φορείς έχουν την υποχρέωση να αποδείξουν την τήρηση των κριτηρίων αειφορίας.

Με βάση τα παραπάνω, η ιταλική εθνική διάταξη που προβλέπει ότι όλοι οι οικονομικοί φορείς που μετέχουν στην αλυσίδα εφοδιασμού των βιορευστών υπόκεινται σε υποχρεώσεις πιστοποίησης – ακόμη και όταν πρόκειται για ενδιάμεσους – δεν είναι αντίθετη στην εν λόγω Οδηγία. Ο χαρακτηρισμός των ενδιάμεσων ως «οικονομικών φορέων» αποσκοπεί στο να διασφαλίσει την ανιχνευσιμότητα των παρτίδων βιορευστών καθ' όλα τα στάδια της αλυσίδας εφοδιασμού, καθιστώντας δυνατά

έναν καλύτερο έλεγχο της παραγωγής και της καταναλώσεώς τους προκειμένου να μειωθεί ο κίνδυνος απάτης.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι το σύστημα του ισοζυγίου μάζας δεν είναι μεν εναρμονισμένο, και, ως εκ τούτου, τα κράτη μέλη διατηρούν σημαντικό περιθώριο ευελιξίας. Ωστόσο, κατά την εφαρμογή αυτή, εξακολουθούν να υποχρεούνται να τηρούν το άρθρο 34 ΣΛΕΕ. Για τον λόγο αυτόν, το Δικαστήριο ερεύνησε κατά πόσον η εν λόγω εθνική ρύθμιση προσκρούει στο άρθρο 34 ΣΛΕΕ.

Επικαλούμενο προηγούμενη νομολογία του, το Δικαστήριο διαπίστωσε πράγματι ότι η υποχρέωση προσκομίσεως πιστοποιητικών αειφορίας σε ενδιαμέσους οικονομικούς φορείς είναι ικανή να περιορίσει, τουλάχιστον έμμεσα και δυνητικά, την εισαγωγή βιορευστών από άλλα κράτη μέλη. Κι αυτό γιατί οι απλοί ενδιάμεσοι, αν και δεν υπόκεινται στην υποχρέωση πιστοποίησης με βάση την Οδηγία για τις Α.Π.Ε., όταν εισάγουν ένα βιορευστό στην Ιταλία πρέπει να προσκομίσουν την εν λόγω πιστοποίηση. Υπόκεινται δηλαδή, εξ αυτού του λόγου, σε αυξημένες διοικητικές υποχρεώσεις και στα σχετικά έξοδα. Συνεπώς, το ιταλικό δίκαιο συνιστά μέτρο ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικούς περιορισμούς στις εισαγωγές, κατ' αρχήν ασύμβατο προς το άρθρο 34 ΣΛΕΕ, εκτός αν η εν λόγω ρύθμιση μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικώς.

Εν συνεχεία, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι οι εν λόγω περιορισμοί δικαιολογούνται για λόγους προστασίας του

περιβάλλοντος, αλλά και γιατί συμβάλλουν στην πρόληψη του κινδύνου απάτης στην αλυσίδα εφοδιασμού των βιορευστών.

Συγκεκριμένα, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, η χρησιμοποίηση Α.Π.Ε. για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος είναι χρήσιμη για την προστασία του περιβάλλοντος, στο μέτρο που συμβάλλει στη μείωση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου, που περιλαμβάνονται μεταξύ των κυρίων αιτιών για την κλιματική αλλαγή. Επιπλέον, συμβάλλει και στην προστασία της υγείας και της ζωής των προσώπων και των ζώων, καθώς και στην προφύλαξη των φυτών, εμπίπτει δηλαδή στους λόγους γενικού συμφέροντος του άρθρου 36 ΣΛΕΕ. Τέλος, η ιταλική ρύθμιση συμβάλλει και στην πρόληψη του κινδύνου απάτης, καθώς αφορά όλους τους φορείς στην αλυσίδα εφοδιασμού των βιορευστών.

Συμπερασματικά, στην υπόθεση αυτή το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να αποφανθεί για ακόμα μια φορά σχετικά με την νομιμότητα εθνικών μέτρων που αφορούν την προώθηση των Α.Π.Ε. και τα οποία δημιουργούν περιορισμούς στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Ακολουθώντας την πλέον πάγια νομολογία του (βλ., μεταξύ άλλων, ΔΕΚ C-379/98, *PreussenElektra*, 13.03.2001, ECLI:EU:C:2001:160, ΔΕΕ C-573/12, *Ålands Vindkraft*, 01.07.2014, ECLI:EU:C:2014:2037), το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι το εθνικό σύστημα μολονότι κατ' αρχήν ασύμβατο προς το άρθρο 34 ΣΛΕΕ, πληροί τις απορρέουσες από την αρχή της αναλογικότητας απαιτήσεις, και συνεπώς δεν αντιτίθεται στο δίκαιο της Ένωσης.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Εξαιρέσεις από το πεδίο εφαρμογής των Οδηγιών δημοσίων συμβάσεων

Αποφάσεις δημοσίων νοσοκομείων περί συνάψεως συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου για την κάλυψη των αναγκών εστίασεως, σίτισεως και καθαριότητας. Εφαρμογή Οδηγιών 2014/23/ΕΕ και 89/665/ΕΟΚ

προδικαστική παραπομπή – δημόσιες συμβάσεις – Οδηγία 2014/24/ΕΕ – άρθρο 10, περίπτωση ζ' – εξαιρέσεις από το πεδίο εφαρμογής – έννοια συμβάσεων απασχόλησης – αποφάσεις δημοσίων νοσοκομείων περί συνάψεως συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου για την κάλυψη αναγκών εστίασεως, σίτισεως και καθαριότητας – Οδηγία 89/665/ΕΟΚ – άρθρο 1 – δικαίωμα ασκήσεως προσφυγής

ΔΕΕ C-260/17, Anodiki Services ΕΡΕ, 25.10.2017, Τμήμα ένατο, Πρόεδρος: Κ. Λυκούργος, Εισηγητής: C. Vajda, Γεν. Εισαγγελέας: M. Wathelet, ECLI:EU:C:2018:864 – Προδικαστική παραπομπή

Το πεδίο των δημοσίων συμβάσεων παραμένει ενεργό σε δικαιοδοτικό επίπεδο και συνεχίζει να τροφοδοτεί την ενωσιακή νομολογιακή επικαιρότητα.

Σχετικώς, μια άκρως ενδιαφέρουσα υπόθεση ήχθη σχετικά πρόσφατα ενώπιον του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής ΔΕΕ) με προδικαστικό ερώτημα από το Συμβούλιο της Επικρατείας (εφεξής ΣτΕ). Πιο συγκεκριμένα, η αίτηση υποβλήθηκε από το ελληνικό ανώτατο διοικητικό δικαστήριο, στο πλαίσιο δύο ενδίκων διαφορών που ανέκυψαν μεταξύ δύο δημοσίων νοσοκομείων και μιας επιχείρησης παροχής υπηρεσιών κτιριακών εγκαταστάσεων. Τα διοικητικά συμβούλια των δύο νοσοκομείων έλαβαν αποφάσεις περί συνάψεως ατομικών συμβάσεων εργασίας ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου, για την κάλυψη των αναγκών τους στους τομείς της εστίασης, της σίτισης και της καθαριότητας. Η επιχείρηση προσέφυγε κατά των εν λόγω αποφάσεων ενώπιον του ΣτΕ, υποστηρίζοντας ότι αυτές αφορούν περιπτώσεις παροχής υπηρεσιών, που θα έπρεπε κανονικά να αποτελέσουν αντικείμενο των διαδικασιών συνάψεως δημοσίων συμβάσεων, και δη σύμφωνα με τους ενωσιακούς κανόνες, καθώς η αξία των συμβάσεων υπερβαίνει τα όρια εφαρμογής (κατώφλια) της σχετικής Οδηγίας 2014/24/ΕΕ¹.

Παρατηρήσεις

Θεόδωρος Γαλάνης*

1. Οδηγία 2014/24/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Φεβρουαρίου 2014, σχετικά με τις δημόσιες προμήθειες και την κατάργηση της Οδηγίας 2004/18/ΕΚ, ΕΕ 2014 L 94/65.

* Δ.Ν., Δικηγόρος

Το αίτημα προδικαστικής απόφασης που απευθύνεται στο ΔΕΕ αποτελείται από τρία ερωτήματα: Το πρώτο και πλέον σημαντικό αφορά τον νομικό χαρακτηρισμό, σύμφωνα με τους κανόνες περί δημοσίων συμβάσεων, των συμβάσεων εξαρτημένης εργασίας που συνήψαν τα δύο δημόσια νοσοκομεία. Ειδικότερα, το αιτούν εθνικό δικαστήριο διερωτάται κατά πόσον οι τελευταίες εμπίπτουν στην έννοια των συμβάσεων απασχόλησης του άρθρου 10 περ. ζ' της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ. Κατά τα οριζόμενα στο παραπάνω άρθρο, οι συμβάσεις απασχόλησης εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας και, επομένως, δεν υπάγονται στις προβλεπόμενες από τους ενωσιακούς κανόνες διαδικασίες περί συνάψεως δημοσίων συμβάσεων. Το ΣτΕ προχωρά, έτι περαιτέρω, διερωτώμενο εάν για τον χαρακτηρισμό μιας σύμβασης ως «σύμβασης απασχόλησης» αρκεί απλώς ότι πρόκειται για σύμβαση εξαρτημένης εργασίας ή εάν αυτή πρέπει να διακρίνεται από ορισμένα χαρακτηριστικά, που καταδεικνύουν ότι «η επιλογή του εργαζόμενου είναι αποτέλεσμα εξατομικευμένης κρίσης και υποκειμενικής εκτίμησης της προσωπικότητάς του από τον εργοδότη»².

Το δεύτερο ερώτημα συνέχεται άμεσα με το πρώτο και επιχειρεί να διασαφηνίσει, εάν το επίμαχο άρθρο του νόμου που επιτρέπει τη σύναψη συμβάσεων εξαρτημένης εργασίας αντιβαίνει στις διατάξεις της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ, στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και ειδικότερα στα άρθρα 16 (περί επιχειρηματικής ελευθερίας) και 52 αυτού, στις θεμελιώδεις ελευθερίες εγκαταστάσεως και ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, καθώς και στις αρχές της ίσης μεταχείρισης, της διαφάνειας και της αναλογικότητας. Και τούτο με δεδομένο ότι διαδικασία σύναψης δημοσίων συμβάσεων, με αντίστοιχο αντικείμενο και κόστος, θα προκαλούσε διασυννοριακό ενδιαφέρον. Περαιτέρω, το εθνικό δικαστήριο διερωτάται, προφανώς στην περίπτωση που θα διαγνωσθεί περιορισμός των θεμελιωδών ελευθεριών κίνησης και της επιχειρηματικής

2. Πιο συγκεκριμένα, το ΣτΕ διερωτάται εάν αρκεί για τον χαρακτηρισμό μιας σύμβασης ως «σύμβασης απασχόλησης» ότι αποτελεί σύμβαση εξαρτημένης εργασίας ή πρέπει αυτή «να συνοδεύεται από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (π.χ. ως προς το είδος της εργασίας, τις συνθήκες σύναψης, τα προσόντα των υποψηφίων, τα στοιχεία της διαδικασίας επιλογής τους), ώστε η επιλογή κάθε εργαζόμενου να είναι αποτέλεσμα εξατομικευμένης κρίσης και υποκειμενικής εκτίμησης της προσωπικότητάς του από τον εργοδότη» (σκ. 21). Εν προκειμένω, το εθνικό δικαστήριο εφιστά την προσοχή του ΔΕΕ στο γεγονός ότι οι επίμαχες συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου έχουν καταρτισθεί βάσει αντικειμενικών (κι όχι υποκειμενικών) κριτηρίων, όπως ο χρόνος ανεργίας του υποψηφίου, η προηγούμενη εμπειρία του κλπ., κατόπιν ενός τυπικού ελέγχου δικαιολογητικών και μιας προκαθορισμένης μοριοδότησης των σχετικών κριτηρίων.

ελευθερίας από τη μη προσφυγή εν προκειμένω σε διαδικασία σύναψης δημοσίων συμβάσεων, εάν επιτακτικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος, όπως η αδυναμία απρόσκοπτης εκτέλεσης της δημόσιας σύμβασης ή η επίτευξη μείζονος δημοσιονομικού οφέλους έναντι δημόσιας σύμβασης, θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την παραπάνω επιλογή.

Το τελευταίο ερώτημα αφορά τη δικαστική προστασία κατά απόφασης δημόσιας αρχής για την ανάθεση σύμβασης μη επιίπτουσας στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ. Πιο συγκεκριμένα, το ΣΤΕ ζητά να διευκρινισθεί εάν η απόφαση δημόσιας αρχής να μην κινηθεί διαδικασία σύναψης δημόσιας σύμβασης σύμφωνα με την ανωτέρω Οδηγία, καθόσον η επίμαχη σύμβαση, ως σύμβαση απασχόλησης, εκφεύγει του πεδίου εφαρμογής της Οδηγίας, δύναται παρ' όλα αυτά να αποτελέσει αντικείμενο δικαστικού ελέγχου, σύμφωνα με τη δικονομική Οδηγία 89/665/ΕΟΚ³.

Να σημειωθεί ότι το ΣΤΕ ζήτησε να εκδικασθεί η υπόθεση σύμφωνα με την ταχεία διαδικασία, αίτηση η οποία, ωστόσο, απορρίφθηκε με διάταξη του Προέδρου του Δικαστηρίου⁴.

Οι απαντήσεις του Δικαστηρίου στα ερωτήματα δεν εκπλήσσουν, με δεδομένο το πνεύμα και το γράμμα των Οδηγιών για τις δημόσιες συμβάσεις, αλλά και την προηγούμενη νομολογία του. Καταρχάς, σε ό,τι αφορά το πρώτο ερώτημα, για το εάν η έννοια της σύμβασης απασχόλησης κατ' άρθρο 10 περ. ζ' της Οδηγίας καταλαμβάνει συμβάσεις όπως οι επίμαχες, δηλαδή ορισμένου χρόνου, συναφθείσες με πρόσωπα τα οποία επελέγησαν με βάση αντικειμενικά κριτήρια, το ΔΕΕ ακολουθεί την πάγια ερμηνευτική του οδό. Αφού οι ενωσιακοί δικαστές διαπιστώνουν, αφενός, ότι η έννοια της σύμβασης απασχόλησης δεν ορίζεται στο κείμενο της Οδηγίας, αφετέρου, ότι η Οδηγία δεν παραπέμπει αντιστοίχως στο δίκαιο των κρατών μελών, εφαρμόζουν τις κλασικές ερμηνευτικές μεθόδους, προκειμένου να διακριβώσουν το περιεχόμενο της επίμαχης έννοιας. Με αφετηρία την επιταγή της ομοιόμορφης ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου, η απόφαση επαναλαμβάνει το γνωστό νομολογιακό μοτίβο περί αναζήτησης του γράμματος, του σκοπού της οικείας διατάξεως, καθώς και συνεκτίμησης του πλαισίου στο οποίο αυτή εντάσσεται. Με άλλα λόγια, τη γραμματική ερμηνεία μιας διάταξης πλαισιώνουν και συμπληρώνουν απαραίτητα η συστηματική κι η τελολογική της προσέγ-

γιση⁵. Στην άσκηση αυτή επιδίδεται το Δικαστήριο και ανατρέχει, κατά πρώτον, στις αιτιολογικές σκέψεις της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ. Όπως επισημαίνει η απόφαση, από την αιτιολογική σκέψη αριθμός 5, προκύπτει ότι καμία διάταξη της Οδηγίας δεν υποχρεώνει τα κράτη μέλη να αναθέτουν σε εξωτερικούς φορείς την παροχή υπηρεσιών που επιθυμούν να παρέχουν τα ίδια, ενώ διευκρινίζεται συναφώς ότι η παροχή υπηρεσιών που βασίζεται σε νομοθετικές ή κανονιστικές διατάξεις ή σε συμβάσεις εργασίας δεν καλύπτεται από τη συγκεκριμένη Οδηγία. Συνεπώς, καταλήγει το Δικαστήριο, «η σύναψη συμβάσεων απασχόλησης αποτελεί για τις δημόσιες αρχές των κρατών μελών μέσο ώστε να παρέχουν οι ίδιες υπηρεσίες και, ως εκ τούτου, εξαιρείται από τις υποχρεώσεις σχετικά με τη σύναψη δημοσίων συμβάσεων που διαλαμβάνονται στην εν λόγω οδηγία»⁶. Όσο για τον ισχυρισμό της προσφεύγουσας στο εθνικό δικαστήριο επιχείρησης, ότι το αντικείμενο των εξαιρετών συμβάσεων απασχόλησης ορίζεται περιοριστικά στην αιτιολογική σκέψη, η απάντηση είναι προφανής και δίδεται από τη γραμματική διατύπωση της τελευταίας: οι περιπτώσεις που μνημονεύονται στην τελευταία περίοδο της αιτιολογικής σκέψης είναι ενδεικτικές, όπως καταδεικνύει και η χρήση της φράσης «επί παραδείγματι»⁷.

Ακολούθως, το Δικαστήριο εξετάζει την έννοια της σύμβασης απασχόλησης υπό το ευρύτερο πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης. Σχετικώς, σημειώνει, με παραπομπή στη νομολογία του, ότι η σύναψη σύμβασης απασχόλησης δημιουργεί σχέση εργασίας μεταξύ του εργαζομένου και του εργοδότη, η οποία συνίσταται στο ότι ένα πρόσωπο παρέχει, επί ορισμένο χρονικό διάστημα, προς όφελος άλλου προσώπου και υπό τη διεύθυνσή του, υπηρεσίες, έναντι των οποίων λαμβάνει αμοιβή. Από τον παραπάνω ορισμό συνάγεται ότι ο τρόπος πρόσληψης των εν λόγω προσώπων στερείται σημασίας κι, επομένως, σε αντίθεση με τα όσα υποστηρίζει η προσφεύγουσα επιχείρηση, η χρήση αντικειμενικών (κι όχι υποκειμενικών) κριτηρίων

3. Οδηγία 89/665/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 21ης Δεκεμβρίου 1989 για τον συντονισμό των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων περί της εφαρμογής των διαδικασιών προσφυγής στον τομέα της σύναψης συμβάσεων κρατικών προμηθειών και δημοσίων έργων, ΕΕ 1989 L 395/3.

4. Διάταξη του Δικαστηρίου στην υπόθεση C-260/17, 13.07.2017, ECLI:EU:C:2017:560.

5. Σκ. 25 της απόφασης. Βλ. γενικώς για την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, ο οποίος σημειώνει ότι, εκτός από τη γραμματική, η τελολογική και, εφόσον χρειαστεί, η συστηματική και η ιστορική ερμηνεία χρησιμοποιούνται για την κατανόηση του πρωτογενούς και του παραγώγου ενωσιακού δικαίου. Ειδικά για τις μεθόδους ερμηνείας στο δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων, Δ. ΡΑΪΚΟΣ, Δίκαιο Δημοσίων Συμβάσεων, 2η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2017, σσ. 138-139.

6. Ο.π., σκ. 26.

7. Όπως αναφέρει η Οδηγία στην αιτιολογική σκ. αρ. 5: «Σε ορισμένα κράτη μέλη αυτό μπορεί να συμβαίνει, επί παραδείγματι, με ορισμένες διοικητικές και κρατικές υπηρεσίες, όπως είναι οι εκτελεστικές και οι νομοθετικές υπηρεσίες, ή με ορισμένες υπηρεσίες υπέρ του κοινωνικού συνόλου, όπως είναι υπηρεσίες στον τομέα των εξωτερικών υποθέσεων ή της δικαιοσύνης ή οι υπηρεσίες υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης».

για τις επίδικες προσλήψεις δεν αλλοιώνει τον χαρακτήρα των παρεπόμενων σχέσεων εργασίας και δεν εμποδίζει την υπαγωγή τους στην κατηγορία των εξαιρουμένων συμβάσεων απασχόλησης, κατά την έννοια της Οδηγίας. Ούτε βεβαίως ο ορισμένος χρόνος των συμβάσεων ακυρώνει τον χαρακτήρα τους ως συμβάσεις απασχόλησης.

Στο τέλος της απάντησής του στο πρώτο ερώτημα, το ΔΕΕ επαναλαμβάνει το πάγιο λεκτικό του για την αρμοδιότητα του εθνικού δικαστηρίου να εκφέρει την τελική κρίση επί του τεθέντος νομικού ζητήματος. Παρ' όλα αυτά, το Δικαστήριο λαμβάνει θέση, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις που οι ενωσιακοί δικαστές θεωρούν ότι διαθέτουν τα απαραίτητα στοιχεία, για να διατυπώσουν μια πιο κατηγορηματική άποψη επί των τεθέντων προδικαστικών ερωτημάτων⁸. Για τους τελευταίους, όπως χαρακτηριστικά διαλαμβάνει η απόφαση, ουδόλως προκύπτει από τη δικογραφία ότι δεν πρόκειται εν προκειμένω για συμβάσεις απασχόλησης.

Το δεύτερο ερώτημα συνδέεται άμεσα με το πρώτο και, κατά συνέπεια, εξετάζεται συνοπτικά. Ειδικότερα, το αιτούν δικαστήριο επικαλείται διαδοχικά, πέραν των διατάξεων της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ, τα άρθρα 49 και 56 ΣΛΕΕ, τις γενικές αρχές της ίσης μεταχείρισης, της διαφάνειας και της αναλογικότητας, καθώς και τα άρθρα 16 και 52 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, διερωτώμενο εάν αυτά παραβιάζονται από την επίμαχη απόφαση της δημόσιας αρχής να προσφύγει στη σύναψη συμβάσεων απασχόλησης για την κάλυψη των αναγκών της. Η ετυμη-

8. Σύμφωνα με το κείμενο της απόφασης (σκ. 32): «Απόκειται εν τέλει στο αιτούν δικαστήριο να εκτιμήσει, με γνώμονα τα προεκτεθέντα, αν οι επίμαχες στην υπόθεση της κύριας δίκης συμβάσεις αποτελούν «συμβάσεις απασχόλησης», κατά την έννοια της διατάξεως αυτής. Ειδικότερα, όπως επισήμανε η Επιτροπή στις γραπτές παρατηρήσεις της, πρέπει να διακριβωθεί αν πρόκειται για πραγματικές ατομικές συμβάσεις εργασίας, συναφθείσες μεταξύ των εμπλεκόμενων στην υπόθεση της κύριας δίκης δημόσιων νοσοκομείων και των προσλαμβανόμενων προσώπων. Ωστόσο, ουδόλως προκύπτει από τη διαβιβασθείσα στο Δικαστήριο δικογραφία ότι τούτο δεν συμβαίνει εν προκειμένω». Όπως σημειώνουν οι D. CRAIG / G. DE BURCA, EU Law: Text, Cases and Materials, 4th ed., OUP, σ. 474 και ο T. TRIDIMAS, Constitutional review of member state action: The virtues and vices of an incomplete jurisdiction, International Journal of Constitutional Law, 2011, σσ. 737-756, οι απαντήσεις του ΔΕΕ στα προδικαστικά ερωτήματα θα μπορούσαν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες: στις υποθέσεις που το Δικαστήριο μέσω της απάντησής του προσφέρει ουσιαστικά μια έτοιμη λύση στην υπόθεση (outcome cases), γεγονός που μπορεί να κάνει πιο δυσδιάκριτη τη διαφορά μεταξύ ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων και συνήθως προτιμάται εάν οι ενωσιακοί δικαστές θέλουν να διατηρήσουν τον μέγιστο έλεγχο επί συγκεκριμένου νομικού ζητήματος, σε αυτές όπου το Δικαστήριο απλώς παρέχει κατευθυντήριες γραμμές, χωρίς να λαμβάνει κατηγορηματική θέση (guidance cases) και τέλος, σε αυτές που το Δικαστήριο ουσιαστικά (επανα)παραπέμπει το επίμαχο ζήτημα στο εθνικό δικαστήριο, μέσω της παροχής μιας αρκετά γενικά διατυπωμένης απάντησης (deference cases).

γορία του ΔΕΕ σε ό,τι αφορά την παράβαση των διατάξεων της Οδηγίας, και πιο συγκεκριμένα των άρθρων 1 παρ. 4 (σχέση της Οδηγίας με την οργάνωση και χρηματοδότηση των υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος από τα κράτη μέλη), 18 παρ. 1 και 2 (γενικές αρχές εφαρμοζόμενες στις δημόσιες συμβάσεις), 19 παρ. 1 (δικαίωμα συμμετοχής οικονομικών φορέων), 32 (χρήση της διαδικασίας με διαπραγμάτευση χωρίς προηγούμενη δημοσίευση) και 57 (λόγοι αποκλεισμού), είναι αυτονόητη, δεδομένης της απάντησής του στο πρώτο ερώτημα: οι διατάξεις της Οδηγίας δεν τυγχάνουν εν προκειμένω εφαρμογής⁹.

Αναφορικά με τις ελευθερίες εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών (άρθρα 49 και 56 ΣΛΕΕ), καθώς και τις γενικές αρχές της μη διάκρισης, της ίσης μεταχείρισης, της διαφάνειας, της αναλογικότητας και της αμοιβαίας αναγνώρισης, αυτές τυγχάνουν εφαρμογής, ως γνωστόν, και στις συμβάσεις που εκφεύγουν του στενού πεδίου εφαρμογής των Οδηγιών για τις δημόσιες συμβάσεις¹⁰. Σύμφωνα με πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, οι αναθέτουσες αρχές των κρατών μελών πρέπει να συμμορφώνονται με τους κανόνες και τις αρχές των Συνθηκών, κάθε φορά

9. Κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 1 παρ. 4 της Οδηγίας: «Η παρούσα οδηγία δεν θίγει το δικαίωμα των κρατών μελών να ορίζουν, σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο, ποιες υπηρεσίες θεωρούν γενικού οικονομικού συμφέροντος, πώς θα πρέπει να οργανώνονται και να χρηματοδοτούνται οι υπηρεσίες αυτές εξαιρέσεις από το πεδίο εφαρμογής), σύμφωνα με τους κανόνες περί κρατικών ενισχύσεων, και σε ποιες ειδικές υποχρεώσεις θα πρέπει να υπόκεινται. Ομοίως, η παρούσα οδηγία δεν θίγει την απόφαση των δημόσιων αρχών αν, πώς και σε ποιο βαθμό επιθυμούν να εκτελέσουν δημόσια καθήκοντα οι ίδιες, σύμφωνα με το άρθρο 14 της ΣΛΕΕ και το πρωτόκολλο αριθ. 26 σχετικά με τις υπηρεσίες γενικού συμφέροντος». Το άρθρο 18 παραθέτει τις αρχές που εφαρμόζονται στις δημόσιες συμβάσεις (αρχές της διαφάνειας, ισότιμης μεταχείρισης χωρίς διακρίσεις, αναλογικότητας) και την υποχρέωση των κρατών μελών να τηρούν τις υποχρεώσεις τους σε ό,τι αφορά το περιβαλλοντικό, κοινωνικό και εργατικό δίκαιο. Σύμφωνα με το άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο α': «Οι οικονομικοί φορείς οι οποίοι, δυνάμει της νομοθεσίας του κράτους μέλους στο οποίο είναι εγκατεστημένοι, έχουν δικαίωμα να παρέχουν τη συγκεκριμένη υπηρεσία δεν απορρίπτονται με μοναδική αιτιολογία το γεγονός ότι, δυνάμει της νομοθεσίας του κράτους μέλους στο οποίο πραγματοποιείται η ανάθεση της σύμβασης, θα έπρεπε να είναι είτε φυσικά είτε νομικά πρόσωπα».

10. Ερμηνευτική ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με το κοινοτικό δίκαιο που εφαρμόζεται στην ανάθεση συμβάσεων οι οποίες δεν καλύπτονται ή καλύπτονται εν μέρει από τις Οδηγίες για τις «δημόσιες συμβάσεις» (2006/C 179/02). Η ανακοίνωση στηρίζεται στη νομολογία του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία «αν και ορισμένες συμβάσεις αποκλείονται του πεδίου εφαρμογής των κοινοτικών οδηγιών στον τομέα των συμβάσεων δημοσίων έργων, οι αναθέτοντες φορείς, όταν τις συνάπτουν, υποχρεούνται, εντούτοις, να τηρούν τους θεμελιώδεις κανόνες της Συνθήκης» (ΔΕΚ C-324/98, *Telaustria*, 07.12.2000, ECLI:EU:C:2000:669, σκ. 60 και ΔΕΚ C-59/00, *Bent Moustén Vestergaard*, 03.12.2001, ECLI:EU:C:2001:654, σκ. 20).

που συνάπτουν δημόσιες συμβάσεις οι οποίες εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής των εν λόγω Συνθηκών, παρουσιάζουν δηλαδή ενδιαφέρον για την εσωτερική αγορά. Όπως έχει κρίνει το ΔΕΕ, σε ιδιαίτερες περιστάσεις, όπως είναι το πολύ περιορισμένο οικονομικό ενδιαφέρον, η σύναψη μιας συγκεκριμένης σύμβασης δεν θα παρουσιάζε διασυνοριακό ενδιαφέρον, δεν θα προσέλκυε δηλαδή τη συμμετοχή επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες σε άλλα κράτη μέλη¹¹. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, το εθνικό δικαστήριο προσπάθησε με το ερώτημά του να καλύψει και την περίπτωση κατά την οποία οι επίμαχες συμβάσεις, μολοντί δεν καλύπτονται από το πεδίο εφαρμογής των ειδικών ενωσιακών Οδηγιών, υπάγονται εντούτοις στις γενικές αρχές και τους κανόνες των Συνθηκών, λόγω του διασυνοριακού τους χαρακτήρα. Για μια ακόμα φορά, οι ενωσιακοί δικαστές, με αναφορά στην κλασική νομολογία *Stadt Halle*, υπενθυμίζουν ότι οι αναθέτουσες αρχές έχουν τη δυνατότητα να εκπληρώνουν τα καθήκοντα δημοσίου συμφέροντος τα οποία υπέχουν με τα δικά τους διοικητικά, τεχνικά και λοιπά μέσα, χωρίς να είναι υποχρεωμένες να απευθύνονται σε εξωτερικούς οργανισμούς που δεν ανήκουν στις υπηρεσίες τους¹².

11. Γ. ΣΑΜΠΑΝΗΣ / Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, Συμβάσεις του Δημοσίου – Προστασία κάτω από τα ευρωπαϊκά κατώφλια, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010. Όπως ορθώς επισημαίνουν οι συγγραφείς (σσ. 5-13), η αρχική νομολογία του ΔΕΚ/ΔΕΕ περί μη εφαρμογής του κοινοτικού/ενωσιακού δικαίου σε καθαρά εσωτερικές υποθέσεις που δεν εμφάνιζαν διασυνοριακό χαρακτήρα και επομένως σύνδεση με το ενωσιακό δίκαιο, προοδευτικά σχετικοποιήθηκε, καθώς το Δικαστήριο άρχισε να δέχεται πλέον την ύπαρξη ακόμα και δυνητικού συνδετικού στοιχείου με το ενωσιακό δίκαιο. Τούτο συμβαίνει ειδικά σε περιπτώσεις συμβάσεων με μεγάλο οικονομικό αντικείμενο (ΔΕΚ C-458/03, *Parking Brixen*, 13.01.2005, ECLI:EU:C:2005:605, σκ. 55). Ακολούθως, η Επιτροπή με την ερμηνευτική της ανακοίνωση επιχείρησε να κωδικοποιήσει και να κεφαλαιοποιήσει τη νομολογία του ΔΕΚ/ΔΕΕ, υπό τις αντιδράσεις των κρατών μελών, κάποια από τα οποία προσέφυγαν κατά της ανακοίνωσης με βασική αιτίαση ότι εισήγαγε νέους κανόνες που υπερέβαιναν τις απορρέουσες από την υφιστάμενη νομοθεσία υποχρεώσεις τους. Η σχετική αίτηση ακύρωσης απορρίφθηκε (ΓΕ-ΔΕΕ, T-258/06, *Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας/Επιτροπή*, 20.05.2010, ECLI:EU:T:2010:214) και με μεταγενέστερες αποφάσεις του το ΔΕΕ παρείχε περαιτέρω διευκρινίσεις ως προς το ζήτημα του διασυνοριακού ενδιαφέροντος, (ΔΕΕ C-507/03, *Επιτροπή/Ρλανδία*, 13.11.2007, ECLI:EU:C:2007:676, σκ. 29· ΔΕΚ C-412/04, *Επιτροπή/Ιταλία*, 21.02.2008, ECLI:EU:C:2008:102, σκ. 66 και 81· ΔΕΚ C-147/06 και C-148/06, *SECAP και Santorso*, 15.05.2008, ECLI:EU:C:2008:277, σκ. 21· ΔΕΕ C-376/08, *Serrantoni και Consorzio stabile edili*, 23.12.2009, ECLI:EU:C:2009:808, σκ. 24, καθώς και ΔΕΕ C-226/09, *Επιτροπή/Ρλανδία*, 18.11.2010, ECLI:EU:C:2010:697, σκ. 31.

12. ΔΕΚ C-26/03, *Stadt Halle και RPL Lochau*, 11.01.2005, ECLI:EU:C:2005:5, σκ. 48: «Μια δημόσια αρχή, η οποία είναι αναθέτουσα αρχή, έχει τη δυνατότητα να εκπληρώνει τα καθήκοντα δημοσίου συμφέροντος τα οποία υπέχει με τα δικά της διοικητικά, τεχνικά και λοιπά μέσα, χωρίς να είναι υποχρεωμένη να απευθύνεται σε εξωτερικούς οργανισμούς που δεν ανήκουν στις υπηρεσίες της.

Στις περιπτώσεις αυτές, δεν τίθεται θέμα συμβάσεως εξ επαχθούς αιτίας συναπτόμενης με νομικώς διακεκριμένο από τις αναθέτουσες αρχή οργανισμό και επομένως δεν έχουν εφαρμογή ούτε η ειδική νομοθεσία για τις δημόσιες συμβάσεις, ούτε οι γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου και οι κανόνες των Συνθηκών¹³.

Συνεπώς με την παραπάνω θέση του, το Δικαστήριο επίσης αποκλείει την εφαρμογή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, βάσει του άρθρου 51 αυτού, το οποίο διευκρινίζει ότι οι διατάξεις του Χάρτη απευθύνονται στα κράτη μέλη, μόνον οσάκις αυτά θέτουν σε εφαρμογή το δίκαιο της Ένωσης. Κατά τα οριζόμενα στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου, το οποίο υπενθυμίζει η απόφαση, ο Χάρτης δεν διευρύνει το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης πέραν των αρμοδιοτήτων της και δεν δημιουργεί νέες αρμοδιότητες ή νέα καθήκοντα για την Ένωση, ούτε τροποποιεί τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα που καθορίζονται στις Συνθήκες. Με το ευσύνοπτο αυτό σκεπτικό, το Δικαστήριο καταλήγει ότι το επικαλούμενο πρωτογενές και παράγωγο ενωσιακό δίκαιο δεν έχει εφαρμογή στην προκειμένη υπόθεση.

Ενώ τονίζει κατηγορηματικά ότι οι επίδικες αποφάσεις των δημοσίων νοσοκομείων δεν άπτονται της εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, το Δικαστήριο παραπέμπει παρ' όλα αυτά στο δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, για να απαντήσει στο τρίτο και τελευταίο ερώτημα του ΣτΕ. Πιο αναλυτικά, το ελληνικό ανώτατο διοικητικό δικαστήριο διερωτάται εάν οικονομικός φορέας δύναται να ασκήσει προσφυγή κατά των ανωτέρω αποφάσεων των δημοσίων νοσοκομείων περί συνάψεως συμβάσεων απασχόλησης, προτάσσοντας το έννομο συμφέρον του να του ανατεθούν δημόσιες συμβάσεις με το ίδιο αντικείμενο, με το επιχείρημα ότι έχει εν προκειμένω εφαρμογή η ειδική ενωσιακή νομοθεσία και ειδικότερα η Οδηγία 2014/2/ΕΕ. Αντικείμενο ερμηνείας είναι, εν προκειμένω, το άρθρο 1 παρ. 1 της λεγόμενης δικονομικής Οδηγίας για τις δημόσιες συμβάσεις¹⁴. Σύμ-

Σε μια τέτοια περίπτωση, δεν τίθεται θέμα συμβάσεως εξ επαχθούς αιτίας συναπτόμενης με νομικώς διακεκριμένο από την αναθέτουσα αρχή οργανισμό. Έτσι, δεν υπάρχει λόγος να εφαρμοσθούν οι κοινοτικοί κανόνες στον τομέα των δημοσίων συμβάσεων». Πρβ. ΔΕΕ C-113/13, *Azienda sanitaria locale n. 5 «Spezzino» κ.λπ.*, 11.12.2014, ECLI:EU:C:2014:2440, όπου το Δικαστήριο, σε προδικαστικό ερώτημα, δεν απέκλεισε την εφαρμογή των άρθρων 49 και 56 ΣΛΕΕ σε περίπτωση απευθείας ανάθεσης υπηρεσιών νοσοκομειακής περίθαλψης σε εθελοντικούς οργανισμούς.

13. Σκ. 36 με παραπομπή στην απόφαση του ΔΕΚ C-26/03, *Stadt Halle και RPL Lochau*, ό.π., σκ. 48.

14. Σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 1 της Οδηγίας, «Τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα για να εξασφαλιστεί, όσον αφορά τις διαδικασίες συνάψεως συμβάσεων του δημοσίου που υπάγονται στο πεδίο εφαρμογής των οδηγιών 71/305/ΕΟΚ και 77/62/ΕΟΚ, ότι οι αποφάσεις που λαμβάνουν οι αναθέτουσες αρχές υπόκεινται

φωνα με το εν λόγω άρθρο, τα κράτη μέλη λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα για να εξασφαλίζεται, όσον αφορά τις διαδικασίες συνάψεως συμβάσεων που υπάγονται στο πεδίο εφαρμογής των σχετικών Οδηγιών, ότι οι αποφάσεις που λαμβάνουν οι αναθέτουσες αρχές υπόκεινται στην άσκηση αποτελεσματικών και, ιδίως, όσο το δυνατόν ταχύτερων προσφυγών. Οι ενωσιακοί δικαστές εστιάζουν στο γράμμα της διάταξης και ειδικότερα στη χρήση της φράσης «διαδικασίες συνάψεως συμβάσεων», η οποία, σύμφωνα με την εκτίμησή τους, επιβάλλει την ευρεία ερμηνεία της έννοιας της «απόφασης αναθέτουσας αρχής». Η θέση αυτή επιρρωνύεται, σύμφωνα με την ετυμολογία του ΔΕΕ, από το γεγονός ότι η διάταξη του άρθρου 1 παρ. 1 της Οδηγίας 89/665/ΕΟΚ δεν προβλέπει κανένα περιορισμό ως προς τη φύση και το περιεχόμενο των αποφάσεων τις οποίες αφορά, καθώς και από τη ανάγνωσή της συνδυαστικά με το άρθρο 2 παρ. 1 στοιχείο α' της ίδιας Οδηγίας, που επιβάλλει στα κράτη μέλη να προβλέπουν διαδικασίες ασφαλιστικών μέτρων κατά οποιασδήποτε απόφασης των αναθετουσών αρχών.

Ακολούθως και προκειμένου να ενισχύσει την ερμηνευτική του προσέγγιση, το Δικαστήριο παραθέτει, ορθότερα υπενθυμίζει, τη σχετική νομολογιακή του γραμμή, με προεξάρχουσα την απόφαση *Stadt Halle* και δευτερευόντως τη νεότερη *Marina del Mediterraneo*¹⁵. Κεντρική στη συλλογιστική, την οποία αναπτύσσει το Δικαστήριο, είναι η διασφάλιση της ουσιαστικής δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες αντλούν από την ενωσιακή έννομη τάξη. Βάσει αυτής, δεκτική προσφυγής είναι όχι μόνο κάθε πράξη αναθέτουσας αρχής σχετική με δημόσια σύμβαση εμπίπτουσα στο πεδίο εφαρμογής της ενωσιακής νομοθεσίας, αλλά και ενδεχόμενη απόφασή της να μην κινήσει την αντίστοιχη διαγωνιστική διαδικασία, εφόσον κρίνει ότι συγκεκριμένη σύμβαση κείται εκτός του πεδίου των Οδηγιών. Άλλως ειπείν, όχι μόνο η πράξη, αλλά και η ενδεχόμενη παράλειψη της δημόσιας αρχής, επιδέχεται δικαστικό έλεγχο. Το Δικαστήριο αιτιολογεί περαιτέρω την απάντησή του, αντλώντας επιχείρημα *a contrario*, από υποτιθέμενη αδρανοποίηση της δικονομικής Οδηγίας και της προστασίας που κατοχυρώνει, στην περίπτωση που η εκάστοτε δημόσια αρχή κινείται εκτός του ενωσιακού διαδικαστικού πλαισίου σύναψης συμβάσεων. Εάν, σημειώνει η απόφαση, γινόταν όντως δεκτή η άποψη ότι η δικονομική Οδηγία δεν επιτάσσει δικαστική προστασία εκτός του παραπάνω πλαισίου, θα

ετίθετο εν αμφιβόλω συνολικά η εφαρμογή των σχετικών ενωσιακών κανόνων. Και τούτο διότι θα παρέμενε ανέλεγκτη οποιαδήποτε απόφαση της αναθέτουσας αρχής να μην προσφύγει στο εφαρμοστέο ενωσιακό κανονιστικό πλαίσιο. Μέσω της κατοχύρωσης ενός διευρυμένου δικαιώματος ένδικης προστασίας, οι δικαστές του Λουξεμβούργου αποβλέπουν στην ορθή και ομοιόμορφη εφαρμογή των ουσιαστικών ενωσιακών κανόνων και τη διασφάλιση της πρακτικής αποτελεσματικότητας (*effet utile*) των Οδηγιών¹⁶. Ενδεχόμενη συρρίκνωση του κύκλου των ενεργητικώς νομιμοποιούμενων για άσκηση προσφυγής, θα υπονόμει, δυνάμει της απόφασης, την αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων της Ένωσης.

Η απόφαση του ΔΕΕ διέπεται από μια λογική αναζήτησης ισορροπίας μεταξύ της μη επιτρεπτής διεύρυνσης του πεδίου εφαρμογής της ενωσιακής νομοθεσίας και της ευκαταίας πλήρους και αποτελεσματικής εφαρμογής της. Τη λογική αυτή υπηρετεί η στενή, στα όρια της συστατικής, ανάγνωση της «επήρειας» του «ουσιαστικού» ενωσιακού δικαίου που θα τύγχανε κανονικά εφαρμογής εάν επρόκειτο για σύμβαση εμπίπτουσα στο πεδίο των Οδηγιών και η πιο ευρεία ερμηνεία των δικονομικών κανόνων και του περιεχομένου του αντίστοιχου δικαστικού ελέγχου. Χωρίς να καινοτομεί και με μια προβλέψιμη κίνηση, το Δικαστήριο οριοθετεί αυστηρά το πεδίο εφαρμογής των ενωσιακών κανόνων, αλλά παράλληλα διατηρεί και εγγυάται τον έλεγχο της επιβολής τους, με πλήρη κατοχύρωση του δικαιώματος δικαστικής αμφισβήτησης αποφάσεων αναθετουσών αρχών που κινούνται στα όρια ή καταστρατηγούν ευθέως τις ενωσιακές επιταγές, όπως αυτές απορρέουν από το πλέγμα του πρωτογενούς και του δευτερογενούς δικαίου. Η αναγκαιότητα ύπαρξης του δικαστικού αυτού διαύλου, που πρέπει να παραμένει πάντοτε ανοικτός, γεφυρώνει – τουλάχιστον εν μέρει – και την αντίφαση που προκύπτει από την εφαρμογή του ενωσιακού δικονομικού πλαισίου για τις δημόσιες συμβάσεις, σε περιπτώσεις που εξαιρούνται της εφαρμογής των αντίστοιχων «ουσιαστικών» κανόνων.

► Παράβαση κράτους μέλους λόγω παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατο δικαστήριο

Το Conseil d'État, παραλείποντας να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μολονότι η ερμηνεία των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης δεν ήταν προφανής, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το άρθρο 267 ΣΛΕΕ

στην άσκηση αποτελεσματικών και, ιδίως, όσο το δυνατόν ταχύτερων προσφυγών, υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στα παρακάτω άρθρα, και ιδίως στο άρθρο 2 παράγραφος 7, για το λόγο ότι οι αποφάσεις αυτές παραβιάζουν είτε το κοινοτικό δίκαιο περί συμβάσεων του δημοσίου είτε τους εθνικούς κανόνες που μεταγράφουν το δίκαιο αυτό 89/665 όπως τροποποιήθηκε».

15. ΔΕΕ C-391/15, *Marina del Mediterraneo* κ.λπ., 05.04.2017, ECLI:EU:C:2017:268.

16. Ως προς την ανάγκη διαφύλαξης της πρακτικής αποτελεσματικότητας της δικονομικής Οδηγίας, είναι χαρακτηριστική η ετυμολογία του Δικαστηρίου στην υπόθεση C-26/03, *Stadt Halle και RPL Lochau*, ό.π., σκ. 34.

παράβαση κράτους μέλους – άρθρα 49 και 63 ΣΛΕΕ και άρθρο 267, τρίτο εδάφιο ΣΛΕΕ – αλληπάλληλη φορολογία – διαφορετική μεταχείριση αναλόγως του κράτους μέλους στο οποίο είναι εγκατεστημένη η υποθηγατρική – επιστροφή του φόρου κινητών αξιών που καταβλήθηκε αχρεωστήτως – απαιτήσεις όσον αφορά τις αποδείξεις που θεμελιώνουν μια τέτοια επιστροφή – καθορισμός ανώτατου ορίου του δικαιώματος επιστροφής – δυσμενής διάκριση – απόφαση εθνικού δικαστηρίου που δικάζει σε τελευταίο βαθμό – υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής

ΔΕΕ C-416/17, Επιτροπή/Γαλλία, 04.10.2018, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: K. Lenaerts Εισηγητής: E. Levits, Γεν. Εισαγγελέας: M. Wathelet, ECLI:EU:C:2018:811 – Προσφυγή λόγω παραβάσεως

Η Επιτροπή προσέφυγε, σύμφωνα με τη διαδικασία του άρθρου 258 ΣΛΕΕ, κατά της Γαλλίας εξαιτίας παραβιάσεων που εντόπισε στο πλαίσιο της φορολογικής πολιτικής του εν λόγω κράτους. Συγκεκριμένα, η Επιτροπή ζήτησε από το Δικαστήριο να διαπιστωθεί ότι η νομοθεσία που επιβάλλει διαφορετική φορολόγηση στα μερίσματα που λαμβάνουν γαλλικές θυγατρικές σε σχέση με τα μερίσματα που λαμβάνουν αλλοδαπές θυγατρικές συνιστά διακριτική μεταχείριση, παραβιάζουσα τα άρθρα 49 και 63 ΣΛΕΕ. Ειδικότερα, σύμφωνα με την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Accor* το 2011, κρίθηκε ότι η εθνική νομοθεσία προβλέπει πως, σε αντίθεση με τα μερίσματα που προέρχονται από εγκατεστημένες στην ημεδαπή θυγατρικές, η γαλλική νομοθεσία δεν παρείχε τη δυνατότητα αποτροπής της φορολογίας στο επίπεδο της διανεμούσας εγκατεστημένης στην αλλοδαπή θυγατρικής, ενώ τα μερίσματα που εισπράττονταν τόσο από θυγατρικές εγκατεστημένες στην ημεδαπή όσο και από θυγατρικές εγκατεστημένες στην αλλοδαπή υπέκειντο, κατά την αναδιανομή τους, σε φόρο κινητών αξιών. Μια τέτοια διαφορετική μεταχείριση, όμως, μεταξύ των μερισμάτων που διανέμει εγκατεστημένη στην ημεδαπή θυγατρική και εκείνων που διανέμει εγκατεστημένη στην αλλοδαπή θυγατρική αντέβαινε στα άρθρα 49 και 63 ΣΛΕΕ. Κατόπιν της έκδοσης της προδικαστικής απόφασης, το εθνικό δικαστήριο επανήλθε και δημοσίευσε την οριστική απόφαση επί των υποθέσεων *Accor* και *Rhodia*, οι οποίες όμως προκάλεσαν πλήθος καταγγελιών ενώπιον της Επιτροπής, καθώς θεωρήθηκε ότι οι όροι και οι προϋποθέσεις που έθεσε το Conseil d'etat στην απόφασή του δεν βρίσκονταν σε αρμονία με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη θεμελιώδη ελευθερία εγκατάστασης, καθώς, παρότι ακολούθησε τη νομολογία *Accor*, εξέφερε κρίση σε ένα ζήτημα που δεν είχε μεν τεθεί, αλλά είχε ήδη κριθεί από τη μεταγενέστερη αγγλικού ενδιαφέροντος υπόθεση *Test Claimants*, η οποία και πάλι αφορούσε τη διπλή φορολόγηση μερισμάτων που διανέμονται εντός της εσωτερικής αγοράς. Παρά την ύπαρξη όμως νεότερης νομολογίας, το Conseil d'Etat εξέφερε

κρίση, χωρίς να υποβάλλει εκ νέου προδικαστικό ερώτημα, παρότι, όπως αποφάνθηκε εν τέλει και το ΔΕΕ, το ζήτημα δεν ήταν απολύτως σαφές. Η μη συμμόρφωση με τη θεμελιώδη αυτή ελευθερία, αλλά κυρίως, και αυτό είναι το κεντρικό ζήτημα που θα απασχολήσει το παρόν σχόλιο, η παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, όπως έχει ερμηνευθεί από το ΔΕΕ, από ανώτατο δικαστήριο αποτέλεσαν τα κεντρικά ζητήματα της υπόθεσης. Το ΔΕΕ έκανε δεκτή την πρώτη προσφυγή παραβάσεως που ασκήθηκε εξαιτίας παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, ενισχύοντας έτσι την ήδη συμπαγή νομολογία του για τη σημασία του μηχανισμού αυτού για την αποτελεσματική και ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, καθιστώντας σαφές προς τα κατά καιρούς «διστακτικά» ως προς τον διάλογο των δικαστών ανώτατα δικαστήρια, ότι αυτός είναι υπό προϋποθέσεις υποχρεωτικός και παραβίαση αυτής της υποχρέωσης μπορεί να συνεπάγεται συγκεκριμένες και σοβαρές συνέπειες για το κράτος μέλος, χωρίς να υπάρχει κάποιου είδους ασυλία στις παραβιάσεις που προκύπτουν από τα όργανα της δικαιοδοτικής λειτουργίας, ακόμη και τα ανώτατα.

Παρατηρήσεις

Δήμητρα Γαμπά*

1. Η θεσμοθέτηση του διαλόγου των δικαστών στην ενωσιακή έννομη τάξη

Η προδικαστική παραπομπή αποτελεί τον βασικό μηχανισμό δικαστικής προστασίας στην ενωσιακή έννομη τάξη και, φυσικά, τη βασική πηγή επιρροής για τη βελτίωση, εξέλιξη και εξάπλωση του ενωσιακού δικαίου¹. Μέσω της προδικαστικής παραπομπής, διαφορετικές νομικές κουλτούρες και νομικοί πολιτισμοί συνομιλούν και συνεργάζονται για την αποτελεσματική εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου². Στο πλαίσιο αυτό, το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, το οποίο ρυθμίζει αναλυτικά την εν λόγω διαδικασία, έχει τύχει συστηματικής νομολογιακής επεξεργασίας από το Δικαστήριο³.

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ

1. Η στατιστική αποτύπωση της φύσης των υποθέσεων που εισάγονται προς κρίση στο Δικαστήριο δεν αφήνει περιθώριο αμφισβήτησης. Από τις 3.272 υποθέσεις που εισήχθησαν ενώπιον του ΔΕΕ την τετραετία 2010-2014, οι 2.090 έφθασαν μέσω του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής. Βλ. Έκθεση πεπραγμένων του ΔΕΕ, 2014, σ. 106, διαθέσιμο σε: http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2015-04/el_ecj_annual_report_2014_pr1.pdf.
2. V. SKOURIS, Stellung und Bedeutung des Vorabentscheidungsverfahrens im europäischen Rechtssystem, EuGRZ, 2008, σ. 343 επ.
3. Συνοπτικά τα βασικά θέματα που έχουν απασχολήσει τη νομο-

Εξαιτίας της έλλειψης ίδιων δικονομικών βοηθημάτων, το ενωσιακό δίκαιο δανειζεται εθνικά δικαιοδοτικά όργανα και δικονομικές διατάξεις, για να εξασφαλίσει την ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και την αποτελεσματικότητα των ενωσιακών δικαιωμάτων και ελευθεριών, μέσω της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας⁴. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται δεκτό πως τα κράτη μέλη διατηρούν την αρμοδιότητα οργάνωσης του εθνικού δικονομικού τους συστήματος, αρμοδιότητα, η οποία, ωστόσο, συναντά τα όριά της, όταν θέτει σε κίνδυνο την αποτελεσματικότητα του ελέγχου της συμβατότητας των εθνικών κανόνων με το ενωσιακό δίκαιο ή την αποτελεσματικότητα της δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που πηγάζουν από αυτό⁵. Η αρμοδιότητα παρέμβασης στο εθνικό δικονομικό δίκαιο βρίσκει έρεισμα στο πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης και, συγκεκριμένα, στα άρθρα 19 ΣΕΕ και 47 ΧΟΔ⁶.

Το Δικαστήριο έχει πολλάκις τονίσει τη σημασία του μηχανισμού προδικαστικής παραπομπής για την αποτελεσματική και ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, αλλά και για την παραγωγή του λεγόμενου ωφέλιμου αποτελέσματος (*effet utile*)⁷. Στην προσπάθεια διαφύλαξης του ρόλου αυτού, η ενωσιακή νομολογία έχει κρίνει αντίθετες με το ενωσιακό δίκαιο εθνικές διατάξεις

που επιβάλλουν οποιοδήποτε είδος περιορισμού στην εν λόγω διαδικασία, καθώς αναγνωρίζεται ένα ευρύτατο πεδίο διακριτικής ευχέρειας του εθνικού δικαστή, κατά την υποβολή προδικαστικής παραπομπής⁸. Συγκεκριμένα, η αίτηση για προδικαστική παραπομπή είναι ένα προνόμιο που ο ενωσιακός νομοθέτης επιφυλάσσει στον εθνικό δικαστή, ο οποίος στο πλαίσιο του εθνικού δικονομικού συστήματος και λόγω της ελλειπτικότητας του ενωσιακού δικονομικού οικοδομήματος, καθίσταται και ενωσιακός δικαστής. Η συνεργασία αυτή έχει αναπτύξει μία ισχυρή δυναμική, ικανή να ανατρέψει εθνικές θεσμικές ισορροπίες και συσχετισμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προσπάθεια χειραφέτησης των εθνικών δικαστών, ιδίως ανώτατων, από τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια, μέσω της διεκδίκησης μεριδίου στον έλεγχο των νόμων, αυτή τη φορά όχι με βάση το εθνικό σύνταγμα, αλλά με βάση το ενωσιακό δίκαιο⁹.

II. Οι ιδιαιτερότητες του διαλόγου μεταξύ των γαλλικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ

Ξεκινώντας από μία γενικότερη παρατήρηση, αξίζει να σημειωθεί πως τα γαλλικά ανώτατα δικαστήρια διέπονται από έναν μάλλον έντονο εθνοκεντρισμό, όταν αντιμετωπίζουν το ενωσιακό δίκαιο, ιδίως δε την παραχώρηση αρμοδιοτήτων τους στο ΔΕΕ¹⁰. Αξίζει, εν προκειμένω, να σημειωθεί ότι μόλις το 2006 έγινε δεκτή η υποχρέωση μεταφοράς μίας Οδηγίας στην εθνική έννομη τάξη, βρίσκει

λογία σχετικά με το προδικαστικό ερώτημα αφορούν τον χαρακτηρισμό ενός οργάνου ως δικαστηρίου κράτους μέλους, βλ. ΔΕΕ C-196/09, *Miles*, 14.06.2011, ECLI:EU:C:2011:388, την άσκηση ή μη δικαιοδοτικής λειτουργίας βλ. ΔΕΕ C-363/11, *Επίτροπος Ελεγκτικού Συνεδρίου*, 20.09.2012, ECLI:EU:C:2012:825, τον χαρακτήρα του οργάνου ως δικαιοδοτικού, βλ. ΔΕΚ C-102/81, *Nordsee*, 23.03.1982, ECLI:EU:C:1982:107, την οριοθέτηση των περιπτώσεων όπου υπάρχει υποχρέωση από εκείνες που υπάρχει διακριτική ευχέρεια υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, το σημείο της δίκης κατά το οποίο υπάρχει δυνατότητα υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, τέλος, ακόμα και την ύπαρξη πραγματικής και όχι κατασκευασμένης διαφοράς. Βλ. Αναλυτικά Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό δίκαιο, 2^η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σ. 621 επ.

4. Βλ. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 57 επ.
5. Αυτός, άλλωστε, είναι και ο διπλός στόχος της προδικαστικής παραπομπής. Βλ. V. SKOURIS, ό.π., σ. 343 επ.
6. Βλ. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η πρόταση ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου υπό το πρίσμα της εξέλιξης των σχέσεων μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου, διαθέσιμο σε: www.constitutionalism.gr.
7. Η σημασία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής έχει αναγνωρισθεί και από το ΕΔΔΑ, το οποίο στην απόφαση του *Dhalbi* έκρινε πως η καταχρηστική άρνηση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από εθνικό δικαστήριο που είχε την εν λόγω υποχρέωση αποτελεί παραβίαση του άρθρου 10 ΕΣΔΑ, δηλαδή το δικαίωμα για δίκαιη δίκη. Βλ. ΕΔΔΑ *Dhabbi/Italia*, 08.07.2014 και Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Υ. Βοτ στη σχολιαζόμενη απόφαση, σκ. 38.

8. Βλ. εντελώς ενδεικτικά ΔΕΚ C-348/89, *Mecanarte*, 27.06.1991, ECLI:EU:C:1991:278, ΔΕΚ C-261/95, *Palmisani*, 10.06.1997, ECLI:EU:C:1997:351, ΔΕΚ C-210/06, *Cartesio*, 16.12.2008, ECLI:EU:C:2008:723, ΔΕΕ C-173/09, *Echinov*, 05.10.2010, ECLI:EU:C:2010:58.

9. Το Δικαστήριο έχει δεχθεί πως εθνικό δικαστήριο που δεν φαίνεται σε τελευταίο βαθμό πρέπει να είναι ελεύθερο, όταν κρίνει ότι η νομική εκτίμηση που διατυπώθηκε από ανώτερο δικαστήριο θα μπορούσε να το οδηγήσει στην έκδοση απόφασης αντίθετης προς το δίκαιο της Ένωσης, να υποβάλλει στο Δικαστήριο τα ερωτήματα τα οποία το απασχολούν. Βλ. ΔΕΚ C-210/06, *Cartesio*, ό.π., σκ. 94, ΔΕΕ C-378/08, *ERG κ.λπ.*, 09.03.2010, ECLI:EU:C:2010:126, ΔΕΕ C-188/10 και C-189/10, *Melki και Abdeli*, 22.06.2010, ECLI:EU:C:2010:363, ΔΕΕ C-5/14, *Kernkraftwerke Lippe-Ems*, 04.06.2015, ECLI:EU:C:2015:354, σκ. 42 και Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η χειραφέτηση των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων από το Συμβούλιο της Επικρατείας, ΕφημΔΔ, 2014, σ. 10 επ.

10. Χαρακτηριστική είναι η άρνηση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από τα ανώτατα γαλλικά δικαστήρια, επεμβαίνοντας με αυτό τον τρόπο στην κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ εθνικών δικαστηρίων και ΔΕΚ/ΔΕΕ, ζήτημα για το οποίο βλ. Δ. ΛΕΝΤΖΗΣ, Το τελευταίο οχυρό έπεσε: το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (σχόλιο στην *Conseil constitutionnel* 2013-314P QPC της 04.04.2013), ΤοΣ, 2013, σ. 501 επ., καθώς επίσης και η μη συμμόρφωση με απόφαση του ΔΕΚ, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίπτωση *Cohn-Bendit*, βλ. *Minister of the Interior v. Cohn Bendit*, CMLR, 1980, σ. 543.

(συνταγματικό) έρεισμα στο άρθρο 88 παρ. 1 του γαλλικού συντάγματος. Εξαίρεση από αυτήν την υποχρέωση προβλεπόταν, σύμφωνα με πρότερη νομολογία τόσο του Conseil d'État όσο και του Conseil Constitutionnel, όταν η εν λόγω Οδηγία παραβίαζε συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη¹¹. Σε κάθε άλλη περίπτωση, η αρμοδιότητα κρίσης για τυχόν πλημμέλεια της Οδηγίας ανήκει στον δικαστή της Ένωσης, ο οποίος θα επιληφθεί μέσω προδικαστικού ερωτήματος. Με αυτή τη νομολογία, τα γαλλικά δικαστήρια βρισκόνταν σε μετωπική σύγκρουση με την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, αλλά και με τη σύμφωνη προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του συντάγματος που τα κράτη μέλη συνήθως επιχειρούν σε τέτοιες περιπτώσεις¹².

III. Η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος ως νομική βάση για την προσφυγή παραβάσεως κατά κράτους μέλους

Σύμφωνα με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, τα δικαστήρια των κρατών μελών έχουν κατ' αρχήν ευχέρεια να υποβάλλουν προδικαστικό ερώτημα. Μόνο κατ' εξαίρεση Δικαστήριο κράτους μέλους, του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου, οφείλει να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο. Το ΔΕΕ έχει σχηματίσει πλούσια νομολογία σχετικά με τις περιπτώσεις που απαιτείται η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, αλλά και σχετικά με τις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει τέτοια απαίτηση. Η κατ' αρχήν ευχέρεια που παρέχεται στον εθνικό δικαστή από το ενωσιακό δίκαιο βασίζεται στο, σχήμα που τον θέλει ενωσιακό δικαστή, δηλαδή άμεσο εφαρμοστή του ενωσιακού δικαίου στο πλαίσιο της εσωτερικής έννομης τάξης, χωρίς να απαιτείται σε κάθε περίπτωση εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου η παρεμβολή του ΔΕΕ, αλλά μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που τίθεται ζήτημα ερμηνείας ή αμφισβήτησης του κύρους παράγωγου δικαίου. Συγκεκριμένα, στην απόφαση *Foto Frost* το Δικαστήριο έκρινε πως οποιοδήποτε εθνικό δικαστήριο, ακόμη και αυτό που αποφασίζει στο πλαίσιο της προσωρινής προστασίας, έχει υπόνοιες ως προς το κύρος πράξης του παράγωγου δικαίου δεν έχει τη δυνατότητα να ακυρώσει το ίδιο την πράξη ή απλά να την αφήσει ανεφάρμοστη, αλλά οφείλει να υποβάλλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, ώστε να αποφανθεί αυτό για την τυχόν

υποχρέωση ακύρωσης της πράξης. Στην αντίθετη κατεύθυνση, η νομολογία *CILFIT*, σε ένα πλαίσιο χαλάρωσης της έντασης της υποχρέωσης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από τα ανώτατα δικαστήρια, το ΔΕΕ έκρινε ότι δεν απαιτείται προδικαστική παραπομπή σε κάθε περίπτωση που ένα ανώτατο δικαστήριο επιλαμβάνεται υπόθεσης που άπτεται του ενωσιακού δικαίου, αλλά η υποχρέωση αυτή κάμπτεται, όταν η ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου είναι προφανής, η λεγόμενη "acte clair", ή όταν υπάρχει ήδη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου για το ίδιο ζήτημα ή, τέλος, όταν υπάρχει ίδια νομολογία για αντίστοιχο, αν και όχι ακριβώς το ίδιο, ζήτημα¹³. Πρόσφατα, ωστόσο, το ΔΕΕ προχώρησε σε μία προσπάθεια περιστολής της νομολογίας *CILFIT* και των περιπτώσεων κατά τις οποίες τα εθνικά δικαστήρια μπορούν να μην υποβάλλουν προδικαστική παραπομπή. Ειδικότερα, με την απόφαση *Ferreira da Silva e Brito*, το ΔΕΕ αποφάνθηκε πως υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος προκύπτει, όταν το ζήτημα που απασχολεί, δεν είναι σαφές και προφανές λόγω, μεταξύ άλλων, αντιφατικής νομολογίας σε εθνικό επίπεδο. Στην ίδια κατεύθυνση, στην υπό σχολιασμό απόφαση το ΔΕΕ εκκινεί από τη σκέψη ότι ένα κράτος μέλος ευθύνεται για παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου που προκύπτουν από κάθε όργανό του, ακόμη και από τα δικαιοδοτικά του όργανα¹⁴. Επομένως, η παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος για ένα ζήτημα για το οποίο δεν υπάρχει σαφής ερμηνεία, από ανώτατο δικαστήριο, οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα, συνιστά παραβίαση του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ, όπως διαπιστώθηκε από το ΔΕΕ.

13. ΔΕΚ C-283/81, *CILFIT*, 06.10.1982, ECLI:EU:C:1982:335, Ε. ΣΑΧΠΕ-ΚΙΔΟΥ, σχόλιο στην απόφαση *CILFIT*, ΕΕΕυρΔ, 1983, σσ. 335-364.

14. Η νομολογία αυτή έρχεται να συμπληρώσει τη νομολογία του ΔΕΕ για τη θεμελίωση αστικής ευθύνης από πράξεις δικαιοδοτικών οργάνων. Η πρώτη απόφαση, στην οποία το Δικαστήριο κατοχύρωσε την ευθύνη του κράτους από δικαστικές αποφάσεις, ήταν η απόφαση *Köbler*, του 2003. Εκεί, το Δικαστήριο τόνισε πως το κράτος ευθύνεται για παραβιάσεις του κοινοτικού δικαίου, όποιο και αν είναι το όργανο που την προκάλεσε. Δεχόμενο, ωστόσο, τις ιδιαιτερότητες της δικαστικής εξουσίας, περιόρισε την ευθύνη αυτή μόνο στις αποφάσεις των ανώτατων δικαστηρίων, εναντίον των οποίων ο ιδιώτης δεν διαθέτει άλλο μέσο προστασίας. Αντικρούοντας το ενδεχόμενο πρόκλησης ανασφάλειας δικαίου, το Δικαστήριο τόνισε πως μία τέτοια δυνατότητα όχι απλώς δεν υποσκάπτει την ασφάλεια δικαίου, αλλά, αντίθετα, την ενισχύει προς μία κατεύθυνση χρηστής απονομής της δικαιοσύνης. Τέλος, δεν παραλείπει να παραπέμψει σε αποφάσεις του ΕΔΔΑ, οι οποίες έχουν κάνει δεκτή τη δυνατότητα αποζημίωσης από πράξεις των δικαστικών οργάνων. Βλ. ΔΕΚ C-224/01, *Köbler*, 30.09.2003, ECLI:EU:C:2003:513, ΔΕΚ C-129/00, *Επιτροπή/Ιταλία*, 09.12.2003, ECLI:EU:C:2003:656, και ΔΕΚ C-453/00, *Kuhne και Heitz*, 13.01.2004, ECLI:EU:C:2004:17, ΔΕΚ C-173/03, *Traghetti del Mediterraneo*, 13.06.2006, ECLI:EU:C:2006:391.

11. Για να γίνει επίκληση αυτής της εξαίρεσης, έπρεπε να παραβιάζεται συνταγματική διάταξη που αποτελεί ιδιαιτερότητα της γαλλικής έννομης τάξης, όταν δεν υπάρχει, δηλαδή, αντίστοιχη πρόβλεψη στο ενωσιακό δίκαιο. Για παράδειγμα, το Conseil Constitutionnel είχε αρνηθεί να ελέγξει Οδηγία με βάση τη συνταγματική προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, καθώς αυτή προστατεύεται ήδη από το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ και μέσω των γενικών αρχών του δικαίου και από την ίδια την Ένωση. Βλ. J.-H. REESTMAN, ό.π.

12. Βλ. Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, Η σχέση συντάγματος και κοινοτικού δικαίου, ΝοΒ, 2000, σ. 1112.

IV. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το ΔΕΕ έχει διαμορφώσει μία πλούσια νομολογία σχετικά με τη σημασία του διαλόγου των δικαστών για την ομοιομορφία εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και την πλήρωση των προϋποθέσεων της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου που αποτελούν περιορισμούς στην αρχή της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών. Η υπό σχολιασμό απόφαση ολοκληρώνει το πλέγμα εγγυήσεων ως προς τη διασφάλιση της ακώλυτης υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων και δίνει ένα ηχηρό μήνυμα σε όσα εθνικά δικαστήρια είχαν επιλέξει την οδό της αποφυγής της υποβολής προδικαστικού ερωτήματος και τη διατήρηση για αυτά της αποκλειστικής αρμοδιότητας ερμηνείας και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Σε συνδυασμό με τη νομολογία *Köbler* σχετικά με τη θεμελίωση της αστικής ευθύνης του κράτους μέλους για τη μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατο δικαιοδοτικό όργανο, η εν λόγω απόφαση καθιστά σαφές, ότι, πρώτον, τα δικαστήρια αποτελούν όργανα πλήρως ενταγμένα στο νομικό πρόσωπο του κράτους, και, επομένως, το τελευταίο λογοδοτεί και ευθύνεται για τις παραβάσεις αυτών και, δεύτερον, το ΔΕΕ επιβεβαιώνει την αυστηρότητά του ως προς τη διασφάλιση της αρμοδιότητάς του να ερμηνεύει το ίδιο το ενωσιακό δίκαιο, χωρίς να επιτρέπει στα εθνικά δικαστήρια να κάνουν κατάχρηση της νομολογίας *CILFIT*, με αναλογική εφαρμογή της, ακόμη και σε υποθέσεις που δεν υπάρχει σαφής πράξη.

► Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

Η ύπαρξη συστημικών πλημμελειών στο δικαστικό σύστημα του κράτους μέλους που εξέδωσε ΕΕΣ ενδέχεται να δικαιολογήσει την άρνηση εκτέλεσής του

Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – λόγοι μη εκτέλεσης – δικαίωμα σε δίκαιη δίκη – κράτος δικαίου – άρθρο 7 ΣΕΕ – αιτιολογημένη πρόταση Επιτροπής – Πολωνία – διαπίστωση ύπαρξης σαφούς κινδύνου σοβαρής παραβίασης μίας εκ των προβλεπόμενων στο άρθρο 2 ΣΕΕ αρχών

ΔΕΕ C-216/18, Minister for Justice and Equality, 25.07.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2018:586 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία διατάξεων της Απόφασης-πλαισίου 2002/584/ΔΕΥ για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (στο εξής: Απόφαση-πλαίσιο για το ΕΕΣ). Η υπόθεση είναι σημαντική, επειδή έδωσε στο Δικαστήριο την ευκαιρία να αποφανθεί επί των επιτρεπόμενων ορίων στην αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, αποσαφηνίζοντας, ειδικότερα, εάν η φερόμενη έλλει-

ψη δικαστικής ανεξαρτησίας ισοδυναμεί με παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, γεγονός που απαιτεί την άρνηση εκτέλεσης ενός ΕΕΣ, ως εξαίρεση από την αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης.

Κατά το άρθρο 1 της εν λόγω Απόφασης-πλαισίου, αυτή δεν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την τροποποίηση της υποχρέωσης σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των θεμελιωδών νομικών αρχών, όπως διατυπώνονται στο άρθρο 6 ΣΕΕ.

Στην υπόθεση της κύριας δίκης, κατά του εκζητούμενου Πολωνού υπηκόου εκδόθηκαν τρία ευρωπαϊκά εντάλματα σύλληψης από πολωνικά δικαστήρια. Συνελήφθη στην Ιρλανδία, αλλά αντιτάχθηκε στην παράδοσή του στις πολωνικές αρχές, με το επιχείρημα ότι αυτή θα τον εξέθετε σε πραγματικό κίνδυνο κατάφωρης στέρξης δικαστικής προστασίας. Ισχυρίστηκε, ειδικότερα, ότι οι πρόσφατες νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του δικαστικού συστήματος στην Πολωνία του αποστερούν το δικαίωμά του σε δίκαιη δίκη. Σύμφωνα με την αιτιολογημένη πρόταση της Επιτροπής για την ενεργοποίηση, για πρώτη φορά, της διαδικασίας του άρθρου 7 παρ. 1 ΣΕΕ, οι μεταρρυθμίσεις του δικαστικού συστήματος, στις οποίες προέβη η πολωνική κυβέρνηση, είχαν ως αποτέλεσμα την παραβίαση του κράτους δικαίου λόγω έλλειψης, κατ' ουσίαν, επαρκών εγγυήσεων εξωτερικής ανεξαρτησίας του δικαστικού σώματος. Στο πλαίσιο της παραπάνω διαδικασίας, το Συμβούλιο καλείται να διαπιστώσει την ύπαρξη σαφούς κινδύνου σοβαρής παραβίασης του κράτους δικαίου από την Πολωνία.

Στο πλαίσιο αυτό, το High Court (Ιρλανδία) υπέβαλε αίτηση για έκδοση προδικαστικής απόφασης, ζητώντας από το Δικαστήριο διευκρινίσεις, προκειμένου να μπορέσει να εκτιμήσει την έκθεση του εκζητούμενου σε κίνδυνο προσβολής του θεμελιώδους δικαιώματός του σε δίκαιη δίκη και, εν ανάγκη, την άρνηση εκτέλεσης του ΕΕΣ.

Το βασικό νομικό ζήτημα ήταν εάν η κρίση του κράτους δικαίου και οι συστημικές πλημμέλειες στο πολωνικό δικαστικό σύστημα θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την άρνηση εκτέλεσης ΕΕΣ που εκδόθηκε από αυτό το κράτος μέλος. Πιο συγκεκριμένα, το ιρλανδικό δικαστήριο ρώτησε το Δικαστήριο αν η διπλή εξέταση των αποφάσεων στις υποθέσεις *Aranyosi και Căldăraru*¹, που δικαιολογεί την άρνηση εκτέλεσης του ΕΕΣ, θα έπρεπε να εφαρμοσθεί, σε περίπτωση συστημικής παραβίασης του κράτους δικαίου.

Στην απόφασή του, το Δικαστήριο καταρχάς διευκρινίζει ότι η άρνηση εκτέλεσης ενός ΕΕΣ αποτελεί εξαίρεση από την αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης. Στη συνέχεια, το

1. ΔΕΕ C-404/15 και C-659/15 PPU, *Aranyosi και Căldăraru*, 05.04.2016, ECLI:EU:C:2016:198.

Δικαστήριο αποφαινεται ότι η ύπαρξη πραγματικού κινδύνου προσβολής του θεμελιώδους δικαιώματος του εκζητούμενου σε ανεξάρτητο δικαστήριο και, ως εκ τούτου, προσβολής του θεμελιώδους δικαιώματός του σε δίκαιη δίκη ενδέχεται να επιτρέψει κατ' εξαίρεση στη δικαστική αρχή εκτέλεσης την άρνηση εκτέλεσης του ΕΕΣ. Προκειμένου να εκτιμηθεί η ύπαρξη ενός τέτοιου κινδύνου, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η δικαστική αρχή εκτέλεσης οφείλει, σε πρώτο στάδιο, να εκτιμήσει την ύπαρξη πραγματικού κινδύνου παραβίασης του θεμελιώδους δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, που συνδέεται με την έλλειψη ανεξαρτησίας των δικαστηρίων του κράτους μέλους έκδοσης λόγω συστημικών ή γενικευμένων πλημμελειών του δικαστικού του συστήματος, βάσει αντικειμενικών, αξιόπιστων, ακριβών και δεόντως επικαιροποιημένων στοιχείων σχετικά με τη λειτουργία του δικαστικού συστήματος στο κράτος μέλος έκδοσης του ΕΕΣ.

Εάν η δικαστική αρχή εκτέλεσης διαπιστώσει ότι υπάρχει τέτοιος κίνδυνος στο κράτος μέλος έκδοσης, πρέπει σε δεύτερο στάδιο να εκτιμήσει με συγκεκριμένο και ακριβή τρόπο εάν, υπό τις περιστάσεις της υπόθεσης, υπάρχουν σοβαροί και αποδεδειγμένοι λόγοι να θεωρηθεί ότι, μετά την παράδοσή του στο κράτος μέλος έκδοσης, το ζητούμενο πρόσωπο θα διατρέξει τέτοιου είδους κίνδυνο. Για τον σκοπό αυτόν, η δικαστική αρχή εκτέλεσης οφείλει να ζητήσει από την εκδούσα το ΕΕΣ δικαστική αρχή κάθε συμπληρωματική πληροφορία που κρίνει αναγκαία για την αξιολόγηση της ύπαρξης τέτοιου κινδύνου.

Επομένως, η δικαστική αρχή έκδοσης δύναται να προσκομίσει στη δικαστική αρχή εκτέλεσης οποιοδήποτε αντικειμενικό στοιχείο σχετικά με τυχόν μεταβολές ως προς τους όρους προστασίας των εγγυήσεων ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης στο κράτος μέλος έκδοσης, το οποίο ενδέχεται να αποκλείει την ύπαρξη του κινδύνου αυτού για τον εκζητούμενο. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, αν όλα αυτά τα στοιχεία δεν επιτρέπουν στη δικαστική αρχή εκτέλεσης να αποκλείσει την ύπαρξη πραγματικού κινδύνου να υποστεί ο εκζητούμενος προσβολή του δικαιώματός του σε ανεξάρτητο δικαστήριο και, ως εκ τούτου, του θεμελιώδους δικαιώματός του σε δίκαιη δίκη, η δικαστική αρχή εκτέλεσης οφείλει να μην εκτελέσει το ΕΕΣ που έχει εκδοθεί κατά του συγκεκριμένου προσώπου. Επομένως, αν και το Δικαστήριο απάντησε στο εθνικό δικαστήριο, καθορίζοντας το πλαίσιο των αρχών για την εκτίμηση του εάν υπάρχει κίνδυνος παραβίασης του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, προβαίνοντας σε αναφορά σε συγκεκριμένες περιστάσεις, υπό τις οποίες το δικαστήριο του κράτους εκτέλεσης μπορεί να θέσει σε εφαρμογή μια εξαίρεση από την αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης, η τελική απόφαση για το αν η Πολωνία έχει παραβιάσει το κράτος δικαίου επαφίεται στο ιρλανδικό δικαστήριο.

Παρατηρήσεις

Βιργινία Τζώρτζη*

1. Εισαγωγικά

Η αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης αποτελεί θεμέλιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης². Η ΕΕ έχει δημιουργήσει έναν χώρο δικαιοσύνης που βασίζεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη και την αμοιβαία αναγνώριση των δικαστικών αποφάσεων. Η διατήρηση της αρχής της αμοιβαίας εμπιστοσύνης βασίζεται, ωστόσο, στο τεκμήριο ότι τα κράτη μέλη μοιράζονται και σέβονται ένα σύνολο κοινών αξιών, συμπεριλαμβανομένου του κράτους δικαίου. Στο σημερινό πλαίσιο, οι βάσεις της συνεχώς διαβρώνονται και η διατήρησή της φαίνεται προβληματική, καθώς η ευρωπαϊκή κουλτούρα θεμελιωδών αξιών – μεταξύ άλλων της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των δικαιωμάτων του ανθρώπου – τίθεται υπό απειλή.

Ιδιαίτερη ανησυχία προκαλούν οι σοβαρές παραβιάσεις του κράτους δικαίου στην Πολωνία. Σύμφωνα με την Επιτροπή της Βενετίας³, οι νόμοι που εκδόθηκαν από το 2015 στην Πολωνία επέτρεψαν στη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία να παρεμβαίνουν με σοβαρό και εκτεταμένο τρόπο στην απονομή της δικαιοσύνης, γεγονός που αποτελεί σοβαρή απειλή για τη δικαστική ανεξαρτησία ως βασικό στοιχείο του κράτους δικαίου.

Η σημασία της ανεξαρτησίας των δικαστών είναι μεγάλη, καθώς η έλλειψή της ενδέχεται να διακυβεύσει αυτόνομες έννοιες του ενωσιακού δικαίου, όπως το άμεσο αποτέλεσμα των ενωσιακών κανόνων, το οποίο δεν θα λειτουργήσει επιτρέποντας στα φυσικά πρόσωπα και τις εταιρείες να επικαλούνται το ενωσιακό δίκαιο ενώπιον εθνικών δικαστηρίων, αν τα τελευταία δεν πληρούν τις απαιτήσεις του κράτους δικαίου και δεν είναι ανεξάρτητα.

Η κατάσταση φαίνεται να εξελίσσεται με εξαιρετικά γοργό ρυθμό. Με σκοπό την προστασία του κράτους δικαίου, η Επιτροπή τον περασμένο Δεκέμβριο ενεργοποίησε για πρώτη φορά στην ιστορία τη διαδικασία του άρθρου 7 παρ. 1 ΣΕΕ, η οποία στοχεύει στην υπεράσπιση των βα-

* Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδική Επιστήμων Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέας ΚΔΕΟΔ

2. Βλ. μεταξύ άλλων, Κ. LENAERTS, *La vie après l'avis: exploring the principle of mutual (yet not blind) trust*, CMLR, 2017, pp. 805-840.

3. DL-AD(2017)031-e Poland – Opinion on the Draft Act amending the Act on the National Council of the Judiciary; on the Draft Act amending the Act on the Supreme Court, proposed by the President of Poland, and on the Act on the Organisation of Ordinary Courts, adopted by the Commission at its 113th Plenary Session (Venice, 8-9 December 2017), διαθέσιμη σε: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)031-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)031-e) (τελευταία πρόσβαση: 18.11.2018).

σικών αξιών της ΕΕ όπως η δημοκρατία, η ελευθερία, τα δικαιώματα του ανθρώπου και το κράτος δικαίου. Περαιτέρω, εκκρεμεί η διαδικασία λόγω παραβάσεως που κίνησε η Επιτροπή κατά της Πολωνίας για την εισαγωγή τροποποιήσεων στη συνταξιοδότηση των δικαστών των τακτικών δικαστηρίων⁴, ενώ τον Οκτώβριο του 2018 η Επιτροπή άσκησε δεύτερη προσφυγή λόγω παραβάσεως⁵, εκτιμώντας ότι η Πολωνία, μειώνοντας το όριο ηλικίας συνταξιοδότησης και εφαρμόζοντάς το στους δικαστές που διορίστηκαν στο Ανώτατο Δικαστήριο έως τις 3 Απριλίου 2018 και παρέχοντας στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας της Πολωνίας τη διακριτική ευχέρεια να παρατείνει την ενεργό δικαστική υπηρεσία των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου, παρέβη το δίκαιο της Ένωσης και συγκεκριμένα το άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο 2 ΣΛΕΕ και το άρθρο 47 ΧΘΔΕΕ. Τον Οκτώβριο του 2018, με Διάταξη της η Αντιπρόεδρος του Δικαστηρίου έκανε δεκτά τα αιτήματα της Επιτροπής για αναστολή της εφαρμογής των εθνικών διατάξεων σχετικά με τη μείωση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα έντονο όσον αφορά την εκτέλεση του ΕΕΣ, ο μηχανισμός του οποίου, άλλωστε, βασίζεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη. Τα κράτη μέλη θα υποχρεούνται, κατ' εκτέλεση ενός ΕΕΣ, να παραδίδουν οποιονδήποτε βρίσκεται στην επικράτειά τους, συμπεριλαμβανομένων των δικών τους υπηκόων, σε ένα κράτος μέλος που δεν συμμορφώνεται με το κράτος δικαίου.

Το Δικαστήριο επί σειρά ετών αρνούνταν να επιτρέψει στα εθνικά δικαστήρια να ελέγχουν τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο κράτος μέλος έκδοσης ενός ΕΕΣ. Η πρώτη ρωγή στην παραπάνω σταθερή στάση του έγινε με την απόφασή του στην υπόθεση *Aranyosi και Căldăraru*⁶, όταν το Δικαστήριο, εισάγοντας εξαίρεση στην αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, έκρινε ότι ένα ΕΕΣ δεν πρέπει να εκτελείται αυτόματα, όταν διαπιστωθεί ότι οι φυλακές του κράτους μέλους έκδοσής του παραβιάζουν την απαγόρευση της απάνθρωπης μεταχείρισης, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Η σχολιαζόμενη υπόθεση αμφισβητεί την αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των κρατών μελών, στην οποία βασίζεται το ΕΕΣ. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο κλήθηκε να απαντήσει στο ζήτημα εάν και κατά πόσον μπορεί να λειτουργήσει η δικαστική συνεργασία, εάν η αμοιβαία αναγνώριση προκαλεί ερωτηματικά, κρίνοντας ότι η δικαστική αρχή εκτέλεσης ενός κράτους μέλους

δύνатаι πραγματικά να μην εφαρμόσει ένα ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης εάν υπάρχουν σοβαροί και αποδεδειγμένοι λόγοι ότι ο εκζητούμενος θα διατρέξει πραγματικό κίνδυνο προσβολής του θεμελιώδους δικαιώματος του σε ανεξάρτητο δικαστήριο⁷.

II. Ποιος πρέπει να διαπιστώσει τη διάβρωση των θεμελιωδών της αμοιβαίας εμπιστοσύνης;

Ένα σημαντικό ζήτημα, στο οποίο απαντά το Δικαστήριο με την απόφασή του, είναι αν η διαπίστωση της παραβίασης του κράτους δικαίου εναπόκειται στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ή στα δικαστήρια και, αν τελικώς κριθεί ότι εναπόκειται στα δικαστήρια, σε ποια, το Δικαστήριο ή τα εθνικά δικαστήρια εκτέλεσης του ΕΕΣ;

Το Δικαστήριο αρνήθηκε να ασκήσει πολιτικό έλεγχο στη διαδικασία του άρθρου 7 ΣΕΕ⁸, κρίνοντας ότι η απόφαση να εγκριθεί η αυτόματη και γενική μη εφαρμογή του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης σε ένα συγκεκριμένο κράτος πρέπει να είναι πολιτική και όχι δικαστική. Ως εκ τούτου, κατά το Δικαστήριο, εναπόκειται στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο να διαπιστώσει σοβαρή και διαρκή παραβίαση των αξιών της ΕΕ που ορίζονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ στην Πολωνία, στο πλαίσιο της διαδικασίας του άρθρου 7 ΣΕΕ.

Ωστόσο, από το σύνολο του συλλογισμού του Δικαστηρίου καθίσταται σαφές ότι η υπεράσπιση των ενωσιακών αξιών του άρθρου 2 ΣΕΕ δεν ανατίθεται μόνο στα πολιτικά όργανα στο πλαίσιο της διαδικασίας του άρθρου 7 ΣΕΕ, αλλά και στα δικαστήρια. Μάλιστα, κατά την απόφαση του Δικαστηρίου, τα εθνικά δικαστήρια κι όχι το ίδιο είναι εκείνα που τελικά επιβαρύνονται με την αξιολόγηση ότι στο κράτος μέλος έκδοσης του ΕΕΣ παραβιάζεται το κράτος δικαίου. Αυτό προκαλεί ανασφάλεια στους εθνικούς δικαστές, ιδιαίτερα όσον αφορά το εύρος των συμπληρωματικών πληροφοριών που οφείλουν να παράσχουν στη δικαστική αρχή του κράτους έκδοσης του ΕΕΣ.

Εξάλλου, δεν μπορεί κανείς παρά να αναγνωρίσει τους πιθανούς κινδύνους του να επιτραπεί στα εθνικά δικαστήρια να διενεργήσουν μια τέτοια αξιολόγηση και έτσι να διαρρήξουν την αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, αμφισβητώντας τελικά την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου⁹. Από την άλλη, φαίνεται, ότι αυτό που το Δικαστήριο επεδίωξε ορθώς είναι να μην υπερβεί τον ρόλο του και, με σεβασμό του ρόλου του στο πλαίσιο της διαδικασίας μιας προδικαστικής παραπομπής, αρνείται να παρακάμψει τις εξουσίες τόσο του εσωτερικού δικαστή όσο και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου.

4. Βλ. ΔΕΕ C-192/18, *Επιτροπή/Πολωνία*, εκκρεμεί.

5. Βλ. ΔΕΕ C-619/18, *Επιτροπή/Πολωνία*, εκκρεμεί.

6. Βλ. ΔΕΕ C-404/15 και C-659/15 PPU, ό.π.

7. Σκ. 75 της σχολιαζόμενης απόφασης.

8. Σκ. 70 έως 73.

9. Βλ. ΔΕΕ C-399/11, *Melloni*, 26.02.2013, ECLI:EU:C:2013:107 και *Avis 2/13 – Adhésion de l'Union à la CEDH*, ό.π.

III. Με ποιον τρόπο διαπιστώνεται η διάρρηξη των θεμελιών της αμοιβαίας εμπιστοσύνης;

Το Δικαστήριο στην υπόθεση *LM* κλήθηκε να διαμορφώσει μια ισορροπία ανάμεσα στον σεβασμό του κράτους δικαίου και την αμοιβαία εμπιστοσύνη. Χωρίς να περιμένει την απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου επί της διαδικασίας του άρθρου 7 ΣΕΕ, το Δικαστήριο καθοδηγεί τον εθνικό δικαστή στην εκτίμησή του σχετικά με την τήρηση του κράτους δικαίου στην Πολωνία και την εκτέλεση του συγκεκριμένου ΕΕΣ σε δύο βήματα.

Το πρώτο βήμα συνίσταται στην περιγραφή της ανεξαρτησίας των δικαστών ως ουσιώδες στοιχείο του θεμελιώδους δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, επομένως, ως στοιχείο της αξίας του κράτους δικαίου¹⁰.

Εξ αρχής, το Δικαστήριο καθιστά σαφές ότι η υπόθεση αφορά τον σεβασμό του κράτους δικαίου και της αμοιβαίας εμπιστοσύνης που αυτός συνεπάγεται¹¹. Το Δικαστήριο έχει δεχθεί, εντούτοις, στην υπόθεση *Aranyosi και Căldăraru* ότι «υπό εξαιρετικές περιστάσεις»¹² χωρούν περιορισμοί των αρχών της αμοιβαίας αναγνώρισης και της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των κρατών μελών και πέραν από τους καθορισμένους λόγους άρνησης της εκτέλεσης και, συγκεκριμένα, σε όσες περιπτώσεις η παράδοση είναι πιθανό να οδηγήσει σε απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση του εκζητούμενου, κατά την έννοια του άρθρου 4 ΧΘΔΕΕ, που θεσπίζει απόλυτο δικαίωμα. Στο σημείο αυτό, το Δικαστήριο δεν ακολούθησε τις Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, ο οποίος, υπενθυμίζοντας τη νομολογία του ΕΔΔΑ¹³, εξάρτησε τη διαπίστωση της παραβίασης του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη από την απόδειξη πραγματικού κινδύνου να εκτεθεί ο ενδιαφερόμενος, στο κράτος μέλος έκδοσης του εντάλματος, σε κατάφωρη αρνησιδικία¹⁴ και προέβη σε ιεράρχηση των δικαιωμάτων, διαχωρίζοντάς τα, αφενός, σε απόλυτα δικαιώματα, όπως η απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης, για την οποία θα αρκούσε για να αναβληθεί η εκτέλεση του ΕΕΣ η ύπαρξη πραγματικού κινδύνου παραβίασης του δικαιώματος αυτού και, αφετέρου, σε δικαιώματα που δεν είναι απόλυτα, όπως το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, για τα οποία η εκτέλεση του ΕΕΣ θα πρέπει να αναβληθεί, μόνον, εάν ο πραγματικός κίνδυνος συνοδεύεται από κατάφωρη αρνησιδικία.

Το Δικαστήριο, αντιθέτως, δεν περιόρισε τη δυνατότητα

μη εκτέλεσης ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης μόνο σε περιπτώσεις παραβίασης των απόλυτων δικαιωμάτων, αλλά την επέκτεινε στα μη απόλυτα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Υπενθυμίζοντας την απόφασή του στην υπόθεση των *Πορτογάλων Δικαστών*¹⁵, το Δικαστήριο τονίζει ότι η ανεξαρτησία των δικαστών αποτελεί ουσιώδες στοιχείο του θεμελιώδους δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, το οποίο είναι κεφαλαιώδους σημασίας για την προάσπιση των κοινών αξιών των κρατών μελών που προβλέπονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ, ιδίως της αξίας του κράτους δικαίου. Το Δικαστήριο, επομένως, κρίνει ότι ο εθνικός δικαστής εκτέλεσης του ΕΕΣ πρέπει να λάβει υπόψη του εάν το κράτος έκδοσης είχε ανεξάρτητο δικαστικό σώμα¹⁶.

Επιπλέον, σύμφωνα με το Δικαστήριο, η ύπαρξη πραγματικού κινδύνου προσβολής του θεμελιώδους δικαιώματος σε ανεξάρτητο δικαστήριο και, συνεπώς, του θεμελιώδους δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, αρκεί για την άρνηση εκτέλεσης του εν λόγω ΕΕΣ. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο απορρίπτει, στο πλαίσιο του δικαιώματος αυτού, τη θέσπιση της περιοριστικής απαίτησης της ύπαρξης κατάφωρης αρνησιδικίας που πρότείνει ο Γενικός Εισαγγελέας.

Το κρίσιμο σημείο της σχολιαζόμενης απόφασης έγκειται, επομένως, στην αναγνώριση για πρώτη φορά από το Δικαστήριο ότι η ύπαρξη πραγματικού κινδύνου προσβολής του θεμελιώδους δικαιώματός του σε ανεξάρτητο δικαστήριο και, κατά συνέπεια, προσβολής της ουσίας του θεμελιώδους δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, το οποίο εγγυάται το άρθρο 47, δεύτερο εδάφιο ΧΘΔΕΕ αποκλείει, υπό ορισμένες περιστάσεις, την παράδοση ενός καταζητούμενου προσώπου σε άλλο κράτος μέλος. Το Δικαστήριο, συνδέοντας, τις θεμελιώδεις αξίες με την ουσία του θεμελιώδους δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, καθιστά σαφές ότι το σύστημα διπλής διασφάλισης δεν λειτουργεί μόνο για τη διασφάλιση του ενωσιακού δικαίου¹⁷ αλλά και των ενωσιακών αξιών.

Σε ένα δεύτερο βήμα, το Δικαστήριο καθοδηγεί τα εθνικά δικαστήρια, θέτοντας το πλαίσιο εντός του οποίου θα πρέπει να κινηθεί ο εθνικός δικαστής, για να απαντήσει στις παραβιάσεις της Πολωνίας ως προς την απαίτηση της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης και, γενικότερα, της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας.

Το παραπάνω πλαίσιο συνίσταται στην εκτίμηση από το εθνικό δικαστήριο της κατάστασης του εκζητούμενου βάσει της απόφασης *Aranyosi και Căldăraru*.

10. Σκ. 48, 63, 65.

11. Σκ. 35.

12. Βλ. C-404/15 και C-659/15 PPU, ό.π., σκ. 82 καθώς και εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

13. Ιδίως το ΕΔΔΑ *Soering κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, CE:ECHR:1989:0707JUD001403888, σκ. 113.

14. Σημ. 69 Προτάσεων Γενικού Εισαγγελέα.

15. Βλ. ΔΕΕ C-64/16, *Associação Sindical dos Juizes Portugueses*, 27.02.2018, ECLI:EU:C:2018:117.

16. Σκ. 48.

17. Βλ. ΔΕΚ C-26/62, *Van Gend en Loos/Administratie der Belastingen*, 05.02.1963, ECLI:EU:C:1963:1, σ. 13.

Πρόκειται για μια εξέταση σε δύο στάδια, για την οποία το Δικαστήριο παρέχει λεπτομερείς εξηγήσεις. Εν προκειμένω, στο πρώτο στάδιο τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να διαπιστώσουν την ύπαρξη πραγματικού κινδύνου προσβολής του δικαιώματος του εκζητούμενου σε δίκαιη δίκη στην Πολωνία λόγω πλημμελειών του πολωνικού δικαστικού συστήματος. Το δεύτερο στάδιο συνίσταται στη διαπίστωση σοβαρών και αποδεδειγμένων λόγων ότι ο εκζητούμενος θα εκτεθεί σε τέτοιου είδους κίνδυνο.

Το Δικαστήριο αφίσταται, κατ' αρχάς, από τον ιρλανδικό ισχυρισμό ότι η ύπαρξη συστημικών ή γενικευμένων πλημμελειών επαρκεί ως λόγος άρνησης εκτέλεσης ΕΕΣ, χωρίς να απαιτείται επιπλέον και το δεύτερο στάδιο εξέτασης της *Aranyosi και Căldăraru*, δηλαδή η ατομική εξέταση.

Στη συνέχεια, καθοδηγεί τα εθνικά δικαστήρια κατά την εκτίμηση της ύπαρξης συστημικών ή γενικευμένων πλημμελειών, παρέχοντας μια σειρά αντικειμενικών στοιχείων τα οποία συντείνουν στη διαπίστωσή της. Έτσι, αν και μέχρι σήμερα σε προηγούμενες υποθέσεις, όπως η *NS*¹⁸ και η *Aranyosi και Căldăraru*, το Δικαστήριο είχε παρακινήσει τα εθνικά δικαστήρια να βασισθούν, μεταξύ άλλων κειμένων, στις αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων, ιδίως εκείνων του ΕΔΔΑ, στην υπόθεση *LM* το Δικαστήριο παρακινεί, στην ουσία, τα εθνικά δικαστήρια να βασισθούν στην αιτιολογημένη πρόταση της Επιτροπής της 20ής Δεκεμβρίου 2017¹⁹, σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1 ΣΕΕ σχετικά με το κράτος δικαίου στην Πολωνία.

Το Δικαστήριο δεν αντιμετωπίζει, ασφαλώς, την παραπάνω πρόταση της Επιτροπής ως πηγή δικαίου, αλλά της αποδίδει ιδιαίτερη αποδεικτική αξία στις πληροφορίες που περιλαμβάνει, καθώς συνιστούν ιδιαιτέρως κρίσιμα στοιχεία για την αξιολόγηση αυτή²⁰, αφού, άλλωστε, βασίζεται σε αποφάσεις του ΕΔΔΑ, αλλά και σε αποφάσεις και απόψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη Δημοκρατία μέσω του Δικαίου (Επιτροπή της Βενετίας).

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο, υπενθυμίζοντας την απόφασή του στην υπόθεση των *Πορτογάλων Δικαστών*, παρέχει περαιτέρω καθοδήγηση στον εθνικό δικαστή ως προς την αξιολόγηση, διεξάγοντας πολύ λεπτομερή ανάλυση της έννοιας της ανεξαρτησίας των δικαστηρίων²¹.

Ως προς το δεύτερο στάδιο της εξέτασης, το Δικαστήριο

τονίζει ότι η συγκεκριμένη εκτίμηση του δεύτερου σταδίου επιβάλλεται ακόμη και σε περιπτώσεις όπου η δικαστική αρχή εκτέλεσης κρίνει ότι διαθέτει, ιδίως βάσει της αιτιολογημένης πρότασης της Επιτροπής, στοιχεία ικανά να αποδείξουν την ύπαρξη συστημικών πλημμελειών, υπό το πρίσμα των αξιών του άρθρου 2 ΣΕΕ, όσον αφορά τη δικαστική εξουσία του συγκεκριμένου κράτους μέλους.

Επιπλέον, στο πλαίσιο διαλόγου μεταξύ της δικαστικής αρχής εκτέλεσης και της εκδούσας το ένταλμα δικαστικής αρχής, η τελευταία δύναται, εφόσον κριθεί αναγκαίο, να προσκομίσει στη δικαστική αρχή εκτέλεσης κάθε αντικειμενικό στοιχείο σχετικά με τυχόν μεταβολές όσον αφορά τους όρους προστασίας των εγγυήσεων ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης στο κράτος μέλος που εξέδωσε το ένταλμα, στοιχείο που ενδέχεται να αποκλείει την ύπαρξη αυτού του κινδύνου για τον εκζητούμενο²².

Στο σημείο αυτό θα ήταν ίσως προτιμότερο για το Δικαστήριο να είχε συμφωνήσει με την ιρλανδική θέση και να μην είχε απαιτήσει σωρευτικά με τη διαπίστωση των συστημικών ή γενικευμένων πλημμελειών και το δεύτερο στάδιο της εξέτασης που είχε διατυπώσει στην απόφασή του στην υπόθεση *Aranyosi και Căldăraru*.

Ο λόγος είναι ότι, στην πραγματικότητα, η άρνηση εκτέλεσης ΕΕΣ που βασίζεται σε ατομική εξέταση δεν επιλύει κατ' ουσιαστικό τρόπο τα ζητήματα που αφορούν τα θεμελιώδη δικαιώματα και την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, αφού μπορεί να διασφαλίσει μόνον μερικώς τα θεμελιώδη δικαιώματα των ενδιαφερομένων. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και από την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *ML*²³, με την οποία το Δικαστήριο περιόρισε την έννοια της αξιολόγησης των συνθηκών κράτησης, όπως αυτή διατυπώθηκε στην απόφαση *Aranyosi και Căldăraru*, στις πρώτες φυλακές του κράτους μέλους έκδοσης, στις οποίες θα μεταφερθεί ο ενδιαφερόμενος αμέσως μετά την παράδοσή του. Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο παραδέχθηκε ότι ένα πρόσωπο, εις βάρος του οποίου έχει εκδοθεί ευρωπαϊκό ένταλμα συλλήψεως είναι δυνατόν, κατά γενικό κανόνα, να κρατηθεί σε οποιοδήποτε σωφρονιστικό κατάστημα που βρίσκεται στο έδαφος του κράτους αυτού. Κατά το στάδιο της εκτέλεσης, όμως, ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, δεν είναι γενικώς δυνατόν να προσδιοριστούν όλα τα σωφρονιστικά καταστήματα στα οποία πρόκειται πράγματι να κρατηθεί το πρόσωπο αυτό²⁴. Στην πραγματικότητα, ως εκ τούτου, το άτομο δεν προστατεύεται πλήρως από απάνθρωπη μεταχείριση.

18. Βλ. ΔΕΕ C-411/10 και C-493/10, *NS* κ.λπ., 21.12.2011, ECLI:EU:C:2011:865.

19. Πρόταση Απόφασης του Συμβουλίου για τη διαπίστωση της ύπαρξης σαφούς κινδύνου σοβαρής παραβίασης του κράτους δικαίου από τη Δημοκρατία της Πολωνίας, COM/2017/0835 final – 2017/0360 (NLE).

20. Σκ. 61 της σχολιαζόμενης απόφασης.

21. Σκ. 63 έως 67.

22. Σκ. 77.

23. Βλ. ΔΕΕ C-220/18 PPU, *Generalstaatsanwaltschaft (Conditions de détention en Hongrie)*, 25.07.2018, ECLI:EU:C:2018:589.

24. *Ibid*, σκ. 81

Ο ίδιος περιορισμός διαπιστώνεται και στην περίπτωση της σχολιαζόμενης απόφασης, σύμφωνα με την οποία η δικαστική αρχή εκτέλεσης θα πρέπει να εξετάσει σε ποιον βαθμό οι συστημικές ή γενικευμένες πλημμέλειες ενδέχεται να έχουν αντίκτυπο στα δικαστήρια του εν λόγω κράτους μέλους που είναι αρμόδια για τις διαδικασίες στις οποίες θα υποβληθεί το εκζητούμενο πρόσωπο²⁵.

Το Δικαστήριο θα μπορούσε να είχε ακολουθήσει δύο εναλλακτικές οδούς. Η πρώτη ήταν στην κρινόμενη περίπτωση να μην επικαλεσθεί την απόφασή του στην υπόθεση *Aranyosi και Căldăraru*, αλλά την απόφασή του στην υπόθεση των *Πορτογάλων Δικαστών*, με την οποία ουσιαστικά κατέστησε το άρθρο 19 παρ. 1 ΣΕΕ μέσο για τον έλεγχο των εθνικών μέτρων, ανεξάρτητα από το αν η κατάσταση συνδέεται ή όχι με το ενωσιακό δίκαιο και, βάσει της διάταξης αυτής, να αξιολογήσει την ανεξαρτησία του πολωνικού δικαστικού συστήματος, ακριβώς όπως είχε αξιολογήσει τον αντίκτυπο των μέτρων δημοσιονομικής λιτότητας στην Πορτογαλία σχετικά με την ανεξαρτησία των δικαστικών αρχών.

Η δεύτερη εναλλακτική οδός για το Δικαστήριο θα ήταν να ακολουθήσει την εξέταση που είχε προτείνει στην απόφασή του στην υπόθεση *N.S.*, έτσι ώστε οι συστημικές ή γενικευμένες πλημμέλειες και, ως εκ τούτου, ο αφηρημένος κίνδυνος για τον ενδιαφερόμενο να επαρκούν για την άρνηση εκτέλεσης του ΕΕΣ.

IV. Συμπερασματική παρατήρηση

Συνοψίζοντας, το Δικαστήριο στην υπόθεση *LM* καθιστά σαφή τη στάση του για αποτελεσματική προστασία του κράτους δικαίου στην Ευρώπη.

Η απόφαση είναι μεγάλης σημασίας για μια σειρά από λόγους:

Καταρχάς, πετυχαίνει την ισορροπία μεταξύ, αφενός, της υπονόμησης της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης και της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αφετέρου της αδιάκριτης εφαρμογής της. Ενώ οι Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα θα είχαν ως αποτέλεσμα να καταστήσουν πρακτικώς ανέφικτη τόσο μια γενική αναστολή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, όσο και την αναστολή κατά περίπτωση της παράδοσης των εκζητούμενων, η απόφαση του Δικαστηρίου επιτρέπει την τελευταία. Εντούτοις, θέτει συγκεκριμένα όρια τα οποία απηχούν τη θέση του Δικαστηρίου στη Γνωμοδότηση 2/13 ότι οι περιορισμοί της αμοιβαίας εμπιστοσύνης πρέπει να επιφυλάσσονται για «εξαιρετικές περιπτώσεις»²⁶.

Επιπλέον, καταδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο του Δικα-

στηρίου ως τελικό εγγυητή του κράτους δικαίου στην ΕΕ.

Η επίδραση της απόφασης θα είναι καθοριστική. Καθώς η βάση τόσο για το προδικαστικό ερώτημα της Ιρλανδίας όσο και για την απάντηση του Δικαστηρίου ήταν η αιτιολογημένη πρόταση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο στο πλαίσιο της διαδικασίας του άρθρου 7 ΣΕΕ, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έκθεση Sargentini²⁷ θα χρησιμεύσει ως παρόμοια βάση σε οποιαδήποτε προδικαστική απόφαση σχετικά με την Ουγγαρία.

Επιπλέον, η απόφαση θα έχει συνέπειες στη μεταναστευτική πολιτική της ΕΕ, αφού οι αιτούντες άσυλο είναι πολύ πιθανό να επικαλούνται την παραπάνω αιτιολογημένη πρόταση της Επιτροπής, για να αποφύγουν την απέλασή τους στην Πολωνία, σύμφωνα με το σύστημα του Δουβλίνου.

Εξίσου σημαντικό είναι ότι, λόγω της απόφασης στην υπόθεση *LM*, τα δικαστήρια των κρατών μελών μπορούν να πάψουν να εκτελούν αποφάσεις δικαστηρίων της Πολωνίας, βασιζόμενα στην αιτιολογημένη πρόταση της Επιτροπής. Οι σχετικές συνέπειες της σχολιαζόμενης απόφασης έχουν ήδη εμφανισθεί και απεικονίζονται στις εθνικές αποφάσεις άρνησης παράδοσης του εκζητούμενου βάσει ΕΕΣ. Τον περασμένο Αύγουστο, το Γερμανικό Ανώτατο Δικαστήριο (*Bundesgerichtshof*)²⁸ αρνήθηκε να αναγνωρίσει και να εκτελέσει κατά τον Κανονισμό Βρυξέλλες I απόφαση πολωνικού δικαστηρίου, με την οποία το δεύτερο κανάλι της γερμανικής δημόσιας τηλεόρασης (*ZDF, Zweites Deutsches Fernsehen*) καταδικάστηκε να ζητήσει συγγνώμη, δημοσιεύοντας απολογία στην αρχική σελίδα του ιστοτόπου του για έναν μήνα λόγω της αναφοράς του σε «πολωνικά στρατόπεδα συγκέντρωσης» αντί για «ναζιστικά – γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, επικαλούμενο ότι η εκτέλεση της πολωνικής απόφασης θα παραβίαζε τη γερμανική δημόσια τάξη, ιδίως την ελευθερία λόγου και την ελευθερία του τύπου που προβλέπονται στο Γερμανικό Σύνταγμα. Περαιτέρω, μόλις τον προηγούμενο Οκτώβριο, Δικαστήριο του Άμστερνταμ αρνήθηκε να εκτελέσει ΕΕΣ που εξέδωσε το Δικαστήριο του Ροζναή στην Πολωνία, αιτούμενο την παράδοση υπόπτου για διακίνηση ναρκωτικών²⁹. Το ίδιο μάλιστα, ενδέ-

27. Επιτροπή Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων σχετικά με πρόταση να κληθεί το Συμβούλιο να διαπιστώσει, σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, την ύπαρξη σαφούς κινδύνου σοβαρής παραβίασης από την Ουγγαρία των αξιών στις οποίες θεμελιώνεται η Ένωση, (2017/2131(INL)), Εισηγήτρια: Judith Sargentini, (Πρωτοβουλία – Άρθρα 45 και 52 του Κανονισμού), Ιούλιος 2018, PE 620.837v02-00 A8-0250/2018.

28. *Bundesgerichtshof*, Nr. 137/2018.

29. Βλ. π.χ. απόφαση της 4^{ης} Οκτωβρίου 2018 του Πρωτοδικείου του Άμστερνταμ, που αναβάλλει την εκτέλεση ΕΕΣ που εξέδωσε το Δικαστήριο του Ροζναή στην Πολωνία ζητώντας την παράδοση υπόπτου για διακίνηση ναρκωτικών, διαθέσιμο σε: <https://>

25. Σκ. 74 της σχολιαζόμενης απόφασης.

26. Βλ. ΔΕΕ *Avis 2/13, Adhésion de l'Union à la CEDH*, 18.12.2014, ECLI:EU:C:2014:2454.

χεται να συμβεί και σε σχέση με την Ουγγαρία με βάση την Έκθεση Sargentini.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, πάντως, έχει να παρακολουθηθεί κανείς την πορεία των προσφυγών λόγω παραβάσεων της Επιτροπής. Άλλωστε, αυτή αποτελεί τη διαδικασία που μπορεί να οδηγήσει στην επιβολή χρηματικών κυρώσεων³⁰.

Η ΕΕ διανύει την εποχή όπου η αμφισβήτηση των θεμελιωδών αξιών της και ιδιαίτερα εκείνης του κράτους δικαίου δοκιμάζει τα όρια της αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Το Δικαστήριο καλείται να βρει ισορροπίες, χαράσσοντας διαχωριστικές γραμμές. Καθώς τα νομικά συστήματα των κρατών μελών είναι πλήρως αλληλεξαρτώμενα, ο αποκλεισμός των δικαστηρίων ενός συγκεκριμένου κράτους μέλους από το τεκμήριο της αμοιβαίας εμπιστοσύνης διαρρηγνύει την ομοιομορφία και την ενότητα στο πλαίσιο της δικαστικής συνεργασίας. Γίνεται, όμως, πλέον σαφές ότι η αμοιβαία εμπιστοσύνη δεν είναι «τυφλή» εμπιστοσύνη. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να μετατραπεί σε αμοιβαία καχυποψία. Μεταξύ αυτών των δύο άκρων, μια νέα ισορροπία στην κατανόηση και την εφαρμογή της αρχής αυτής πρέπει να βρεθεί. Αυτός ακριβώς ήταν ο στόχος της απόφασης του Δικαστηρίου στην υπόθεση *LM*, μιας απόφασης καλής, όχι απαλλαγμένης μειονεκτημάτων, αλλά μιας απόφασης η οποία δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετική στα βασικά σημεία της, δεδομένου του κλίματος αμφισβήτησης των θεμελιωδών αξιών, στο οποίο βρίσκεται σήμερα η ΕΕ.

► Επαγγελματικό απόρρητο των εθνικών εποπτικών αρχών

Περιεχόμενο της υποχρέωσης τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου εκ μέρους των εθνικών αρχών εποπτείας του χρηματοπιστωτικού συστήματος και οριοθέτηση της έννοιας των «εμπιστευτικών πληροφοριών»

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 2004/39/EK – άρθρο 54 παρ. 1 – επαγγελματικό απόρρητο – παροχή πληροφοριών από την εθνική αρχή εποπτείας του χρηματοπιστωτικού συστήματος – σώρευση προϋποθέσεων – έννοια των «εμπιστευτικών πληροφοριών»

ΔΕΕ C-15/16, Baumeister, 19.06.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: J.L. da Cruz Vilaça, Γεν. Εισαγγελέας: Υ. Bot, ECLI:EU:C:2018:464 – Προδικαστική παραπομπή

Οι εθνικές αρχές εποπτείας του χρηματοπιστωτικού συστήματος κατά την άσκηση των εποπτικών τους καθη-

uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBA:MS:2018:7032 (τελευταία πρόσβαση 18 Νοεμβρίου 2018).

30. Άρθρο 260 παρ. 2 ΣΛΕΕ.

κόντων συλλέγουν πληροφορίες που αφορούν τις εποπτευόμενες επιχειρήσεις. Η πρόσβαση τρίτων στις πληροφορίες αυτές, στο πλαίσιο άσκησης του κατοχυρωμένου δικαιώματος πρόσβασης στα έγγραφα των διοικητικών οργάνων, δύναται να συγκρουσθεί με την υποχρέωση τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου που υπέχουν οι εν λόγω αρχές. Η σχολιαζόμενη απόφαση του ΔΕΕ αφορά προδικαστικό ερώτημα με αντικείμενο το κατά πόσον το άρθρο 54 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/39/EK περί τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου εκ μέρους των αρμόδιων εποπτικών αρχών πρέπει να τυγχάνει ευρείας ερμηνείας, περιλαμβάνοντας όλες αδιακρίτως τις πληροφορίες που αφορούν την εποπτευόμενη επιχείρηση ή εάν υπόκειται σε προϋποθέσεις, πώς αυτές εξειδικεύονται. Το ΔΕΕ οριοθέτησε την υποχρέωση τήρησης της εμπιστευτικότητας που υπέχουν οι εποπτικές αρχές, προσδιορίζοντας την έννοια των «εμπιστευτικών πληροφοριών».

Παρατηρήσεις

Μαρία Κρίκα*

1. Το πλαίσιο των επίδικων διαφορών

Ζημιωθείς επενδυτής, επικαλούμενος το δυνάμει διάταξης γερμανικού νόμου κατοχυρωθέν δικαίωμα πρόσβασης σε επίσημες πληροφορίες ομοσπονδιακών αρχών, προσέφυγε ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου της Φρανκφούρτης (Verwaltungsgericht Frankfurt am Main) κατά Απόφασης της Ομοσπονδιακής Αρχής Εποπτείας των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με την οποία απερίφθη το αίτημά του σχετικά με την πρόσβαση σε έγγραφα που αφορούσαν τη ζημιώσασα εταιρία Phoenix και είχαν συλλεχθεί ή συνταχθεί από την εν λόγω Αρχή στο πλαίσιο των εποπτικών της δραστηριοτήτων. Το Διοικητικό Πρωτοδικείο, δεχόμενο την προσφυγή, διέταξε την ως άνω Αρχή να επιτρέψει την πρόσβαση στα ζητούμενα έγγραφα, εξαιρώντας εκείνα τα οποία περιείχαν εμπορικά ή βιομηχανικά απόρρητα, ή αφορούσαν την αρχή των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών του Ηνωμένου Βασιλείου. Στο σημείο αυτό χρήζει μνείας η διάταξη γερμανικού νόμου για τον χρηματοπιστωτικό τομέα με την οποία θεσπίζεται υποχρέωση εμπιστευτικότητας των οργάνων της Ομοσπονδιακής Αρχής Εποπτείας των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών μέσω της απαγόρευσης δημοσιοποίησης στοιχείων που περιήλθαν σε γνώση τους στο πλαίσιο της εποπτικής τους δραστηριότητας και ιδίως των βιομηχανικών και εμπορικών απορρήτων. Ερμηνεύοντας τη διάταξη αυτή, το Διοικητικό Εφετείο της Έσσης (Hessischer Verwaltungsgerichtshof), επιληφθέν εφέσεως, επικύρωσε ουσιαστικά την πρωτόδικη απόφαση, κρίνοντας ότι το κατοχυρωμένο δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα μπο-

* Ασκ. Δικηγόρος

ρεί να υποχωρήσει μόνον, εφόσον τα επίμαχα έγγραφα περιέχουν βιομηχανικά ή εμπορικά απόρρητα τα οποία, σε κάθε περίπτωση, χρήζουν εξεταστικής.

Κατόπιν τούτου, η Ομοσπονδιακή Αρχή Εποπτείας των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών άσκησε αίτηση αναίρεσης κατά της εφετειακής απόφασης και η υπόθεση έφτασε στο Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο της Γερμανίας (Bundesverwaltungsgericht). Το τελευταίο αυτό Δικαστήριο επεσήμανε ότι η ως άνω διάταξη αποσκοπεί στη γενική προστασία όλων των πληροφοριών για τη διατήρηση της εμπιστευτικότητας των οποίων έχουν έννομο συμφέρον η εποπτευόμενη επιχείρηση ή τρίτος και ως εκ τούτου δεν μπορεί να υφίσταται αυστηρή προϋπόθεση ύπαρξης βιομηχανικών ή εμπορικών απορρητών για τη διασφάλιση της εμπιστευτικότητας. Επιπλέον, αναγνώρισε στη διάταξη προστατευτικό χαρακτήρα και ως προς τις πληροφορίες για τη διατήρηση της εμπιστευτικότητας των οποίων έχει έννομο συμφέρον η ομοσπονδιακή αρχή εποπτείας των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, στο πλαίσιο της άσκησης αποτελεσματικής εποπτείας. Υπό το πρίσμα των παρατηρήσεων αυτών, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η διάταξη περί υποχρέωσης εμπιστευτικότητας θα πρέπει να ερμηνευτεί υπό το φως του άρθρου 54 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/39/EK¹ σχετικά με την υποχρέωση τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου, η ερμηνεία του οποίου χρήζει εξετάσεως.

Υπό τις ως άνω παρατηρήσεις, το επιληφθέν γερμανικό Δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία και να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ για το εάν εμπίπτουν στην έννοια του επαγγελματικού απορρήτου, το οποίο προστατεύεται στο άρθρο 54 παρ. 1, όλες αδιακρίτως οι πληροφορίες σχετικά με την εποπτευόμενη επιχείρηση και εάν όχι, ποιές είναι οι προϋποθέσεις ένταξης των επίμαχων πληροφοριών στην έννοια αυτή, ποιός είναι ο κρίσιμος χρόνος χαρακτηρισμού των πληροφοριών ως εμπιστευτικών και τέλος, ποιό είναι το χρονικό διάστημα κατά το οποίο οι πληροφορίες αυτές καλύπτονται από το επαγγελματικό απόρρητο, στο πλαίσιο βέβαια της ιδιαιτερότητας των δραστηριοτήτων εποπτείας των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών.

II. Η απόφαση του ΔΕΕ

Αφετηρία της δικανικής κρίσης του ΔΕΕ αποτελεί η διαπίστωση ότι καμία διάταξη της Οδηγίας 2004/39/EK δεν καθορίζει ρητά την έννοια των εμπιστευτικών πληροφοριών, αλλά ούτε παραπέμπει στα εθνικά δίκαια για τον καθορισμό της. Υπό το πρίσμα αυτών των διαπιστώσεων, το Δικαστήριο προστρέχει στην πάγια νομολογία του σχετικά με την αρχή της ομοιόμορφης εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, απόρροια της οποίας αποτελεί η παραδοχή ότι, ελλείψει ρητής παραπομπής των διατάξεων του

ενωσιακού δικαίου στο δίκαιο των κρατών μελών για τον προσδιορισμό συγκεκριμένων εννοιών, η ερμηνεία των διατάξεων αυτών θα πρέπει να γίνεται με τρόπο αυτοτελή και ομοιόμορφο σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ, πέρα από το γράμμα της διάταξης, ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει να δίνεται τόσο στο πλαίσιο εντός του οποίου εντάσσεται όσο και στον σκοπό που επιδιώκει η επίμαχη ρύθμιση².

Με βάση τα ανωτέρω, το Δικαστήριο προχωρά σε μια οριοθέτηση της έννοιας των «εμπιστευτικών πληροφοριών» που συναντάται στο άρθρο 54 της Οδηγίας 2004/39/EK. Ειδικότερα, όσον αφορά το γράμμα της διάταξης, τονίζεται ότι η επανειλημμένη αναφορά σε «εμπιστευτικές πληροφορίες» και όχι γενικώς σε πληροφορίες οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο νομοθέτης της Ένωσης διακρίνει τις ευρισκόμενες στην κατοχή των εποπτικών αρχών πληροφορίες, σε εμπιστευτικές και μη εμπιστευτικές. Περαιτέρω, το Δικαστήριο επαναλαμβάνοντας παλαιότερη νομολογία του³, επισημαίνει ότι το άρθρο 54 της Οδηγίας 2004/39/EK αποσκοπεί στην εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας των επενδυτών που δραστηριοποιούνται εντός της Ένωσης, αλλά και στην εδραίωση της εμπιστοσύνης μεταξύ των εθνικών εποπτικών αρχών και των εποπτευόμενων επιχειρήσεων, η οποία συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της ομαλής λειτουργίας των αγορών χρηματοπιστωτικών μέσων της Ένωσης.

Ενόψει τούτων, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η απαγόρευση δημοσιοποίησης εμπιστευτικών πληροφοριών του άρθρου 54 παρ. 1 της Οδηγίας, δεν αφορά όλες αδιακρίτως τις πληροφορίες που κατέχει η εποπτική αρχή, καθώς δεν μπορούν όλες να χαρακτηριστούν εμπιστευτικές άνευ προϋποθέσεων, αλλά εκείνες μόνο τις πληροφορίες οι οποίες δεν έχουν δημόσιο χαρακτήρα και η δημοσιοποίησή τους δύναται να βλάψει τα συμφέροντα του φυσικού ή νομικού προσώπου που τις προσκόμισε, ή τρίτου, ή ακόμη την ομαλή λειτουργία του συστήματος εποπτείας των επιχειρήσεων επενδύσεων.

Ως προς τον κρίσιμο χρόνο αξιολόγησης και χαρακτηρισμού των πληροφοριών ως εμπιστευτικών ή μη, το Δικαστήριο προστρέχει σε παλαιότερη νομολογία του, τονίζοντας ότι, αν και οι αρμόδιες εποπτικές αρχές έχουν κατ' αρχήν γενική υποχρέωση τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου δυνάμει της διάταξης του άρθρου 54 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/39/EK, η πάροδος του χρόνου συνιστά παράγοντα που δύναται να επηρεάσει την κρίση τους σχετικά με τον χαρακτηρισμό των πληροφοριών ως εμπιστευτικών και, κατ' επέκταση, την απόφασή τους για την υπαγωγή των πληροφοριών αυτών στην υποχρέωση

1. ΕΕ 2004 L 145.

2. Βλ. ΔΕΕ C-279/12, *Fish Legal και Shirley*, 19.12.2013, ECLI:EU:C:2013:853, σκ. 42, ΔΕΕ C-184/14, A, 16.07.2015, ECLI:EU:C:2015:479, σκ. 31 και 32.

3. Βλ. ΔΕΕ C-140/13, *Altman*, 12.11.2014, ECLI:EU:C:2014:2362, σκ. 26, 31, 32 και 33.

τηρήσεως του επαγγελματικού απορρήτου⁴. Υπό την παραδοχή αυτή, καταλήγει ότι ο εμπιστευτικός χαρακτήρας των πληροφοριών που αφορούν την εποπτευόμενη επιχείρηση θα πρέπει να εκτιμάται από τις αρμόδιες αρχές κατά τον χρόνο εξέτασης του αιτήματος δημοσιοποίησης των εν λόγω πληροφοριών.

Τέλος, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, αν και η προστασία του επιχειρηματικού απορρήτου συνιστά γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης⁵, υφίσταται μαχητό τεκμήριο υπέρ του παρωχημένου χαρακτήρα των πληροφοριών εκείνων που χρονολογούνται από πέντε και πλέον έτη, οι οποίες θεωρείται ότι λόγω της παρέλευσης του χρόνου, έχουν απολέσει τον απόρρητο χαρακτήρα τους. Ως εκ τούτου, εναπόκειται στον διάδικο που επικαλείται τον απόρρητο χαρακτήρα των πληροφοριών να αποδείξει ότι, παρά την παλαιότητά τους, εξακολουθούν να αποτελούν ουσιώδη στοιχεία της εμπορικής θέσεως του ιδίου ή ενδιαφερομένων τρίτων. Τονίζεται, ωστόσο, ότι το ως άνω τεκμήριο δεν μπορεί να έχει ισχύ για πληροφορίες των οποίων η εμπιστευτικότητα κρίνεται επιβεβλημένη για άλλους λόγους πέραν της σημασίας τους για την εμπορική θέση των οικείων επιχειρήσεων, όπως, επί παραδείγματι, για λόγους που σχετίζονται με τη διαφύλαξη του απορρήτου των μεθόδων και στρατηγικών εποπτείας των αρμόδιων αρχών.

III. Η υποχρέωση τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου εντός του ιδιαίτερου συστήματος εποπτείας των αγορών χρηματοπιστωτικών μέσων

Η ανάγκη καθιέρωσης της αρχής του επαγγελματικού απορρήτου έγινε ιδιαίτερως επιτακτική λόγω της διεθνοποίησης των δραστηριοτήτων του χρηματοπιστωτικού τομέα⁶, ο αποτελεσματικός έλεγχος των οποίων απαιτούσε την άνευ εμποδίων ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των εποπτικών αρχών των κρατών μελών, χωρίς όμως να διακυβεύεται η προστασία της εμπιστευτικότητας των εν λόγω πληροφοριών. Εκ του λόγου αυτού, η απαίτηση τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου αποτυπώθηκε νομοθετικά ήδη από την Οδηγία 77/780/ΕΟΚ⁷ και παρέμεινε ως κανονιστική ρύθμιση σε όλα τα μεταγενέστερα νομικά κείμενα σχετικά με τη ρύθμιση της λειτουργίας των χρηματοπιστωτικών αγορών.

4. Βλ. ΔΕΕ C-162/15 P, *Evonik Degussa*, 14.03.2017, ECLI:EU:C:2017:205, σκ. 64 και ΔΕΕ C-362/08 P, *Internationaler Hilfsfonds*, 26.01.2010, ECLI:EU:C:2010:40, σκ. 56 και 57.

5. Βλ. ΔΕΚC-53/85, *AKZO Chemie/Επιτροπή*, 24.06.1986, ECLI:EU:C:1986:256, σκ. 28, ΔΕΚ C-36/92 P, *SEP/Επιτροπή*, 19.05.1994, ECLI:EU:C:1994:205, σκ. 37 και ΔΕΚ C-450/06, *Varec*, 14.02.2008, ECLI:EU:C:2008:91, σκ. 49.

6. Βλ. σκ. 63 του προοιμίου της Οδηγίας 2004/39/ΕΚ.

7. Πρώτη Οδηγία του Συμβουλίου, της 12ης Δεκεμβρίου 1977, περί του συντονισμού των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων που αφορούν την ανάληψη και την άσκηση της δραστηριότητας πιστωτικού ιδρύματος, ΕΕ 1977 L 322.

Πέραν όμως από τη διευκόλυνση της συνεργασίας μεταξύ των εποπτικών αρχών, η ύπαρξη του στοιχείου της εμπιστευτικότητας αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση και για την ομαλή λειτουργία του συστήματος εποπτείας των χρηματοπιστωτικών αγορών, κι αυτό διότι η εκπλήρωση της αποστολής με την οποία είναι επιφορτισμένες οι αρμόδιες αρχές, ήτοι ο αποτελεσματικός έλεγχος των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα αυτόν, απαιτεί την απρόσκοπτη πρόσβαση των εποπτικών αρχών στις πληροφορίες που αφορούν τις ελεγχόμενες επιχειρήσεις. Η πρόσβαση δε αυτή μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της συνεχούς συνεργασίας μεταξύ των εποπτευόμενων φορέων και των αρμόδιων αρχών. Ως εκ τούτου, η σχέση μεταξύ εποπτεύοντος και εποπτευόμενου θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από αμοιβαία εμπιστοσύνη ως προς τη διασφάλιση του εμπιστευτικού χαρακτήρα των διαβιβαζόμενων πληροφοριών⁸. Τυχόν διάρρηξη της εμπιστοσύνης αυτής θα μπορούσε να υπονομεύσει την αξιοπιστία των εποπτικών αρχών και να οδηγήσει στην αποδυνάμωση του συστήματος εποπτείας και στη διακινδύνευση της σταθερότητας των χρηματοπιστωτικών αγορών.

Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει το σύστημα εποπτείας των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων και οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν από μια πιθανή δημοσιοποίηση ευαίσθητων πληροφοριών σχετικών με τις εποπτευόμενες επιχειρήσεις δικαιολογούν την απόκλιση από το θεμελιώδες δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα⁹, το οποίο τυγχάνει ευρείας εφαρμογής σε άλλους τομείς του δικαίου της Ένωσης, όπως για παράδειγμα στο πλαίσιο του δικαίου του ανταγωνισμού σύμφωνα με τον Κανονισμό 1049/2001¹⁰.

IV. Κριτική αποτίμηση

Η σχολιαζόμενη απόφαση αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς το ΔΕΕ καλείται να αποφανθεί για πρώτη φορά επί του χαρακτηρισμού μιας πληροφορίας ως «εμπιστευτικής» και επί του περιεχομένου του «επαγγελματικού απορρήτου»¹¹, στην τήρηση του οποίου υποχρεούνται οι

8. Βλ. ΔΕΕ C-140/13, *Altman*, 12.11.2014, ECLI:EU:C:2014:2362, σκ. 31 και ΔΕΚ C-110/84, *Hillenius*, 11.12.1985, ECLI:EU:C:1985:495, σκ. 27.

9. Σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα βλ. Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, Διαφάνεια και ανοιχτές διαδικασίες ως θεμελιώδεις αρχές της δράσης των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕΕυρΔ, 2014, σ. 91 επ.

10. ΕΕ 2001 L 145.

11. Σχετικά με τις πληροφορίες που καλύπτονται από το «επαγγελματικό απόρρητο» στο πλαίσιο της Οδηγίας 2004/39/ΕΚ, ενδιαφέρουσα είναι η σκέψη που διατύπωσε ο Γενικός Εισαγγελέας Niilo Jääskinen στις Προτάσεις του επί της υπόθεσης *Altman κ.λπ.*, ο οποίος προχώρησε σε μια διάκριση των ειδών εμπιστευτικότητας που καλύπτουν τις εν λόγω πληροφορίες, αναγνωρίζοντας τρία είδη απορρήτου: το «τραπεζικό», το

αρμόδιες εποπτικές αρχές κατά το άρθρο 54 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/39/EK. Το ΔΕΕ, επαναλαμβάνοντας σε πολλά σημεία το σκεπτικό που ακολούθησε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Altman*, αναγνωρίζει τον προστατευτικό χαρακτήρα της αρχής απαγορεύσεως δημοσιοποίησης των εμπιστευτικών πληροφοριών από τις εποπτικές αρχές που εισάγει το άρθρο 54 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/39/EK, όχι μόνο για τα συμφέροντα των εμπλεκόμενων επιχειρήσεων αλλά και για το γενικό συμφέρον ομαλής λειτουργίας των αγορών χρηματοπιστωτικών μέσων της Ένωσης. Ωστόσο, περιορίζει το εύρος των πληροφοριών που εμπόδισαν στην απαγόρευση αυτή, παρέχοντας ουσιαστικά στις εθνικές εποπτικές αρχές το περιθώριο εκτίμησής του, αν συντρέχουν σωρευτικά οι συγκεκριμένες προϋποθέσεις που θέτει, ήτοι η έλλειψη δημόσιου χαρακτήρα και η πιθανολόγηση βλαπτικών συνεπειών της δημοσιοποίησης για τα συμφέροντα του φυσικού ή νομικού προσώπου που τις προσκόμισε, ή τρίτου, ή ακόμη της ομαλής λειτουργίας της αγοράς. Υπ' αυτήν την παραδοχή, φαίνεται να αποστασιοποιείται από την αντίληψη περί γενικής υποχρέωσης τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου ως προς όλες τις πληροφορίες που κατέχει η εποπτική αρχή¹².

Επ' αυτού αξίζει να αναφερθεί η σκέψη που διατύπωσε ο Γενικός Εισαγγελέας με τις προτάσεις του, σύμφωνα με την οποία η εξατομικευμένη εκτίμηση της κάθε αίτησης περί προσβάσεως στις εν λόγω πληροφορίες συνεπάγεται ότι οι αρμόδιες αρχές θα πρέπει να προβαίνουν σε στάθμιση των διακυβευόμενων κάθε φορά συμφερόντων, προκειμένου να καταλήξουν στην υπαγωγή ή μη μιας πληροφορίας στην έννοια της «εμπιστευτικής πληροφορίας» και, κατ' επέκταση, στην ενεργοποίηση ή μη της υποχρέωσης τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου. Η πρακτική δε αυτή δύναται να δημιουργήσει κίνδυνο περιπτώσιολογίας και, κατ' επέκταση, αποδυνάμωση του εναρμονισμένου συστήματος εποπτείας¹³, η εγκαθίδρυση του οποίου επιχειρείται από τον νομοθέτη της Ένωσης με την Οδηγία αυτή¹⁴.

«επιχειρηματικό» και το «εποπτικό» απόρρητο. Βλ. Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα, επί της υπόθεσης C-140/13, 04.09.2014, ECLI:EU:C:2014:2168, σκ. 35-38.

12. Να σημειωθεί ότι ο Γενικός Εισαγγελέας διατύπωσε διαφορετική άποψη σύμφωνα με την οποία στην έννοια των «εμπιστευτικών πληροφοριών» εμπόδισαν όλες αδιακρίτως οι πληροφορίες που λαμβάνει ή συντάσσει η αρμόδια εποπτική αρχή, ενώ οι μόνες επιτρεπτές εξαιρέσεις είναι αυτές που προβλέπονται εξαντλητικώς στην Οδηγία 2004/39/EK.

13. Βλ. Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Yves Bot επί της υπόθεσης C-15/16, *Altman κ.λπ.*, 12.12.2017, ECLI:EU:C:2017:958, σκ. 59 και 61.

14. Βλ. σκ. 60 του προοιμίου της Οδηγίας 2004/39/EK.

► Διάκριση λόγω φύλου υπό την ειδική έκφραση της διάκρισης λόγω αλλαγής φύλου

Άρνηση χορήγησης κρατικής σύνταξης γήρατος σε πρόσωπο το οποίο έχει αλλάξει φύλο από την ηλικία συνταξιοδότησης των προσώπων του επίκτητου φύλου

Οδηγία 79/7/EOK – ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών – διεμφυλικά άτομα – πρόσβαση σε εθνικό συνταξιοδοτικό σύστημα – προϋπόθεση που σχετίζεται με την οικογενειακή κατάσταση – άμεση διάκριση λόγω αλλαγής φύλου – προϋποθέσεις αναγνώρισης αλλαγής φύλου

ΔΕΕ C-451/16, MB και pension de retraite, 26.06.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: T. von Damwity, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2018:492 – Προδικαστική παραπομπή

Η Μ.Β., γεννηθείσα ως άνδρας και έγγαμος με γυναίκα, επέλεξε να ζει ως γυναίκα και, τελικά, υποβλήθηκε σε εγχείρηση αλλαγής φύλου. Με τη συμπλήρωση της απαιτούμενης για τις γυναίκες ηλικίας συνταξιοδότησης, υπέβαλε αίτηση λήψης κρατικής σύνταξης γήρατος, η οποία απορρίφθηκε λόγω μη συμπλήρωσης της νόμιμης ηλικίας συνταξιοδότησης που προβλεπόταν για τους άνδρες, ενόψει της μη ολοκλήρωσης της νομικής αναγνώρισής της ως γυναίκας, η οποία θα συντελούνταν με την έκδοση οριστικού πιστοποιητικού αλλαγής φύλου. Και τούτο, καθώς η εθνική διάταξη που ρύθμιζε το δικαίωμα λήψης σύνταξης γήρατος απαιτούσε η επίλυση όλων των σχετικών ζητημάτων, άρα και εκείνου της ηλικίας συνταξιοδότησης, να γίνεται ωςάν το φύλο του ατόμου να ήταν ανέκαθεν το επίκτητο μόνον αν είχε εκδοθεί το προαναφερθέν οριστικό πιστοποιητικό. Προϋπόθεση, πάντως, για την έκδοση του τελευταίου, είναι η μη ύπαρξη γάμου του αιτούντος με άτομο του ίδιου, με το επίκτητο, φύλου. Η Μ.Β., η οποία, όπως προαναφέρθηκε, ήταν έγγαμος με γυναίκα και αμφότερες δεν επιθυμούσαν τη λύση του γάμου τους για θρησκευτικούς λόγους, άσκησε προσφυγή κατά της απορριπτικής απόφασης, η οποία απορρίφθηκε σε πρώτο και δεύτερο βαθμό. Εν συνεχεία, ισχυριζόμενη ότι η εθνική διάταξη για την απονομή σύνταξης γήρατος αντίκειται στο άρθρο 4 παρ. 2 της Οδηγίας 79/7/EOK, άσκησε αναίρεση ενώπιον του Supreme Court of the United Kingdom. Το τελευταίο υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ περί του αν αντίκειται στην παραπάνω Οδηγία η εθνική ρύθμιση που εξαρτά την πλήρη αναγνώριση της αλλαγής φύλου – και κατ' ακολουθία τη θεμελίωση δικαιώματος κρατικής σύνταξης με βάση το επίκτητο φύλο – υπό την προϋπόθεση το άτομο να μην είναι έγγαμο με άτομο ίδιου φύλου.

Το ΔΕΕ, στην απάντησή του, επανέλαβε την πάγια θέση του περί εφαρμογής της Οδηγίας 79/7/EOK επί διακρίσεων που οφείλονται όχι μόνο στο φύλο καθεαυτό αλλά και

στην αλλαγή φύλου. Επιπλέον, το Δικαστήριο συνέκρινε, ως προς τις προϋποθέσεις λήψης σύνταξης γήρατος, τα έγγαμα άτομα που προέβησαν σε αλλαγή φύλου με τα έγγαμα άτομα που εκ γενετής έφεραν το επίκτητο φύλο των πρώτων. Με αυτό το δεδομένο, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι εισάγει ανεπίτρεπτη διάκριση λόγω φύλου, και, κατ' επέκταση, αντίκειται στην ως άνω Οδηγία, εθνική ρύθμιση που εξαρτά τη λήψη σύνταξης γήρατος από την οικογενειακή κατάσταση του ατόμου που προέβη σε εγχείρηση αλλαγής φύλου, ακόμη και αν δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις για τη νομική αναγνώριση του επίκτητου φύλου.

Παρατηρήσεις

Ευστρατία Κώστογλου*

1. Προλεγόμενα

Η αρχή της ίσης μεταχείρισης αποτελεί γενική και θεμελιώδη αρχή του ενωσιακού δικαίου, της οποίας η εξειδίκευση επιτυγχάνεται συχνά μέσω Οδηγιών που αξιολογούν ως απαγορευμένους συγκεκριμένους λόγους διάκρισης, όπως λ.χ. η κρίσιμη για την υπόθεση Οδηγία 79/7/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1978 περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης¹. Στον ευρωπαϊκό νομικό χώρο γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι η παραδοσιακή αντίληψη της διάκρισης λόγω φύλου, που βασίζεται στο δυαδικό σύστημα φύλου², δεν ανταποκρίνεται στην επιστημονική πραγματικότητα³. Κατά το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴, η απαγόρευση διακρίσεων λόγω φύλου δεν μπορεί να περιορίζεται στη διακριτική μεταχείριση που κάποιος υφίσταται, επειδή ανήκει στο ένα ή το άλλο φύλο, αλλά πρέπει να νοηθεί με ευρύτητα, ώστε να καλύπτει και διακρίσεις οφειλόμενες στο γεγονός ότι κάποιος άτομο σκοπεύει να υποβληθεί ή υποβλήθηκε σε ιατροφαρμακευτική αγωγή ή χειρουργικές επεμβάσεις, προκειμένου να μεταβάλει το φύλο της γεννήσεώς του⁵, καθώς τέτοιες διακρίσεις οφεί-

λονται «κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στο φύλο του ενδιαφερομένου»⁶.

Το Δικαστήριο καλείται πλέον για τέταρτη φορά να ασχοληθεί με το ζήτημα της προστασίας από διακρίσεις σε βάρος τρανσεξουαλικών ατόμων, δηλαδή ατόμων που νιώθουν δυσφορία φύλου, καθώς το χρωμοσωμικό φύλο δεν αντιστοιχεί στην έμφυλη ταυτότητά τους και αποφασίζουν να προβούν σε εγχείρηση αλλαγής φύλου. Η πρώτη σχετική απόφασή του ανάγεται στο 1996, οπότε και αποφάνθηκε ότι η καταγγελία σύμβασης εργασίας ενός τρανσεξουαλικού εργαζομένου (άρρενος), για τον λόγο ότι επρόκειτο να υποβληθεί σε εγχείρηση αλλαγής φύλου, παραβιάζει την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών αναφορικά με τους όρους απασχόλησης⁷. Αργότερα, έκρινε ότι η άρνηση χορήγησης σύνταξης χηρείας σε τρανσεξουαλικό άτομο, που από γυναίκα έγινε άνδρας και συμβιώνει με άτομο του ίδιου φύλου με το χρωμοσωμικό, παραβιάζει την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών ως προς τις αμοιβές (πρώην 141 ΕΚ). Τούτο, διότι είναι καταρχήν ασύμβατη με το ενωσιακό δίκαιο νομοθεσία, η οποία εμποδίζει ένα τρανσεξουαλικό άτομο, λόγω μη αναγνώρισης της αλλαγής φύλου, να ικανοποιήσει μια προϋπόθεση αναγκαία για να απολαύσει δικαίωμα προστατευόμενο από το ενωσιακό δίκαιο⁸, και εν προκειμένω την προϋπόθεση της προηγούμενης σύναψης γάμου που θεμελιώνει, μετέπειτα, δικαίωμα σύνταξης χηρείας⁹. Τέλος, σε παρεμφερή περίπτωση με εκείνη της σχολιαζόμενης απόφασης, που αφορούσε στο δικαίωμα πρόσβασης σε εθνικό συνταξιοδοτικό σύστημα,

ΔΕΕ C-423/04, *Richards*, 27.04.2006, ECLI:EU:C:2006:256.

6. Βλ. ΔΕΕ C-13/94, ό.π., σκ. 21.

7. *Ibid*, σκ. 16 επ.

8. Έτσι και Ε. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Παρατηρήσεις στην απόφαση ΔΕΕ C-423/04, *Richards*, ΕΔΔΔΔ, 2006, σ. 915. Πράγματι, εάν διέφευγαν τον έλεγχο τέτοιες προϋποθέσεις, θα καταλήγαμε στο άτομο να καθορίζουν αυτές το πεδίο εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου.

9. Βλ. απόφαση ΔΕΕ C-117/01, ό.π., σκ. 30 επ. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι οι ρυθμίσεις του νέου ασφαλιστικού Ν. 4387/2016 σχετικά με τις συντάξεις λόγω θανάτου, ή, κατά άλλο χαρακτηρισμό, συντάξεις επιζώντων (*survivors' benefits*), τελούν σε συμφωνία με την αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω φύλου, καθώς ο νόμος αναφέρεται σε «επιζώντα» σύζυγο χωρίς περαιτέρω διάκριση. Βέβαια, έχει γίνει δεκτό από τον Άρειο Πάγο ότι το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο δεν καταλείπει ευχέρεια τελέσεως νόμιμου γάμου μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών. Έτσι ΑΠ 1428/2017, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ. Η σχετική ρύθμιση θα αποτελούσε, συνεπώς, γράμμα κενό για τα ομόφυλα ζευγάρια, όπως συνέβαινε στην υπόθεση *K.B.*, αν δεν υπήρχε, αφενός, η δυνατότητα σύναψης συμφωνου συμβίωσης μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου (Ν. 4356/2015), αφετέρου, η νομοθετημένη πλήρης εξομοίωση των αντισυμβαλλομένων στο σύμφωνο συμβίωσης με τους έγγαμους ως προς την κοινωνικοασφαλιστική νομοθεσία (βλ. άρθρο 12 Ν. 4387/2016). Πρβλ. Και ΔΕΕ C-267/06, *Maruko*, 10.05.2011, ECLI:EU:C:2008:179-C-147/08, *Römer*, 10.05.2011, ECLI:EU:C:2011:286.

* ΜΔΕ, Δικηγόρος

1. Εφεξής: Οδηγία.

2. Ένα τέτοιο σύστημα ταξινόμησης φύλων εκκινεί από την παραδοχή ότι υπάρχουν δύο φύλα (άρρεν και θήλυ) και, συνεπώς, όλοι οι άνθρωποι ταξινομούνται στις δύο αυτές κατηγορίες, οι οποίες είναι αμοιβαία αποκλειόμενες. Βλ. S.L. GÖSSL, *Abstammung und Geschlecht*, ZPR, 2018, σ. 174.

3. Βλ. και προτάσεις Γεν. Εισαγγελέως Μ. Bobek στην σχολιαζόμενη απόφαση, ECLI:EU:C:2017:937, υποσημ. 12.

4. Εφεξής: Δικαστήριο ή ΔΕΕ.

5. Βλ. ΔΕΕ C-13/94, *P/S και Cornwall County Council*, 30.04.1996, ECLI:EU:C:1996:170-ΔΕΕ C-117/01, *K.B.*, 07.01.2004, ECLI:EU:C:2004:7-

το Δικαστήριο έκρινε ότι η άρνηση χορήγησης σύνταξης γήρατος σε τρανσεξουαλικό άτομο, που έχει συμπληρώσει την ηλικία συνταξιοδότησης του επίκτητου φύλου, αλλά όχι του χρωμοσωμικού, παραβιάζει την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην κοινωνική ασφάλιση¹⁰. Στην περίπτωση αυτή, όπως και στην αμέσως προηγούμενη υπόθεση, η διακριτική μεταχείριση απέρρεε από την έλλειψη νομοθετικής πρόβλεψης της αλλαγής φύλου, με αποτέλεσμα άτομο, το οποίο από άνδρας είχε γίνει γυναίκα, να μην μπορεί να συνταξιοδοτηθεί υπό τις ευνοϊκότερες προϋποθέσεις που υφίσταντο για τις γυναίκες, καθώς νομικά εκλαμβάνονταν ακόμη ως άνδρας. Η σχολιαζόμενη υπόθεση, ενώ κατά τα λοιπά ταυτίζεται με αυτήν, διαφέρει ως προς το γεγονός ότι στην προκείμενη περίπτωση υφίσταται νομοθετημένη διαδικασία αναγνώρισης της αλλαγής φύλου. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή, πέραν των σωματικών, κοινωνικών και ψυχολογικών προϋποθέσεων που όριζε ότι έπρεπε να πληροί το άτομο για να επιτύχει τη νομική αναγνώριση της αλλαγής, έθετε επιπλέον την προϋπόθεση να έχει προβεί προηγουμένως σε λύση του γάμου του¹¹. Εξαρτούσε, δηλαδή, την πρόσβαση της προσφεύγουσας στο συνταξιοδοτικό σύστημα από την τελευταία προϋπόθεση, υπό την έννοια ότι, αν δεν έλυσε τον γάμο της, δεν μπορούσε να συνταξιοδοτηθεί με βάση την ηλικία που οριζόταν για το επίκτητο φύλο, αλλά θα έπρεπε να αναμείνει τη συμπλήρωση της ηλικίας συνταξιοδότησης του χρωμοσωμικού φύλου.

II. Το κρίσιμο νομικό ζήτημα

Στη σχολιαζόμενη απόφαση, το Δικαστήριο ευθύς εξαρχής τόνισε ότι το κρίσιμο νομικό ζήτημα ήταν εάν είναι συμβατή με την Οδηγία η εξάρτηση της πρόσβασης σε ένα κρατικό συνταξιοδοτικό σύστημα από μία προϋπόθεση σχετιζόμενη με την οικογενειακή κατάσταση του ατόμου, και συγκεκριμένα εκείνη της προηγούμενης ακύρωσης συναφθέντος γάμου. Αποσαφήνισε, δηλαδή, ότι αυτό δεν αφορούσε στη δυνατότητα ή μη των κρατών μελών να εξαρτούν τη νομική αναγνώριση της αλλαγής φύλου από προϋποθέσεις σχετικές με την οικογενειακή κατάσταση του ατόμου· τούτο δεν θα ήταν, άλλωστε, δυνατόν, αφού η ρύθμιση ζητημάτων οικογενειακής κατάστασης ή αλλαγής φύλου ανήκει στην κυριαρχική αρμοδιότητα αυτών. Υπενθύμισε, πάντως, ότι η αποκλειστική αρμοδιότητα των τελευταίων για τα παραπάνω ζητήματα δεν συνεπάγεται απεμπλοκή τους από την υποχρέωση τήρησης του Δικαίου της Ένωσης¹². Εξάλλου, η υποχρέωση αυτή ουδόλως θίγει την κυριαρχική αρμοδιότητα των κρατών μελών, καθώς δεν οδηγεί σε θέσπιση προϋποθέσεων εκ

του μη όντος, αλλά, μάλλον, εξετάζει τη συμβατότητα των προϋποθέσεων που ήδη έχουν τεθεί σχετικά από τα κράτη μέλη με το ενωσιακό δίκαιο.

III. Ο λόγος διάκρισης

Σύμφωνα με το άρθρο 4 της Οδηγίας, απαγορεύεται κάθε άμεση ή έμμεση διάκριση που βασίζεται στο φύλο, σε συσχετισμό ιδίως με την οικογενειακή κατάσταση, ιδιαίτερα όσον αφορά, μεταξύ άλλων, τους όρους πρόσβασης σε συστήματα που παρέχουν προστασία κατά των κινδύνων του γήρατος. Επισημάνθηκε παραπάνω ότι, κατά πάγια νομολογία του ΔΕΕ, οι διακρίσεις λόγω αλλαγής φύλου εμπίπτουν στην προβλεπόμενη από το δίκαιο της Ένωσης απαγόρευση διακρίσεων λόγω φύλου¹³. Το Δικαστήριο επέμεινε στη νομολογία αυτή, τονίζοντας παράλληλα ότι πρόσωπα, τα οποία έχουν ζηήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα ως πρόσωπα φύλου άλλου από εκείνο που είχαν κατά τη γέννησή τους και τα οποία υποβλήθηκαν σε χειρουργική αλλαγή φύλου, πρέπει να θεωρούνται ως πρόσωπα που άλλαξαν φύλο κατά την έννοια της Οδηγίας¹⁴, ανεξάρτητα από το αν έχει ταυτόχρονα ολοκληρωθεί η νομική διαδικασία φυλομετάβασης.

IV. Το μέτρο σύγκρισης

Το Δικαστήριο, αξιοποιώντας τον ορισμό της άμεσης διάκρισης που περιέχεται στην Οδηγία 2006/54/ΕΚ, αποφάνθηκε ότι και για την εφαρμογή της Οδηγίας 79/7/ΕΟΚ άμεση διάκριση λόγω φύλου πρέπει να νοηθεί ότι υπάρχει, όταν ένα πρόσωπο υφίσταται, για σχετιζόμενους με το φύλο λόγους, μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν που υφίσταται ή θα υφίστατο ένα πρόσωπο σε ανάλογη κατάσταση. Όταν, όμως, πρόκειται για διακρίσεις λόγω αλλαγής φύλου, το ζήτημα της επιλογής των προσώπων με τα οποία πρέπει να γίνει η σύγκριση των τρανσεξουαλικών ατόμων χαρακτηρίζεται από ορισμένη δυσχέρεια, ενόψει της απαίτησης να τελούν τα υπό σύγκριση πρόσωπα σε ανάλογη κατάσταση¹⁵. Τούτο, όμως, δεν μπορεί, σε καμία περίπτωση, να οδηγήσει στην εξαίρεση των τρανσεξουαλικών ατόμων από την προστασία κατά των διακρίσεων λόγω της θεώρησής τους ως μη συγκρίσιμων με κάποια άλλη ομάδα¹⁶, καθώς η αναγνώριση της αλλαγής φύλου αφεαυτής ως λόγου διάκρισης συνεπάγεται μια αναγκαία ευελιξία όσον αφορά τη συγκρισιμότητα¹⁷.

10. Βλ. ΔΕΕ C-423/04, *Richards*, 27.04.2006, ECLI:EU:C:2006:256.

11. Αντίστοιχα, και ο Ν. 4491/2017, στο άρθρο 3, θέτει ως προϋπόθεση της αλλαγής φύλου το άτομο να μην είναι έγγαμο.

12. Βλ. σκ. 29-32 της σχολιαζόμενης απόφασης. Βλ. και ΔΕΕ C-117/01, ό.π., σκ. 21 επ.· ΔΕΕ C-423/04, ό.π.

13. Βλ. ΔΕΕ C-13/94, ό.π.· ΔΕΕ C-117/01, ό.π.· ΔΕΕ C-423/04, ό.π.

14. Βλ. σκ. 35 της σχολιαζόμενης απόφασης.

15. Βλ. C. TOBLER / S. AGIUS, *Trans and intersex people – Discrimination on the grounds of sex, gender identity and gender expression*, P.O. of the European Union, Luxembourg, 2012, σ. 38.

16. Βλ. J. MULDER, *EU Non-discrimination Law in the Courts: Approaches to Sex and Sexualities Discrimination in EU Law*, Hart Publishing, Oxford, 2017, σ. 48 επ.

17. Βλ. σκ. 35 επ. των προτάσεων του Γεν. Εισαγγελέα, ο οποίος

Αξίζει να σημειωθεί ότι, στις περιπτώσεις αυτές, το Δικαστήριο φαίνεται ότι συνειδητά εστίασε στις διακρίσεις ως πραγματικό φαινόμενο και όχι στην αυστηρή εφαρμογή μιας μαθηματικά συμμετρικής σύγκρισης¹⁸. Αναγνωρίζοντας τις ιδιομορφίες των περιπτώσεων αυτών, το Δικαστήριο επιλέγει *in concreto* με ποια πρόσωπα πρέπει να γίνει η σύγκριση των τρανσεξουαλικών ατόμων, αναλόγως του ειδικότερου νομικού πλαισίου και της φύσης των αξιώσεων που τα τελευταία εγείρουν. Κατά συνέπεια, η σύγκριση μπορεί να γίνεται είτε με ένα φυλοαμετάβατο άτομο του εκ γενετής φύλου του τρανσεξουαλικού ατόμου¹⁹ είτε με ένα φυλοαμετάβατο άτομο του επίκτητου φύλου, ιδίως όταν πρόκειται για πρόσβαση σε παροχές που αφορούν στο επίκτητο φύλο²⁰. Κατόπιν σύγκρισης, λοιπόν, της προσφεύγουσας, που από άνδρα έγινε γυναίκα, με τις φυλοαμετάβατες γυναίκες διαπιστώθηκε ότι υφίσταται άμεση διάκριση σε βάρος της, καθώς, ενώ εκείνη έπρεπε προηγουμένως να λύσει τον γάμο της με άλλη γυναίκα προκειμένου να λάβει σύνταξη γήρατος από τη νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησεως των γυναικών,

επισημαίνει ότι η αλλαγή φύλου εμπεριέχει ορισμένη δυναμική η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση την στατική σύγκριση ανδρών και γυναικών.

18. Βλ. C. TOBLER /S. AGIUS, *ό.π.*, σ. 41.

19. Αυτή ήταν η περίπτωση της απόφασης ΔΕΕ C-13/94, *ό.π.*, σκ. 21. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε η διακριτική μεταχείριση του απολυθέντος τρανσεξουαλικού ατόμου κατόπιν σύγκρισεώς του με τα πρόσωπα του φύλου στο οποίο ανήκε πριν προβεί στην αλλαγή. Εξάλλου, ευλόγως ανακύπτει το ερώτημα αν μπορεί να υπάρχει καλύτερη απόδειξη της ύπαρξης διάκρισης λόγω φύλου, από το γεγονός ότι ο εργοδότης απολύει ένα τρανσεξουαλικό άτομο που από άντρας έγινε γυναίκα, επειδή ακριβώς μετέβαλε το φύλο του, αν ληφθεί ιδίως υπόψη ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο το οποίο θα εξακολουθήσει να παράγει την ίδια εργασία. Βλ. σχετικά Z. KRAMER, *The new sex discrimination*, *Duke Journal Law*, 2014, σ. 913 επ' αφορμή της υπόθεσης *Ulane v. Eastern Airlines Inc.*, όπου η αεροπορική εταιρία απέλυσε έναν πιλότο που μετέβαλε το φύλο του και από άντρας έγινε γυναίκα. Βλ. επί του τελευταίου αναλυτ. D.M. NEFF, *Denial of Title VII Protection of Transsexuals: Ulane v. Eastern Airlines Inc.*, *De Paul Law Review* 1985, σ. 553, διαθέσιμο σε: <https://via.library.depaul.edu/law-review/vol34/iss2/7>.

20. Βλ. ΔΕΕ C-117/01, *ό.π.* Το Δικαστήριο συνέκρινε τον τρανσεξουαλικό σύντροφο ορισμένου μετεγχειρητικού φύλου με άτομο που έφεραν το συγκεκριμένο φύλο από γεννήσεώς τους. Σχετικά, παρατηρείται ότι, στην περίπτωση εκείνη, ο ορθός όρος σύγκρισης για το τρανσεξουαλικό άτομο που είχε γίνει από γυναίκα άνδρας, και συμβίωνε με γυναίκα είναι όχι ένας φυλοαμετάβατος άνδρας, αλλά ένα τρανσεξουαλικό άτομο που είχε γίνει από άνδρας γυναίκα και συμβίωνε με άνδρα. Βλ. Α. ΤΣΑΔΗΡΑ, *Παρατηρήσεις υπό την ΔΕΕ C-423/04*, *Richards*, 27.04.2006, ΕΕΕυρΔ, 2006, σ. 293. Ωστόσο, η θέση αυτή αγνοεί ότι λόγω διάκρισης σε βάρος των τρανσεξουαλικών ατόμων αποτελεί το γεγονός της αλλαγής φύλου καθεαυτό, ανεξαρτήτως του φύλου αφετηρίας και προορισμού. Πρβλ. Και C. TOBLER / S. AGIUS, *ό.π.*, σ. 40 επ. Βλ. επίσης ΔΕΕ C-423/04, *ό.π.*

γυναίκες που διατήρησαν το φύλο της γεννήσεώς τους συνταξιοδοτούνταν στην ηλικία αυτή, ανεξαρτήτως της οικογενειακής τους κατάστασης.

Πάντως, η συγκρισιμότητα των δύο καταστάσεων αμφισβητήθηκε. Το Ηνωμένο Βασίλειο – καθ' ου η προσφυγή – υποστήριξε την αδυναμία σύγκρισης, για τον λόγο ότι το πρόσωπο που άλλαξε φύλο μετά τον γάμο βρίσκεται έγγαμο με πρόσωπο του ίδιου φύλου, κάτι που δεν συμβαίνει με το πρόσωπο που διατήρησε το φύλο της γεννήσεώς του και τυγχάνει έγγαμο με άτομο του αντίθετου φύλου. Εξάλλου, υποστήριξε ότι η προϋπόθεση της αγαμίας για την οριστική αναγνώριση της αλλαγής φύλου κατέτεινε ακριβώς στην αποτροπή ενός τέτοιου ενδεχομένου, καθώς, κατά τον κρίσιμο χρόνο της αίτησης για απονομή σύνταξης, η βρετανική έννομη τάξη δεν επέτρεπε τον γάμο μεταξύ ομοφύλων. Το Δικαστήριο, απαντώντας στους ισχυρισμούς, επεσήμανε ότι ο έλεγχος της συγκρισιμότητας δεν θα πρέπει να γίνεται γενικά και αφηρημένα, αλλά ειδικά και συγκεκριμένα, λαμβάνοντας ιδίως υπόψη τον σκοπό και τις προϋποθέσεις χορήγησης της εκάστοτε παροχής. Η πρόσβαση σε συνταξιοδοτικό σύστημα εξαρτάται από τη συμπλήρωση ορισμένης νόμιμης ηλικίας, η οποία πάντως μπορεί είναι διαφορετική για κάθε φύλο, και από τις καταβαλλόμενες εισφορές του ασφαλισμένου, με βάση τα οποία θα κριθεί η συγκρισιμότητα των δύο καταστάσεων. Αντίθετα, η οικογενειακή κατάσταση του ατόμου, δοθέντος ότι δεν αποτελεί κρίσιμο στοιχείο για την πρόσβαση στο δικαίωμα συνταξιοδότησης, δεν δύναται να αναχθεί σε κριτήριο συγκρισιμότητας.

Υ. Εξαιρέσεις από την απαγόρευση διακρίσεων

Η απαγόρευση γάμου μεταξύ ομοφύλων προσώπων προτάθηκε για να δικαιολογηθεί η δυσμενής διάκριση που υπέστη η προσφεύγουσα, εξαιτίας της προϋπόθεσης προηγούμενης λύσης του γάμου που είχε συνάψει στο παρελθόν με άτομο φύλου ίδιου με το επίκτητο. Κατά το Δικαστήριο, καθώς εξαίρεση από την απαγόρευση άμεσης διάκρισης λόγω φύλου χωρεί μόνο στις περιοριστικά απαριθμούμενες στην Οδηγία περιπτώσεις και, εν προκειμένω, ο προβαλλόμενος λόγος δεν περιλαμβάνεται σε αυτές, δεν είναι δικαιολογημένη η δυσμενής μεταχείριση. Τέλος, το Δικαστήριο επανέλαβε ότι η ευχέρεια θέσπισης διαφορετικής ηλικίας συνταξιοδότησης ανδρών και γυναικών δεν μπορεί να δικαιολογήσει τη διαφορετική μεταχείριση μεταξύ τρανσεξουαλικών και φυλοαμετάβατων ατόμων²¹.

VI. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Στη σχολιαζόμενη απόφαση ενισχύεται έτι περαιτέρω η θέση ότι τα τρανσεξουαλικά άτομα απολαύουν της προστασίας κατά των διακρίσεων λόγω φύλου υπό την ειδι-

21. Βλ. σκ. 51 της σχολιαζόμενης απόφασης. Βλ. ακόμη ΔΕΕ C-423/04, *ό.π.*

κή έκφραση της αλλαγής φύλου. Παράλληλα, όμως, επιβεβαιώνεται ότι το ΔΕΕ αντιλαμβάνεται μάλλον στενά τη διάκριση λόγω αλλαγής φύλου, καθώς απαιτεί να έχουν μεσολαβήσει ή να επίκεινται ιατρικές πρακτικές για την αλλαγή²².

Πρέπει να τονισθεί ότι πέραν των προσώπων που προσαρμόζουν το φύλο τους στην έμφυλη ταυτότητά τους, δηλαδή των τρανσεξουαλικών ατόμων, υφίσταται η ευρύτερη κατηγορία των «διεμφυλικών ατόμων», δηλαδή ατόμων που βιώνουν τη μετάβαση από το ένα φύλο στο άλλο, χωρίς απαραίτητα να αλλάζουν το χρωμοσωμικό τους φύλο. Πρόκειται για άτομα που επιλέγουν άλλους τρόπους για να εκφράσουν την ταυτότητα φύλου που βιώνουν (gender identity), όπως λ.χ. μέσω παρενδυσίας²³ ή μέσω της υιοθέτησης ενός τρόπου ομιλίας ή επιλογής αξεσουάρ που συνήθως χρησιμοποιούνται από άτομα του αντίθετου φύλου²⁴. Η μέχρι σήμερα νομολογία του ΔΕΕ δεν ευνοεί τη θεμελίωση της γνώμης ότι στην προστασία από την απαγόρευση διακρίσεων λόγω φύλου θα μπορούσαν να εμπίπτουν και τέτοιες περιπτώσεις²⁵. Προς τούτο συνηγορεί και το γεγονός ότι η προστασία των ατόμων αυτών με βάση την ΕΣΔΑ θεμελιώνεται στην απαγόρευση διακρίσεων που οφείλεται, όχι στο φύλο, αλλά σε «κάθε άλλη κατάσταση», στην οποία εμπίπτει και η ταυτότητα φύλου²⁶. Άλλωστε, πολλές δικαιотаξίες, μεταξύ των οποίων η ελληνική²⁷ αλλά και η γερμανική²⁸,

ανάγουν την ταυτότητα ή τα χαρακτηριστικά φύλου σε ιδιαίτερο λόγο διάκρισης, αποχωρίζοντάς τα κατ' ουσίαν από την περίπτωση των διακρίσεων λόγω φύλου²⁹. Τούτο μπορεί, ενδεχομένως, να αποδοθεί στην εννοιολογική διαφοροποίηση των όρων «sex» και «gender»³⁰, οι οποίοι δεν θα έπρεπε στα ελληνικά να αποδίδονται με τον κοινό όρο φύλο, αλλά ως βιολογικό³¹ και κοινωνικό φύλο³² αντίστοιχα. Η ανάγκη ή μη της διάκρισής τους στο πλαίσιο της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω φύλου αναδεικνύεται σε εξαιρετικά ακανθώδες ζήτημα, συναρτώμενο κυρίως με τον προβληματισμό αν (πρέπει να) τυγχάνουν της ίδιας προστασίας. Επισημαίνεται, σχετικά, ότι οι διακρίσεις δεν

ενώ υπό την σκέπη του δεύτερου όρου τυγχάνουν προστασίας ομοφυλόφιλοι άνδρες και γυναίκες, καθώς και αμφισεξουαλικά, τρανσεξουαλικά και διαφυλικά άτομα. Βλ. Arbeitsrecht Kommentar HWK/RUPP, Otto Schmidt, §1 AGG αρ. 4 και 11-12· R. LINCK, Schaub Arbeitsrechts-Handbuch, C.H. Beck, 2013, παρ. 36 αρ. 9, 14, 14a. Σχετικά πρόσφατα, όμως, υπό την επίδραση ενδεχομένως της νομολογίας του ΔΕΕ, το BAG αποφάνθηκε ότι η διάκριση σε βάρος τρανσεξουαλικών ατόμων εμπίπτει και στους δύο λόγους διάκρισης του AGG. Βλ. απόφαση BAG 17.12.2015 – 8 AZR 421/14, NZA, 2016, 891. Η θέση αυτή επικρίνεται, με το επιχείρημα ότι ο όρος sexuelle Identität αναφέρεται στην προτίμηση ως προς την επιλογή ενός ερωτικού συντρόφου, με συνηθέστερες κατηγοριοποιήσεις τους ετεροφυλόφιλους, ομοφυλόφιλους ή αμφιφυλόφιλους. Από τον όρο sexuelle Identität πρέπει, κατά τη θέση αυτή, σαφώς να διακρίνεται η ταυτότητα φύλου (Geschlechtsidentität), η οποία αφορά στον τρόπο που το πρόσωπο βιώνει το φύλο του. Εφόσον το χρωμοσωμικό φύλο δεν συμπίπτει με το επιθυμητό, τότε πρόκειται για τρανσεξουαλικό άτομο. Συνεπώς, οι διακρίσεις σε βάρος τρανσεξουαλικών ατόμων μόνον ως διακρίσεις λόγω φύλου μπορούν να εκληφθούν. Βλ. G. THÜSING, Münchener Kommentar zum BGB, C.H. Beck, 2018, AGG § 1 αρ. 55.

22. Βλ. FRA, Handbook on European non-discrimination law, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, σ. 172.

23. Πρόκειται για ελληνική απόδοση των αγγλικών όρων «transvestism» ή «cross-dressing», που δηλώνει ότι κάποιο άτομο υιοθετεί την ενδυμασία ή τη συμπεριφορά ή το σεξουαλικό ρόλο του αντίθετου φύλου (transvestite ή cross-dresser).

24. Βλ. FRA, Handbook ..., ό.π., σ. 171.

25. Τούτο ενισχύεται και από την τρίτη αιτιολογική σκέψη της Οδηγίας 2006/54/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006, για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχολήσεως. Βλ. όμως και Δ. ΓΟΥΛΑ, σε Δ. Γούλα / Σ. Κοφίνη, Ο νέος νόμος 4443/2016 για την απαγόρευση των διακρίσεων: Μία πρώτη ερμηνευτική και κριτική προσέγγιση, ΕΕργΔ, 2016, σ. 1321, ο οποίος εκτιμά ότι το ΔΕΕ θα μπορούσε να υπαγάγει τις διακρίσεις αυτές στην έννοια των διακρίσεων λόγω φύλου.

26. Βλ. ΕΔΔΑ *Identoba and Others κατά Γεωργίας* (Προσφυγή No 73235/12), 12.05.2015, σκ. 96.

27. Ο Ν. 4443/2016 για την απαγόρευση διακρίσεων πέραν της διάκρισης λόγω φύλου αναφέρεται σε διακρίσεις λόγω «ταυτότητας φύλου» και «χαρακτηριστικών φύλου».

28. Ο αντίστοιχος γερμανικός νόμος (Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz) ανάγει, συναφώς, σε απαγορευμένους λόγους διάκρισης τους όρους Geschlecht και sexuelle Identität. Παραδοσιακά, ο πρώτος όρος αναφέρεται στο βιολογικό φύλο,

29. Αποδεικνύεται έτσι ότι η διεύρυνση του καταλόγου απαγορευμένων λόγων διάκρισης δεν οδηγεί απαραίτητα και σε διεύρυνση της παρεχόμενης προστασίας. Βλ. σχετικά Δ. ΖΕΡΔΕΛΗ, Εγχειρίδιο εργατικού δικαίου – Ατομικές εργασιακές σχέσεις, εκδ. Σάκκουλα, 2017, παρ. 8 III, αριθμ. 397. Υπ' αυτήν την έννοια βλ. και Δ. ΓΟΥΛΑ σε Δ. Γούλα / Σ. Κοφίνη, Ο νέος νόμος 4443/2016 ..., ό.π., σ. 1321.

30. Παρόλα αυτά, ακόμη και στη διεθνή αγγλική καθομιλουμένη, οι λέξεις sex και gender χρησιμοποιούνται εναλλάξ. Ωστόσο, πρόκειται για σαφώς διακριτούς όρους που δεν πρέπει να συγχέονται. Βλ. Z. KRAMER, ό.π., σσ. 891-921.

31. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας διακρίνει το βιολογικό φύλο σε αρσενικό ή θηλυκό με βάση την ανατομία του αναπαραγωγικού συστήματος ενός ατόμου και των δευτερευόντων σεξουαλικών χαρακτηριστικών του.

32. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ορίζει το γένος ή κοινωνικό φύλο ως τα κοινωνικά κατασκευασμένα χαρακτηριστικά των ανδρών και των γυναικών (ρόλοι, νόρμες κ.ά.) που ποικίλουν ανά κοινωνία. Αφορά είτε σε κοινωνικούς ρόλους βασισμένους στο φύλο ενός ανθρώπου (ρόλος φύλου) ή στον ατομικό αυτοπροσδιορισμό ενός ατόμου, που βασίζεται σε εσωτερική επίγνωση (ταυτότητα φύλου).

αφορούν πλέον αποκλειστικά το χρωμοσωμικό φύλο του ατόμου, αλλά επιπλέον τον τρόπο που το άτομο αντιλαμβάνεται και εκφράζει το φύλο του (ταυτότητα φύλου)³³. Καθώς το φύλο αποτελεί ταυτόχρονα κατάσταση και συμπεριφορά, η απαγόρευση διακρίσεων λόγω φύλου οφείλει να προστατεύει και τις δύο εκφάνσεις του. Με αυτό το δεδομένο, ο κανόνας περί διακρίσεων λόγω φύλου θα πρέπει να προάγει μία ηθική αυτοπροσδιορισμού³⁴. Εξάλλου, δεν πρέπει να λησμονείται ότι στο πλαίσιο της απαγόρευσης διακρίσεων δεν υπάρχουν προστατευόμενες ομάδες, όπως λ.χ. εκείνη των ανδρών ή των γυναικών, με αποτέλεσμα να εξαιρείται της προστασίας όποιος δεν εναρμονίζεται με αυτές, αλλά υπάρχουν απαγορευμένοι λόγοι διάκρισης.

Παραπέρα, η δυαδική κατηγοριοποίηση σε φύλα φαίνεται πλέον αναχρονιστική, καθώς υφίστανται άτομα που εμφανίζουν χαρακτηριστικά και των δύο φύλων ή και κανενός (intersex). Ήδη, η διαδικασία νομικής κατοχύρωσης και «τρίτου φύλου» είναι σε ορισμένες χώρες προ των πυλών³⁵. Ο ελληνικός Ν. 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της αλλαγής φύλου³⁶, παρότι εναρμονίζεται με τις σύγχρονες τάσεις που απορρίπτουν την προηγούμενη προϋπόθεση της υποβολής σε ιατρικές επεμβάσεις αλλαγής φύλου³⁷ και αρκούνται, προκειμένου για την αλλαγή,

στην ασυμφωνία μεταξύ ταυτότητας³⁸ και καταχωρισμένου φύλου, απώλεσε την σχετική ευκαιρία. Ειδικότερα, ορίζει ότι το άτομο που επιθυμεί να μεταβάλει το φύλο του, οφείλει στην αίτησή του να δηλώσει το επιθυμητό φύλο καταχώρισης· έτσι όμως η επιλογή περιορίζεται στο δυαδικό σύστημα φύλου.

Αδιαμφισβήτητα, τόσο το φύλο όσο και η ταυτότητα φύλου αποτελούν θεμελιώδες τμήμα του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος στην προσωπικότητα³⁹. Η σύγχρονη απαγόρευση διακρίσεων λόγω φύλου δεν μπορεί να εμμένει στην παραδοσιακή δυαδική αντίληψη, αλλά, αντιθέτως, πρέπει να παρέχει προστασία όποτε θίγονται θεμελιώδη στοιχεία της προσωπικότητας ενός ατόμου. Μάλιστα, ορθότερο φαίνεται οι οφειλόμενες στην ταυτότητα φύλου διακρίσεις⁴⁰ να εκλαμβάνονται ως διακρίσεις λόγω φύλου, αδιακρίτως του αν ο νόμος ανάγει την ταυτότητα ή τα χαρακτηριστικά φύλου σε ιδιαίτερο λόγο διάκρισης, ώστε, τελικά, να παρασχεθεί, στο μέτρο

33. Βλ. Z. KRAMER, ό.π., σ. 929.

34. Ibid, σ. 932.

35. Για παράδειγμα, το Συνταγματικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας έθεσε χρονικό περιθώριο στο γερμανικό κοινοβούλιο ως το τέλος του 2018, προκειμένου να ψηφίσει τη θεσμοθέτηση στα πιστοποιητικά γέννησης του «τρίτου φύλου», δίπλα στα «άρρεν» και «θήλυ». Η υπόθεση ξεκίνησε από έναν διεμφυλικό, ο οποίος ζήτησε να αλλάξει την ταυτότητα του φύλου του σε «άλλο» ή «τρανς». Με τη γέννησή του είχε καταγραφεί στα δημοτικά μητρώα ως γυναίκα, αλλά, σύμφωνα με ανάλυση του χρωματοσώματός του, που προσκόμισε στις Αρχές, δεν ήταν ούτε γυναίκα ούτε άνδρας. Η αγωγή του απορρίφθηκε σε όλους τους βαθμούς και τελευταία στο εφετείο, όμως τελικά δικαιώθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο. Βλ. απόφαση 1 BvR 2019/16 της 10 Οκτωβρίου 2017 του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ECLI:DE:BVerfG:2017:rs20171010.1bvr201916.

36. Βλ. άρθρο 3, Ν. 4491/2017, ο οποίος απονέμει στην σχετική διαδικασία τον χαρακτηρισμό «διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου». Βλ. αναλ. Κ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Φύλο και έννομες συνέπειες – Κριτικές παρατηρήσεις στο ν. 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, ΝοΒ, 2018, σ. 3 επ.· Γ. ΔΕΛΗ, Η διαδικασία της νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου υπό τον Ν. 4491/2017, ΕφΑΔ, 2018, σ. 378 επ.

37. Βλ. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, Το ζήτημα της χειρουργικής και άλλων ιατρικών επεμβάσεων και αγωγών ως προϋποθέσεων για την αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, ΧρΙΔ, 2017, σ. 561 επ. Από την νομολογία βλ. ΕιρΑθ 604/2017, ΕφΑΔ 2017.410· ΕιρΑθ 572/2017, ΕφΑΔ 2017.411· ΕιρΑθ 146/2017, ΕφΑΔ 2017.762, οι οποίες έκριναν ότι η εγχείρηση των γεννητικών ορ-

γάνων δεν είναι απαραίτητη για την αλλαγή φύλου, καθώς, σε αντίθετη περίπτωση, θα παραβιάζονταν τα ανθρωπίνια δικαιώματα του προσώπου, όπως κατοχυρώνονται στο άρθρο 8 ΕΣΔΑ. Απόφαση αρχής η ΕιρΑθ 418/2016, ΝοΒ, 2016.1637 με παρατηρήσεις Β. ΠΕΡΑΚΗ. Πράγματι έτσι και η ΕΔΔΑ Α.Ρ. *Garçon and Nicot κατά Γαλλίας*, 06.04.2017. Ο Ν. 4491/2017, που ακολούθησε, υιοθέτησε ουσιαστικά την θέση αυτή. Βλ. άρθρο 3 παρ. 4 του νόμου και αιτιολογική έκθεση αυτού.

38. Ως ταυτότητα φύλου νοείται, κατά τον Ν. 4491/2017, ο εσωτερικός και προσωπικός τρόπος με τον οποίο το ίδιο το πρόσωπο βιώνει το φύλο του, ανεξάρτητα από το φύλο που καταχωρίστηκε κατά την γέννησή του με βάση τα βιολογικά του χαρακτηριστικά. Η ταυτότητα φύλου περιλαμβάνει την προσωπική αίσθηση του σώματος, καθώς και την κοινωνική και εξωτερική έκφραση του φύλου, τα οποία αντιστοιχούν στην βούληση του προσώπου. Η προσωπική αίσθηση μπορεί να συνδέεται με άλλες που οφείλονται σε ιατρική αγωγή ή άλλες επεμβάσεις που επιλέχθηκαν ελεύθερα.

39. Έτσι απόφαση BvR 2019/16 της 10 Οκτωβρίου 2017 του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ECLI:DE:BVerfG:2017:rs20171010.1bvr201916. Πρβλ και Θ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, Διαταραχές γένους: Νομικά προβλήματα του προσώπου, ΕπετΑρμ, 2000, σ. 119 επ. Βλ και άρθρο 1 Ν. 4491/2017.

40. Οι διακρίσεις αυτές δεν πρέπει να συγχέονται με τις διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, οι οποίες παγίως διακρίνονται από τις διακρίσεις λόγω φύλου. Βλ. απόφαση ΔΕΕ C-249/96, *Grant/South-West Trains*, 17.02.1998, ECLI:EU:C:1998:63, σκ. 37· ΕΔΔΑ *Sousa Goucha κατά Πορτογαλίας* (Προσφυγή Νο 70434/12), 22.03.2016, σκ. 27 επ. Βλ. και FRA, *Handbook ...*, ό.π., σ. 173. Δεν μπορεί, πάντως, εκ προοιμίου να επικριθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ιδίως όταν πρόκειται να διευρυνθεί η παρεχόμενη μέσω της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω φύλου προστασία, όπως συνέβη πρόσφατα, όπου το Supreme Court των ΗΠΑ αποφάνθηκε ότι η διάκριση λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού εμπίπτει στις διακρίσεις λόγω φύλου. Βλ. *Hively v. Ivy Tech Community College*, Harvard law review, 2018, σ. 1489.

του δυνατού, μεγαλύτερη προστασία στα άτομα αυτά⁴¹.

Εν συνεχεία, πρέπει να τονισθεί ότι μέσω της σχολιαζόμενης απόφασης καθίσταται σαφές ότι η εξάρτηση της νομικής αναγνώρισης της αλλαγής φύλου από προϋποθέσεις, όπως εκείνη της προηγούμενης λύσης γάμου⁴², την οποία θέτει και ο αντίστοιχος ελληνικός νόμος, δεν δύναται να αποστερεί δικαιώματα από άτομο, το οποίο, ενώ έχει εν τοις πράγμασι αλλάξει φύλο, δεν μπορεί να επιτύχει και νομικά την αναγνώριση της αλλαγής, επειδή δεν επιθυμεί να συμμορφωθεί με ορισμένη προϋπόθεση που θέτει ο νόμος. Κατά το ΔΕΕ, δηλαδή, κρισιμότητα αποκτά το γεγονός της εν τοις πράγμασι αλλαγής φύλου, η οποία επισφραγίζεται μέσω ιατρικών πρακτικών και της διαβίωσης ως ατόμου του άλλου φύλου. Όταν, όμως, το άτομο δεν έχει προβεί σε εγχείρηση αλλαγής φύλου, είτε γιατί δεν το επιθυμεί είτε γιατί αυτό δεν είναι απαραίτητη προϋπόθεση της φυλομετάβασης, όπως συμβαίνει στην Ελλάδα, τότε, ελλείπει εκείνη η σταθερά που θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για άτομο που άλλαξε φύλο, ώστε αυτό να μπορεί, παρά την απουσία νομικής αναγνώρισης της φυλομετάβασης, να αξιώσει την πρόσβαση σε δικαιώματα ή παροχές του επίκτητου φύλου.

Τέλος, δεν πρέπει να αγνοείται ότι η διάκριση της υπό κρίση περίπτωσης οφείλεται στο γεγονός ότι, παρότι η Οδηγία ευαγγελίζεται την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης, καταλείπει στα κράτη μέλη την ευχέρεια να αποκλείουν από το πεδίο εφαρμογής της τον καθορισμό της ηλικίας συνταξιοδότησης για τη χορήγηση συντάξεων γήρατος, με αποτέλεσμα αυτή να καθορίζεται διαφορετικά αναλόγως του αν πρόκειται για γυναίκες ή άνδρες ασφαλισμένους⁴³.

Με βάση όσα εκτέθηκαν παραπάνω, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι η απαγόρευση διακρίσεων λόγω αλλαγής φύλου ως ειδική έκφανση της διάκρισης λόγω φύλου, η οποία πηγάζει από το δικαίωμα στην προσωπικότητα του ατόμου, είναι δεκτική εφαρμογής, πέραν των περιπτώσεων που τίγονται προστατευόμενα από το ενωσιακό δίκαιο δικαιώματα, και σε κάθε άλλη περίπτωση που

δικαιώματα ή οι υποχρεώσεις των ατόμων εξαρτώνται από το φύλο. Υπό το δεδομένο αυτό, ανακύπτει ο προβληματισμός αν θα συνιστούσε διακριτική μεταχείριση λόγω φύλου η άρνηση στράτευσης γυναίκας που κατόπιν αλλαγής φύλου έγινε άντρας, πολλώ δε μάλλον η άρνηση στράτευσης γυναίκας που διόρθωσε το καταχωρισμένο φύλο της σε άρρεν, χωρίς τη μεσολάβηση οποιασδήποτε ιατρικής επέμβασης, την οποία ο ελληνικός νόμος δεν απαιτεί σχετικά. Συναφώς, η κατηγοριοποίηση της «διαταραχής ταυτότητας φύλου» ως μιας από τις ψυχικές παθήσεις (α/α 344) που συνεπάγεται, κατά το π.δ. 11/2014, ανικανότητα στράτευσης (Ι5) εγείρει σοβαρά ζητήματα, ενόψει της υποχρέωσης σεβασμού της προσωπικότητας του ατόμου με βάση τα χαρακτηριστικά του φύλου του, που εξαγγέλλει το άρθρο 1 Ν. 4491/2017⁴⁴. Παραπέρα, ζήτημα συνδρομής απαγορευμένης δυσμενούς μεταχείρισης λόγω αλλαγής φύλου θα μπορούσε να τεθεί σε περίπτωση λόγου χάριν απαγόρευσης εισόδου στο Άγιον Όρος άνδρα που γεννήθηκε ως γυναίκα και προέβη σε νομική αναγνώριση της αλλαγής φύλου, όταν μάλιστα δεν έχουν μεσολαβήσει ιατρικές επεμβάσεις, ενόψει του άβατου που ισχύει για τις γυναίκες. Ακόμη, ζήτημα δυσμενούς διάκρισης λόγω αλλαγής φύλου τίθεται μάλλον και λόγω της διατήρησης του ίδιου ΑΜΚΑ που είχε ο ασφαλισμένος πριν τη χωρήσασα αλλαγή φύλου⁴⁵, καθώς εν αντιθέσει με τα φυλοαμετάβατα άτομα, ο ΑΜΚΑ των ατόμων που έχουν προβεί σε αλλαγή φύλου δεν ανταποκρίνεται στο υπάρχον φύλο τους⁴⁶. Τέλος, δυσμενή μεταχείριση λόγω φύλου συνιστά η απουσία κατασκευής ιδιαίτερων υποδομών για άτομα που έχουν προβεί σε αλλαγή φύλου, όπως χωριστών τουαλετών, αποδυτηρίων, καταστημάτων κράτησης κ.ά., λαμβανόμενων υπόψη των ιδιαίτεροτήτων των περιπτώσεων αυτών, ενώ τέτοια προβλέπονται χωριστά για άνδρες και γυναίκες.

41. Βλ. ειδικά ως προς την διεύρυνση της προστασίας που συνεπάγεται η θέωρηση αυτή στην ελληνική έννομη τάξη Δ. ΓΟΥΛΑ, σε Δ. Γούλα / Σ. Κοφίνη, Ο νέος νόμος 4443/2016 ..., ό.π., σ. 1321.

42. Βλ. και απόφαση 1 BvL 10/05 της 27^{ης} Μαΐου 2008 του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, EC LI:DE:BVerfG:2008:ls20080527.1bv1001005, που θεώρησε αντίστοιχη προϋπόθεση ανεφάρμοστη στην περίπτωση 73χρονου πατέρα 3 παιδιών πανδρεμένου ήδη τότε 50 χρόνια, ο οποίος, ενώ είχε υποβληθεί σε εγχείρηση αλλαγής φύλου, έπρεπε προηγουμένως να λύσει τον γάμο του, ώστε να αναγνωριστεί νομικά ως γυναίκα.

43. Η επί της ουσίας επιτρεπόμενη άμεση διάκριση επί τη βάση του φύλου αναμενόταν να εξαιρεθεί προοδευτικά, μέσω της σύγκλισης της ηλικίας συνταξιοδότησης μεταξύ ανδρών και γυναικών.

44. Ήδη από τον ταξινομητικό κατάλογο ICD-11 που έδωσε στη δημοσιότητα στις 18.06.2018 ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας αφαιρέθηκαν όλες οι διαγνώσεις που αφορούσαν τις τρανς ταυτότητες από το κεφάλαιο των ψυχικών διαταραχών.

45. Βλ. άρθρο 5 παρ. 1 Ν. 4491/2017.

46. Τούτο συμβαίνει, καθώς ο αριθμός που σχηματίζεται από το έβδομο έως το δέκατο ψηφίο του ΑΜΚΑ υποδεικνύει αν το άτομο είναι άντρας ή γυναίκα, αναλόγως του αν πρόκειται για μονό ή ζυγό αριθμό. Βλ. σχετικά ΣτΕ 518/2018, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

► **Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας**
Η απόλυση, λόγω της σύναψης δεύτερου γάμου, καθολικού εργαζομένου, που ασκεί διευθυντικά καθήκοντα σε νοσοκομείο που ανήκει στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, παραβιάζει το άρθρο 4 παρ. 2 εδάφιο β' της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ

Οδηγία 2000/78/ΕΚ – διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – επαγγελματικές δραστηριότητες εκκλησιών – επαγγελματικές απαιτήσεις – καθήκον τήρησης στάσης καλής πίστης και συμμόρφωσης προς τη δεοντολογία της Εκκλησίας ή άλλων οργανώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις – απόλυση καθολικού εργαζομένου που ασκεί διευθυντικά καθήκοντα, λόγω της σύναψης δεύτερου γάμου μετά το διαζύγιό του

ΔΕΕ C-68/17, IR, 11.09.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: F. Biltgen, Γεν. Εισαγγελέας: M. Wathelet, ECLI:EU:C:2018:696 – Προδικαστική παραπομπή

Ο ιατρός JQ εργαζόταν ως διευθυντής της παθολογικής κλινικής σε ένα γερμανικό νοσοκομείο που ανήκε στην IR. Η εργοδότη είχε νομική μορφή εμπορικής εταιρείας, ανήκε ωστόσο στην Caritas, τη φιλανθρωπική οργάνωση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και εποπτευόταν από τον οικείο αρχιεπίσκοπο. Αρχικώς, ο ιατρός είχε νυμφευθεί κατά τον τύπο της καθολικής εκκλησίας, ωστόσο, στη συνέχεια έλυσε τον γάμο με την πρώτη σύζυγό του και συνήψε πολιτικό γάμο με τη νέα του σύντροφο. Όταν πληροφορήθηκε τον δεύτερο αυτό γάμο, η IR απέλυσε τον ιατρό. Επικαλέστηκε ιδίως την παραβίαση της ιδιαίτερης υποχρέωσης πίστης του ιατρού απέναντί της, βάσει της μεταξύ τους σύμβασης εργασίας και του εσωτερικού κανονισμού της επιχείρησης, ενόψει μάλιστα και των διευθυντικών καθηκόντων που αυτός ασκούσε. Συγκεκριμένα, η παράβαση συνίστατο στην παραβίαση των κανόνων της καθολικής εκκλησίας αναφορικά με τη λύση του θρησκευτικού και τη σύναψη πολιτικού γάμου. Η υποχρέωση αυτή καταλάμβανε τον συγκεκριμένο ιατρό, καθότι επρόκειτο για εργαζόμενο καθολικού θρησκευόμενου, ενώ δεν θα ίσχυε σε αντίθετη περίπτωση.

Ο ιατρός άσκησε αγωγή, επικαλούμενος ακυρότητα της απόλυσής του. Η αγωγή του έγινε δεκτή από τα δικαστήρια της ουσίας, η απόφαση των οποίων επικυρώθηκε και από το γερμανικό Εργατικό Ακυρωτικό Δικαστήριο (Bundesarbeitsgericht-BAG). Εν συνεχεία, όμως, η εργοδότη προσέφυγε ενώπιον του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Bundesverfassungsgericht-BVerfG), το οποίο έκρινε ότι η απόφαση του BAG δεν ήταν σύμφωνη με τον γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο. Μετά την αναπομπή της υπόθεσης στο Εργατικό Ακυρωτικό, το τελευταίο υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, αμ-

φιβάλλοντας για τη συμβατότητα της ερμηνείας του γερμανικού δικαίου που ακολούθησε το Συνταγματικό Δικαστήριο με το δίκαιο της Ένωσης και ιδίως το άρθρο 4 παρ. 2, εδάφιο β' της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ.

Κατ' ουσίαν, το ερώτημα που υποβλήθηκε στο ΔΕΕ είχε τρία σκέλη: Πρώτον, υπό ποιες προϋποθέσεις μια κεφαλαιουχική εταιρία ιδιωτικού δικαίου που ανήκει στην Καθολική Εκκλησία έχει το δικαίωμα να απαιτεί από τους εργαζομένους της να τηρούν στάση καλής πίστης και να συμμορφώνονται προς τη δεοντολογία της Εκκλησίας αυτής. Δεύτερον, ποια είναι η έκταση της αυτονομίας που αναγνωρίζεται σε τέτοιους εργοδότες, δηλαδή αν οι Εκκλησίες ή άλλες δημόσιες ή ιδιωτικές ενώσεις, των οποίων η δεοντολογία εδράζεται στο θρησκευμα ή στις πεποιθήσεις, δύνανται να καθορίζουν οι ίδιες δεσμευτικά τι αποτελεί στάση καλής πίστης και συμμόρφωσης προς τη δεοντολογία τους. Τρίτον, σε περίπτωση που όντως η ερμηνεία που παγίως ακολουθεί η νομολογία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου αντίκειται στο δίκαιο της Ένωσης, ποιες συνέπειες θα πρέπει να έχει αυτό ως προς την ερμηνεία και εφαρμογή του εσωτερικού δικαίου; Και ως προς τα τρία αυτά ζητήματα, που αφορούσαν την ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 2, εδάφιο β' της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, το ΔΕΕ βασίστηκε κατ' ουσίαν σε όσα είχε ήδη δεχθεί στην πολύ πρόσφατη απόφαση επί της υπόθεσης *Egenberger*, η οποία αφορούσε το πρώτο εδάφιο του άρθρου 4 παρ. 2 της ίδιας Οδηγίας.

Ειδικότερα, αναφορικά με το πρώτο ζήτημα, το ΔΕΕ απάντησε ότι (σκ. 55) «οι εκκλησίες ή άλλες δημόσιες ή ιδιωτικές ενώσεις των οποίων η δεοντολογία εδράζεται στο θρησκευμα ή τις πεποιθήσεις μπορούν να εισάγουν διαφορετική μεταχείριση των κατεχόντων διευθυντικές θέσεις εργαζομένων τους όσον αφορά την απαίτηση τήρησης στάσεως καλής πίστewς και συμμορφώσεως προς τη δεοντολογία τους ανάλογα με το αν αυτοί ανήκουν στη θρησκεία ή ενστερνίζονται τις πεποιθήσεις που εκπροσωπεί η εκκλησία ή η οργάνωση, εφόσον το θρησκευμα ή οι πεποιθήσεις είναι, υπό το πρίσμα της φύσεως των σχετικών επαγγελματικών δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου ασκούνται, επαγγελματική απαίτηση ουσιώδης, θεμιτή και δικαιολογημένη, λαμβανομένης υπόψη της εν λόγω δεοντολογίας». Αυτές οι προϋποθέσεις, ωστόσο, δεν φάνηκε να πληρούνται στην προκειμένη περίπτωση, δεδομένης της φύσης της δραστηριότητας του νοσοκομείου και των καθηκόντων του ιατρού.

Ως προς το δεύτερο ζήτημα, το ΔΕΕ απεφάνθη (σκ. 47) ότι «η νομιμότητα απαιτήσεως σχετικά με τη τήρηση στάσεως καλής πίστewς και συμμορφώσεως προς τη δεοντολογία η οποία επιβάλλεται από ορισμένη εκκλησία ή άλλη οργάνωση της οποίας η δεοντολογία εδράζεται στο θρησκευμα ή στις πεποιθήσεις δεν μπορεί να ελέγχεται μόνο υπό το πρίσμα του εθνικού δικαίου, αλλά πρέπει κατά τον έλεγχο αυτό να λαμβάνονται υπόψη οι διατάξεις του άρθρου 4, παράγρα-

φος 2, της οδηγίας 2000/78, καθώς και τα κριτήρια που αυτό ορίζει και των οποίων η τήρηση πρέπει, εφόσον παρίσταται ανάγκη, να μπορεί να υποβληθεί σε αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο».

Τέλος, το ΔΕΕ επανέλαβε ότι μόνη η διαμόρφωση ορισμένης ερμηνείας εθνικής διάταξης κατά την πάγια νομολογία των εθνικών δικαστηρίων, η οποία αντίκειται στο δίκαιο της Ένωσης, δεν συνεπάγεται αυτομάτως ότι τα εθνικά δικαστήρια αδυνατούν να προβούν σε άλλη, σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία. Το ΔΕΕ επισήμανε, πάντως, (σκ. 71) ότι «εθνικό δικαστήριο το οποίο επιλαμβάνεται διαφοράς μεταξύ δύο ιδιωτών υποχρεούται, όταν αδυνατεί να ερμηνεύσει το εφαρμοστέο εθνικό δίκαιο κατά τρόπο συνάδοντα προς το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, να παράσχει, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του, την έννομη προστασία που απορρέει για τους πολίτες από τις γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης, όπως η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων που κατοχυρώνεται πλέον στο άρθρο 21 του Χάρτη, και να διασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητα των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν, αφήνοντας εν ανάγκη ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη εθνική διάταξη».

Παρατηρήσεις

Δημήτριος Γούλας*

Η σχολιαζόμενη απόφαση του ΔΕΕ βασίζεται κατ' ουσίαν στην πρόσφατη απόφαση του ίδιου δικαστηρίου (επίσης εκδοθείσα από το τμήμα μείζονος σύνθεσης) επί της υπόθεσης *Egenberger*¹. Ακριβέστερα, η σχολιαζόμενη απόφαση συμπληρώνει την απόφαση *Egenberger*, υπό την έννοια ότι επεκτείνει και ως προς το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 4 παρ. 2 της Οδηγίας 2000/78/EK ορισμένες κρίσιμες ερμηνευτικές θέσεις που το ΔΕΕ είχε ήδη λάβει, κρίνοντας επί του πρώτου εδαφίου της ίδιας παραγράφου. Από τα διάφορα ενδιαφέροντα ζητήματα που θέτει η απόφαση αυτή, το παρόν σχόλιο θα επικεντρωθεί σε δύο:

Το κύριο ερώτημα αφορά στις προϋποθέσεις υπό τις οποίες οι εκκλησίες ή άλλοι συναφείς εργοδότες επιτρέπεται να απαιτούν από τα πρόσωπα που εργάζονται για λογαριασμό τους στάση καλής πίστης και συμμόρφωσης προς τη δεοντολογία τους. Το δεύτερο ερώτημα συνδέεται στενά με το πρώτο: Ως ποιο βαθμό πρέπει να γίνεται σεβαστό το δικαίωμα των θρησκευτικών φορέων να καθορίζουν αυτόνομα α) τι περιλαμβάνεται στη δεοντολογία τους και β) ποιοι οφείλουν να συμμορφώνονται

με αυτή; Ή, με διαφορετική διατύπωση, σε ποιο βάθος πρέπει να φτάνει ο δικαστικός έλεγχος επί των κρίσιμων αυτών αποφάσεων, χωρίς να θίγεται η αυτονομία των θρησκευτικών φορέων; Τελικά, δηλαδή, ποιο είναι το όριο μεταξύ των αμιγώς εσωτερικών δογματικών ζητημάτων των θρησκευτικών φορέων, επί των οποίων κατ' αρχήν δεν επιτρέπεται η κρατική παρέμβαση, και του σεβασμού των (γενικής ισχύος) κανόνων δικαίου, ιδίως δε όταν με αυτούς προστατεύονται θεμελιώδη δικαιώματα τρίτων²;

1. Η γερμανική «ιδιαιτερότητα»: αναγνώριση ευρείας αυτονομίας στις θρησκευτικές οργανώσεις

Ήδη από μια απλή επισκόπηση της νομολογίας του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ σχετικά με τη συγκεκριμένη θεματική καθίσταται εμφανές ότι και οι δύο υποθέσεις που ήχθησαν ενώπιον του ΔΕΕ, αλλά και οι περισσότερες από τις υποθέσεις ενώπιον του ΕΔΔΑ, προήλθαν από τη Γερμανία. Οι λόγοι είναι κυρίως δύο, ένας πρακτικός και ένας νομικός: Αφενός, οι εκκλησίες και οι φορείς που συνδέονται με αυτές αποτελούν τον δεύτερο μεγαλύτερο εργοδότη στη Γερμανία, από την άποψη του αριθμού των εργαζομένων που απασχολούν. Σε ορισμένους κλάδους μάλιστα, οι συνδεδεμένοι με εκκλησιαστικές οργανώσεις εργοδότες κατέχουν σχεδόν μονοπωλιακή θέση³. Ως εκ τούτου, οι ιδιαίτεροι κανόνες ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων στους συγκεκριμένους φορείς έχουν ευρύ πεδίο ισχύος και συχνή πρακτική εφαρμογή. Αφετέρου, η νομολογία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου αναγνώριζε παγίως ευρύτατη αυτονομία στις εκκλησίες και στα ανήκοντα σε αυτές νομικά πρόσωπα, τόσο ως προς τον καθορισμό της δεοντολογίας που οφείλει να τηρεί το προσωπικό τους, όσο και ως προς τον προσδιορισμό των κατηγοριών των εργαζομένων που καταλαμβάνονται από την υποχρέωση αυτή.

Ειδικότερα, γινόταν παγίως δεκτό⁴ ότι από το άρθρο 140 του γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου, σε συνδυασμό με το άρθρο 137 παρ. 3 του προϊσχύσαντος Συντάγματος της Βαϊμάρης, απορρέει υπέρ των εκκλησιών ένα δικαί-

2. Ως προς αυτό το εξαιρετικά ενδιαφέρον και δυσχερές ζήτημα πρβλ. ενδεικτικά C. McCRUDDEN, *Litigating Religions: An Essay on Human Rights, Courts, and Beliefs*, 2018, ιδίως σ. 87 επ.· M. HELFAND, *When judges are theologians: Adjudicating religious questions*, σε: R. Adhar (επιμ.), *Research handbook on law and religion*, 2018, σ. 262 επ.

3. Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Tanchev, ΔΕΕ C-414/16, *Egenberger*, 09.11.2017, ECLI:EU:C:2017:851, σκ. 4.

4. Βλ. πρωτίστως BVerfG, 04.06.1985 – 2 BvR 1703, 1718/83, 856/84, BVerfGE 70, 138. Αξιοσημείωτο είναι ότι η απόφαση αυτή έθεσε τέλος στην προηγηθείσα νομολογία του Εργατικού Ακυρωτικού, η οποία υιοθετούσε μια ερμηνεία των κρίσιμων διατάξεων που βρισκόταν σε αρμονία με τη σημερινή νομολογία του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ. Βλ. ενδεικτικά BAG, 21.10.1982 – 2 AZR 591/80, NJW 1984, 826· BAG, 30.06.1983 – 2 AZR 524/81, NJW 1984, 1917.

* Δ.Ν., Δικηγόρος, Ερευνητής ΚΔΕΟΔ

1. ΔΕΕ C-414/16, *Egenberger*, 17.04.2018, ECLI:EU:C:2018:257. Βλ. συναφώς σχόλιο Α. ΠΑΝΟΥΣΗ, ΕΕΕυρΔ, 2018, σ. 259 επ.

ωμα αυτοκαθορισμού. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, όχι μόνο την ίδρυση επιμέρους νομικών προσώπων από κάθε εκκλησία για την επιδίωξη των σκοπών της, αλλά και την ελεύθερη επιλογή της νομικής μορφής που αυτά θα φέρουν, χωρίς να χάνεται η αυξημένη συνταγματική προστασία τους. Έκφραση του αυτοκαθορισμού υπό την έννοια αυτή αποτελεί και η ιδιαίτερη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των εκκλησιών και των ιδρυόμενων από αυτές φορέων με το προσωπικό τους, χωρίς βεβαίως κατ' αρχήν να αποκόπτονται πλήρως από τους γενικής ισχύος κανόνες της εργατικής νομοθεσίας⁵. Πιο συγκεκριμένα, οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας που η ίδια η εκκλησία θεωρεί ως θεμελιώδεις καθίστανται δεσμευτικοί και για τους εργαζομένους των συνδεδεμένων με αυτή φορέων, οι οποίοι ως εκ τούτου φέρουν αυξημένη υποχρέωση πίστης⁶ έναντι του εργοδότη τους. Η υποχρέωση αυτή, μάλιστα, εκτείνεται και στη συμπεριφορά των εργαζομένων εκτός του χώρου εργασίας. Μάλιστα η ίδια η εκκλησία είναι κατ' αρχήν ελεύθερη να καθορίσει επίσης ποιες ακριβώς κατηγορίες εργαζομένων καταλαμβάνονται από τη δεοντολογία της και σε ποιο βαθμό η καθεμία. Σε περίπτωση παραβίασης των υποχρεώσεων αυτών, επιτρέπεται η απόλυση του εργαζομένου κατά τα γενικώς ισχύοντα.

Η νομολογία αυτή υπήρξε καθοριστικής σημασίας και για την υπόθεση IR. Η αγωγή του απολυθέντος εργαζομένου έγινε αρχικώς δεκτή και στους τρεις βαθμούς των εργατοδικείων (κατ' εφαρμογή, πάντως, του γερμανικού νόμου περί προστασίας από την απόλυση και όχι της νομοθεσίας περί απαγόρευσης των διακρίσεων). Εν συνεχεία, ωστόσο, το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο⁷ έκανε δεκτή την προσφυγή της εργοδότης επιχείρησης, κρίνοντας ότι ο γερμανικός Θεμελιώδης Νόμος επιτρέπει περιορισμένο μόνο δικαστικό έλεγχο επί των απαιτήσεων δεοντολογίας που δεσμεύουν το προσωπικό

5. R. RICHARDI, *Arbeitsrecht in der Kirche – Staatliches Arbeitsrecht und kirchliches Dienstrecht*, 6^η έκδ., 2012, παρ. 4, πλγρ., σ. 27 επ. M. BRUCHMANN, *Mitarbeit im kirchlichen Dienst – Arbeitnehmer 2. Klasse?*, σε J. Fütterer ... [κ.ά.] (επιμ.), *Arbeitsrecht – für wen und wofür?* Dokumentation der 4. Assistententagung im Arbeitsrecht, 2014, σ. 250 επ. Πρβλ. H. KRESS – *Die Sonderstellung der Kirchen im Arbeitsrecht – sozialethisch vertretbar?* 2014, σ. 15 επ.

6. Για την έννοια και τη λειτουργία της λεγόμενης «υποχρέωσης πίστης» των εργαζομένων βλ. ειδικότερα Δ. ΖΕΡΔΕΛΗ, *Οι παρεπόμενες υποχρεώσεις του εργαζομένου*, ΔΕΝ, 2004, σ. 689 (689 επ.). Δ. ΓΟΥΛΑ, *Η απόλυση εργαζομένου λόγω δημοσιοποίησης παρατυπιών της επιχείρησης (whistleblowing)*, ΕΕργΔ, 2017, σ. 555 (567 επ.).

7. BVerfG, 22.10.2014 – 2 BvR 661/12, NZA, 2014, 1387. Βλ. ειδικότερη ανάλυση της απόφασης σε M. SACHS, *Staatskirchenrecht: Kirchliche Arbeitsverhältnisse JuS*, 2015, σ. 665. Ανάλυση των κρίσιμων σκέψεων της απόφασης βλ. και σε Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Wathelet, ΔΕΕ C-68/17, IR, 31.05.2018, ECLI:EU:C:2018:363, σκ. 34-37.

των εκκλησιαστικών φορέων, και ανέπεμψε την υπόθεση στο γερμανικό Εργατικό Ακυρωτικό. Τότε, για πρώτη φορά, το Εργατικό Ακυρωτικό επικαλέσθηκε τον γερμανικό νόμο περί απαγόρευσης των διακρίσεων (AGG) και αποφάσισε να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, εκφράζοντας αμφιβολίες ως προς τη συμβατότητα των επίμαχων διατάξεων του οικείου εθνικού νομοθέτηματος με το άρθρο 4 παρ. 2 της Οδηγίας 2000/78/EK⁸. Με την υποβολή λοιπόν του προδικαστικού ερωτήματος ενώπιον του ΔΕΕ, το Εργατικό Ακυρωτικό επιχείρησε κατ' ουσίαν να παρακάμψει την ερμηνεία των κρίσιμων διατάξεων που είχε υιοθετήσει το Συνταγματικό Δικαστήριο υπό το φως του γερμανικού συντάγματος. Πέραν λοιπόν της ίδιας της αντιπαράθεσης των γερμανικών δικαστηρίων σε ανώτατο επίπεδο, η υπόθεση IR ανέδειξε κάτι πολύ σημαντικότερο: τον ρόλο του ΔΕΕ ως οιονεί υπερ-συνταγματικού δικαστηρίου σε επίπεδο ΕΕ. Ο ρόλος αυτός του ΔΕΕ είναι κρίσιμος για την ενοποίηση της ενωσιακής έννομης τάξης, ωστόσο ενίοτε προκαλεί αντιδράσεις⁹. Και, φυσικά, αναμένεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον η στάση που θα κρατήσει πλέον το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο¹⁰.

II. Η αναγνώριση της “ministerial exception” από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ

Ιδιαίτερως ευρεία αυτονομία στις εκκλησίες αναφορικά με τον καθορισμό των ζητημάτων δεοντολογίας έναντι του προσωπικού τους αναγνώριζε παγίως και η νομολογία των ομοσπονδιακών εφετειών των ΗΠΑ¹¹. Ειδικότερα, με τη λεγόμενη «εξαίρεση των κληρικών» (ministerial exception) οι εκκλησιαστικοί φορείς απαλλάσσονται σε μεγάλο βαθμό από την τήρηση της νομοθεσίας κατά των

8. Αντιθέτως, στην πρώτη απόφαση που εξέδωσε, πριν από την απόφαση του BVerfG, το BAG είχε αποδεχθεί ότι η υπόθεση ενέπιπτε στην εξαίρεση του 9 παρ. 2 AGG (δηλαδή της διάταξης που αντιστοιχεί στο άρθρο 4 παρ. 2, εδάφιο β' της Οδηγίας 2000/78/EK). Βλ. BAG, 08.09.2011 – 2 AZR 543/10, NZA, 2012, σ. 443 (446 επ.), σκ. 30 επ. Βλ. συναφώς και J.-H. BAUER / J. HOFER, *Kündigung eines katholischen Chefarztes wegen Wiederheirat – Loyalitätspflichten*, NJW, 2018, σ. 3086 (3090).

9. Πρβλ. C. ROLFS, *Kirchliches Arbeitsrecht: Provoziert das BAG einen Konflikt zwischen EuGH und BVerfG?*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://community.beck.de/2016/08/02/kirchliches-arbeitsrecht-provoziert-das-bag-einen-konflikt-zwischen-eugh-und-bverfg> (τελ. επίσκεψη 25.11.2018). M. JACOBS, *Aktuelle Entwicklungen im deutschen und europäischen Antidiskriminierungsrecht*, RdA, 2018, σ. 263 (267).

10. Βλ. και M. FUHLROTT, *Anmerkung zu EuGH (Große Kammer), Urteil vom 11.09.2018 – C-68/17 (IR/JQ)*, EuZW, 2018, σ. 857 (858).

11. Βλ. εκτενώς C. EVANS / A. HOOD, *Religious Autonomy and Labour Law: A Comparison of the Jurisprudence of the United States and the European Court of Human Rights*, *Oxford Journal of Law and Religion*, 2012, σ. 81 (89 επ.).

διακρίσεων έναντι του προσωπικού τους που ασκεί καθήκοντα κληρικού, εφόσον η δυσμενής μεταχείριση οφείλεται σε υποχρέωση συμμόρφωσης με τη δεοντολογία της εκκλησίας. Η εξαίρεση αυτή τελικώς επιβεβαιώθηκε και από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ με την απόφαση *Hosanna-Tabor*¹².

Ειδικότερα, επρόκειτο για την απόλυση μιας δασκάλας σε σχολείο που ανήκε στη λουθηρανική εκκλησία, η οποία απασχολείτο κατά κύριο λόγο με τη διδασκαλία κοσμικών μαθημάτων, ωστόσο για ένα μικρό τμήμα του εργασίου χρόνου της δίδασκε θρησκευτικά και συνόδευε τους μαθητές στην προσευχή, έχοντας λάβει ειδική εκκλησιαστική εκπαίδευση προς τούτο. Όταν έληξε η αναρρωτική άδεια που είχε λάβει λόγω αναπηρίας, το σχολείο της ανακοίνωσε ότι είχε προσλάβει άλλη εργαζόμενη στη θέση της. Όταν η εργαζόμενη απάντησε ότι η συμπεριφορά αυτή συνιστά διάκριση λόγω αναπηρίας και απείλησε να κινησει νομικές ενέργειες εναντίον του εργοδότη, το σχολείο την απέλυσε, επικαλούμενο την παραβίαση του κανόνα δεοντολογίας της εν λόγω εκκλησίας που επιβάλλει στους πιστούς πειθαρχία έναντι των αποφάσεων των εκκλησιαστικών οργάνων και επίλυση των διαφωνιών μέσω των εσωτερικών διαδικασιών, χωρίς την παρέμβαση τρίτων.

Το Ανώτατο Δικαστήριο ακολούθησε μια ευρεία ερμηνεία της "ministerial exception". Αφενός, έγινε δεκτό ότι το απορρέον από τη θρησκευτική ελευθερία δικαίωμα αυτονομίας των εκκλησιών εμπεριέχει την απόφαση ποια πρόσωπα μπορούν να κηρύσσουν τις πεποιθήσεις της οικείας εκκλησίας και, συνεπώς, επιτρέπει τη δικαστικώς ανέλεγκτη απόλυση ανεπιθύμητων εργαζομένων με ιερατικά καθήκοντα. Πρόκειται, δηλαδή, για μια οριζόντια και απόλυτη εξαίρεση όποιου εμπίπτει στην έννοια του "minister" από την εφαρμογή της νομοθεσίας έναντι των διακρίσεων. Αφετέρου, το Δικαστήριο απέφυγε να εισαγάγει έναν γενικό ορισμό της κρίσιμης έννοιας και περιορίστηκε στην κρίση ότι η συγκεκριμένη εργαζόμενη όντως ενέπιπτε στην έννοια του "minister" (που, πάντως, έχει ειδική σημασία και λειτουργία στο πλαίσιο της λουθηρανικής εκκλησίας). Μεταξύ άλλων, το Δικαστήριο απέδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στον χαρακτηρισμό των εκκλησιαστικών καθηκόντων που έκανε η ίδια η εκκλησία, παρότι η απολυθείσα δίδασσε κυρίως κοσμικά μαθήματα¹³.

12. US Supreme Court, *Hosanna-Tabor Evangelical Lutheran Church & School v. Equal Employment Opportunity Commission*, 565 U.S. 171 (2012).

13. Βλ. σχολιασμό της απόφασης σε M. MCCONNELL, *Reflections on Hosanna-Tabor*, *Harvard Journal of Law & Public Policy*, 2012, σ. 821· D. LAYCOCK, *Hosanna-Tabor and the ministerial exception*, *Harvard Journal of Law & Public Policy*, 2012, σ. 840· L. PERONI, *U.S. Supreme Court and ECtHR: Conflicts between Religious Autonomy and Other Fundamental Rights*, διαθέσιμο σε: [### III. Η νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με την υποχρέωση πίστης που βαρύνει τους εργαζομένους εκκλησιαστικών φορέων](https://strasbourgobservers.com/2012/02/02/u-s-supreme-</p></div><div data-bbox=)

Ιδιαίτερος πλούσια είναι ως προς το ζήτημα αυτό και η νομολογία του ΕΔΔΑ¹⁴ – διόλου συμπωματικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε υποθέσεις που αφορούσαν κυρίως τη Γερμανία. Η απόφαση *Obst κατά Γερμανίας*¹⁵ αφορούσε την περίπτωση του διευθυντή δημοσίων σχέσεων της εκκλησίας των Μορμόνων, ο οποίος απολύθηκε, επειδή συνήψε εξωσυζυγική σχέση. Ενόψει και της θέσης που κατείχε, το ΕΔΔΑ επισήμανε την αυξημένη υποχρέωση πίστης που έφερε ο εργαζόμενος και θεώρησε ότι η στάθμιση των εκατέρωθεν συμφερόντων που έκαναν τα γερμανικά δικαστήρια δεν παραβίασε την ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, το μέτρο που ελήφθη ήταν αναγκαίο για τη διασφάλιση της αξιοπιστίας της εκκλησίας έναντι τρίτων, η σπουδαιότητα της συζυγικής πίστης για τη συγκεκριμένη εκκλησία ήταν ήδη εξαρχής γνωστή στον απολυθέντα, ενώ οι επιπτώσεις για τη μελλοντική επαγγελματική ζωή του ήταν σχετικά περιορισμένες ενόψει του νεαρού της ηλικίας του.

Αντιθέτως, στην υπόθεση *Schüth κατά Γερμανίας*¹⁶ επρόκειτο για τον μουσικό και διευθυντή χορωδίας μιας ενορίας της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, ο οποίος απολύθηκε, επειδή συνήψε σχέση εκτός γάμου και απέκτησε τέκνο με άλλη γυναίκα μετά το διαζυγίο του με τη σύζυγό του. Το ΕΔΔΑ έκρινε εν προκειμένω ότι υπήρξε παραβίαση της ΕΣΔΑ λόγω της θέσης του απολυθέντος, της δυσκολίας να βρει νέα εργασία, σε αντίθεση με την ελάχιστη βλάβη που υπέστη η αξιοπιστία της εκκλησίας λόγω της συμπεριφοράς του, δεδομένου και ότι το επίμαχο συμβάν δεν έλαβε δημοσιότητα. Κατά το ΕΔΔΑ, ο απολυθείς και μάλιστα ήδη εξαρχής την αυξημένη υποχρέωση πίστης που έφερε έναντι του εργοδότη του σχετικά με τα ζητήματα του γάμου, ωστόσο η υποχρέωση αυτή δεν ήταν δυνατό να εκτείνεται ακόμη και στην προσωπική του ζωή μετά το διαζυγίο με την πρώτη του σύζυγο.

Αντιστοίχως, στην υπόθεση *Siebenhaar κατά Γερμανίας*¹⁷,

---

court-and-ecthr-conflicts-between-religious-autonomy-and-other-fundamental-rights/ (τελ. επίσκεψη 25.11.2018).

14. Βλ. εκτενή ανάλυση και περαιτέρω παραπομπές σε Ε. ΚΑΛΑΜΠΑΚΟΥ, Η ισότητα αντιμετώπιση με το θρησκευτικό πλουραλισμό: Οι εξαιρέσεις λόγω θρησκείας από γενικούς και ουδέτερους νόμους, *Διδακτορική διατριβή*, 2015, σ. 212 επ.· C. EVANS / A. HOOD, *Religious Autonomy and Labour Law: A Comparison of the Jurisprudence of the United States and the European Court of Human Rights*, *Oxford Journal of Law and Religion* 2012, σ. 81 (94επ.).

15. ΕΔΔΑ *Obst κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 425/03), 23.09.2010.

16. ΕΔΔΑ *Schüth κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 1620/03), 23.09.2010.

17. ΕΔΔΑ *Siebenhaar κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 18136/02), 03.02.2011.

η προσφεύγουσα εργαζόταν ως παιδαγωγός στον ολοήμερο παιδικό σταθμό που λειτουργούσε μια προτεσταντική ενορία στη Γερμανία. Όταν η προτεσταντική εκκλησία πληροφορήθηκε ότι η εργαζόμενη είχε ενταχθεί ενεργά ως μέλος σε μια άλλη θρησκευτική κοινότητα, όπου μάλιστα παρέδιδε εισαγωγικά μαθήματα στις διδασκαλίες της συγκεκριμένης θρησκείας, την απέλυσε επικαλούμενη παραβίαση της υποχρέωσης πίστης. Ούτε εδώ το ΕΔΔΑ βρήκε παραβίαση της ΕΣΔΑ, δεδομένης, αφενός, της γνώσης της σχετικά με την παραβίαση της υποχρέωσης πίστης και, αφετέρου, της σύντομης διάρκειας της σύμβασης εργασίας που καταγγέλθηκε, σε συνδυασμό με τη νεαρή ηλικία της απολυθείσας. Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το συμφέρον της εκκλησίας για προστασία της αξιοπιστίας της υπερτερούσε εν προκειμένω έναντι του συμφέροντος της απολυθείσας για συνέχιση της σύμβασης εργασίας της¹⁸. Το γεγονός ότι η παραβίαση που οδήγησε στην απόλυση αφορούσε συμπεριφορά εκτός του χώρου εργασίας δεν μπορούσε, κατά το ΕΔΔΑ, να επιδράσει καθοριστικά στη στάθμιση αυτή.

Σύμφωνα λοιπόν με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, κρίσιμη είναι κάθε φορά μια in concreto στάθμιση των εκατέρωθεν συμφερόντων: του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή ή/και στη θρησκευτική ελευθερία (άρθρα 8 και 9 της ΕΣΔΑ, αντιστοίχως), από την πλευρά του εργαζομένου και του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία και στην ελευθερία της συνένωσης (άρθρα 9 και 11 της ΕΣΔΑ, αντιστοίχως), από την πλευρά της εκκλησίας¹⁹. Σε αντίθεση λοιπόν με το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, το ΕΔΔΑ δεν αναγνωρίζει in abstracto ένα απόλυτο προβάδισμα στο δικαίωμα αυτονομίας της εκκλησίας.

Αξιοσημείωτο είναι, πάντως, ότι παλαιότερα η ΕΕΔΑ, σε υποθέσεις που αφορούσαν κυρώσεις λόγω δογματικής διαφωνίας κληρικών με την εκκλησία στην οποία ανήκαν, αποφαινόταν παγίως ότι η εκκλησία δεν υποχρεούται να αναγνωρίζει θρησκευτική ελευθερία στους πιστούς και στους ιερείς της²⁰. Η διαφύλαξη της θρησκευτικής ελευθερίας των τελευταίων διασφαλιζόταν πλήρως, σύμφωνα με την Επιτροπή, από τη δυνατότητά τους να αποχωρήσουν

από την εκκλησία, εφόσον διαφωνούσαν με τις απόψεις της.

Η παγιωθείσα θέση του ΕΔΔΑ υπέρ της in concreto στάθμισης φάνηκε να κλονίζεται με την απόφαση του τρίτου τμήματος του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Fernández Martínez κατά Ισπανίας*²¹. Επρόκειτο για την περίπτωση ενός ιερέα της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, ο οποίος δίδασκε, με ανανεούμενες συμβάσεις ορισμένου χρόνου, το μάθημα των θρησκευτικών σε κρατικό σχολείο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ήδη προ πολλών ετών ο ιερέας είχε ζητήσει από τη Ρωμαιοκαθολική εκκλησία να απαλλαγεί από την υποχρέωση αγαμίας και, πριν ακόμη γίνει τυπικώς δεκτό το αίτημά του, νυμφεύθηκε και απέκτησε τέκνα. Περίπου ένδεκα μήνες μετά τη δημοσίευση ενός άρθρου σε εφημερίδα, όπου ο ιερέας τασσόταν δημοσίως υπέρ του δικαιώματος των κληρικών να συνάπτουν γάμο, ο τοπικός επίσκοπος αρνήθηκε να συναινέσει στην ανανέωση της σύμβασης διδασκαλίας, όπως απαιτούσε το ισπανικό δίκαιο, επικαλούμενος την παραβίαση της υποχρέωσης πίστης έναντι της εκκλησίας.

Το τρίτο τμήμα του ΕΔΔΑ, συμπλέοντας στο σημείο αυτό με το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ισπανίας, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στον σεβασμό της αυτονομίας της εκκλησίας επί ζητημάτων θρησκευτικού δόγματος²². Ως εκ τούτου, κρίθηκε ότι επιτρέπεται μόνον οριακός δικαστικός έλεγχος τέτοιων αποφάσεων των εκκλησιαστικών οργάνων, που περιορίζεται αφενός στην παραβίαση των θεμελιωδών αρχών του εθνικού δικαίου και αφετέρου στον σεβασμό της αξιοπρέπειας του θιγόμενου προσώπου²³. Η ερμηνευτική πρόταση της εκκλησιαστικής αυτονομίας θεωρήθηκε ως στροφή του ΕΔΔΑ προς μια ευρωπαϊκή εκδοχή της ministerial exception, σε αντιδιαστολή προς την in concreto στάθμιση που το Δικαστήριο αξιοποιούσε έως τότε²⁴.

Αντιθέτως, το τμήμα μείζονος σύνθεσης του ΕΔΔΑ²⁵, ενώπιον του οποίου παραπέμφθηκε η υπόθεση στη συνέχεια,

18. Βλ. σχολιασμό της απόφασης σε S. OUALD-CHAIB, Freedom of religion in conflict: Siebenhaar v. Germany, διαθέσιμο σε: <https://strasbourgoobservers.com/2011/03/04/freedom-of-religion-in-conflict-siebenhaar-v-germany/> (τελ. επίσκεψη 25.11.2018).

19. Το ΕΔΔΑ έχει αναγνωρίσει επανειλημμένως τη σημασία της διαφύλαξης της αυτονομίας των εκκλησιαστικών κοινοτήτων έναντι κρατικών παρεμβάσεων. Βλ. ενδεικτικά ΕΔΔΑ, *Sindicalul "Păstorul cel Bun"* (Προσφυγή No 2330/09), 09.07.2013, σκ. 136.

20. ΕΕΔΑ *X. κατά Δανίας* (Προσφυγή No 7374/76), 08.03.1976· ΕΕΔΑ *Karlsson κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 12356/86), 08.09.1988· ΕΕΔΑ *Williamson κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 27008/95), 17.05.1995.

21. ΕΔΔΑ (τρίτο τμήμα) *Fernández Martínez κατά Ισπανίας* (Προσφυγή No 56030/07), 15.05.2012.

22. Πρβλ. και ΕΔΔΑ *Lombardi Vallauri κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 39128/05), 20.10.2009, σκ. 50.

23. ΕΔΔΑ *Fernández Martínez κατά Ισπανίας*, ό.π., σκ. 84.

24. S. SMET, *Fernández Martínez v. Spain: Towards a 'Ministerial Exception' for Europe?*, διαθέσιμο σε: <https://strasbourgoobservers.com/2012/05/24/fernandez-martinez-v-spain-towards-a-ministerial-exception-in-europe/> (τελ. επίσκεψη 25.11.2018).

25. ΕΔΔΑ *Fernández Martínez κατά Ισπανίας*, ό.π.. Βλ. εκτενή σχολιασμό σε S. SMET, *Fernández Martínez v. Spain: The Grand Chamber Putting the Brakes on the 'Ministerial Exception' for Europe?*, διαθέσιμο σε: <https://strasbourgoobservers.com/2014/06/23/fernandez-martinez-v-spain-the-grand-chamber-putting-the-breaks-on-the-ministerial-exception-for-europe/> (τελ. επίσκεψη 25.11.2018).

αφενός υιοθέτησε και πάλι τη μέθοδο της *in concreto* στάθμισης των εκατέρωθεν συμφερόντων, αφετέρου επισήμανε (όπως και παλαιότερα η ΕΕΔΑ) ότι, σε περίπτωση δογματικών διαφωνιών με την εκκλησία, η θρησκευτική ελευθερία των πιστών ή των κληρικών διαφυλάσσεται μέσω του δικαιώματός τους να αποχωρήσουν από αυτή²⁶. Αξιοσημείωτο είναι, πάντως, ότι η απόφαση ελήφθη με (απολύτως) οριακή πλειοψηφία 9-8. Τα οκτώ μέλη του δικαστηρίου που διαφώνησαν θεώρησαν ότι εν προκειμένω παραβιάστηκε το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, επισημαίνοντας μεταξύ άλλων ότι οι αποφάσεις των εκκλησιαστικών οργάνων, μολοντί λαμβάνονται αυτόνομα, δεν πρέπει να διαφεύγουν τον δικαστικό έλεγχο, όταν θίγουν δικαιώματα τρίτων.

IV. Η νομολογία του ΔΕΕ στις αποφάσεις *Egenberger* και *IR*

Σε αντίθεση με τις αποφάσεις των δικαστηρίων που εξετάστηκαν έως τώρα, το ΔΕΕ ακολούθησε μια διαφορετική προσέγγιση²⁷. Έθεσε ως βάση το ότι η δικαιολόγηση της διαφορετικής μεταχείρισης λόγω θρησκείας, όταν συνδέεται με την τήρηση της δεοντολογίας των εκκλησιαστικών φορέων, συνιστά εξαίρεση από τη γενική αρχή της ίσης μεταχείρισης και, συνεπώς, πρέπει να ερμηνεύεται στενά²⁸. Κρίσιμη παράμετρο, πάντως, για την ερμηνεία αυτή αποτελεί το γεγονός ότι εν προκειμένω ο ενωσιακός νομοθέτης καθόρισε συγκεκριμένα, με το άρθρο 4 παρ. 2 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, όχι μόνο τον εξαιρετικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης δικαιολογητικής βάσης, αλλά και τις ειδικότερες προϋποθέσεις εφαρμογής της.

Ειδικότερα, στην Οδηγία 2000/78/ΕΚ, πέραν της γενικής δικαιολογητικής βάσης της συνδρομής «ουσιαστικής και καθοριστικής επαγγελματικής προϋπόθεσης», που καταλαμβάνει όλα τα προστατευόμενα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, προστέθηκε η ειδική δικαιολογητική βάση της (αποτελούμενης από δύο εδάφια) δεύτερης παραγράφου του άρθρου 4, που αφορά ειδικά τη δικαιολόγηση της διαφορετικής μεταχείρισης λόγω θρησκείας υπό ορισμένες αυστηρές προϋποθέσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η σχολιαζόμενη απόφαση του ΔΕΕ δομήθηκε (ως προς το εδώ εξεταζόμενο ζήτημα) σε δύο άξονες:

Καταρχάς, το Δικαστήριο επανέλαβε τη θέση που είχε ήδη λάβει με την απόφαση *Egenberger*²⁹, ότι ο ισχυρισμός των εκκλησιαστικών οργανώσεων περί συνδρομής των προϋποθέσεων που θέτει το άρθρο 4 παρ. 2 της Οδηγίας για τη δικαιολόγηση της διαφορετικής μεταχείρισης πρέπει να υπόκειται σε αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο, προκειμένου να διασφαλίζεται ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, πληρούνται τα κριτήρια που ορίζει η εν λόγω διάταξη, ακόμη και όταν πρόκειται για ζητήματα δεοντολογίας. Όπως ευλόγως επισήμανε το Δικαστήριο, η εξασθένιση της έντασης του δικαστικού ελέγχου θα μπορούσε να υπονομεύσει την επίτευξη του σκοπού της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ³⁰. Το συμπέρασμα αυτό δεν μπορεί να κλονισθεί ούτε από την τυχόν ευρύτερη εκκλησιαστική αυτονομία που αναγνωρίζεται σε εθνικό επίπεδο ούτε από το άρθρο 17 ΣΛΕΕ, που διακηρύσσει τον σεβασμό της Ένωσης στο καθεστώς που έχουν, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο, οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα κράτη μέλη³¹.

Εν συνεχεία, το ΔΕΕ εξέτασε τις προϋποθέσεις εφαρμογής του εδαφίου β' του άρθρου 4 παρ. 2 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, οι οποίες, όπως προκύπτει από το γράμμα της ίδιας της διάταξης, είναι: α) να πρόκειται για εκκλησίες και λοιπές δημόσιες ή ιδιωτικές ενώσεις, των οποίων η δεοντολογία εδράζεται στο θρησκευμα ή στις πεποιθήσεις· β) αυτές να ενεργούν σύμφωνα με τις εθνικές συνταγματικές και νομοθετικές διατάξεις· γ) να υφίσταται σχέση εργασίας με «πρόσωπα που εργάζονται για λογαριασμό τους»· δ) να αξιώνεται από τα πρόσωπα αυτά «στάση καλής πίστης και συμμόρφωσης προς την δεοντολογία τους»· ε) να «τηρούνται κατά τα λοιπά» οι διατάξεις της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το Δικαστήριο, το ως άνω δεύτερο εδάφιο περιέχει, σε σύγκριση με το πρώτο εδάφιο της παρ. 2 του άρθρου 4 της εν λόγω Οδηγίας, τη διευκρίνιση

26. Αξιοσημείωτο είναι πάντως ότι στην απόφαση της 15.03.2013 (επίσης του τμήματος μειζονος σύνθεσης) *Eweida* και άλλοι κατά *Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγές Νος 48420/10, 59842/10, 51671/10 και 36516/10) εγκατέλειψε την πάγια έως τότε νομολογία, σύμφωνα με την οποία η παραίτηση του εργαζομένου από τη θέση εργασίας του είναι «η απόλυτη εγγύηση του δικαιώματός του στην ελευθερία της θρησκείας». Συγκεκριμένα, το ΕΔΔΑ στην απόφαση *Eweida*, ό.π., σκ. 98 δέχθηκε ότι «όπου ένα άτομο παραπονείται για έναν περιορισμό της θρησκείας στον χώρο εργασίας, αντί να θεωρείται ότι η δυνατότητα αλλαγής εργασίας θα εξάλειψε κάθε επέμβαση στο δικαίωμα, η καλύτερη προσέγγιση θα ήταν να συνεκτιμάται αυτό το ενδεχόμενο στη συνολική στάθμιση κατά την αξιολόγηση του αν ο περιορισμός ήταν ανάλογος ή όχι». Βλ. και ΚΑΛΑΜΠΑΚΟΥ, ό.π., σ. 158 επ. με περαιτέρω παραπομπές.

27. Βλ. συναφώς και R. MCCREA, *Religious discrimination at work: Can employees be fired for getting divorced?*, διαθέσιμο σε: <http://eulawanalysis.blogspot.com/2018/09/religious-discrimination-at-work-can.html> (τελ. επίσκεψη 25.11.2018).

28. Η θέση αυτή είναι απολύτως συνεπής με την πάγια νομολογία του ΔΕΕ σχετικά με τη στενή ερμηνεία και της έννοιας «ουσιαστικής και καθοριστικής επαγγελματικής προϋπόθεσης» που προβλέπεται στην παρ. 1 του άρθρου 4 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Βλ. ενδεικτικά ΔΕΕ C-416/13, *Vital Pérez*, 13.11.2014, ECLI:EU:C:2014:2371, σκ. 47· ΔΕΕ C-188/15, *Bougnouli και ADDH*, 14.03.2017, ECLI:EU:C:2017:204, σκ. 40.

29. ΔΕΕ C-414/16, ό.π., σκ. 47-49 και 54.

30. ΔΕΕ C-68/17, ό.π., σκ. 43-45.

31. *Ibid*, σκ. 47-48. Πρβλ. R. WEIS, *Die Luxemburger Gretchenfrage oder: Ist § 9 AGG europarechtswidrig?* EuZA, 2017, σ. 214 (221 επ.).

ότι μεταξύ των επαγγελματικών απαιτήσεων, την εκπλήρωση των οποίων μπορούν να ζητούν από τα πρόσωπα που εργάζονται για λογαριασμό τους οι εκκλησίες και οι λοιπές δημόσιες ή ιδιωτικές ενώσεις των οποίων η δεοντολογία εδράζεται στο θρήσκευμα ή στις πεποιθήσεις, είναι η τήρηση εκ μέρους των προσώπων αυτών στάσης καλής πίστης και συμμόρφωσης προς τη δεοντολογία τους. Ωστόσο, η διάταξη αυτή δεν έχει αυτοτέλεια. Δεδομένης της ρητής επιφύλαξης στο κείμενό της, κατά την οποία η εξαίρεση ισχύει «[ε]φόσον οι διατάξεις της τηρούνται κατά τα λοιπά», κρίσιμος είναι ο έλεγχος της συμβατότητας της επίμαχης επαγγελματικής απαίτησης με τις λοιπές διατάξεις της Οδηγίας και κυρίως με αυτές του πρώτου εδαφίου του άρθρου 4 παρ. 2³².

Ως προς τις προϋποθέσεις εφαρμογής του πρώτου εδαφίου του άρθρου, το ΔΕΕ παρέπεμψε σε όσα είχε κρίνει προσφάτως το Δικαστήριο με την απόφαση *Egenberger*. Σύμφωνα λοιπόν με τη συγκεκριμένη διάταξη, η διαφορετική μεταχείριση που εδράζεται στο θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις ενός προσώπου δεν συνιστά διάκριση, όταν λόγω της φύσης των εν λόγω δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου ασκούνται, η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις αποτελούν επαγγελματική απαίτηση ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη, λαμβάνοντας υπόψη τη δεοντολογία της οργάνωσης. Συνεπώς, κρίσιμο στοιχείο για τη συμβατότητα με την Οδηγία 2000/78/ΕΚ της διαφορετικής μεταχείρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων είναι το κατά πόσον υφίσταται αντικειμενικώς επαληθεύσιμος άμεσος σύνδεσμος μεταξύ της επαγγελματικής απαίτησης που επιβάλλει ο εργοδότης και των καθηκόντων που εκπληρώνει ο εργαζόμενος. Ενδεικτικά, τέτοιος σύνδεσμος, που απορρέει είτε από τη φύση της δραστηριότητας του εργαζομένου είτε από τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτή πρέπει να ασκείται, συντρέχει, σύμφωνα με το ΔΕΕ, όταν η δραστηριότητα συνεπάγεται τη συμμετοχή του εργαζομένου στον καθορισμό της δεοντολογίας της συγκεκριμένης εκκλησίας ή οργάνωσης ή τη συνδρομή του στο κήρυγμα ή στη διδασκαλία των πεποιθήσεών της ή όταν απαιτείται να εξασφαλίζεται αξιόπιστη εξωτερική εκπροσώπηση της εκκλησίας ή της οργάνωσης³³.

Ως προς το πότε η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις συνιστούν επαγγελματική απαίτηση α) ουσιώδη, β) θεμιτή και γ) δικαιολογημένη, το ΔΕΕ παρέπεμψε επίσης στην προηγούμενη απόφαση *Egenberger*. Ειδικότερα, ως προς την έννοια του επιθέτου «ουσιώδης», το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι το θρήσκευμα ή οι πεποιθήσεις επί των οποίων

εδράζεται η δεοντολογία της συγκεκριμένης εκκλησίας ή οργάνωσης πρέπει να είναι, κατά τα φαινόμενα³⁴, απαραίτητα για την επιβεβαίωση της δεοντολογίας αυτής ή για την άσκηση από την εκκλησία ή την οργάνωση αυτή του δικαιώματος της αυτονομίας, όπως αυτό αναγνωρίζεται στο άρθρο 17 ΣΛΕΕ και στο άρθρο 10 του ΧΘΔ ΕΕ³⁵. Περαιτέρω, για να είναι «θεμιτή», θα πρέπει η απαίτηση σχετικά με το θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις στις οποίες εδράζεται η δεοντολογία της συγκεκριμένης εκκλησίας ή οργάνωσης να μην εξυπηρετεί την επιδίωξη σκοπού ξένου προς τη δεοντολογία ή προς την άσκηση του δικαιώματος αυτονομίας της εκκλησίας ή της οργάνωσης αυτής³⁶. Τέλος, για να κριθεί ότι η επίμαχη απαίτηση είναι και «δικαιολογημένη», θα πρέπει η εκκλησία ή η οργάνωση να αποδείξει (στο πλαίσιο του αποτελεσματικού δικαστικού ελέγχου) ότι ο προβαλλόμενος κίνδυνος να προβληθεί η δεοντολογία της ή το δικαίωμά της αυτονομίας ήταν όντως στη συγκεκριμένη περίπτωση πιθανός και σοβαρός, με αποτέλεσμα να είναι πράγματι αναγκαίο να επιβληθεί μια τέτοια απαίτηση³⁷. Σε κάθε δε περίπτωση, η συγκεκριμένη απαίτηση πρέπει να πληροί τα κριτήρια της αρχής της αναλογικότητας, ιδίως να είναι κατάλληλη και να μην βαίνει πέραν του αναγκαίου για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού μέτρου³⁸.

Μολοντί βεβαίως το ΔΕΕ επισήμανε ότι ο έλεγχος αυτός εναπόκειται τελικά στο εθνικό δικαστήριο, αποφάσισε να προχωρήσει και το ίδιο σε αξιολόγηση της πλήρωσης των ανωτέρω προϋποθέσεων στη συγκεκριμένη υπόθεση, λαμβάνοντας υπ' όψιν τα πραγματικά στοιχεία που είχε στη διάθεσή του. Σύμφωνα, λοιπόν, με το ΔΕΕ, ενώ το ζήτημα του ιερού και αδιάλυτου χαρακτήρα του γάμου εμπίπτει στη δεοντολογία της Καθολικής εκκλησίας, η αποδοχή εκ μέρους του εργαζομένου της αντίληψης αυτής για τον γάμο δεν ήταν εν προκειμένω αναγκαία, εν όψει, αφενός, των καθηκόντων που ασκούσε ο ιατρός και, αφετέρου, της ανάθεσης παρόμοιων καθηκόντων σε μη καθολικούς εργαζομένους.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με το εθνικό

32. ΔΕΕ C-68/17, ό.π., σκ. 46 και 49 (σημειωτέον ότι στο τέλος της σκ. 49 η ελληνική γλωσσική απόδοση της απόφασης αναφέρεται, προφανώς από παραδρομή, στο «δεύτερο εδάφιο» και όχι στο πρώτο, όπως θα ήταν λογικό και προκύπτει από τις υπόλοιπες γλωσσικές αποδόσεις της απόφασης).

33. Ibid, σκ. 50· ΔΕΕ C-414/16, ό.π., σκ. 62-63.

34. Πρβλ. Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Wahl, ΔΕΕ C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie*, 30.11.2017, ECLI:EU:C:2017:926, σκ. 55: «Κατά τη γνώμη μου, δεν απόκειται στο Δικαστήριο να αποφανθεί επί του ζητήματος εάν η μουσουλμανική θρησκεία πράγματι απαγορεύει τη χρήση αναισθητοποιήσεως κατά τη σφαγή των ζώων ή εάν, αντιθέτως, και όπως επίμονα υποστήριξε η GAIA κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, πρόκειται για επιλογή ορισμένων μόνον θρησκευτικών ρευμάτων».

35. ΔΕΕ C-68/17, ό.π., σκ. 51· ΔΕΕ C-414/16, ό.π., σκ. 50 και 65.

36. Ibid, σκ. 52· Ibid, σκ. 66.

37. Ibid, σκ. 53· Ibid, σκ. 67.

38. ΔΕΕ C-68/17, ό.π., σκ. 54· ΔΕΕ C-414/16, ό.π., σκ. 68.

δικαστήριο που εξέφρασε εύλογες αμφιβολίες³⁹ και τον Γενικό Εισαγγελέα που πρότεινε αυστηρές προϋποθέσεις⁴⁰, το ΔΕΕ επέλεξε να μην υπεισέλθει στις προϋποθέσεις υπό τις οποίες μια (ανήκουσα σε εκκλησία) κεφαλαιουχική εταιρία ιδιωτικού δικαίου μπορεί πράγματι να διαθέτει «δεοντολογία [που] εδράζεται στο θρήσκευμα ή στις πεποιθήσεις». Αντιθέτως, το Δικαστήριο περιορίστηκε στο να επισημάνει ότι μόνη η νομική φύση ή η νομική μορφή του εργοδότη που επικαλείται το άρθρο 4 παρ. 2 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ δεν μπορεί να επηρεάσει τη δυνατότητα εφαρμογής της διάταξης αυτής, συνεπώς, τέτοιου είδους εμπορικές εταιρείες δεν αποκλείονται a priori από το πεδίο εφαρμογής της⁴¹.

V. Επίλογος

Με τις πρόσφατες αποφάσεις του στις υποθέσεις *Egenberger* και *IR*, το ΔΕΕ, αφενός, εφάρμοσε με συνέπεια τη νομολογία του σχετικά με τη στενή ερμηνεία των εξαιρέσεων από το πεδίο εφαρμογής των Οδηγιών που επιδιώκουν την καταπολέμηση των διακρίσεων, αφετέρου, διαμόρφωσε επιτυχώς ένα σύστημα στάθμισης των εκατέρωθεν συμφερόντων των εργαζομένων και των εκκλησιών, που επιτρέπει ευελιξία αλλά και μεθοδολογική ακρίβεια και προβλεψιμότητα. Αυτό που πλέον αναμένεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι, πρώτον, η υποδοχή των αποφάσεων αυτών από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, δεύτερον, η περαιτέρω αξιοποίησή τους από το ΔΕΕ και, τρίτον, η ενδεχόμενη επίδρασή τους στη νομολογία του ΕΔΔΑ.

► Πρόσβαση σε έγγραφα της Επιτροπής που αφορούν το περιβάλλον

Η εξαιρέση από το δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα, που αφορά την προστασία της εν εξελίξει διαδικασίας λήψης απόφασης θεσμικού οργάνου της Ένωσης, δεν εφαρμόζεται για τις εκθέσεις εκτίμησης επιπτώσεων στον τομέα της περιβαλλοντικής νομοθεσίας, καθώς τα έγγραφα αυτά δεν καλύπτονται από γενικό τεκμήριο εμπιστευτικότητας

αίτηση αναίρεσης – πρόσβαση στα έγγραφα θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Κανονισμός (ΕΚ) 1049/2001 – Κανονισμός 1367/2006 – έκθεση εκτίμησης επιπτώσεων, σχέδιο εκτίμησης επιπτώσεων και γνωμοδότηση της επιτροπής εκτίμησης επιπτώσεων – νομοθετικές πρωτοβουλίες στον τομέα του περιβάλλοντος – άρνηση παροχής πρόσβασης – δημοσιοποίηση των ζητηθέντων εγγράφων κατά τη διάρκεια της δίκης – διατήρηση του

39. BAG, 28.07.2016 – 2 AZR 746/14 (A), NZA 2017, 388, σκ. 29.

40. Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Wathelet, C-68/17, *IR*, 31.05.2018, ECLI:EU:C:2018:363, σκ. 44-48.

41. ΔΕΕ C-68/17, ό.π., σκ. 40-41.

εννόμου συμφέροντος – εξαίρεση που αφορά την προστασία της εν εξελίξει διαδικασίας λήψης αποφάσεων θεσμικού οργάνου της Ένωσης – γενικό τεκμήριο

ΔΕΕ C-57/16 P, *ClientEarth/Επιτροπή*, 04.09.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: A. Tizzano, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2018:660 – Αίτηση αναίρεσεως

Η μη κυβερνητική οργάνωση *ClientEarth*, η οποία δραστηριοποιείται στον τομέα της περιβαλλοντικής προστασίας, το έτος 2014, υπέβαλε στην Επιτροπή δύο αιτήσεις, προκειμένου να της χορηγηθούν έγγραφα με πληροφορίες περιβαλλοντικού χαρακτήρα. Η πρώτη από τις αιτήσεις αφορούσε, ειδικότερα, σχέδιο έκθεσης της διενεργηθείσας από την Επιτροπή εκτίμησης επιπτώσεων αναφορικά με την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα και τη σχετική γνωμοδότηση επί του σχεδίου αυτού που διατυπώθηκε από την επιτροπή εκτίμησης. Με τη δεύτερη αίτησή της, η *ClientEarth* ζήτησε να της χορηγηθεί πρόσβαση σε έγγραφα της Επιτροπής, τα οποία αφορούσαν έκθεση εκτίμησης επιπτώσεων αναφορικά με σχέδιο δεσμευτικής πράξης ορίζουσας το στρατηγικό πλαίσιο των διαδικασιών επιθεώρησης και εποπτείας σε περιβαλλοντικά θέματα, καθώς και τη σχετική γνωμοδότηση επί της έκθεσης αυτής, την οποία εξέδωσε η ίδια επιτροπή εκτίμησης. Οι δύο αιτήσεις υποβλήθηκαν στην Επιτροπή, σύμφωνα με τα οριζόμενα στον Κανονισμό 1049/2011, ο οποίος περιλαμβάνει τις εν γένει διατάξεις που ρυθμίζουν την άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης σε έγγραφα των θεσμικών οργάνων της Ένωσης. Η Επιτροπή απέρριψε, αρχικά, τις εν λόγω αιτήσεις και η *ClientEarth* επανήλθε με την υποβολή δύο επιβεβαιωτικών αιτήσεων, αντίστοιχα, τις οποίες η Επιτροπή απέρριψε εκ νέου, επικαλούμενη την εφαρμογή του άρθρου 4 παρ. 3, εδάφιο α' του ανωτέρω Κανονισμού. Συγκεκριμένα, η Επιτροπή αρνήθηκε να χορηγήσει στην *ClientEarth* τα αιτούμενα έγγραφα, με το αιτιολογικό ότι αυτά σχετιζόνταν με διαδικασίες λήψης αποφάσεων οι οποίες βρίσκονταν σε πολύ πρώιμο και ευαίσθητο στάδιο και, συνεπώς, η δημοσιοποίησή τους θα έθιγε σοβαρά τις οικείες διαδικασίες λήψης των αποφάσεων αυτών και θα περιόριζε το περιθώριο χειρισμών της Επιτροπής. Επιπρόσθετα, η Επιτροπή αποφάνθηκε ότι η δημοσιοποίηση των αιτούμενων εγγράφων δεν δικαιολογούνταν από λόγους υπέρμετρου δημοσίου συμφέροντος.

Ακολούθως, η *ClientEarth* προσέφυγε ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου, ασκώντας δύο προσφυγές με αίτημα την ακύρωση των δύο απορριπτικών αποφάσεων της Επιτροπής (υποθέσεις T-425/14 και T-424/14 αντίστοιχα). Στο πλαίσιο άσκησης των προσφυγών της, η *ClientEarth* προέβαλε έναν μοναδικό λόγο ακύρωσης αποτελούμενο από δύο σκέλη. Στο πλαίσιο του πρώτου σκέλους, η περιβαλλοντική οργάνωση επικαλέσθηκε παράβαση του άρθρου 4 παρ. 3, εδάφιο α' του Κανονισμού 1049/2011,

προσάπτοντας στην Επιτροπή ότι εσφαλμένα διαπίστωσε την ύπαρξη κινδύνου σοβαρής υπονόμησης των διαδικασιών λήψης απόφασης, καθώς και την έλλειψη υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος που δικαιολογεί τη δημοσιοποίηση των επίδικων εγγράφων. Με το δεύτερο σκέλος, η ClientEarth ισχυρίστηκε ότι η Επιτροπή παρέβη την υποχρέωση αιτιολόγησης. Ωστόσο, οι ασκηθείσες προσφυγές είχαν την ίδια τύχη με τις αιτήσεις της ClientEarth ενώπιον της Επιτροπής, καθώς το Γενικό Δικαστήριο, με κοινή του απόφαση, τις απέρριψε αμφότερες, δεχόμενο, εν προκειμένω, την εφαρμογή της εξαιρετικής περίπτωσης του άρθρου 4 παρ. 3, εδάφιο α' του Κανονισμού 1049/2011. Ειδικότερα, το Γενικό Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η Επιτροπή νομίμως απέρριψε τις αιτήσεις της προσφεύγουσας βάσει της συγκεκριμένης διάταξης. Τούτο διότι αναγνώρισε την ύπαρξη, υπέρ των επίδικων εγγράφων της Επιτροπής, γενικού τεκμηρίου εμπιστευτικότητας, βάσει του οποίου η δημοσιοποίησή τους θα έθιγε, καταρχήν σοβαρά, την οικεία διαδικασία λήψης των σχετικών αποφάσεων. Το τεκμήριο αυτό ισχύει χρονικά μέχρι τη λήψη των αποφάσεων εκ μέρους της Επιτροπής και εφαρμόζεται ανεξάρτητα από τη φύση των αποφάσεων αυτών ως νομοθετικών ή άλλου είδους. Περαιτέρω, το Γενικό Δικαστήριο δέχθηκε ότι οι ισχυρισμοί και τα στοιχεία που επικαλέστηκε η ClientEarth δεν ήταν ικανά να ανατρέψουν το εν λόγω γενικό τεκμήριο. Τέλος, αποφάνθηκε ότι δεν συντρέχει υπέρτερο δημόσιο συμφέρον που να δικαιολογεί τη δημοσιοποίηση των εν λόγω εγγράφων.

Κατόπιν άσκησης αίτησης αναίρεσης κατά της απορριπτικής απόφασης του Γενικού Δικαστηρίου, η διαφορά εισήχθη ενώπιον του Δικαστηρίου, το οποίο εξέδωσε τη σχολιαζόμενη απόφαση. Στο πλαίσιο άσκησης της αίτησης αναίρεσης, η ClientEarth, υποστηριζόμενη από τη Φινλανδική και τη Σουηδική Κυβέρνηση, προέβαλε δύο λόγους αναίρεσης. Με τον πρώτο αναιρετικό λόγο ισχυρίστηκε ότι το Γενικό Δικαστήριο, αναγνωρίζοντας την ύπαρξη γενικού τεκμηρίου, σύμφωνα με το οποίο η δημοσιοποίηση των επίδικων εγγράφων θίγει σοβαρά την εν εξελίξει διαδικασία λήψης των αποφάσεων της Επιτροπής, κατά την έννοια του άρθρου 4 παρ. 3, εδάφιο α' του Κανονισμού 1049/2001, υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο για τους ειδικότερους λόγους οι οποίοι αναπτύχθηκαν στα πέντε σκέλη από τα οποία συναποτελείται ο οικείος λόγος αναίρεσης. Ομοίως, με τον δεύτερο αναιρετικό λόγο, η μη κυβερνητική περιβαλλοντική οργάνωση υποστήριξε επικουρικά ότι το Γενικό Δικαστήριο υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο, καθόσον δεν αναγνώρισε την ύπαρξη υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος υπέρ της δημοσιοποίησης των επίδικων εγγράφων της Επιτροπής.

Το Δικαστήριο έκανε δεκτή την αίτηση αναίρεσης και συνακόλουθα ακύρωσε την αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου. Εν συνεχεία, αποφάνθηκε το ίδιο επί της ουσίας της διαφοράς, κάνοντας, επίσης,

δεκτές τις προσφυγές της ClientEarth. Συνακόλουθα, ακύρωσε τις δύο αποφάσεις της Επιτροπής με τις οποίες η Επιτροπή αρνήθηκε να χορηγήσει στην ClientEarth τα επίδικα έγγραφα. Με την επιχειρηματολογία που ανέπτυξε στο πλαίσιο της σχολιαζόμενης απόφασης, το ΔΕΕ επισήμανε, αρχικά, ότι, δεδομένης της αδιαμφισβήτητης σημασίας της αρχής της διαφάνειας για τη νομιμότητα και υπευθυνότητα των ενωσιακών οργάνων απέναντι στους πολίτες της Ένωσης, οι προβλεπόμενες από τον Κανονισμό 1049/2001 εξαιρέσεις από το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα των θεσμικών οργάνων θα πρέπει να ερμηνεύονται συσταλτικά και να εφαρμόζονται αυστηρά. Υπενθύμισε, επίσης, τη συναφή νομολογία του αναφορικά με τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την αναγνώριση των γενικών τεκμηρίων εμπιστευτικότητας, καθώς και τις κατηγορίες των εγγράφων για τα οποία έχει ήδη κριθεί νομολογιακά ότι συντρέχει τεκμήριο εμπιστευτικότητας. Το ΔΕΕ επισήμανε, συναφώς, ότι η αναγνώριση τέτοιων τεκμηρίων συνιστά εξαίρεση από το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα και, συνεπώς, οι περιπτώσεις εφαρμογής των κριτηρίων αυτών θα πρέπει, επίσης, να ερμηνεύονται και να εφαρμόζονται κατά τρόπο αυστηρό βάσει και των ειδικότερων νομολογιακών κατευθύνσεων.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ, εξετάζοντας την ειδικότερη φύση των επίδικων εγγράφων, έκρινε, συναφώς, ότι τα έγγραφα αυτά αφορούν εκθέσεις εκτίμησης επιπτώσεων και τις σχετικές επ' αυτών γνωμοδοτήσεις οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με σκοπό την ανάληψη από την Επιτροπή νομοθετικών πρωτοβουλιών. Εντάσσονται, επομένως, στο πλαίσιο νομοθετικής διαδικασίας και, ως εκ τούτου, βάσει του άρθρου 12 παρ. 2 του Κανονισμού 1049/2001, αποτελούν έγγραφα τα οποία πρέπει να καθίστανται άμεσα προσβάσιμα. Την παραδοχή αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι τα επίδικα έγγραφα περιέχουν περιβαλλοντικές πληροφορίες κατά την έννοια του Κανονισμού 1367/2006. Από τη συνδυασμένη ερμηνεία της αιτιολογικής σκέψης 15 και του άρθρου 6 παρ. 1 του εν λόγω Κανονισμού προκύπτει η υποχρέωση περαιτέρω διαφάνειας για τα έγγραφα που περιέχουν περιβαλλοντικές πληροφορίες και συνακόλουθα η συσταλτική εφαρμογή της εξαίρεσης του άρθρου 4 παρ. 3, εδαφ. α' του Κανονισμού 1049/2001. Επομένως, βάσει των ανωτέρω, η εξαίρεση που προβλέπεται στην αμέσως προηγούμενη διάταξη θα πρέπει εν προκειμένω να ερμηνευθεί ακόμη συσταλτικότερα και να εφαρμοσθεί ακόμη αυστηρότερα.

Τέλος, αναφορικά με την αναγνώριση ενός γενικού τεκμηρίου εμπιστευτικότητας για έγγραφα όπως τα επίδικα που εντάσσονται στο πλαίσιο εκτίμησης επιπτώσεων, το ΔΕΕ επισήμανε ότι η Επιτροπή, όταν προβαίνει σε εκτιμήσεις επιπτώσεων στο πλαίσιο νομοθετικής διαδικασίας, ιδίως στον τομέα του περιβάλλοντος, οφείλει να ενεργεί υπό πλαίσιο ενισχυμένης διαφάνειας. Η διατύπωση των απόψεων του κοινού επί των επιλογών που εξετάζει η Επιτρο-

πή, ιδίως, στο πλαίσιο των νομοθετικών της πρωτοβουλιών στον τομέα του περιβάλλοντος κατά το στάδιο πριν τη λήψη των σχετικών αποφάσεων, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των δημοκρατικών δικαιωμάτων των πολιτών της Ένωσης. Εξάλλου, όπως έκανε δεκτό, συναφώς, το Δικαστήριο, από τη δημοσίευση τέτοιων εγγράφων δεν υφίσταται κίνδυνος σοβαρής υπονόμησης της διαδικασίας λήψης αποφάσεων της Επιτροπής ούτε και θίγεται η ανεξαρτησία του εν λόγω θεσμικού οργάνου κατά τη λήψη των οικείων αποφάσεων. Το Γενικό Δικαστήριο, κρίνοντας ότι η Επιτροπή πρέπει να διαθέτει, εν προκειμένω, έναν αυτόνομο χώρο προβληματισμού απαλλαγμένο από εξωτερικές πιέσεις και επιρροές τον οποίο εξασφαλίζει η εμπιστευτικότητα των επίδικων εγγράφων, πράγματι, υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κατά την ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 3, εδάφιο α' του Κανονισμού 1049/2001.

Παρατηρήσεις

Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου*

Εισαγωγικά

Το νομικό ζήτημα που απασχόλησε τη μείζονα σύνθεση του ΔΕΕ στο πλαίσιο της σχολιαζόμενης απόφασης αφορά το δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα της Επιτροπής και ειδικότερα σε εκθέσεις εκτίμησης επιπτώσεων σχετικά με ζητήματα περιβαλλοντικής νομοθεσίας της Ένωσης. Η εκτίμηση επιπτώσεων διενεργείται από την Επιτροπή στις περιπτώσεις ανάληψης εκ μέρους της νομοθετικής (ή μη) πρωτοβουλίας, η οποία αναμένεται να έχει σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές ή περιβαλλοντικές συνέπειες. Στο πλαίσιο της σχετικής έκθεσης διατυπώνονται τα πορίσματα της διενεργηθείσας εκτίμησης επιπτώσεων. Η διάδικος, μη κυβερνητική περιβαλλοντική οργάνωση ClientEarth, η οποία αιτήθηκε, αρχικά, από την Επιτροπή την πρόσβαση στα επίδικα έγγραφα είναι ευρέως γνωστή για την ενεργό δράση της στον τομέα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, καθώς έχει αποταθεί, κατ' επανάληψη, στα ενωσιακά δικαστήρια για υποθέσεις που αφορούν την πρόσβαση σε έγγραφα, αλλά και εν γένει την πρόσβαση στη δικαιοσύνη στο πλαίσιο περιβαλλοντικών διαφορών¹. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, η ClientEarth ήρθε αντιμέτωπη με την άρνηση της Επιτροπής να της χορηγήσει τα αιτηθέντα

έγγραφα και εν συνεχεία με την επικύρωση της άρνησης αυτής με την αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση του ΓεΔΕΕ. Σε αναιρετικό επίπεδο, ωστόσο, τα επιχειρήματα της ClientEarth έγιναν δεκτά από το ΔΕΕ. Στο πλαίσιο της σχολιαζόμενης απόφασης, αναδεικνύεται το ζήτημα της συνδυαστικής εφαρμογής των Κανονισμών 1049/2011 και 1367/2006 και ιδίως η περίπτωση εφαρμογής της εξαιρετικής περίπτωσης, η οποία προβλέπεται στο άρθρο 4 παρ. 3, εδάφιο α' του Κανονισμού 1049/2011, βάσει της οποίας είναι δυνατόν να αποκλεισθεί η δυνατότητα πρόσβασης σε αιτηθέντα έγγραφα ενωσιακού οργάνου.

1. Πρόσβαση σε έγγραφα που περιέχουν περιβαλλοντικές πληροφορίες

Με αφετηρία την αρχή της διαφάνειας η οποία αποσκοπεί, αφενός, στη μεγαλύτερη συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων² και, αφετέρου, στη νομιμότητα και υπευθυνότητα των αρχών απέναντι στους πολίτες, κατοχυρώνεται στο άρθρο 15 ΣΛΕΕ³, το δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα των θεσμικών οργάνων της Ένωσης⁴. Ρητή κατοχύρωση του εν λόγω δικαιώματος διαλαμβάνεται και στο άρθρο 42 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁵. Σε επίπεδο δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου ισχύει ο Κανονισμός 1049/2001⁶, ο οποίος ρυθμίζει τους ειδικότερους όρους, τις αρχές αλλά και τους περιορισμούς που διέπουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού⁷. Το άρθρο 4 του Κανονισμού προ-

2. Υπ' αυτή την έννοια, η αρχή της διαφάνειας έχει ιδιαίτερη αξία στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης, καθώς θεωρείται αναγκαίο αντιστάθμισμα του δημοκρατικού ελλείμματος το οποίο προσάπτεται στην Ένωση. Βλ. ενδεικτικά, J. LODJE, *Transparency and Democratic legitimacy*, JCMS, 1994, σσ. 343-368, A. BUIJZE, *The Six Faces of Transparency*, *Utrecht Law Review*, 2013, σσ. 3-25, διαθέσιμο σε : <http://doi.org/10.18352/ulr.233>.

3. Στο εν λόγω άρθρο ορίζεται συγκεκριμένα ότι «Κάθε πολίτης της Ένωσης και κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο το οποίο κατοικεί ή έχει την καταστατική έδρα του σε ένα κράτος μέλος έχει δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα των θεσμικών και λοιπών οργάνων και οργανισμών της Ένωσης, ανεξαρτήτως υποθέματος».

4. Για την ιστορική πορεία κατοχύρωσης του δικαιώματος πρόσβασης στα έγγραφα των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Συνθηκών βλ. I. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, *Το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων*, ΕΕΕυρΔ, 2018, σσ. 164-167.

5. Για μία εκτενή ερμηνεία και ανάλυση του άρθρου βλ. D. CURTIN / J. MENDES, σε S. Peers ... [et al.] (eds), *The EU Charter of Fundamental Rights: a Commentary*, 2014, σσ. 1099-1119.

6. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1049/2001 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 30ής Μαΐου 2001, για την πρόσβαση του κοινού στα έγγραφα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής

7. Για το πεδίο εφαρμογής και εν γένει για το κανονιστικό περιεχόμενο του Κανονισμού βλ. αναλυτικά Δ. ΛΕΝΤΖΗΣ, *Η πρόσβαση στα έγγραφα των Κοινοτικών Οργάνων*, εκδ. Σάκκουλα, 2008, σ. 171 επ.

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Ερευνήτρια ΚΔΕΟΔ

1. Βλ. σχετικά Ε. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ο ρόλος της ClientEarth στην Περιβαλλοντική Δικαιοσύνη, Πρακτικά Εθνικού Συνεδρίου με τίτλο: «Περιβαλλοντική Ευθύνη, Πρόληψη και Αποκατάσταση, Προκλήσεις και Ευκαιρίες για την Προστασία της Βιοποικιλότητας στην Ελλάδα», σσ. 217-221, διαθέσιμα σε: http://www.lifethemis.eu/sites/default/files/announcements/WEB_THEMIS_PROCEEDINGS.pdf (τελευταία πρόσβαση Νοέμβριος 2018).

βλέπει, ειδικότερα, ένα πλαίσιο εξαιρέσεων οι οποίες διαχωρίζονται, περαιτέρω, σε δύο βασικές κατηγορίες, τις υποχρεωτικές και τις δυνητικές εξαιρέσεις, αντίστοιχα. Η πρώτη κατηγορία εξαιρέσεων περιλαμβάνει τις περιπτώσεις εκείνες όπου το θεσμικό όργανο υποχρεούται να αρνηθεί τη γνωστοποίηση ενός εγγράφου, εάν διαπιστώσει ότι πληρούται το κριτήριο εφαρμογής της οικείας περίπτωσης. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τις περιπτώσεις προστασίας του δημοσίου συμφέροντος όσον αφορά τη δημόσια ασφάλεια, την άμυνα και τις στρατιωτικές υποθέσεις, τις διεθνείς σχέσεις καθώς και τη δημοσιονομική, νομισματική ή οικονομική πολιτική της Κοινότητας ή ενός κράτους μέλους⁸. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και τα έγγραφα που άπτονται της ιδιωτικής ζωής και της ακεραιότητας του ατόμου⁹.

Η δεύτερη κατηγορία εξαιρέσεων από το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα περιλαμβάνει τις δυνητικές εξαιρέσεις. Στην περίπτωση που συντρέχει μία εκ των περιπτώσεων αυτών, τα θεσμικά όργανα μπορούν κατά τη διακριτική τους ευχέρεια να επιτρέπουν την πρόσβαση στα αιτούμενα έγγραφα, αφού προηγουμένως έχουν προβεί σε στάθμιση των προστατευόμενων από τις εξαιρέσεις συμφερόντων και του δημοσίου συμφέροντος. Οι εξαιρέσεις εδώ αφορούν την προστασία των εμπορικών συμφερόντων φυσικού ή νομικού προσώπου, συμπεριλαμβανομένης της πνευματικής ιδιοκτησίας, την προστασία των δικαστικών διαδικασιών και της παροχής νομικών συμβουλών, καθώς και την προστασία του σκοπού επιθεώρησης, έρευνας και οικονομικού ελέγχου¹⁰.

Στο πλαίσιο της σχολιαζόμενης υπόθεσης, αντικείμενο ερμηνευτικής ανάλυσης αποτέλεσε, ειδικότερα, η περίπτωση του άρθρου 4 παρ. 3 εδάφιο α', όπου προβλέπεται συγκεκριμένα ότι «προκειμένου περί εγγράφου που συντάχθηκε από ένα θεσμικό όργανο για εσωτερική χρήση ή που έχει παραληφθεί από ένα θεσμικό όργανο, και το οποίο σχετίζεται με θέμα επί του οποίου δεν έχει αποφασίσει, το εν λόγω θεσμικό όργανο αρνείται την πρόσβαση εάν η γνωστοποίηση του εγγράφου θα έθιγε σοβαρά την οικεία διαδικασία λήψης αποφάσεων, εκτός εάν για τη γνωστοποίηση του εγγράφου υπάρχει υπερισχύον δημόσιο συμφέρον». Η περίπτωση αυτή εντάσσεται στη δεύτερη κατηγορία των εξαιρέσεων. Σε αντίθεση, ωστόσο, με τις προαναφερόμε-

8. Άρθρο 4 παρ. 1, περ. α'.

9. Άρθρο 4 παρ. 1 περ. β. Στην περίπτωση αυτή εφαρμόζεται και ο Κανονισμός 45/2001 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18ης Δεκεμβρίου 2000, σχετικά με την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από τα όργανα και τους οργανισμούς της Κοινότητας και σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών. Για την ειδικότερη σχέση μεταξύ των δύο αυτών Κανονισμών, βλ. ΔΕΚ C-28/08, *Επιτροπή/Bavarian Lager*, 29.06.2010, ECLI:EU:C:2010:378.

10. Άρθρο 4 παρ. 2.

νες περιπτώσεις δυνητικών εξαιρέσεων όπου απαιτείται η απόδειξη συνδρομής πραγματικής βλάβης, το μέγεθος της οποίας δεν ενδιαφέρει, στην περίπτωση που εφαρμόζεται η συγκεκριμένη εξαίρεση, θα πρέπει το θεσμικό όργανο να αποδείξει επιπλέον τη σοβαρότητα της βλάβης που θα προκύψει από τη δημοσιοποίηση των εγγράφων¹¹.

Στο σημείο αυτό κρίνεται, επίσης, σκόπιμη η αναφορά στο άρθρο 12 παρ. 2 του Κανονισμού, το οποίο ορίζει ότι «ειδικότερα, με την επιφύλαξη των άρθρων 4 και 9, παρέχεται άμεση πρόσβαση στα νομοθετικά έγγραφα, ήτοι τα έγγραφα που συντάχθηκαν ή παραλήφθηκαν στο πλαίσιο διαδικασιών για την έγκριση πράξεων που είναι δεσμευτικές για τα κράτη μέλη». Το άρθρο αυτό απηχεί την αιτιολογική σκέψη 6 του Κανονισμού, βάσει της οποίας θα πρέπει να εξασφαλίζεται ευρύτερη πρόσβαση στα έγγραφα, όταν τα θεσμικά όργανα της Ένωσης ενεργούν ως νομοθέτες.

Περαιτέρω, δεδομένου ότι τα επίδικα έγγραφα περιείχαν περιβαλλοντικές πληροφορίες, εφαρμόστηκαν επιπρόσθετα και διατάξεις του Κανονισμού 1367/2006¹². Ο εν λόγω Κανονισμός ή Κανονισμός Αρχούς, όπως ειθίσται να ονομάζεται, εκδόθηκε με σκοπό την ενσωμάτωση και εφαρμογή των απαιτήσεων της Σύμβασης του Αρχούς στα όργανα και στους οργανισμούς της Ένωσης¹³. Πράγ-

11. Βλ. Δ. ΛΕΝΤΖΗΣ, ό.π., σ. 240.

12. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1367/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 6ης Σεπτεμβρίου 2006, για την εφαρμογή στα όργανα και τους οργανισμούς της Κοινότητας των διατάξεων της σύμβασης του Αρχούς σχετικά με την πρόσβαση στις πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα.

13. Η Σύμβαση του Αρχούς «για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα» υπεγράφη από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τα κράτη μέλη της το 1998, επικυρώθηκε εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με την Απόφαση 2005/370/ΕΚ του Συμβουλίου της 17^{ης} Φεβρουαρίου 2005 με στόχο την αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος. Η Σύμβαση αποδίδει ιδιαίτερη αξία στη δημοκρατική διάσταση των περιβαλλοντικών διαδικαστικών δικαιωμάτων, όπως είναι το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα, συνδέοντάς τα άμεσα με τις αρχές της συμμετοχικής δημοκρατίας. Ειδικότερα, το δικαίωμα πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφορία, η οποία κατέχεται από Δημόσιες Αρχές, ρυθμίζεται στα άρθρα 4 και 5 της Σύμβασης και προσλαμβάνει δύο όψεις, την ενεργητική και την παθητική αντίστοιχα. Η ενεργητική έκφανση του δικαιώματος επιβάλλει στις Δημόσιες Αρχές την υποχρέωση λήψης κατάλληλων μέτρων και τη μέριμνα για τη συλλογή και διάδοση περιβαλλοντικών πληροφοριών με δική τους πρωτοβουλία, με σκοπό την ενημέρωση του κοινού και τη διευκόλυνση της πρόσβασής του σε τέτοιου είδους πληροφορίες. Η παθητική όψη του δικαιώματος αφορά τη δυνατότητα των πολιτών να αναζητούν από τις αρμόδιες διοικητικές αρχές περιβαλλοντικές πληροφορίες με την υποβολή σχετικού αιτήματος (εγγράφως ή προφορικά) και την αντίστοιχη υποχρέωση των Αρχών να ανταποκρίνονται το συντομότερο δυνατό. Για μία εκτενή πα-

ματι, ο εν λόγω Κανονισμός περιλαμβάνει μία σειρά διατάξεων με τις οποίες ρυθμίζεται η πρόσβαση στις περιβαλλοντικές πληροφορίες που κατέχουν τα όργανα και οι Οργανισμοί της Ένωσης¹⁴, η συμμετοχή του κοινού στην εκπόνηση σχεδίων και προγραμμάτων σχετικά με το περιβάλλον σε επίπεδο ενωσιακής πολιτικής και επιπλέον περιλαμβάνει διατάξεις που αφορούν το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη¹⁵.

Για την πρόσβαση, ειδικότερα, στις περιβαλλοντικές πληροφορίες, ο Κανονισμός 1367/2006 παραπέμπει στον γενικό Κανονισμό 1049/2001, ο οποίος εφαρμόζεται συμπληρωματικά¹⁶. Ιδιαίτερη δε σημασία στο πλαίσιο της σχολιαζόμενης υπόθεσης έχει η 15^η αιτιολογική σκέψη του Κανονισμού 1367/2006 όπου αναφέρεται ότι «Στις περιπτώσεις για τις οποίες ο κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1049/2001 προβλέπει εξαιρέσεις, οι εξαιρέσεις αυτές θα πρέπει να ισχύουν, υπό την επιφύλαξη άλλων ειδικών διατάξεων του παρόντος κανονισμού σχετικά με αιτήσεις για περιβαλλοντικές πληροφορίες. Οι λόγοι άρνησης σχετικά με την πρόσβαση στις περιβαλλοντικές πληροφορίες θα πρέπει να ερμηνεύονται περιοριστικά, λαμβάνοντας υπόψη το δημόσιο συμφέρον που εξυπηρετείται με τη δημοσιοποίηση καθώς και το κατά πόσον οι αιτούμενες πληροφορίες σχετίζονται με εκπομπές στο περιβάλλον».

Όσον αφορά δε τις εξαιρέσεις, το άρθρο 6 παρ. 1 του Κανονισμού 1367/2006 προβλέπει ότι «Όσον αφορά το άρθρο 4 παράγραφος 2 πρώτο και τρίτο εδάφιο του κανο-

νισμού (ΕΚ) αριθ. 1049/2001, εξαιρέσει των ερευνών, ιδίως εκείνων που αφορούν τυχόν παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου, θεωρείται ότι υπάρχει υπερισχύον δημόσιο συμφέρον που επιβάλλει τη δημοσιοποίηση των πληροφοριών, όταν οι ζητούμενες πληροφορίες αφορούν εκπομπές στο περιβάλλον. Όσον αφορά τις λοιπές εξαιρέσεις που προβλέπονται στο άρθρο 4 του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1049/2001, οι λόγοι απόρριψης ερμηνεύονται περιοριστικά, λαμβανομένου υπόψη του δημοσίου συμφέροντος που εξυπηρετείται από τη δημοσιοποίηση και το κατά πόσον οι ζητούμενες πληροφορίες αφορούν εκπομπές στο περιβάλλον». Από τη διάταξη αυτή προκύπτει ότι το αναφερόμενο άρθρο του Κανονισμού 1049/2001 τροποποιείται καθώς βάσει του ως άνω άρθρου του Κανονισμού 1367/2006 προέχει η υποχρέωση δημοσιοποίησης των πληροφοριών που σχετίζονται με εκπομπές στο περιβάλλον¹⁷.

II. Η κρίση του Δικαστηρίου

1. Το ζήτημα της διατήρησης του εννόμου συμφέροντος στο πλαίσιο της αναιρετικής δίκης

Προκαταρκτικά, πριν την εξέταση της ουσίας της υπόθεσης, αξίζει να αναφερθεί η κρίση του ΔΕΕ περί της συνδρομής της προϋπόθεσης του παραδεκτού αναφορικά με τη διατήρηση του εννόμου συμφέροντος της ClientEarth. Κατά τη συζήτηση στο ακροατήριο, η Επιτροπή ισχυρίστηκε ότι, τον Ιανουάριο του έτους 2018, διαβίβασε στην ClientEarth τα έγγραφα εκτίμησης επιπτώσεων σχετικά με τις επιθεωρήσεις και την εποπτεία για τα περιβαλλοντικά θέματα. Δεδομένης της εν λόγω διαβίβασης, η Επιτροπή ισχυρίστηκε, συναφώς, ότι η αναιρεσείουσα είχε, πλέον, πρόσβαση στο σύνολο των επίδικων εγγράφων και, συνεπώς, παρέλκει η έκδοση απόφασης επί της κρινόμενης αίτησης αναιρέσεως¹⁸. Επί του ισχυρισμού αυτού το ΔΕΕ σημείωσε, κατ' αρχάς, ότι το αντικείμενο της δίκης διατηρείται, δεδομένου ότι η Επιτροπή δεν έχει ανακαλέσει τις επίδικες αποφάσεις. Εν συνεχεία, επικαλέστηκε σχετική νομολογία του, σύμφωνα με την οποία, σε ορισμένες περιπτώσεις, στο πλαίσιο αναιρετικής δίκης, ο προσφεύγων διατηρεί το έννομο συμφέρον του, προκειμένου να υποχρεωθεί ο εκδότης της αρχικά προσβαλλόμενης πράξης να επιφέρει στο μέλλον τις δέουσες τροποποιήσεις και να αποτραπεί έτσι ο κίνδυνος επανάληψης τη πλημμέλειας

ράθεση και ανάλυση των σχετικών προβλέψεων της Σύμβασης βλ. D. BLUNDELL, Access to and Collection of Environmental Information, σε C. Banner (επ.), The Aarhus Convention, A Guide for UK Lawyers, Hart publishing, 2015, σσ. 99-119.

14. Υπό τον όρο «περιβαλλοντική πληροφορία» νοείται, σύμφωνα με το άρθρο 2, παρ. 1 στοιχείο δ' του Κανονισμού, μεταξύ άλλων, οποιαδήποτε πληροφορία σε γραπτή, ηχητική, ηλεκτρονική ή άλλη υλική μορφή, σχετικά με μέτρα (συμπεριλαμβανομένων των διοικητικών μέτρων), όπως οι πολιτικές, η νομοθεσία, τα σχέδια, τα προγράμματα, οι περιβαλλοντικές συμφωνίες και οι δραστηριότητες που επηρεάζουν ή ενδέχεται να επηρεάσουν τα στοιχεία και τους περιβαλλοντικούς παράγοντες που αναφέρονται σε στοιχεία του περιβάλλοντος (αέρας, ατμόσφαιρα, νερό, κ.ά.) ή δραστηριότητες που αποσκοπούν στην προστασία των εν λόγω στοιχείων (περίπτωση iii), καθώς και οποιαδήποτε πληροφορία σχετικά με αναλύσεις κόστους-ωφέλειας και άλλες οικονομικές αναλύσεις και παραδοχές που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο των προαναφερόμενων δραστηριοτήτων (περίπτωση v).

15. Αναλυτικά για το περιεχόμενο του Κανονισμού, βλ. Α. ΓΚΙΖΑΡΗ-ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Η συμβολή των ιδιωτών στην επιβολή του Περιβαλλοντικού Δικαίου της ΕΕ, εκδ. Σάκκουλα, 2013, σ. 41 επ. Για μία κριτική προσέγγιση αναφορικά με τη συμβατότητα Κανονισμού με τις κανονιστικές επιταγές της Σύμβασης του Άαρχους βλ. Β. ΠΙΡΚΕΡ, Access to Justice in Environmental Matters and the Aarhus Convention's Effects in the EU Legal Order: No room for Nuanced Self-executing Effect?, RECIEL, 2016, σσ. 86-87.

16. Άρθρο 3 Κανονισμού 1367/2006.

17. Για τις εξαιρέσεις στο πλαίσιο της συμπληρωματικής εφαρμογής των δύο Κανονισμών στις περιπτώσεις εγγράφων περιβαλλοντικού χαρακτήρα βλ. Α. ΓΚΙΖΑΡΗ-ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σσ. 60-67.

18. Σύμφωνα με πάγια νομολογία του ΔΕΕ, το αντικείμενο της διαφοράς και το έννομο συμφέρον πρέπει να διατηρούνται μέχρι την έκδοση της δικαστικής απόφασης, ώστε η προσφυγή ή ανίχνευση να μπορούν να ωφελήσουν τον διάδικο που την άσκησε, διαφορετικά, η έκδοση της απόφασης παρέλκει. Βλ. σχετικά ΔΕΕ C-239/12 P, *Abdulrahim/Συμβούλιο και Επιτροπή*, 28.05.2013, ECLI:EU:C:2013:331, σκ. 61

που προσάπτεται στην επίδικη πράξη¹⁹. Η διατήρηση του εννόμου συμφέροντος αυτού προϋποθέτει ότι η συγκεκριμένη πλημμέλεια ενδέχεται να επαναληφθεί στο μέλλον, ανεξαρτήτως των συγκεκριμένων περιστάσεων της επίμαχης υπόθεσης²⁰.

Εν προκειμένω, το ΔΕΕ έκρινε ότι το γενικό τεκμήριο εμπιστευτικότητας, το οποίο αναγνώρισε το Γενικό Δικαστήριο για τα επίδικα έγγραφα που συντάχθηκαν στο πλαίσιο εν εξελίξει διαδικασίας εκτίμησης επιπτώσεων, ενδέχεται να εφαρμοστεί εκ νέου στο μέλλον από την Επιτροπή και σε άλλες περιπτώσεις. Επιπρόσθετα, το Δικαστήριο επισήμανε ότι, ειδικά για την ClientEarth, σκοπός της οποίας είναι, μεταξύ άλλων, και η προαγωγή της διαφάνειας της νομοθετικής διαδικασίας της Ένωσης, είναι πολύ πιθανό, σε περίπτωση υποβολής νέας αίτησης πρόσβασης σε αντίστοιχα έγγραφα, να επαναληφθεί η ίδια κατάσταση οπότε και η ClientEarth θα αναγκαστεί να ασκήσει για τον ίδιο λόγο νέα προσφυγή ακύρωσης. Κατόπιν των ανωτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι το ζήτημα της νομιμότητας του επίμαχου στην ένδικη υπόθεση γενικού τεκμηρίου είναι κρίσιμο και για μελλοντικές αιτήσεις που θα αφορούν παρόμοια έγγραφα και, συνεπώς, η ClientEarth εξακολουθεί να έχει έννομο συμφέρον και στο πλαίσιο της αναιρετικής δίκης.

2. Η θέση της Επιτροπής

Η Επιτροπή, τόσο σε διοικητικό στάδιο όσο και στο πλαίσιο διεξαγωγής της δικαστικής διαδικασίας, ενώπιον αρχικά του ΓεΔΕΕ και στη συνέχεια του ΔΕΕ, υποστήριξε, κατ' αρχάς, ότι τα επίδικα έγγραφα προορίζονταν, για να της παράσχουν αρωγή κατά την προετοιμασία των σχετικών νομοθετικών προτάσεων. Τούτο διότι το περιεχόμενό τους λειτουργεί υποστηρικτικά για τη διαμόρφωση των στρατηγικών επιλογών που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο διαμόρφωσης τέτοιων προτάσεων. Επισήμανε δε ότι τυχόν δημοσιοποίησή τους, κατά το στάδιο πριν την έκδοση των τελικών αποφάσεων, ενόσω, δηλαδή, η διαδικασία λήψης αυτών ήταν σε εξέλιξη και βρισκόταν μάλιστα σε πολύ πρώιμο και ευαίσθητο στάδιο, θα έπληττε σοβαρά το περιθώριο χειρισμών της, καθώς και τη δυνατότητα επίτευξης των αναγκαίων συμβιβασμών και επιπρόσθετα ενείχε τον κίνδυνο να ανακύψουν εξωτερικές πιέσεις οι οποίες θα παρεμπόδιζαν περαιτέρω το έργο της. Προς αυτή την κατεύθυνση, επισήμανε, επίσης, ότι είχε ήδη διοργανωθεί δημόσια διαβούλευση, κατά την οποία οι πολίτες είχαν τη δυνατότητα να συμβάλλουν στη διαμόρφωση των σχετικών νομοθετικών προτάσεων. Ως εκ τούτου και δεδομένου ότι δεν διαπίστωσε, εν προκειμένω, τη συνδρομή υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος που θα δικαιολογούσε τη δημοσιοποίηση των αιτηθέν-

των εγγράφων²¹, επικαλέσθηκε την εφαρμογή της εξαιρετικής περίπτωσης του άρθρου 4 παρ. 3, εδάφιο α' του Κανονισμού 1049/2011, το οποίο αποτέλεσε τη νόμιμη βάση των προβαλλόμενων ισχυρισμών της.

Την παραπάνω θέση της Επιτροπής επικύρωσε στη συνέχεια το Γενικό Δικαστήριο, το οποίο αναγνώρισε την ύπαρξη ενός γενικού τεκμηρίου εμπιστευτικότητας για τα επίδικα έγγραφα, κρίνοντας ότι η Επιτροπή δύναται, βάσει του τεκμηρίου αυτού, να μη δημοσιοποιεί έγγραφα όπως τα επίδικα, χωρίς μάλιστα να προβαίνει σε συγκεκριμένη και εξατομικευμένη εξέταση καθενός από αυτά. Στην κρίση του αυτή κατέληξε εκτιμώντας, πρώτον, ότι βάσει του άρθρου 17 παρ. 1 έως 3 ΣΛΕΕ, η Επιτροπή, κατά την προετοιμασία και εν γένει κατάρτιση πολιτικών προτάσεων πρέπει να ενεργεί με πλήρη ανεξαρτησία και μοναδικό γνώμονα το κοινό συμφέρον. Εν συνεχεία, δέχθηκε ότι μετά το πέρας της δημόσιας διαβούλευσης, η Επιτροπή πρέπει να διαθέτει έναν «αυτόνομο χώρο προβληματισμού, προσωρινά απαλλαγμένο από εξωτερικές επιρροές και πιέσεις, προκειμένου να μπορεί να αποφασίσει [...] με πλήρη ανεξαρτησία και προς το κοινό συμφέρον, σχετικά με τις πολιτικές πρωτοβουλίες την ανάληψη των οποίων θα πρότεινε ενδεχομένως»²². Προς την ίδια ερμηνευτική κατεύθυνση, δέχθηκε ότι, πράγματι, η δημοσιοποίηση των εκθέσεων επιπτώσεων και των σχετικών γνωμοδοτήσεων ενέχει τον αυξημένο κίνδυνο, τρίτοι να επιχειρήσουν στοχευμένα να ασκήσουν επιρροή επί των πολιτικών επιλογών της Επιτροπής, υποβάλλοντας εκ νέου παρατηρήσεις ή νέες επικρίσεις ως προς τις επιλογές και τα ενδεχόμενα που αξιολογεί η Επιτροπή στο πλαίσιο κατάρτισης των σχετικών προτάσεων της. Συνεπώς, επί όσο χρόνο η Επιτροπή δεν έχει λάβει απόφαση, το τεκμήριο αυτό εφαρμόζεται και μάλιστα ανεξαρτήτως της νομοθετικής φύσης της σχεδιαζόμενης πρότασης. Διευκρίνισε δε συναφώς το ΓεΔΕΕ ότι το άρθρο 6 παρ. 1 του Κανονισμού Άρχους δεν αποκλείει την αναγνώριση του εν λόγω τεκμηρίου.

3. Ανατροπή του γενικού τεκμηρίου εμπιστευτικότητας για τις εκθέσεις εκτίμησης επιπτώσεων που αφορούν το περιβάλλον

Σε αντίθεση με όσα υποστήριξε η Επιτροπή και δέχθηκε το ΓεΔΕΕ, το ΔΕΕ με τη σχολιαζόμενη απόφασή διατύπωσε διαφορετική κρίση επί του επίδικου ζητήματος με αποτέλεσμα, αφενός, να εξαφανισθεί η αναιρεσιβαλλόμε-

19. ΔΕΚ C-92/78, *Simmenthal/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1979:53, 06.03.1979, σκ. 32.

20. ΔΕΚ C-362/05 P, *Wunenburger/Επιτροπή*, 07.06.2007, ECLI:EU:C:2007:322, σκ. 52.

21. Δεδομένου ότι, οι επίμαχες διαδικασίες λήψης αποφάσεων αφορούσαν τη βελτίωση της πρόσβασης στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα, η Επιτροπή υποστήριξε, συναφώς, ότι δεν ήταν σε θέση να προσδιορίσει με ποιόν τρόπο ακριβώς η δημοσιοποίηση των εγγράφων θα βοηθούσε τους κατοίκους της Ένωσης να επηρεάσουν εμμέσως το περιβάλλον το οποίο ζουν. Τούτο διότι η πρόσβαση στη δικαιοσύνη ήταν ήδη δυνατή σε επίπεδο εθνικών δικαστηρίων.

22. Σκ. 26 της σχολιαζόμενης απόφασης.

νη απόφαση και, αφετέρου, να ακυρωθεί η απόφαση της Επιτροπής.

Ειδικότερα, πριν προχωρήσει στη σχετική επιχειρηματολογία του, το Δικαστήριο επισήμανε, εισαγωγικά, ότι η ερμηνεία των προβλεπόμενων από τον Κανονισμό 1049/2001 εξαιρέσεων πρέπει να είναι συσταλτική και αντιστοίχως η εφαρμογή τους να είναι αυστηρή, δεδομένου ότι οι εξαιρέσεις αυτές συνιστούν απόκλιση από την αρχή της κατά το δυνατόν ευρύτερης πρόσβασης του κοινού στα έγγραφα²³. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ωστόσο, τα θεσμικά όργανα, εφαρμόζοντας μία από τις εν λόγω εξαιρέσεις, μπορούν να αρνούνται την πρόσβαση σε αιτηθέν έγγραφο, στηριζόμενα σε γενικά τεκμήρια που ισχύουν για ορισμένες κατηγορίες εγγράφων. Βάσει της συναφούς νομολογίας του, το ΔΕΕ έχει αναγνωρίσει την ύπαρξη γενικών τεκμηρίων εμπιστευτικότητας σε πέντε κατηγορίες εγγράφων²⁴. Σε κάθε μία από τις περιπτώσεις αυτές η άρνηση πρόσβασης αφορούσε ένα σύνολο εγγράφων προσδιορισμένων με βάση την κοινή τους ένταξη σε φάκελο σχετικό με την εν εξελίξει διοικητική ή ένδικη διαδικασία²⁵.

Στο πρώτο στάδιο της ερμηνευτικής του συλλογιστικής, το ΔΕΕ, εξετάζοντας τη φύση των επίδικων εγγράφων, αποφάνθηκε ότι οι εκθέσεις εκτίμησης επιπτώσεων και οι γνωμοδοτήσεις της επιτροπής εκτίμησης επιπτώσεων συνιστούν σημαντικά στοιχεία της νομοθετικής διαδικασίας της Ένωσης και αποτελούν μέρος της νομοθετικής της δράσης. Τα έγγραφα αυτά χρησιμοποιήθηκαν από την Επιτροπή με σκοπό την ανάληψη νομοθετικών πρωτοβουλιών. Η δημοσιοποίησή τους, μάλιστα, δύναται να βελτιώσει τη διαφάνεια και τον ανοικτό χαρακτήρα της νομοθετικής διαδικασίας συνολικά, ενισχύοντας έτσι τον δημοκρατικό χαρακτήρα της Ένωσης²⁶. Δεδομένου, λοιπόν, ότι πρόκειται για έγγραφα που εντάσσονται στη νομοθετική διαδικασία, θα πρέπει να υπάρχει ευρύτερη

πρόσβαση, ώστε να εξασφαλισθεί ένα καθεστώς ενισχυμένης διαφάνειας²⁷ και τα έγγραφα αυτά να είναι άμεσα προσβάσιμα σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 2 του Κανονισμού 1049/2001²⁸. Στο πλαίσιο αυτό, οι πολίτες θα πρέπει να έχουν πρόσβαση στις σχετικές πληροφορίες σε χρονικό σημείο κατά το οποίο είναι σε θέση να διατυπώσουν λυσιτελώς την άποψή τους για τις σχεδιαζόμενες νομοθετικές επιλογές. Το ΔΕΕ υπογράμμισε, επίσης, ότι η σημασία της πρόσβασης των πολιτών στα έγγραφα που συντάσσονται στο πλαίσιο εκτίμησης επιπτώσεων δεν αναιρείται από το γεγονός ότι ο αιτών είχε τη δυνατότητα συμμετοχής στη δημόσια διαβούλευση. Τούτο διότι οι διαβουλεύσεις στοχεύουν μεν στην ευρύτερη διαφάνεια κατά τη λήψη αποφάσεων και στη συμμετοχή των πολιτών, δεν υποκαθιστούν, ωστόσο, τη δυνατότητα των τελευταίων να έχουν πρόσβαση, κατόπιν αιτήματός τους, στα εν λόγω έγγραφα²⁹. Το καθεστώς ενισχυμένης διαφάνειας για τα επίδικα έγγραφα ενισχύεται, περαιτέρω, από το γεγονός ότι τα έγγραφα αυτά περιέχουν περιβαλλοντικές πληροφορίες. Ο Κανονισμός 1367/2006 αποβλέπει στην εξασφάλιση της ευρύτερης δυνατής διάθεσης και διάδοσης των περιβαλλοντικών πληροφοριών με σκοπό την ευαισθητοποίηση των πολιτών και τη στήριξη των λαμβανόμενων αποφάσεων³⁰. Από το άρθρο 6 παρ. 1, δεύτερη περίοδος του εν λόγω Κανονισμού προκύπτει, ειδικότερα, ότι η εξαίρεση του άρθρου 4 παρ. 3 εδαφ. α' του Κανονισμού 1049/2011 πρέπει να ερμηνεύεται συσταλτικά προκειμένου περί περιβαλλοντικών πληροφοριών. Βάσει, λοιπόν, της ανωτέρω συλλογιστικής, το Δικαστήριο έκρινε ότι, στην περίπτωση των επίδικων εγγράφων που εντάσσονται στο πλαίσιο νομοθετικής διαδικασίας και περιέχουν περιβαλλοντικές πληροφορίες, η εξαίρεση του άρθρου 4 παρ. 3, εδάφιο α' πρέπει να ερμηνευθεί ακόμη συσταλτικότερα και να εφαρμοσθεί ακόμη αυστηρότε-
ρα³¹.

23. Βλ. σχετικά ΔΕΚ C-60/15 P, *Saint – Cobain Glass Deutschland/ Επιτροπή*, 13.07.2017, ECLI:EU:C:2017:540, σκ. 63.

24. Σκ. 81 της σχολιαζόμενης απόφασης όπου παρατίθενται αναλυτικά οι κατηγορίες αυτές και η συναφής νομολογία. Οι κατηγορίες αυτές αφορούν, ειδικότερα, έγγραφα διοικητικού φακέλου στο πλαίσιο διαδικασίας ελέγχου κρατικών ενισχύσεων, υπομνήματα που κατατίθενται ενώπιον των ενωσιακών δικαστηρίων κατά τη διάρκεια ένδικης διαδικασίας και ενόσω αυτή διαρκεί, έγγραφα που έχουν ανταλλαγεί μεταξύ της Επιτροπής και των μερών που προέβησαν σε κοινοποίηση ή τρίτων στο πλαίσιο διαδικασίας ελέγχου πράξεων συγκέντρωσης μεταξύ επιχειρήσεων (συμπεριλαμβανομένων των εγγράφων που έχουν ανταλλαγεί μεταξύ της Επιτροπής και του εμπλεκόμενου κράτους μέλους στο πλαίσιο διαδικασίας EU Pilot) και έγγραφα σχετικά με τη διαδικασία εφαρμογής του άρθρου 101 ΣΛΕΕ.

25. Βλ. σχολιαζόμενη απόφαση, σκ. 78 καθώς και ΔΕΕ C-562/14 P, *Σουηδία/Επιτροπή*, 11.05.2017, ECLI:EU:C:2017:356, σκ. 78.

26. Σκ. 92 της σχολιαζόμενης απόφασης.

27. Βλ. ΔΕΚ C-39/05 P και C-52/05 P, *Σουηδία και Tuco/Συμβούλιο*, 01.07.2008, ECLI:EU:C: 2008:374, σκ. 30, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι «είναι ακριβώς η διαφάνεια στο πλαίσιο της νομοθετικής διαδικασίας που, μέσω της δυνατότητας που αυτή παρέχει ώστε να τίθενται σε ανοικτό διάλογο οι διάφορες διιστάμενες απόψεις, συμβάλλει στο να αποκτούν τα θεσμικά όργανα μεγαλύτερη νομιμότητα στα μάτια του Ευρωπαίου πολίτη και στο να αυξάνεται η εμπιστοσύνη του προς αυτά. Στην πραγματικότητα, τις αμφιβολίες του πολίτη, όχι μόνον ως προς τη νομιμότητα μιας μεμονωμένης πράξης, αλλά και ως προς τη νομιμότητα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο σύνολό της, μπορεί να γεννήσει μάλλον η έλλειψη πληροφόρησης και διαλόγου». Ομοίως και ΔΕΕ C-280/11, *Συμβούλιο/Access Info Europe*, 17.10.2013, ECLI:EU:C:2013:671, σκ. 33.

28. Βλ. συναφώς και σκ. 64, 65 των προτάσεων του Γενικού Εισαγγελέα.

29. Σκ. 94 της σχολιαζόμενης απόφασης.

30. Βλ. ΔΕΕ C-673/13 P, *Επιτροπή/Stichting Greenpeace Nederland*, 23.11.2016, ECLI:EU:C:2016:889, σκ. 80.

31. Σκ. 101 της σχολιαζόμενης απόφασης.

Σε ένα δεύτερο στάδιο, το Δικαστήριο απέκλεισε την εφαρμογή του γενικού τεκμηρίου εμπιστευτικότητας για τα επίδικα έγγραφα, εκτιμώντας, συναφώς, ότι ούτε η επιταγή να διαφυλαχθεί ο χώρος προβληματισμού της Επιτροπής και η ικανότητά της να ασκεί την εξουσία πρωτοβουλίας με πλήρη ανεξαρτησία, αλλά ούτε και οι επικαλούμενες εξωτερικές πιέσεις ή επιρροές συνιστούν λόγους ικανούς να πλήξουν την ανεξαρτησία της Επιτροπής ούτε και καθιστούν δυνατή τη στοιχειοθέτηση κινδύνου σοβαρής υπονόμησης της εν εξελίξει διαδικασίας λήψης αποφάσεων εκ μέρους της. Αντιθέτως, η έλλειψη ενημέρωσης του κοινού και η αδιαφάνεια μόνο αμφιβολίες μπορούν να δημιουργήσουν αναφορικά με την ανεξαρτησία της Επιτροπής. Επιπρόσθετα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η διατύπωση των απόψεων του κοινού επί των επιλογών που πραγματοποιεί η Επιτροπή και των ενδεχομένων που εξετάζει, ιδίως στο πλαίσιο των νομοθετικών επιλογών στον τομέα του περιβάλλοντος και κατά το στάδιο πριν το εν λόγω θεσμικό όργανο λάβει τη σχετική απόφαση, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της άσκησης των δημοκρατικών δικαιωμάτων των πολιτών της Ένωσης. Περαιτέρω, το Δικαστήριο έκρινε ότι, σε κάθε περίπτωση, δεν αποδείχθηκε ότι οι εξωτερικές επιρροές ή πιέσεις τις οποίες θα δέχονταν ενδεχομένως η Επιτροπή, σε περίπτωση δημοσιοποίησης των εγγράφων, θα ενείχαν τον κίνδυνο να παρακωλύσουν την ικανότητα της Επιτροπής να ενεργεί με πλήρη ανεξαρτησία και με γνώμονα το κοινό συμφέρον ή ακόμη και να υπονομεύσουν ή να περιπλέξουν σοβαρά τη διαδικασία λήψης απόφασης εκ μέρους της. Οι προβαλλόμενοι από την Επιτροπή σχετικοί ισχυρισμοί δεν καθιστούν δυνατή τη στοιχειοθέτηση ενός συγκεκριμένου, πραγματικού και ευλόγως προβλέψιμου κινδύνου να θιγεί σοβαρά η διαδικασία λήψης της απόφασης από τη δημοσιοποίηση των επίδικων εγγράφων³². Ακόμη δε και αν θεωρηθεί ότι τα επίδικα έγγραφα ζητήθηκαν σε πρώιμο στάδιο της διαδικασίας λήψης της απόφασης, τούτο δεν αρκεί άνευ ετέρου για να διαπιστω-

32. Βλ. συναφώς τις σκ. 102-108 των προτάσεων του Γενικού Εισαγγελέα, ο οποίος διατύπωσε την άποψη ότι ένα θεσμικό όργανο δεν μπορεί να κάνει χρήση γενικού τεκμηρίου εμπιστευτικότητας αναφορικά με έγγραφα όπως τα επίδικα. Επισήμανε περαιτέρω ότι, μολονότι η Επιτροπή πρέπει να διαθέτει ένα χώρο προβληματισμού απαλλαγμένο από εξωτερικές πιέσεις, ώστε να διατηρεί την ανεξαρτησία της στον νομοθετικό τομέα, και μπορεί να δικαιολογήσει την άρνηση πρόσβασης σε νομοθετικό έγγραφο στηριζόμενη στο άρθρο 4 του Κανονισμού 1049/2011, οφείλει σε κάθε περίπτωση να αποδεικνύει ότι υφίσταται πραγματικός κίνδυνος, ευλόγως προβλέψιμος και όχι αμιγώς υποθετικός, υπονομήσεως της διαδικασίας λήψεως αποφάσεων.

θεί τέτοιος κίνδυνος³³. Εξάλλου, παρά το γεγονός ότι το άρθρο 11 παρ. 2 ΣΛΕΕ προβλέπει ότι τα θεσμικά όργανα της Ένωσης διατηρούν ανοικτό και διαφανή διάλογο με την κοινωνία των πολιτών, δεν συνεπάγεται, ωστόσο, ότι η Επιτροπή υποχρεούται να απαντά επί της ουσίας και σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση επί τυχόν παρατηρήσεων ή σχολίων που ενδεχομένως θα λάβει κατόπιν δημοσίευσης εγγράφου βάσει του Κανονισμού 1049/2011³⁴.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Με τη σχολιαζόμενη απόφαση το Δικαστήριο αποφάνθηκε επί της αναγκαίας ισορροπίας μεταξύ, αφενός, της αρχής της διαφάνειας και της βελτίωσης του δημόσιου διαλόγου και αφετέρου, της ανεξαρτησίας της Επιτροπής και της εμπιστευτικότητας των πληροφοριών και ειδικότερα των περιβαλλοντικών πληροφοριών. Στο πλαίσιο αυτό, το ΔΕΕ κατέστησε σαφές ότι το αίτημα για διαφάνεια στο πλαίσιο εκπόνησης των εκθέσεων εκτίμησης επιπτώσεων στον τομέα της περιβαλλοντικής νομοθεσίας καθίσταται ιδιαίτερος σημαντικό, συνδέοντας το δικαίωμα πρόσβασης στα εν λόγω έγγραφα με τη δημοκρατική αρχή και το δικαίωμα των ευρωπαίων πολιτών να συμμετέχουν ενεργά και αποτελεσματικά στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων. Με την εν λόγω απόφαση αναδείχθηκε, ιδίως, η δημοκρατική διάσταση του δικαιώματος πρόσβασης στα έγγραφα των ενωσιακών οργάνων, η οποία ενισχύεται ακόμη περισσότερο και αποκτά ιδιαίτερη δυναμική στις περιπτώσεις που η πρόσβαση αφορά έγγραφα που περιλαμβάνουν περιβαλλοντικές πληροφορίες και μάλιστα έγγραφα τα οποία αποτελούν τη βάση για την ανάληψη σχετικών νομοθετικών πρωτοβουλιών. Η ενισχυμένη διαφάνεια σε αυτές τις περιπτώσεις μόνο θετικά μπορεί να λειτουργήσει και μάλιστα προς δύο κατευθύνσεις, για τους ίδιους τους πολίτες, αλλά και για την ίδια την Επιτροπή, ενισχύοντας την αξιοπιστία της και τη νομιμοποίηση της δράσης της στα μάτια των πολιτών. Τυχόν περιορισμοί στο εν λόγω δικαίωμα θα πρέπει να γίνονται μόνο κατ' εξαίρεση δεκτοί και μάλιστα μόνο στις περιπτώσεις που αποδεικνύεται σοβαρός και εύλογα προβλέψιμος κίνδυνος υπονόμησης της διαδικασίας λήψης αποφάσεων εκ μέρους της Επιτροπής. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση του Δικαστηρίου μόνο θετικά μπορεί να ειπωθεί. Βρίσκεται, άλλωστε, σε πλήρη σύμπτωση και με το γενικότερο πνεύμα της Σύμβασης του Άαρχους, βασική επιδίωξη της οποίας είναι η επίτευξη της ευρύτερης δυνατής πρόσβασης στις περιβαλλοντικές πληροφορίες.

33. Βλ. κατ' αναλογία, ΔΕΕ C-280/11, ό.π., σκ. 60.

34. Σκ. 107 της σχολιαζόμενης απόφασης.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας (Αύγουστος – Οκτώβριος 2018)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 5 – Το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια

Υπόθεση S.V. κατά Δανίας (Προσφυγή No 35553/12), απόφαση της 22ης Οκτωβρίου 2018 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης

κράτηση για προληπτικούς λόγους – αποτροπή περιστατικών βίας

Το 2009, οι τρεις προσφεύγοντες, Δανοί υπήκοοι, βρέθηκαν στην Κοπεγχάγη, για να παρακολουθήσουν έναν ποδοσφαιρικό αγώνα μεταξύ της Δανίας και της Σουηδίας. Η δανέζικη αστυνομία προέβλεψε το ενδεχόμενο επεισοδίων μεταξύ ομάδων χούλιγκαν από τις δύο χώρες. Ο δεύτερος και ο τρίτος προσφεύγων συνελήφθησαν λόγω συμμετοχής τους σε συμπλοκή μεταξύ Δανών και Σουηδών οπαδών. Αργότερα, συνελήφθη και ο πρώτος προσφεύγων, μαζί με ένα μεγάλο αριθμό οπαδών, καθώς προέτρεπαν άλλους να λάβουν μέρος σε συμπλοκή. Οι τρεις προσφεύγοντες κρατήθηκαν για λιγότερο από οκτώ ώρες, χωρίς να τους ασκηθεί δίωξη για κάποιο αδίκημα. Άσκησαν αγωγή αποζημίωσης στα δικαστήρια της Δανίας, χωρίς επιτυχία.

Η έντονη παρουσία της αστυνομίας, η οποία ήταν συνηθισμένη σε περιπτώσεις μεγάλων συναθροίσεων, δεν θα μπορούσε να συγκριθεί με τα πολύ ειδικά μέτρα που ελήφθησαν στη υπόθεση *Ostendorf κατά Γερμανίας*¹, ώστε να διασφαλισθεί ότι τα εμπλεκόμενα πρόσωπα ήταν ενήμερα για τη συγκεκριμένη πράξη από την οποία όφειλαν να απέχουν. Μια τέτοια ευρεία ερμηνεία της υπο-παραγράφου (β) της πρώτης παραγράφου του άρθρου 5 της Σύμβασης θα επέσυρε συνέπειες ασύμβατες με την έννοια του κράτους δικαίου, από την οποία η Σύμβαση στο σύνολό της διαπνέεται. Συνεπώς, υπό τις συνθήκες της παρούσας υπόθεσης, η κράτηση των προσφευγόντων δεν καλύπτεται από την υπο-παραγραφή (β) της πρώτης παραγράφου του άρθρου 5 της Σύμβασης.

Η περίπτωση (γ) της πρώτης παραγράφου του άρθρου 5 της Σύμβασης επιτρέπει τη σύλληψη ή την κράτηση ενός προσώπου «όταν υπάρχουν λογικά δεδομένα προς παραδοχή της ανάγκης αυτός να αποτραπεί από το να διαπράξει αδίκημα». Τόσο η ρητή διατύπωση του δευτέρου εδαφίου όσο και η σχετική αιτιολογική έκθεση με σαφήνεια υποδεικνύουν ότι έπρεπε να εκληφθεί πως αναφέρεται σε έναν χωριστό λόγο στέρησης της ελευθερίας, διακρι-

τό από τον λόγο που προβλέπεται στο πρώτο εδάφιο. Προκειμένου να μην καταστεί πρακτικά αδύνατη η εκπλήρωση του καθήκοντος διατήρησης της τάξης και της προστασίας του κοινού, θα πρέπει καταρχήν να μπορεί η αστυνομία να θέσει υπό κράτηση ένα πρόσωπο εκτός ποινικών διαδικασιών κατά το άρθρο 5 παρ. 1(γ), υπό την προϋπόθεση να συμμορφώνεται με τη βασική αρχή του άρθρου 5, κυρίως την προστασία του προσώπου από την αυθαιρεσία. Προκειμένου να τηρήσει μια συνέπεια και μια συνοχή στη νομολογία του, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε την προσέγγιση που διατύπωσε στην υπόθεση *Lawless κατά Ιρλανδίας (No 3)*², από την οποία απομακρύνθηκε στη συνέχεια, χωρίς να το αναγνωρίζει, στην υπόθεση *Ciulla κατά Ιταλίας*³ και στην υπόθεση *Ostendorf κατά Γερμανίας*.

Η απάντηση στο ερώτημα, εάν η προϋπόθεση ύπαρξης σκοπού παραπομπής ενώπιον της αρμόδιας δικαστικής αρχής πληρώθηκε, θα πρέπει να εξαρτηθεί από μια αντικειμενική εκτίμηση της συμπεριφοράς των αρχών, ειδικότερα εάν, όπως απαιτεί το άρθρο 5 παρ. 3, οδηγήθηκε ο κρατούμενος άμεσα ενώπιον δικαστικής αρχής, προκειμένου να ελεγχθεί η νομιμότητα της κράτησής του ή εάν τον άφησαν ελεύθερο πριν από το χρονικό αυτό σημείο. Επίσης, σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με την τελευταία αυτή προϋπόθεση, το εμπλεκόμενο πρόσωπο θα πρέπει να έχει δικαίωμα αποζημίωσης, σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 5.

Ανάλογα με τη διαθεσιμότητα στο εσωτερικό δίκαιο των επιπλέον ασφαλιστικών δικλίδων που ορίζει το άρθρο 5 στις παρ. 3 και 5, όταν ένα άτομο αφήνεται ελεύθερο μετά από σύντομο χρονικό διάστημα από τη σύλληψή του, είτε επειδή ο κίνδυνος εξέλειψε είτε, για παράδειγμα, επειδή η προβλεπόμενη προθεσμία παρήλθε, η προϋπόθεση ύπαρξης σκοπού παραπομπής ενώπιον της αρμόδιας δικαστικής αρχής δεν θα πρέπει ως τέτοια να αποτελεί εμπόδιο σε μια σύντομη προσωρινή κράτηση, προβλεπόμενη από το δεύτερο εδάφιο της τρίτης περίπτωσης της πρώτης παραγράφου του άρθρου 5.

Ωστόσο, το περιθώριο ευελιξίας στο πεδίο αυτό περιοριζόταν από σημαντικές ασφαλιστικές δικλίδες που περιλαμβάνονταν στο άρθρο 5 παρ. 1, κυρίως από τις προϋποθέσεις να είναι νόμιμη η στέρηση της ελευθερί-

1. Προσφυγή No 15598/08, απόφαση της 7ης Μαρτίου 2013.

2. Προσφυγή No 332/1957, απόφαση της 1ης Ιουλίου 1961.

3. Προσφυγή No 11152/1984, απόφαση της 22ης Φεβρουαρίου 1989.

ας, ώστε να προστατεύονται τα άτομα από αυθαιρεσίες, να ορίζεται κατά τρόπο συγκεκριμένο και εξειδικευμένο ο τόπος και ο χρόνος διάπραξης του αδικήματος και τα θύματα αυτού και να είναι οι αρχές σε θέση να προσκομίσουν γεγονότα ή πληροφορίες οι οποίες θα καθιστούσαν έναν αντικειμενικό παρατηρητή ότι το εμπλεκόμενο πρόσωπο, κατά πάσα πιθανότητα, θα εμπλεκόταν σε συγκεκριμένο αδίκημα, αν δεν αποτρεπόταν από την προσωρινή κράτηση. Μια τέτοια ευελιξία οριοθετούνταν περαιτέρω από την προϋπόθεση, να θεωρείται η σύλληψη και η κράτηση “ευλόγως απαραίτητη”. Εξετάζοντας το εύρος αυτής της προϋπόθεσης, θα πρέπει να δοθεί προσοχή στην έκταση που τα επίμαχα μέτρα επηρέαζαν τα συμφέροντα που προστατεύονταν από άλλα δικαιώματα που εγγυάται η Σύμβαση.

Προέκυπτε άμεσα από τη διατύπωση του άρθρου 5 παρ. 3 ότι, εάν το πρόσωπο δεν ήταν πλέον υπό σύλληψη ή υπό κράτηση, αλλά είχε αφεθεί ελεύθερο, δεν υπήρχε υποχρέωση να προσαχθεί ενώπιον της δικαιοσύνης.

Όταν ένα πρόσωπο κρατούνταν, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1(γ) δίχως την κίνηση ποινικής διαδικασίας και χωρίς την ύπαρξη υπόνοιας επιβεβαίωσης ή διάψευσης, τα γεγονότα στα οποία εδράζεται ο κίνδυνος το πρόσωπο να διαπράξει ένα αδίκημα θα πρέπει ήδη να έχουν αποδειχθεί κατά τον χρόνο που το άτομο κρατήθηκε, προκειμένου να αποτραπεί το αδίκημα. Προέκυπτε λοιπόν ότι ο απαιτούμενος χρόνος ανάμεσα στη σύλληψη ενός προσώπου για αποτρεπτικούς λόγους και στην εμφάνισή του ενώπιον δικαστή ή δικαστικής αρχής θα πρέπει να είναι μικρότερος απ’ ό,τι στην περίπτωση της προσωρινής κράτησης στο πλαίσιο της κίνησης ποινικής δίωξης. Έχοντας υπόψη την ανάγκη ελέγχου της αμεσότητας ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες κάθε υπόθεσης, το Δικαστήριο έκρινε ότι, γενικά, η αποφυλάκιση σε χρόνο πριν από τον άμεσο δικαστικό έλεγχο στο πλαίσιο μιας αποτρεπτικής κράτησης θα πρέπει να πραγματοποιείται μέσα σε ώρες και όχι εντός ημερών.

Ως προς την απαίτηση να παραπεμφθεί σύντομα ενώπιον της δικαστικής αρχής ή να αποφυλακισθεί εν αναμονή της δίκης, όταν δεν έχει κινηθεί ποινική διαδικασία και δεν έχει διεξαχθεί δίκη, δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής στην κράτηση για αποτρεπτικούς σκοπούς η προϋπόθεση που ορίζεται στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου 5 παρ. 3 της Σύμβασης.

Ωστόσο, η κράτηση για αποτρεπτικούς σκοπούς, σύμφωνα με το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 5 παρ. 1(γ), υπόκειται στην ασφαλιστική δικλίδα που τίθεται με την παρ. 5 του άρθρου 5. Ο δικαστικός έλεγχος της νομιμότητας της κράτησης είναι έμφυτος κατά τη διαδικασία εξέτασης μιας αγωγής αποζημίωσης στα εθνικά δικαστήρια.

Λαμβάνοντας υπόψη κυρίως ότι την υπό εξέταση ημέρα είχαν συλληφθεί 138 άτομα, οι προσφεύγοντες είχαν

αφεθεί ελεύθεροι σε χρόνο προτού καταστεί αναγκαίο να παραπεμφθούν ενώπιον της δικαστικής αρχής, σύμφωνα με την απαίτηση αμεσότητας που ορίζει το άρθρο 5 παρ. 3 της Σύμβασης. Είχαν την ευκαιρία να φέρουν το ζήτημα της νομιμότητας της κράτησής τους ενώπιον των δικαστηρίων, σύμφωνα με την Πράξη Διοίκησης της Δικαιοσύνης. Επιπλέον, θα μπορούσε να τους επιδικαστεί αποζημίωση, εφόσον, υπό το πρίσμα του άρθρου 5 παρ. 5, δικαιολογούνταν κάτι τέτοιο. Συνεπώς, η κράτηση των προσφευγόντων που βασιζόταν στο άρθρο 5 παρ. 3 του Δανέζικου Αστυνομικού Νόμου ενέπιπτε στο πλαίσιο του δεύτερου εδαφίου του άρθρου 5 παρ. 1 (γ) της Σύμβασης.

Εφόσον η εθνική νομοθεσία προέβλεπε ότι η κράτηση για αποτρεπτικούς σκοπούς όφειλε να μην υπερβαίνει τις έξι ώρες, η αστυνομία έλαβε δεόντως υπόψη της το εν λόγω χρονικό όριο στη στρατηγική της. Επιδίωξε να αποφύγει τη σύλληψη πολύ νωρίς κατά τη διάρκεια της ημέρας, επειδή όποιο άτομο κρατούνταν με αυτόν τον τρόπο θα έπρεπε να απελευθερωθεί κατά τη διάρκεια ή αμέσως μετά από τη λήξη του αγώνα και θα υπήρχε κίνδυνος να επαναληφθούν οι συμπλοκές. Επίσης, η αστυνομία συνεχώς επανεκτιμούσε την κατάσταση και τα συνεχιζόμενα περιστατικά βίας.

Τα εθνικά δικαστήρια έκριναν νόμιμη την κράτηση των προσφευγόντων κατά τον Αστυνομικό Νόμο και θεώρησαν ότι η υπέρβαση του χρονικού ορίου δικαιολογούνταν ενόψει του σκοπού της σύλληψης, συνεκτιμωμένων της φύσης, της διάρκειας και του εύρους των αναταραχών, καθώς και της μικρής διάρκειας της υπέρβασης του μέγιστου χρόνου κράτησης στην περίπτωση καθενός από τους προσφεύγοντες. Διακρίνοντας ότι δεν υπήρχαν ενδείξεις πως οι αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων ήταν αυθαίρετες ή στερούνταν προφανούς αιτιολογίας, η κράτηση των προσφευγόντων υπήρξε “νόμιμη” κατά την έννοια της συμμόρφωσης προς τους ουσιαστικούς και δικονομικούς κανόνες της εθνικής νομοθεσίας.

Οι διαπιστώσεις περί των πραγματικών περιστατικών στις οποίες κατέληξαν τα εθνικά δικαστήρια στην παρούσα υπόθεση θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν έναν αντικειμενικό παρατηρητή ότι κατά τον χρόνο κράτησης των προσφευγόντων η αστυνομία είχε κάθε λόγο να πιστεύει ότι οργάνωναν μια συμπλοκή στο κέντρο της Κοπεγχάγης είτε πριν είτε κατά τη διάρκεια είτε μετά το τέλος του ποδοσφαιρικού αγώνα, η οποία θα μπορούσε να διακινδυνεύσει σημαντικά την ασφάλεια πολλών φιλήσυχων οπαδών και μη εμπλεκόμενων τρίτων ατόμων παρόντων τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Ο ακριβής τόπος, χρόνος και τα πιθανά θύματα των εν λόγω αδικημάτων μπορούσαν εύκολα να καθοριστούν.

Η εθνική νομοθεσία όρισε με σαφήνεια τις ποινικές πράξεις από τις οποίες οι προσφεύγοντες έπρεπε να απέχουν. Επίσης, τα πραγματικά περιστατικά που αποδείχθηκαν

στα εθνικά δικαστήρια υποδείκνυαν ότι το αποτρεπόμενο «αδίκημα» ήταν ορισμένο κατά τρόπο «συγκεκριμένο και σαφές». Οι αρχές παρείχαν αποδείξεις ότι οι προσφεύγοντες κατά πάσα πιθανότητα θα διέπρατταν το εν λόγω αδίκημα, εάν δεν αποτρέπονταν με τη σύλληψή τους.

Το Δικαστήριο έκρινε αναγκαίο να επιχειρηματολογήσει σχετικά με την προϋπόθεση αμεσότητας που όριζε το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 5 παρ. 1(γ). Έπρεπε να εξετασθεί το ενδεχόμενο της επιβολής ηπιότερων μέτρων και εφόσον κριθούν ανεπαρκή για την προστασία του ατομικού ή δημοσίου συμφέροντος, να απαιτηθεί η κράτηση. Η κράτηση για αποτρεπτικούς σκοπούς δεν θεωρείται εύλογα απαραίτητη, παρά μόνον εάν τηρήθηκε μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ της σημασίας σε μια δημοκρατική κοινωνία της αποτροπής ενός επικείμενου κινδύνου διάπραξης ενός αδικήματος και της βαρύτητας του δικαιώματος στην ελευθερία. Συνεπώς, προκειμένου να τηρηθεί η αρχή της αναλογικότητας στην επιβολή ενός τόσο σημαντικού μέτρου, το συγκεκριμένο και σαφές έγκλημα που αναφέρεται στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου 5 παρ. 1(γ) έπρεπε να είναι σοβαρό και να αποτελεί κίνδυνο για τη ζωή και τη σωματική ακεραιότητα ή ικανό να επιφέρει σημαντική υλική ζημία. Προέκυπτε, επίσης, ότι η κράτηση θα πρέπει να παύσει αμέσως μόλις εκλείψει ο κίνδυνος, που αποτέλεσε το έναυσμα για παρακολούθηση, με τη διάρκεια της κράτησης να αποτελεί επίσης ένα σχετικό παράγοντα.

Στην παρούσα υπόθεση, το αδίκημα το οποίο οι αρχές επιδίωκαν να αποτρέψουν ήταν αδιαμφισβήτητο σοβαρό. Πριν από το ξέσπασμα της πρώτης συμπλοκής, η αστυνομία προσπάθησε να επιβάλει ηπιότερα μέτρα, όπως συνομιλίες για να αποτραπούν οι συγκρούσεις των χούλιγκανς. Έθεσαν, επίσης, τα τεθωρακισμένα οχήματα μεταφοράς προσωπικού σε διαγώνια θέση στον δρόμο, προκειμένου να αποτρέψουν τη συνάντηση των Δανών οπαδών με αυτούς της Σουηδίας. Αμέσως μετά οδήγησαν την ομάδα των Δανών οπαδών σε παρακείμενο δρόμο και τους κατέγραψε και τους έλεγξε.

Τη στιγμή εκείνη της μεγάλης έντασης, με μια συνεχιζόμενη συμπλοκή πολύ κοντά, ο δεύτερος και τρίτος προσφεύγοντας συνελήφθησαν και κρατήθηκαν μαζί με τέσσερα άλλα πρόσωπα, στο πλαίσιο πλήρους εφαρμογής από την αστυνομία της στρατηγικής της κράτησης μόνο των υποκινήτων της συμπλοκής. Περίπου σαράντα τέσσερα άτομα από την ομάδα των Δανών οπαδών, συμπεριλαμβανομένου και του πρώτου προσφεύγοντα, αφέθηκαν ελεύθερα στον παρακείμενο δρόμο. Ο πρώτος προσφεύγων δεν είχε αρχικά συλληφθεί, παρά μόνο όταν παρακίνησε άλλους να λάβουν μέρος στη συμπλοκή. Συνεπώς, η αστυνομία δεν κατέφυγε σε υπερβολική χρήση του μέτρου κράτησης.

Επομένως, το Δικαστήριο δεν αμφισβητεί το συμπέρασμα του Πρωτοδικείου ότι «λιγότερο περιοριστικά μέτρα

δεν θα επαρκούσαν, ώστε να αποτραπεί ο κίνδυνος μεγαλύτερης αναταραχής υπό τις συνθήκες εκείνες». Είχε λοιπόν αποδειχθεί ότι η κράτηση των προσφευγόντων μπορεί ευλόγως να θεωρηθεί ως «απαραίτητη», ώστε να αποτραπεί η υποκίνηση ή η διατήρηση της υποκίνησης των πράξεων του χουλιγκανισμού, δεδομένου ότι λιγότερο αυστηρά μέτρα δεν θα επαρκούσαν.

Αναφορικά με τη διάρκεια της κράτησης, οι προσφεύγοντες αφέθηκαν ελεύθεροι αμέσως μόλις απομακρύνθηκε ο επικείμενος κίνδυνος, κρατήθηκαν μόνον όσο ήταν απαραίτητο και η εν λόγω εκτίμηση του κινδύνου ελεγχόταν επαρκώς και συνεχώς. Συνεπώς, τα εθνικά δικαστήρια τήρησαν μια δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στη σημασία του δικαιώματος στην ελευθερία και τη σημασία της αποτροπής των προσφευγόντων από την οργάνωση και τη συμμετοχή σε μια συμπλοκή μεταξύ χούλιγκανς.

Η κράτηση με αποτρεπτικούς σκοπούς των προσφευγόντων τελούσε σε συμμόρφωση με την υπο-παράγραφο (γ) του άρθρου 5 παρ. 1.

Μη παραβίαση άρθρου 5 παρ. 1 (γ).

► Άρθρο 6 – Δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης

Υπόθεση Κονταλέξης κατά Ελλάδας (No 2) (Προσφυγή No 29321/12), απόφαση της 6ης Σεπτεμβρίου 2018

Διαπίστωση παράβασης από το ΕΔΔΑ – επανάληψη διαδικασίας – εθνικά δικαστήρια

Στις 31 Μαΐου 2011, το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 στην υπόθεση *Κονταλέξης κατά Ελλάδας*⁴, που εισήγαγε ο ίδιος προσφεύγων. Στις 18 Ιανουαρίου 2013, ο Άρειος Πάγος αρνήθηκε να διατάξει την επανάληψη της διαδικασίας που αιτήθηκε ο προσφεύγων δυνάμει του άρθρου 525 ΚΠΔ.

Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι η άρνηση επανάληψης της διαδικασίας από τα εθνικά δικαστήρια αποτελούσε μια νέα παραβίαση του δικαιώματός του να εκδικασθεί η υπόθεσή του δίκαια από ένα δικαστήριο που έχει συγκροτηθεί βάσει νόμου, σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης.

Η νέα καταγγελία του προσφεύγοντος αφορούσε στην έλλειψη αμεροληψίας του ΑΠ κατά τη διαδικασία εξέτασης της αίτησης επανάληψης της διαδικασίας, όσον αφορά τόσο στο «άδικο» αποτέλεσμα αυτό καθαυτό (της αίτησης επανάληψης της διαδικασίας) όσο και στον αντίκτυπο που είχε στην ορθή εκτέλεση της αποφάσεως της 31ης Μαΐου 2011 του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου. Ενώπιον της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης

4. Προσφυγή No 59000/08, 31 Μαΐου 2011.

ήταν σε εξέλιξη η διαδικασία ελέγχου της εκτέλεσης της ανωτέρω απόφασης. Αυτό όμως δεν εμπόδιζε το Δικαστήριο από το να εξετάσει μια νέα προσφυγή, εφόσον περιελάμβανε νέες πτυχές που δεν είχαν εξετασθεί κατά την αρχική απόφαση. Συνεπώς, το άρθρο 46 δεν εμπόδιζε το Δικαστήριο να εξετάσει τη νέα αίτηση του προσφεύγοντα αναφορικά με την έλλειψη αμεροληψίας των διαδικασιών που οδήγησαν στην απόφαση του Αρείου Πάγου.

Η προβλεπόμενη από τον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας αίτηση επανάληψης της διαδικασίας, που εν προκειμένω κατέληξε σε απορριπτική απόφαση του αρμόδιου δικαστηρίου να επαναληφθεί η ποινική διαδικασία, δεν αποτελούσε μια εξαιρετική διαδικασία που δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 6. Συνεπώς, οι διαδικασίες ενώπιον του Αρείου Πάγου υπόκεινταν στο προστατευτικό πλαίσιο του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης.

Η προκαταρκτική ένσταση της εναγόμενης Κυβέρνησης αναφορικά με την ιδιότητα του προσφεύγοντα ως θύμα σχετιζόταν με τις διαδικασίες που οδήγησαν στην απόφαση της 31ης Μαΐου 2011 του Δικαστηρίου. Επομένως, αφορούσε σε μια κατάσταση προγενέστερη σχετικά με την αίτηση επανάληψης της διαδικασίας. Μόνο η καταγγελία για έλλειψη αμεροληψίας κατά την εξέταση της αίτησης του προσφεύγοντα για επανάληψη της διαδικασίας μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ενός νέου δικαστικού ελέγχου. Συνεπώς, η εν λόγω ένσταση της εναγόμενης κυβέρνησης απορρίφθηκε.

Κατά την απόρριψη της αίτησης επανάληψης της διαδικασίας, ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι η παραβίαση που διαπίστωσε το Δικαστήριο ήταν τυπικού χαρακτήρα και δεν αφορούσε στο δικαίωμα που εξασφαλίζει το άρθρο 6, κυρίως το δικαίωμα του κατηγορουμένου να δικασθεί από ένα ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο και από ανεξάρτητους και αμερόληπτους δικαστές.

Ειδικότερα, ο Άρειος Πάγος αποφάσισε ότι η παράβαση που διαπίστωσε το Δικαστήριο δεν επηρέασε τον δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας και δεν είχε αρνητική συνέπεια στην κρίση των δικαστών του ποινικού δικαστηρίου. Η παράβαση ήταν ένα τετελεσμένο γεγονός και καλυπτόταν από το δεδικασμένο της απόφασης του Αρείου Πάγου, που απέρριψε τους λόγους αναίρεσης, τους οποίους έκανε δεκτούς στη συνέχεια το Δικαστήριο. Ο λόγος της αναίρεσης που αφορά στην καταγγελλόμενη παράνομη σύνθεση του δικαστηρίου απορρίφθηκε από τον Άρειο Πάγο κατά την πρώτη διαδικασία και η απόφαση αυτή δεν μπορούσε να προσβληθεί αναδρομικά, μετά από την έκδοση της απόφασης από το Δικαστήριο.

Σύμφωνα με την ερμηνεία που έδωσε ο Άρειος Πάγος στις διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, το είδος

των διαδικαστικών πλημμελειών που διαπίστωσε στην παρούσα υπόθεση δεν συνεπάγονταν αυτομάτως την επανάληψη της διαδικασίας. Η ερμηνεία αυτή, η οποία περιόριζε τις περιπτώσεις επανάληψης της διαδικασίας υποθέσεων που αμετακλήτως έχουν κριθεί ή που τουλάχιστον τις εξαρτούσε από κριτήρια που εξετάζονται από τα εθνικά δικαστήρια, δεν ήταν αυθαίρετη. Επιπλέον, η ερμηνεία αυτή ακολουθούνταν και στη νομολογία του Δικαστηρίου.

Ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι η απόφαση του Δικαστηρίου του 2011 δεν αμφισβήτησε την ανεξαρτησία ή την αμεροληψία της σύνθεσης του δικαστηρίου που εξέδωσε την υπό εξέταση απόφαση ή τον δίκαιο χαρακτήρα των διαδικασιών στο σύνολό τους.

Λαμβάνοντας υπόψη το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας που απολαμβάνουν οι εθνικές αρχές κατά την ερμηνεία των αποφάσεων του Δικαστηρίου και ενόψει των αρχών που διέπουν την εκτέλεση των αποφάσεων, δεν ήταν απαραίτητο για το Δικαστήριο να λάβει θέση σχετικά με την εγκυρότητα της ερμηνείας που έδωσε ο Άρειος Πάγος για την απόφασή του της 18ης Ιανουαρίου 2013. Ήταν πράγματι αρκετό για το Δικαστήριο ότι η απόφαση αυτή δεν ήταν αυθαίρετη, υπό την έννοια ότι οι δικαστές του Αρείου Πάγου δεν διαστρέβλωσαν ή αλλοίωσαν την απόφαση που εξέδωσε το Δικαστήριο.

Ακόμη και εάν δεν συμφωνούσε απαραίτητα με κάθε στοιχείο της ανάλυσης που περιλαμβανόταν στην απόφαση του Αρείου Πάγου, το Δικαστήριο δεν μπορεί να συμπεράνει ότι η ερμηνεία από τον Άρειο Πάγο της απόφασης του Δικαστηρίου του 2011 ήταν στο σύνολό της αποτέλεσμα πρόδηλης πραγματικής και νομικής πλάνης που οδήγησε σε “αρνησιδικία” και, συνεπώς, σε αυθαίρετη απόφαση.

Μη παραβίαση άρθρου 6 παρ. 1.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση Big Brother Watch και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου (Προσφυγή Νο 58170/13 κ.α.), απόφαση της 13ης Σεπτεμβρίου 2018

μυστική παρακολούθηση – υποκλοπές – συμμόρφωση με τη Σύμβαση

Βλ. Στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Κ. Τερζίδου, σ. 573.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► Μυστική παρακολούθηση και δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής

Η διενέργεια μαζικών υποκλοπών και η πρόσβαση σε δεδομένα επικοινωνίας που διατηρούν οι πάροχοι επικοινωνιών χωρίς εγγυήσεις παραβιάζει το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή και την ελευθερία του τύπου

Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – εξάντληση εθνικών ενδίκων μέσων – δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής – ελευθερία έκφρασης – μαζικές υποκλοπές δεδομένων – καθεστώς ανταλλαγής πληροφοριών – πρόσβαση σε δεδομένα μέσω παρόχων επικοινωνιών – δημοσιογραφικό απόρρητο

ΕΔΔΑ, Προσφυγές Nos 58170/13, 62322/14 και 24960/15, Υπόθεση Big Brothers Watch και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 2018

Οι προσφεύγοντες στις τρεις συνεκδικασθείσες υποθέσεις ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) συνιστούν τόσο εταιρίες και μη κυβερνητικές οργανώσεις με σκοπό την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όσο και φυσικά πρόσωπα με την ιδιότητα του δημοσιογράφου. Μετά τις αποκαλύψεις για τη διενέργεια επιχειρήσεων από το Αρχηγείο Επικοινωνιών της Κυβέρνησης του Ηνωμένου Βασιλείου (Government Communications Headquarters) με αντικείμενο την παγίδευση επικοινωνιών και την αποθήκευση δεδομένων, οι προσφεύγοντες θεώρησαν πως, λόγω της δραστηριοποίησής τους σε τομείς υπεράσπισης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι ηλεκτρονικές τους επικοινωνίες είχαν πιθανόν αποκτηθεί από τη βρετανική κυβέρνηση ως προϊόν υποκλοπής που διεξήγαγε είτε η ίδια είτε ξένες κυβερνήσεις ή και πάροχοι επικοινωνιών που αργότερα τις μεταβίβασαν στην ίδια. Η σχετική επιχείρηση είχε νομικό έρεισμα στο Regulation of Investigatory Powers Act 2000 (RIPA) που επιτρέπει την υποκλοπή δεδομένων ιδιωτών εκτός του Ηνωμένου Βασιλείου, κατόπιν εντάλματος του αρμόδιου υπουργού (Secretary of State). Προς επίτευξη αυτού του σκοπού χρησιμοποιήθηκαν συστήματα επεξεργασίας πληροφοριών που στοχοποιούν υποκείμενα ενδιαφέροντος και άτομα συνδεδεμένα με αυτά και επιτεύχθηκε συνεργασία με την αμερικανική Υπηρεσία Εθνικής Ασφάλειας (National Security Agency, στο εξής NSA) για πρόσβαση των βρετανικών αρχών στις βάσεις δεδομένων τους.

Οι διάδικοι των δυο πρώτων υποθέσεων δεν κατέφυγαν προηγουμένως στο Investigatory Powers Tribunal (IPT), ως αρμόδιο για την εξέταση αιτημάτων πολιτών κατά των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών για πράξεις τους αντίθετες με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) ή για υποκλοπές δεδομένων χωρίς την κατάλληλη εξουσιοδότηση, παρά προσέφυγαν

κατευθείαν στο ΕΔΔΑ. Οι διάδικοι της τρίτης εκ των υποθέσεων είχαν προσφύγει ατομικά στο IPT, ισχυριζόμενοι την παραβίαση της ΕΣΔΑ ενόψει της συγκεκριμένης επιχείρησης από τις βρετανικές υπηρεσίες πληροφοριών. Το IPT έκρινε ότι δεν υπήρχε παραβίαση της Σύμβασης, διαπιστώνοντας ότι οι διατάξεις των Τμημάτων 8(4) και 16 RIPA ήταν επαρκώς σαφείς και κατανοητές, ώστε να καλύπτουν τον όρο της «πρόβλεψης υπό του νόμου» του άρθρου 8 ΕΣΔΑ και, περαιτέρω, ότι αντικείμενο των εν λόγω επιχειρήσεων δεν ήταν η στοχευμένη παρακολούθηση δημοσιογράφων και μη κυβερνητικών οργανώσεων, ώστε να μην υπάρχει και παραβίαση του άρθρου 10 ΕΣΔΑ. Το επιχείρημα ότι τα δεδομένα επικοινωνιών είχαν διατηρηθεί για μεγαλύτερο από το προβλεπόμενο διάστημα από το GCHQ, γεγονός που αντίκειται στην προστασία του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή, απορρίφθηκε από το IPT, γιατί το ελάττωμα αυτό θεραπεύθηκε με την καταστροφή και μη εκμετάλλευση των σχετικών αρχείων.

Το κύριο νομικό ζήτημα που απασχόλησε το Δικαστήριο αφορούσε τη συμβατότητα των διατάξεων του RIPA για τις υποκλοπές πληροφοριών με τα άρθρα 8 και 10 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ αποφάσισε πως υπήρχε παραβίαση του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή αναφορικά με το καθεστώς διενέργειας υποκλοπών και πρόσβασης της κυβέρνησης σε δεδομένα επικοινωνιών μέσω παρόχων επικοινωνιών του Τμήματος 8(4) και του Κεφαλαίου II RIPA αντίστοιχα. Παραβίαση αναγνωρίσθηκε και ως προς την ελευθερία έκφρασης και την ελευθερία του τύπου λόγω της έλλειψης εγγυήσεων κατόπιν αιτήματος πρόσβασης σε δημοσιογραφικό υλικό κατά τις διατάξεις του Κεφαλαίου II RIPA.

Παρατηρήσεις

Καλλιόπη Τερζίδου*

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η παρούσα υπόθεση έχει στο επίκεντρό της τον Κανονισμό RIPA, βάσει του οποίου το Ηνωμένο Βασίλειο έχει πολλάκις διενεργήσει επιχειρήσεις μυστικής παρακολούθησης. Η διαφορά της κρινόμενης επιχείρησης με άλλες παρελθούσες έγκειται στην αναγνώριση της μερικής αντίθεσής της με τη Σύμβαση, συμπέρασμα στο οποίο το Δικαστήριο δίστασε να καταλήξει σε προηγούμενες υποθέσεις. Γενικά, ένα σύστημα μαζικών υποκλοπών, η νομιμότητα του οποίου αποτελεί και το κύριο νομικό ζήτημα στη συγκεκριμένη υπόθεση, μπορεί να είναι συμβατό με την ΕΣΔΑ τηρουμένου του ορίου της αναλογικότητας του μέτρου με τον επιδιωκόμενο σκοπό, ενώ δεν είναι σε

* Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ

κάθε περίπτωση απαραίτητο να έχει λάβει προηγούμενη έγκριση από δικαστικό όργανο. Γι' αυτούς τους λόγους, η απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Big Brother Watch* θέτει ένα σημείο αναφοράς για μελλοντικές υποθέσεις νομιμότητας επιχειρήσεων μυστικής παρακολούθησης, δικαιώνοντας εν μέρει τα επιχειρήματα των ακτιβιστών περί αυθαίρετης παραβίασης του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή και την ελευθεροτυπία.

II. Το παραδεκτό των προσφυγών και η αναγνώριση ειδικών συνθηκών

Ζήτημα παραδεκτού της προσφυγής των δύο πρώτων εκ των συνεκδικασθεισών υποθέσεων γεννήθηκε, καθώς, όπως αντέταξε η βρετανική κυβέρνηση, δεν εξαντλήθηκαν τα εθνικά ένδικα μέσα, όπως επιβάλλει το άρθρο 35(1) ΕΣΔΑ. Σημειωτέον ότι οι προσφεύγοντες αμφισβήτησαν τη συμφωνία των ρυθμίσεων του RIPA *in abstracto* με τη Σύμβαση και δεν επικαλέστηκαν την αντίθεση συγκεκριμένων παραβιάσεων του Κανονισμού αυτού από τις βρετανικές αρχές με την ΕΣΔΑ.

Η Κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι οι προσφεύγοντες στην πρώτη και δεύτερη περίπτωση απέτυχαν να εξαντλήσουν τα εθνικά ένδικα μέσα με άσκηση προσφυγής στο IPT που έχει κριθεί αποτελεσματική, γιατί παρέχει δυνατότητα θεραπείας των παραβιάσεων των κρατικών οργάνων. Οι διάδικοι, από την άλλη, υποστήριξαν ότι το ένδικο αυτό βοήθημα ήταν αναποτελεσματικό εξαιτίας αναρμοδιότητας του IPT για κήρυξη του ασυμβίβαστου της εθνικής νομοθεσίας με την ΕΣΔΑ (Declaration of Incompatibility), με επίκληση της προγενέστερης απόφασης *Kennedy κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹, με την οποία κρίθηκε ότι δεν είναι απαραίτητη η προσφυγή στο IPT, όταν πρόκειται για την αμφισβήτηση ενός νομοθετικού καθεστώτος *in abstracto*. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν αρκεί να υπάρχουν διαθέσιμα ένδικα μέσα, για να θεωρείται ότι, ελλείψει άσκησής τους, δεν υπάρχει εξάντληση, αλλά, περαιτέρω, αυτά πρέπει να είναι αποτελεσματικά, δηλαδή να παρέχουν εύλογες πιθανότητες επιτυχίας². Ειδικότερα, όσον αφορά τα μέτρα μυστικής παρακολούθησης, έχει διαπιστωθεί στην υπόθεση *Roman Zakharov κατά Ρωσίας* που αφορούσε την αμφισβήτηση της συμβατότητας του συστήματος υποκλοπών τηλεφωνικών επικοινωνιών *in abstracto* με την ΕΣΔΑ, ότι, για να χαρακτηριστεί κάποιος ως θύμα, κατά το άρθρο 34 ΕΣΔΑ, αρκεί η υποψία παρακολούθησης από τις κρατικές αρχές και δεν είναι απαραίτητη η εξέταση της διαθεσιμότητας και αποτελεσματικότητας του ένδικου μέσου³.

Η πλειοψηφία του Δικαστηρίου απάντησε ότι συνέτρεχαν ειδικές περιστάσεις οι οποίες καθιστούσαν τις δυο επιχειρήματα των διαδίκων, δεν δίστασε να διακρίνει την παρούσα υπόθεση από την απόφαση *Kennedy*, όπου αμφισβητήθηκε η συμβατότητα με την ΕΣΔΑ της συγκεκριμένης επιχείρησης υποκλοπής πληροφοριών και όχι γενικά της εθνικής νομοθεσίας, όπως στην προκείμενη υπόθεση. Πρόσθεσε πως οι εξουσίες του IPT είχαν εξελιχθεί από την απόφαση *Kennedy*, έτσι ώστε να καθιστούν το ένδικο βοήθημα ενώπιόν του αποτελεσματικό, καθώς το δικαστικό αυτό όργανο δύναται πλέον να διερευνά προσφυγές αποφασίζοντας για τη δημοσιοποίηση των εννόμως διατηρηθέντων αρχείων και την καταστροφή των υπολοίπων, καθώς και για την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο της ΕΕ. Εν ολίγοις, δύναται να εκτελέσει τις αποφάσεις του με αντικείμενο την τήρηση της Σύμβασης, ώστε η εξουσία κήρυξης ασυμβίβαστου να καθίσταται άνευ πρακτικής σημασίας. Παρόλα αυτά, καθώς η Κυβέρνηση δεν επεσήμανε την παραπάνω διαφορά που παρουσιάζει η *Kennedy*, δεν επικαλέστηκε προγενέστερη της παρούσας υπόθεσης νομολογία που θα αποδείκνυε την αποτελεσματικότητα της προσφυγής ενώπιον του IPT και λαμβάνοντας υπόψη το άνευ προηγουμένου για το ΕΔΔΑ αίτημα για κρίση επί της συμβατότητας του καθεστώτος παρακολούθησης *in abstracto* με τη Σύμβαση, το Δικαστήριο αναγνώρισε ιδιαίτερες περιστάσεις που δικαιολογούσαν το παραδεκτό των δυο πρώτων προσφυγών. Η μειοψηφία, αντίθετα, δέχθηκε το अपαράδεκτο των προσφυγών, γιατί οι αιτούντες είχαν προηγουμένως ενημερωθεί για τη δυνατότητα προσφυγής στο IPT, κρινόμενης ως αποτελεσματικό ένδικο μέσο στην *Campbell και Fell*⁴ που αφορούσε την επέμβαση των βρετανικών αρχών στην αλληλογραφία του κρατουμένου με τον δικηγόρο του, και, επομένως, δεν εκμεταλλεύθηκαν συνειδητά τη δυνατότητα άσκησής του.

III. Η συμβατότητα του καθεστώτος μυστικής παρακολούθησης με την προστασία του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή

Το καθεστώς μυστικής παρακολούθησης έχει απασχολήσει στο παρελθόν τη νομολογία του Δικαστηρίου σε συνάρτηση με το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Στην έννοια της ιδιωτικής ζωής εντάσσονται και τα προσωπικά δεδομένα, επέμβαση στα οποία θα υπάρχει με τη συλλογή ή και την αποθήκευσή τους από τις κρατικές αρχές χωρίς τη συναίνεση του υποκειμένου και ανεξάρτητα από την ενδεχόμενη χρήση τους⁵. Ιδιαίτερη μορφή επέμβασης στην αλληλο-

1. Βλ. Υπόθεση *Kennedy κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 26839/05), απόφαση της 18^{ης} Μαΐου 2010.

2. Βλ. Λ.-Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σ. 674 επ.

3. Βλ. Υπόθεση *Roman Zakharov κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 47143/06), απόφαση της 4^{ης} Δεκεμβρίου 2015, σκ. 171.

4. Βλ. Υπόθεση *Campbell και Fell κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγές Nos 7819/77 7878/77), απόφαση της 28^{ης} Ιουνίου 1984, σκ. 62-63.

5. Βλ. Υπόθεση *Murray κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No

γραφία που προστατεύεται υπό το ίδιο άρθρο αποτελούν οι υποκλοπές επικοινωνιών, όπως το Δικαστήριο έκρινε στην υπόθεση *Liberty*, όπου η υποκλοπή τηλεφωνικών και ηλεκτρονικών επικοινωνιών βρετανικών και ιρλανδικών ΜΚΟ κρίθηκε ως επέμβαση στην αλληλογραφία των οργανώσεων⁶.

Μια τέτοια επέμβαση μπορεί, πάντως, να είναι δικαιολογημένη, αν προβλέπεται σαφώς από τον νόμο, επιδιώκει νόμιμο σκοπό και είναι αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία. Ως προς την πρώτη προϋπόθεση, το βρετανικό νομικό καθεστώς για τις υποκλοπές τηλεφωνικών επικοινωνιών έχει κριθεί ότι ενισχύει την αυθαιρεσία των οργάνων δημόσιας τάξης χωρίς τις ανάλογες δικλίδες ασφαλείας, παρότι αναγνωρίστηκε ότι η φύση των υποκλοπών δεν επιτρέπει την πλήρη προβλεψιμότητά τους από τους πολίτες, κάτι που θα αναιρούσε αναπόφευκτα τον σκοπό τους⁷. Για την εξάλειψη της αυθαιρεσίας και την ενίσχυση της προβλεψιμότητας των όρων του νόμου στο πεδίο της μυστικής παρακολούθησης, το ΕΔΔΑ διαμόρφωσε μέσα από τη νομολογία του συγκεκριμένα κριτήρια καθορισμού της ποιότητας του νόμου. Στην υπόθεση *Weber και Saravia*, που αφορούσε τη συμβατότητα της γερμανικής νομοθεσίας για τις υποκλοπές τηλεφωνικών επικοινωνιών (1994 Fight against Crime Act) με το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, κατέληξε πως ο νόμος πρέπει να εμπεριέχει τουλάχιστον τα εξής στοιχεία: τη φύση των αδικημάτων που επιδέχονται υποκλοπές, τις κατηγορίες πολιτών που μπορούν να αποτελέσουν υποκείμενα υποκλοπών, το όριο της διάρκειας των υποκλοπών, τη διαδικασία εξέτασης, χρήσης και αποθήκευσης των αποκτηθέντων δεδομένων, τις θεμιτές εγγυήσεις για την ανταλλαγή των δεδομένων και τις περιστάσεις διαγραφής ή καταστροφής των δεδομένων⁸. Σχετικά, τέλος, με τις προϋποθέσεις του νόμιμου σκοπού και της αναγκαιότητάς του, το Δικαστήριο αναγνωρίζει στις περιπτώσεις μυστικής παρακολούθησης τη συνδρομή των σκοπών της εθνικής ασφάλειας, της προάσπισης της τάξεως και της πρόληψης των ποινικών παραβάσεων για την καταπολέμηση της κατασκοπείας και της τρομοκρατίας, ώστε η ύπαρξη σχετικής νομοθεσίας να αποτελεί αναγκαίο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία⁹.

Α. Έλλειψη προβλέψιμων και αναλογικών εγγυήσεων για διεξαγωγή μαζικών υποκλοπών

Το πρώτο ζήτημα που απασχόλησε το Δικαστήριο αφο-

ρούσε τη νομιμότητα του συστήματος των μαζικών υποκλοπών υπό το Τμήμα 8(4) RIPA, το οποίο και έσπευσε να χαρακτηρίσει ως επέμβαση στην ιδιωτική ζωή. Για να το δικαιολογήσει υπό το άρθρο 8(2) ΕΣΔΑ, χρησιμοποίησε τα κριτήρια *Weber* και επεσήμανε τρία επιπλέον, σύμφωνα με την απόφαση *Roman Zakharov*: ύπαρξη συμφωνιών για την επιτήρηση της εφαρμογής των μέσων μυστικής παρακολούθησης, μηχανισμών ενημέρωσης των υποκειμένων παρακολούθησης και ενδίκων μέσων σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο¹⁰. Μετά από μια διεξοδική ανάλυση των κριτηρίων της προσβασιμότητας και προβλεψιμότητας του νόμου, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπήρχε παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης λόγω της ανύπαρκτης επιτήρησης της διαδικασίας επιλογής υποκειμένων υποκλοπής, της έλλειψης κριτηρίων επεξεργασίας και ανάλυσης υποκλεμμένων επικοινωνιών και της απουσίας εγγυήσεων κατά την επιλογή δεδομένων επικοινωνίας προς εξέταση.

Κατά τις προβλέψεις του Τμήματος 8(4) RIPA, ο αρμόδιος Υπουργός (Secretary of State) μπορεί να εκδίδει εντάλματα για την υποκλοπή εξωτερικών επικοινωνιών, δηλαδή όσων αποστέλλονται ή λαμβάνονται εκτός των βρετανικών νήσων, κατά τη διάρκεια μετάδοσής τους μέσω συστήματος τηλεπικοινωνιών, γεγονός που καταρχήν αποκλείει την υποκλοπή επικοινωνιών, όταν και τα δυο μέρη βρίσκονται εντός του Ηνωμένου Βασιλείου. Αυτή η ρύθμιση αντανάκλα την αμφίβολης συνταγματικότητας διακρίνουσα μεταχείριση των αλλοδαπών σε σχέση με τους ημεδαπούς, εξαιτίας της νομικής κατάστασης που τους αποδίδεται από τα κράτη¹¹. Επιπλέον, μια παράνομη επέμβαση στο δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή εντός των χωρικών ορίων του κράτους μπορεί να μη χρήζει δικαιολόγησης, όταν λαμβάνει χώρα εκτός αυτού, σύμφωνα με τη θεωρία της ευθύνης του κράτους κατά το χωρικό μοντέλο¹². Οφείλεται, πάντως, να υπογραμμισθεί ότι, παρά το μεγάλο περιθώριο διακριτικής ευχέρειας, ιδίως σε περιόδους όπου η απειλή της τρομοκρατίας καλεί για την άμεση προάσπιση της εθνικής ασφάλειας, η οικουμενικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν χωρεί αδικαιολόγητες και δυσανάλογες διακρίσεις¹³. Έτσι, στην υπόθεση *Liberty*, όπου δυο εκ των προσφευγόντων ήταν εγκατεστημένοι εκτός του Ηνωμένου Βασιλείου, κρίθηκε ότι δεν υπήρχαν εχέγγυα έναντι της κατάχρησης της διακριτικής

14310/88), απόφαση της 28^{ης} Οκτωβρίου 1994, σκ. 84-86.

6. Βλ. Υπόθεση *Liberty κ.α. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 58243/00), απόφαση της 1^{ης} Ιουλίου 2008, σκ. 56.

7. Βλ. Υπόθεση *Malone κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 8691/79), απόφαση της 2ας Αυγούστου 1984, σκ. 67.

8. Βλ. Υπόθεση *Weber και Saravia κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 54934/00), απόφαση της 29^{ης} Ιουνίου 2006, σκ. 95.

9. Βλ. Λ.-Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, ό.π., σ. 370 επ.

10. Βλ. Υπόθεση *Roman Zakharov κατά Ρωσίας*, ό.π., σκ. 238.

11. Βλ. Ζ. ΠΑΠΑΣΙΩΠΗ-ΠΑΣΙΑ, Δίκαιο Αλλοδαπών, εκδ. Π.Ν. Σάκουλας, 2015, σ. 19.

12. Το Δικαστήριο αρκείται στην de facto άσκηση ελέγχου που αποκτήθηκε είτε νόμιμα είτε παράνομα από το κράτος σε μια περιοχή, όπως κρίθηκε στην υπόθεση *Loizidou κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 15318/89), απόφαση της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1996, σκ. 56.

13. Βλ. Μ. MILANOVIC, Human Rights Treaties and Foreign Surveillance: Privacy in the Digital Age, Harvard International Law Journal, 2015, σ. 81.

ευχέρειας των εθνικών αρχών ούτε όμως και προσβάσιμη νομοθεσία για τη διαδικασία επεξεργασίας του υποκλεμμένου υλικού¹⁴. Κατ' αναλογία, στην παρούσα υπόθεση αναγνωρίστηκε η συνδρομή δικαιολογημένου συμφέροντος για την υποκλοπή των εξωτερικών επικοινωνιών, ωστόσο κρίθηκε η αντίθεση στο άρθρο 8 ΕΣΔΑ εξαιτίας της αυθαιρεσίας των βρετανικών αρχών που ερευνούσαν ιδιώτες και υπέκλεπταν τα δεδομένα τους χωρίς έλεγχο ανεξάρτητου οργάνου, ελλείπει πρόβλεψη στο RIPA. Η μειοψηφία, ωστόσο, υποστήριξε ότι δεν υπήρχε αντίθεση των ρυθμίσεων του Τμήματος 8(4) RIPA με το άρθρο 8 της Σύμβασης, καθώς πληρούσε την προϋπόθεση της πρόβλεψης υπό του νόμου, όπως κρίθηκε στην *Centrum för rättvisa* για τη διενέργεια συστήματος μαζικών υποκλοπών ηλεκτρονικών σημάτων κατά δικηγορικής εταιρίας δημοσίου συμφέροντος από τις σουηδικές αρχές¹⁵.

Β. Νομιμότητα καθεστώτος ανταλλαγής πληροφοριών που αποτελούν προϊόν υποκλοπής

Το ΕΔΔΑ κλήθηκε για πρώτη φορά να κρίνει επί της συμβατότητας καθεστώτος ανταλλαγής πληροφοριών με τη Σύμβαση. Εν προκειμένω, κατέληξε πως δεν υπήρχε παραβίαση του άρθρου 8 ΕΣΔΑ όσον αφορά υλικό που προήλθε από υποκλοπή επικοινωνιών που διεξήγαγε η NSA και που παρέδωσε στις βρετανικές υπηρεσίες πληροφοριών. Η επέμβαση συνίστατο στη λήψη, αποθήκευση, εξέταση και χρήση του υποκλεμμένου υλικού. Ωστόσο, τα κριτήρια *Weber* πληρούνταν σε αυτήν την περίπτωση, καθώς οι διατάξεις του Κώδικα Πρακτικής Υποκλοπών Επικοινωνιών (Interception of Communication Code of Practice) που ρυθμίζει αυτό το καθεστώς ήταν επαρκώς σαφείς, η επιχείρηση ήταν καταλλήλως εγκεκριμένη από τον αρμόδιο Υπουργό (Secretary of State) και δεν υπήρχαν ενδείξεις παραλείψεων κατά την εφαρμογή του καθεστώτος.

Η συγκεκριμένη κρίση του Δικαστηρίου επικυρώνει την ήδη διαμορφωθείσα αντίληψη στο διεθνές πεδίο ότι τα διακρατικά συστήματα ανταλλαγής πληροφοριών επεμβαίνουν στο θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα του σεβασμού της ιδιωτικής ζωής¹⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζει περισσότερο η προσπάθεια των δικαστών να δικαιολογήσουν τη διενέργεια των επιχειρήσεων αυτών προσπαθώντας να σταθμίσουν την προστασία του εν λόγω δικαιώματος με την απειλή της τρομοκρατίας, προς αντιμετώπιση της οποίας οι κυβερνήσεις έχουν διακριτική ευχέρεια να προβαίνουν, μεταξύ άλλων, σε ανταλλαγή υποκλεμμένων και μη πληροφοριών. Όπως έχει επιση-

μανθεί από το Συμβούλιο Ασφαλείας¹⁷ και από τον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών¹⁸ ενόψει των τρομοκρατικών επιθέσεων του Ισλαμικού Κράτους στο Ιράκ, η διμερής και πολυμερής συνεργασία των κρατών μέσω της ανταλλαγής πληροφοριών σχετικών με τη δραστηριότητα των τρομοκρατών καθίσταται καίρια για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της δράσης τους. Ωστόσο, με αυτόν τον τρόπο οι κυβερνήσεις έχουν πρόσβαση σε ένα εύρος ανεπεξέργαστων πληροφοριών που όλο και διευκολύνεται με την τεχνολογική εξέλιξη των μέσων ανταλλαγής, παρακάμπτοντας τις εθνικές εγγυήσεις προστασίας των ελευθεριών των πολιτών¹⁹. Πολλές από αυτές είναι μάλιστα προϊόν υποκλοπών, τις οποίες, ωστόσο, το Δικαστήριο έκρινε ήδη ασύμβατες με το άρθρο 8 ΕΣΔΑ λόγω έλλειψης επιτήρησης και εγγυήσεων κατά την επεξεργασία τους. Η πλειοψηφία του Δικαστηρίου θα έπρεπε, επομένως, να συνεκτιμήσει την παραπάνω κρίση της σχετικά με την παραβίαση του άρθρου 8 ΕΣΔΑ από τη διενέργεια των μαζικών υποκλοπών σύμφωνα με το Τμήμα 8(4) RIPA, ώστε να φτάσει σε ανάλογο συμπέρασμα για τη νομιμότητα ανταλλαγής των πληροφοριών που αποτελούν προϊόν τους, λογικό άλμα που δεν δίστασε να πραγματοποιήσει η μειοψηφία.

Γ. Απουσία προβλέψιμων εγγυήσεων για νόμιμη πρόσβαση σε δεδομένα επικοινωνιών

Το Δικαστήριο αποφάνθηκε και επί της συμβατότητας του καθεστώτος πρόσβασης των κρατικών αρχών σε δεδομένα επικοινωνιών που διατηρούν οι πάροχοι επικοινωνιών (Communications Service Providers) υπό το νομικό πλαίσιο του Κεφαλαίου II RIPA με το άρθρο 8 ΕΣΔΑ. Συγκεκριμένα, έπρεπε να απαντήσει στους ισχυρισμούς των προσφευγόντων ότι η απόκτηση των δεδομένων αυτών γινόταν για αόριστους σκοπούς, χωρίς εγγυήσεις και χωρίς τον έλεγχο ενός ανεξάρτητου οργάνου, με την κυβέρνηση να αντιτείνει ότι επρόκειτο για καθεστώς με επαρκείς εγγυήσεις και οριοθετημένους σκοπούς. Ήδη το ΕΔΔΑ, στις υποθέσεις *Malone*²⁰ και *Ben Faiza*²¹, εξέτασε παρόμοια συστήματα πρόσβασης σε τηλεφωνικές επικοινωνίες κατηγορουμένων, για να κρίνει αν είναι συμβατά με τον νόμο, δηλαδή αν υπήρχαν εγγυήσεις κατά της

14. Βλ. *Υπόθεση Liberty κ.α. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π., σκ. 69.

15. Βλ. *Υπόθεση Centrum för rättvisa κατά Σουηδίας* (Προσφυγή No 35252/08), απόφαση της 19^{ης} Ιουνίου 2018, σκ. 181.

16. Βλ. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *The right to privacy in the digital age*, A/HRC/39/29, 2018, σκ. 21.

17. Βλ. Ψήφισμα Συμβουλίου Ασφαλείας Ηνωμένων Εθνών, S/RES/2396 (2017), 2017, σκ. 5-6.

18. Ομιλία του Γενικού Γραμματέα Ηνωμένων Εθνών António Guterres στην έναρξη της πρώτης Συνόδου Κορυφής των Ηνωμένων Εθνών για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, L/3282, 28 Ιουνίου 2018.

19. Βλ. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *The right to privacy in the digital age*, A/HRC/27/37, 2014, σκ. 30.

20. Βλ. *Υπόθεση Malone κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π.

21. Βλ. *Υπόθεση Ben Faiza κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 31446/12), απόφαση της 8^{ης} Φεβρουαρίου 2018.

αυθαιρεσίας των εθνικών αρχών και προηγούμενη έγκριση από ανεξάρτητο όργανο.

Το Δικαστήριο έκανε μια ενδιαφέρουσα αναγωγή στη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), και συγκεκριμένα στις υποθέσεις *Digital Rights Ireland*²² και *Watson*²³, όπου αμφισβητήθηκε η νομιμότητα της πρόσβασης σε διατηρηθέντα προσωπικά δεδομένα από τις βρετανικές αρχές κατά το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Το ΔΕΕ διαμόρφωσε τα εξής κριτήρια για τη συμβατότητα της πρόσβασης αυτής με την τότε ισχύουσα Οδηγία για τη διατήρηση των προσωπικών δεδομένων²⁴: α) να περιορίζεται στο αναγκαίο μέτρο, για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και όταν αυτός είναι η καταπολέμηση του εγκλήματος, να πρόκειται για «σοβαρό» έγκλημα, β) να υπόκειται σε προηγούμενη εξέταση από δικαστήριο ή ανεξάρτητη διοικητική αρχή και γ) τα δεδομένα να διατηρούνται εντός της ΕΕ. Η βρετανική κυβέρνηση και τα βρετανικά δικαστήρια έχουν αναγνωρίσει, με αφορμή τις δύο αυτές υποθέσεις, ότι το σύστημα του Κεφαλαίου II RIPA δεν πληροί τις δυο πρώτες προϋποθέσεις και άρα είναι αντίθετο στο δίκαιο της ΕΕ. Κατ' αναλογία και στην κρινόμενη υπόθεση, το σύστημα πρόσβασης στις πληροφορίες των παρόχων επικοινωνιών που προβλέπεται στις ίδιες διατάξεις δεν ανταποκρίνεται στις νομολογιακές προϋποθέσεις και, άρα, ούτε στην προϋπόθεση της «πρόβλεψης υπό του νόμου» του άρθρου 8 ΕΣΔΑ, λόγω της υπερνομοθετικής ισχύς του δικαίου ΕΕ. Βέβαια, αυτή η ανάλυση θα είναι περιττή σε ανάλογες υποθέσεις που προκύπτουν μετά την επίσημη έξοδο του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ, ελλείψει ειδικότερων συμφωνιών.

IV. Η καταστρατήγηση της ελευθερίας του τύπου ως συνέπεια παραβίασης του δημοσιογραφικού απορρήτου

Οι προσφεύγοντες της δεύτερης περίπτωσης²⁵ αιτήθηκαν επιπρόσθετα την αναγνώριση της παραβίασης του άρθρου 10 ΕΣΔΑ εξαιτίας του συστήματος του Κεφαλαίου II RIPA, που, όπως αναφέρθηκε, επέτρεπε την πρόσβαση των κρατικών αρχών στα δεδομένα που διατηρούσαν οι πάροχοι πληροφοριών. Το Δικαστήριο επικύρωσε την

αίτηση των διαδίκων, ενόψει της ανασταλτικής επίδρασης στην ελεύθερη ροή πληροφοριών που μπορεί να είχε μια ενδεχόμενη παραβίαση του δημοσιογραφικού απορρήτου στις περιπτώσεις αιτήματος ή παράπλευρης πρόσβασης στα δεδομένα επικοινωνιών των δημοσιογράφων, χωρίς την πρόβλεψη και την εφαρμογή εγγυήσεων κατά το Τμήμα 8(4) και το Κεφάλαιο II RIPA αντίστοιχα.

Αναφορά για μια ακόμη φορά έγινε στην απόφαση *Weber*, όπου αποφασίστηκε η συμβατότητα συστήματος μυστικής παρακολούθησης *in abstracto* με το άρθρο 10 ΕΣΔΑ σχετικά με ενδεχόμενη παρέμβαση σε δημοσιογραφικό απόρρητο υλικό, αφού δεν υπήρχε συγκεκριμένος σκοπός κτήσης απόρρητου δημοσιογραφικού υλικού μέσω της επιχείρησης παρακολούθησης. Το ίδιο επιχείρημα υποστήριξε εν προκειμένω και η βρετανική κυβέρνηση, ωστόσο οι δικαστές επανέλαβαν τη σημασία της ελευθερίας της έκφρασης ως βασικό θεμέλιο της δημοκρατικής κοινωνίας και την ελευθερία λήψης και μετάδοσης πληροφοριών ως ακρογωνιαίιο λίθο της ελευθερίας του Τύπου²⁶. Η οποιαδήποτε απειλή αυτής, ιδίως μέσω πρόσβασης στις πηγές των δημοσιογράφων, χωρίς τα προβλεπόμενα εχέγγυα υπονομεύει την ποιότητα της πληροφορίας και δημιουργεί κλίμα καχυποψίας μεταξύ κοινού και δημοσιογράφων που δεν προάγει την ελευθερία της έκφρασης παρά διαιωνίζει τη λογοκρισία²⁷.

V. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Το σε πολλά σημεία αυθαίρετο καθεστώς της μυστικής παρακολούθησης και η τεχνολογική ανάπτυξη των χρησιμοποιηθέντων μέσων καθιστά, πράγματι, την εκτίμηση του Δικαστηρίου επιρρεπή σε παραλείψεις και αστοχίες. Παρόλα αυτά, η απόφαση του δικαστηρίου του Στρασβούργου στην υπόθεση *Big Brother Watch* αποτελεί παραδειγματική προσπάθεια αντιμετώπισης της αυθαιρεσίας των κρατικών αρχών κατά τη διεξαγωγή μαζικών υποκλοπών προς προάσπιση του πλέον διακινδυνευμένου δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, αφήνοντας πάντως άθικτο το εξίσου αμφίβολο καθεστώς ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ κρατών. Το τμήμα ευρείας συνθέσεως καλείται, επομένως, να συνειδητοποιήσει τον ρόλο που διαδραματίζει η συνεχώς εξελισσόμενη τεχνολογία στη δυνατότητα των κρατών να παρακολουθούν τις ζωές των πολιτών, προκειμένου να επαναπροσδιορίσει τα κριτήρια συμβατότητας τόσο του συστήματος υποκλοπών όσο και της ανταλλαγής πληροφοριών με την ΕΣΔΑ, ώστε να απαιτούνται ισχυρότερες εγγυήσεις για τον περιορισμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε συνάρτηση με τη διακριτική ευχέρεια της εκτελεστικής εξουσίας.

22. Βλ. ΔΕΕ C-293/12 και C-594/12, *Digital Rights Ireland και Settinger κ.α.*, 08.04.2014, ECLI:EU:C:2014:238, σκ. 41, 62, 68.

23. Βλ. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-203/15 και C-698/15, *Tele2 Sverige*, 21.12.2016, ECLI:EU:C:2016:970, σκ. 108.

24. Βλ. Οδηγία 2006/24/ΕΚ για τη διατήρηση δεδομένων που παράγονται ή υποβάλλονται σε επεξεργασία σε συνάρτηση με την παροχή διαθεσίμων στο κοινό υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών ή δημοσίων δικτύων επικοινωνιών και για την τροποποίηση της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ, ζητήματα που ρυθμίζονται μετά την κατάργηση της από το Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (Κανονισμός 2016/679/ΕΕ).

25. Δηλαδή τη μη κυβερνητική οργάνωση δημοσιογραφικού χαρακτήρα «Bureau of Investigative Journalism» και τη δημοσιογράφο Alice Ross (Προσφυγή Νο 62322/14).

26. Βλ. Υπόθεση *Sanoma Uitgevers B.V. κατά Ολλανδίας* (Προσφυγή Νο 38224/03), απόφαση της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 2010, σκ. 50.

27. Βλ. W.A. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights: A Commentary*, Oxford, 2015, σ. 444 επ.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► Αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα και παροχή διεθνούς προστασίας

Απόρριψη της αίτησης ακύρωσης του Υπουργού Μεταναστευτικής Πολιτικής κατά της απόφασης της 3ης Ανεξάρτητης Επιτροπής της Αρχής Προσφυγών με την οποία ακυρώθηκε, κατόπιν αποδοχής σχετικής προσφυγής, η απόφαση του Περιφερειακού Γραφείου Ασύλου Αττικής και αναγνωρίστηκε ως πρόσφυγας, σύμφωνα με τις διατάξεις της Σύμβασης της Γενεύης, ο ένας εκ των οκτώ Τούρκων αξιωματικών που κατηγορείται από το τουρκικό κράτος για συμμετοχή στο πραξικόπημα του 2016

αλλοδαποί – Ανεξάρτητες Επιτροπές Προσφυγών – έκταση εξουσίας – ενδικοφανής προσφυγή και αποτέλεσμά της – Σύμβαση Γενεύης – Οδηγία 2011/95/ΕΕ – π.δ. 141/2013 – Οδηγία 2013/32/ΕΕ – ν. 4375/2016 – αναγνώριση προσώπου ως πρόσφυγα – δικαιολογημένος φόβος δίωξης λόγω πολιτικών πεποιθήσεων – ρήτρα αποκλεισμού από το καθεστώς του πρόσφυγα – σοβαρό αδίκημα του κοινού ποινικού δικαίου – σοβαρό μη πολιτικό έγκλημα – διαδικασία έκδοσης – αίτηση ακύρωσης Υπουργού μεταναστευτικής πολιτικής – ενδοστροφής δίκη – υποχρέωση αιτιολογίας – περιεχόμενο νόμιμης αιτιολογίας.

ΣτΕ (Ολ.), απόφαση αριθμ. 1694/2018, 21.08.2018

Με την υπ' αριθμ. 1694/2018 απόφασή της, η Ολομέλεια του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου, επιλαμβανόμενη αιτήσεως ακυρώσεως του Υπουργού Μεταναστευτικής Πολιτικής, επικύρωσε την απόφαση της 3ης Ανεξάρτητης Επιτροπής της Αρχής Προσφυγών, αναγνωρίζοντας ως πρόσφυγα τον πρώτο εκ των οκτώ Τούρκων αξιωματικών που είχαν καταφύγει στην ελληνική επικράτεια, κατηγορούμενοι από το τουρκικό κράτος για συμμετοχή στο πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 2016.

Στις 16.07.2016, μετά την απόπειρα ενόπλου πραξικοπήματος που εκδηλώθηκε στην Τουρκία, ένα ελικόπτερο με επιβαίνοντες οκτώ αξιωματικούς του τουρκικού στρατού προσγειώθηκε στην Αλεξανδρούπολη. Οι τελευταίοι συνελήφθησαν αμέσως από τις ελληνικές αρχές για παράνομη είσοδο στη χώρα και κρατήθηκαν, ενώ ταυτόχρονα κατέθεσαν αίτηση παροχής διεθνούς προστασίας, κατά τα οριζόμενα στη Σύμβαση της Γενεύης και τη σχετική ενωσιακή νομοθεσία, ζητώντας άσυλο στη χώρα μας.

Κατά τη διάρκεια της κράτησής τους, η Γενική Εισαγγελία Κωνσταντινούπολης υπέβαλε στην Ελλάδα διά της διπλωματικής οδού αίτηση για την έκδοσή τους στην Τουρκία, ισχυριζόμενη ότι συμμετείχαν στο αποτυχημένο πραξικόπημα και έπρεπε να διωχθούν ποινικώς στην Τουρκία για σειρά βαρύτατων αδικημάτων. Η ως άνω αίτηση έκδοσης απορρίφθηκε ως αόριστη με τη

139/26.01.2017 απόφαση του Αρείου Πάγου στο πλαίσιο της προβλεπόμενης στον ΚΠΔ διαδικασίας δικαστικής γνωμοδότησης για την έκδοση. Έτσι, ο ΑΠ γνωμοδότησε κατά της έκδοσης του Τούρκου αξιωματικού στην Τουρκία, κρίνοντας, επί τη βάσει ανθρωπιστικών λόγων και ανεξαρτήτως του χαρακτηρισμού των αποδιδόμενων πράξεων ως πολιτικών, ότι υφίσταται έντονος κίνδυνος να υποβληθεί σε απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση, μη αποκλειόμενης της ποινής του θανάτου, και να μην τύχει δίκαιης δίκης.

Σε ό,τι αφορά στη διαδικασία εξέτασης της αίτησης διεθνούς προστασίας του Τούρκου αξιωματικού, αυτή αρχικά απορρίφθηκε με απόφαση του Περιφερειακού Γραφείου Ασύλου Αττικής, στην οποία έγινε δεκτό ότι, ναί μεν συνέτρεχαν οι προβλεπόμενες στη Σύμβαση της Γενεύης προϋποθέσεις αναγνώρισης του αιτούντος ως πρόσφυγα, πλην, όμως, κατ' εφαρμογή της ρήτρας αποκλεισμού περί διάπραξης σοβαρού αδικήματος του κοινού ποινικού δικαίου του άρθρου 1 στ' της ως άνω Σύμβασης, δεν ήταν δυνατή η χορήγηση ούτε του καθεστώτος του πρόσφυγα ούτε επικουρικής προστασίας. Η εν λόγω πρωτοβάθμια απόφαση ακυρώθηκε με την προσβαλλόμενη ενώπιον του ΣτΕ απόφαση της Ανεξάρτητης Επιτροπής Προσφυγών, κατόπιν άσκησης ενδικοφανούς προσφυγής εκ μέρους του Τούρκου αξιωματικού. Η απόφαση αυτή αναγνώρισε τον αξιωματικό ως πρόσφυγα, καθόσον δεν προέκυψαν τα απαιτούμενα κατά νόμο ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία περί συμμετοχής του στο πραξικόπημα και ως εκ τούτου δεν στοιχειοθετούνταν λόγος αποκλεισμού από το καθεστώς διεθνούς προστασίας. Κατά της ως άνω απόφασης κατέθεσε αίτηση ακύρωσης ο Υπουργός Μεταναστευτικής Πολιτικής στο πλαίσιο επιτρεπόμενης από το άρθρο 64 παρ. 2 ν. 4375/2016 ενδοστροφούς δίκης, προβάλλοντας λόγους αναγόμενους τόσο στην ορθότητα της ερμηνείας εκ μέρους της διοικητικής αρχής των επίμαχων νομικών διατάξεων για την αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα και για τους λόγους αποκλεισμού όσο και στη νομιμότητα και πληρότητα της αιτιολογίας της απόφασης.

Παρατηρήσεις

Ελένη Φωτιάδου*

I. Εισαγωγή

Με την υπό σχολιασμό απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας εισφέρεται ο επίλογος στην ιστορία των οκτώ Τούρκων αξιωματικών που κατέφυγαν

* ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

στην ελληνική επικράτεια μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα στη γείτονα χώρα, καθόσον, μολονότι αφορά στον έναν από αυτούς, αναμένεται μετά βεβαιότητας ότι παρόμοια τύχη θα έχουν και οι ένδικες διαδικασίες των υπολοίπων. Έτσι, μετά την ολοκλήρωση της σχετικής με την αίτηση έκδοσης διαδικασίας κατόπιν της γνωμοδότησης του ΑΠ, αντιμετωπίζεται και το ζήτημα της αναγνώρισης του αξιωματικού ως πρόσφυγα με την τελική εξέταση της αίτησης παροχής διεθνούς προστασίας. Στο επίκεντρο της δικανικής κρίσης τέθηκε η ερμηνεία των όρων υπό τους οποίους επιτρέπεται ο αποκλεισμός του καθεστώτος του πρόσφυγα σε πρόσωπο που, κατ' αρχήν, πληροί τις προϋποθέσεις απονομής του. Και τούτο διότι, η ιδιότητα του Τούρκου αξιωματικού ως πρόσφυγα είχε γίνει δεκτή ήδη από την πρωτοβάθμια απόφαση του περιφερειακού γραφείου ασύλου. Μάλιστα, η ερμηνεία των ρητρών αποκλεισμού από το καθεστώς του πρόσφυγα θεωρήθηκε ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος που δικαιολογεί την εισαγωγή της υπόθεσης στην Ολομέλεια.

Η απόφαση της Ολομέλειας δεν υπεισέρχεται στην έννοια του πολιτικού εγκλήματος ως όρου για τη χορήγηση ασύλου και εντέχνως αποφεύγει την ενασχόληση με αυτήν, γεγονός που εκ πρώτης όψεως ξενίζει, καθόσον πρόκειται για το κατ' εξοχήν θέμα που θα ανέμενε κανείς να αναδειχθεί σε μία τέτοιας υφής απόφαση, ιδίως αν συνυπολογισθεί ότι τόσο στην προσβαλλόμενη απόφαση διαλαμβάνεται κρίση περί πολιτικού χαρακτήρα των αποδιδόμενων στον αξιωματικό πράξεων όσο και στην επίδικη αίτηση ακύρωσης προβάλλεται ρητά λόγος κατά της ως άνω κρίσης. Συγκεκριμένα, κατά την Ολομέλεια παρέλκει ο νομικός χαρακτηρισμός των αποδιδόμενων στον αξιωματικό στασιαστικών πράξεων και η υπαγωγή τους στην έννοια των πολιτικών ή των βαρέων ποινικών αδικημάτων, ως εκ τούτου ο σχετικός λόγος είναι απορριπτός ως αλυσιτελής στο μέτρο που οι εν λόγω πράξεις δεν στοιχειοθετούνται και δεν αποδείχθηκαν.

Αντί της ενασχόλησης με την έννοια του πολιτικού εγκλήματος ως κλασικού λόγου θεμελίωσης της χορήγησης ασύλου¹, η Ολομέλεια έστρεψε την προσοχή της στον έλεγχο της αιτιολογίας της προσβαλλόμενης απόφασης και στην εφαρμογή του ορθού μέτρου απόδειξης από την Ανεξάρτητη Επιτροπή Προσφυγών, στοιχεία που είχαν βαρύνοντα ρόλο στη διάρθρωση του συλλογισμού της. Το ΣτΕ δεν αρκέστηκε σε απλή γραμματική ερμηνεία του κρίσιμου νομικού πλαισίου συναρτιζόμενου από διεθνούς και ενωσιακής προέλευσης κανόνες, αλλά προσέγγισε με ψυχραιμία και ευρύτητα το δίκαιο του ασύλου, αξιώνοντας ιδιαίτερης κρισιμότητας και αποδεικτικής σημασίας στοιχεία, προκειμένου να είναι εφικτή η άρνη-

ση της ιδιότητας του πρόσφυγα. Επιβεβαίωσε κατ' αυτόν τον τρόπο ότι η διαδικασία χορήγησης ασύλου οφείλει να διαρθρώνεται επί τη βάσει νομικών επιχειρημάτων υπό τον έλεγχο του δικαστή ανεξαρτήτως πολιτικών σταθμίσεων και πιέσεων ή διπλωματικών προεκτάσεων, αποφεύγοντας την ανάμειξη σε ευαίσθητες και αμφίβολης αξιοπιστίας καταστάσεις.

II. Ζητήματα παραδεκτού

Πέρα από την εξέταση του θέματος περί συνδρομής των προϋποθέσεων για την αναγνώριση του Τούρκου αξιωματικού ως πρόσφυγα, η σχολιαζόμενη απόφαση πραγματεύτηκε διαδικαστικά ζητήματα αναφαινόμενα λόγω του χαρακτήρα της υπόθεσης και προβαλλόμενα δυνάμει της αίτησης ακύρωσης. Σημειωτέον ότι κατόπιν υποβολής σχετικής αίτησης εκ μέρους του αξιωματικού, η υπόθεση εισήχθη στο ΣτΕ με πράξη της Επιτροπής του άρθρου 1 παρ. 1 ν. 3900/2010 λόγω ζητήματος γενικότερου ενδιαφέροντος αποτόμενου της ερμηνείας της Σύμβασης της Γενεύης, μολονότι η αρμοδιότητα εκδίκασης ανήκει κατ' αρχήν στο Διοικητικό Εφετείο².

Το μεταβιβαστικό αποτέλεσμα της ενδικοφανούς προσφυγής απασχόλησε την Ολομέλεια του ΣτΕ κατά την εξέταση του παραδεκτού του λόγου ακύρωσης κατά της κρίσης της προσβαλλόμενης απόφασης με την οποία ο αξιωματικός αναγνωρίστηκε ως πρόσφυγας. Δεδομένου ότι η σχετική κρίση δεν αμφισβητήθηκε ενώπιον της Ανεξάρτητης Επιτροπής με την ενδικοφανή προσφυγή του τελευταίου, η οποία έβαλε μόνον κατά του κεφαλαίου περί συνδρομής λόγου αποκλεισμού από το καθεστώς του πρόσφυγα, σύμφωνα με το μεταβιβαστικό αποτέλεσμα της ενδικοφανούς προσφυγής³, το ζήτημα της αναγνώρισης ως πρόσφυγα δεν έπρεπε να εξεταστεί εκ νέου⁴. Ωστόσο, η Ολομέλεια, λαμβάνοντας υπόψη ότι η άσκηση ενδικοφανούς προσφυγής δεν αναγνωρίζεται στον αρμόδιο Υπουργό, στον οποίο παρέχεται το δικαίωμα άσκησης μόνον αίτησης ακύρωσης κατά των δευτεροβάθμιων αποφάσεων των Ανεξάρτητων Επιτροπών, προβαίνει εμμέσως πλην σαφώς σε ενίσχυση του ρόλου των τελευταίων κατά παραδοχή της δικαιοδοτικής υφής των αρμοδιοτήτων τους⁵, κρίνοντας ότι οι υποθέσεις άγονται ενώπιόν τους κατά τον νόμο και την ουσία στο σύνολό τους⁶. Επομένως, εξετάζεται εξ υπαρχής το σύνολο

1. Βλ. Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η μη έκδοση των οκτώ Τούρκων αξιωματικών από την Ελλάδα. Κριτικές σκέψεις για το πολιτικό άσυλο, ΔτΑ, 2018, σ. 131.

2. Άρθρο 15 παρ. 3 ν. 3068/2002 τροποποιηθέν με το άρθρο 49 ν. 3900/2010.

3. Βλ. Σ. ΚΥΒΕΛΟΣ, Η ενδικοφανής προσφυγή, 2016, σ. 203 επ.

4. Μειοψηφία σχολιαζόμενης απόφασης, σκ. 19.

5. ΣτΕ (Ολ.) 2347-8/2017. Βλ. Κ. Παπαδοπούλου, Παρουσίαση των αποφάσεων Ολ ΣτΕ 2347 και 2348/2017 για την έννοια της ασφαλούς τρίτης χώρας, σε: Ίδρυμα Καλλιόπης Κούφα, Άσυλο, σύνορα και δικαιώματα στην Ευρώπη, 2018, σ. 272.

6. Σχολιαζόμενη απόφαση, σκ. 19.

λο της υπόθεσης τόσο ως προς το σκέλος της αναγνώρισης του καθεστώτος του πρόσφυγα όσο και ως προς το σκέλος του αποκλεισμού από αυτό.

Ζήτημα παραδεκτού έθεσε και η παρέμβαση του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών υπέρ του κύρους της προσβαλλόμενης απόφασης για λόγους αναγόμενους στο εύλογο ενδιαφέρον της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στην υπό κρίση υπόθεση, καθώς και στην άρρηκτη σύνδεση του ζητήματος χορήγησης καθεστώτος ασύλου προς το κράτος δικαίου ως γενικά παραδεδεγμένου κανόνα της ελληνικής και ευρωπαϊκής έννομης τάξης κατ' άρθρο 90 του Κώδικα Δικηγόρων. Κατά μάλλον παράδοξο τρόπο, η Ολομέλεια του ΣτΕ απέρριψε την ως άνω παρέμβαση με τη μη πειστική αιτιολογία ότι η αναγνώριση διεθνούς προστασίας σε αλλοδαπό, ανεξαρτήτως της ιθαγένειάς του, δεν μπορεί να συγκαταλεχθεί στα ζητήματα γενικότερου εθνικού ενδιαφέροντος ούτε συνέχεται προς τις βασικές αρχές του κράτους δικαίου στην ελληνική και διεθνή έννομη τάξη. Διαφορετικά προσέγγισε το θέμα η μειοψηφήσασα γνώμη της απόφασης, δεχόμενη το έννομο συμφέρον προς παρέμβαση του ΔΣΑ. Πρόκειται για εύλογη και αναμενόμενη αντιμετώπιση, αν συνυπολογισθεί ότι η υπόθεση των Τούρκων αξιωματικών έθεσε ζητήματα εθνικού ενδιαφέροντος, συναρτώμενα και προς τις διεθνείς σχέσεις της χώρας κατά τις παραδοχές του ίδιου του αιτούντος την ακύρωση Υπουργού⁷, που θα νομιμοποιούσαν την παρέμβαση των δικηγορικών συλλόγων ως υπερασπιστών των αρχών της δημοκρατικής πολιτείας.

III. Αναγνώριση του καθεστώτος του πρόσφυγα

Κατά την εξέταση της συνδρομής των προϋποθέσεων για την απόδοση στον αξιωματικό της ιδιότητας του πρόσφυγα, η Ολομέλεια του ΣτΕ ερείδει τη συλλογιστική της πορεία στους διεθνούς και ενωσιακής προέλευσης κανόνες, όπως έχουν μεταφερθεί και ισχύουν στην ελληνική έννομη τάξη. Παράλληλα, ιδιαίτερης βαρύτητας στην κατάστρωση του συλλογισμού της, αναδεικνύεται η επίδραση της νομολογίας για τα σχετικά ζητήματα τόσο του ΔΕΕ όσο και των εθνικών δικαστηρίων.

Προκειμένου να αναγνωρισθεί ο Τούρκος αξιωματικός ως πρόσφυγας κατά τα οριζόμενα στη Σύμβαση της Γενεύης και το δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο, καταλυτικό ρόλο διαδραματίζει η έννοια του δικαιολογημένου φόβου δίωξης λόγω πολιτικών πεποιθήσεων, καθόσον πρόκειται για το στοιχείο που επικαλέσθηκε ο αξιωματικός για τη θεμελίωση της ιδιότητας του πρόσφυγα, βασίζοντας επ' αυτού την αίτηση διεθνούς προστασίας. Εκκινώντας από τον δικαιολογημένο φόβο δίωξης, για την κατάφασή του προϋποτίθεται η συνδρομή τόσο ενός υποκειμενικού όσο και ενός αντικειμενικού στοιχείου. Το

υποκειμενικό στοιχείο είναι συνδεδεμένο με την προσωπικότητα του πρόσφυγα, ενώ το αντικειμενικό διασφαλίζει ότι συντρέχει πραγματικός λόγος για την εγκατάλειψη της χώρας εκ μέρους του τελευταίου. Σε κάθε περίπτωση, η δίωξη πρέπει να είναι τέτοιας έντασης και χαρακτηριστικών, ώστε να απειλείται εξ αυτής η ζωή ή η ελευθερία του αιτούντος⁸.

Οι πολιτικές πεποιθήσεις ως λόγος δίωξης αποτελούν το συχνότερα απαντώμενο στοιχείο των αιτημάτων για την αναγνώριση προσώπου ως πρόσφυγα⁹. Για την κατάφασή του αρκεί ακόμη και η αποδιδόμενη πολιτική δράση, υπό την έννοια ότι κρίσιμη είναι η άποψη του διώκτη και το κατά πόσον αυτός θεωρεί ότι ο αιτών ενστερνίζεται τις καταλογιζόμενες πολιτικές πεποιθήσεις, ανεξαρτήτως του αν πράγματι ο τελευταίος είναι μέλος συγκεκριμένης πολιτικής ομάδας ή ασπάζεται τις θέσεις της. Εν προκειμένω, η απόδοση στον αξιωματικό της κατηγορίας ότι συμμετείχε στην απόπειρα ένοπλου στρατιωτικού πραξικοπήματος, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι σε βάρος του εκκρεμεί ένταλμα σύλληψης για σωρεία βαρύτατων εγκλημάτων στην Τουρκία, στοιχειοθετεί επαρκώς την έννοια του δικαιολογημένου φόβου δίωξης λόγω πολιτικών πεποιθήσεων. Με άλλα λόγια, η κατηγορία περί συμμετοχής στο πραξικόπημα περικλείει και απόδοση στον αξιωματικό των πολιτικών πεποιθήσεων που προσβύονται από την οργάνωση που προκάλεσε το πραξικόπημα, ώστε να υφίσταται ο απαιτούμενος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ δικαιολογημένου φόβου δίωξης και αποδιδόμενων πολιτικών πεποιθήσεων. Προς επίρρωση δε του βάσιμου φόβου δίωξης, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην ενεργοποίηση του καθεστώτος προσωρινής παρέκκλισης από την ΕΣΔΑ που ισχύει στην Τουρκία, δυνάμει του οποίου, σε περίπτωση επιστροφής, συντρέχει κίνδυνος ο αξιωματικός να κρατηθεί υπό παράνομες συνθήκες, να υποστεί βασανιστήρια και να δικασθεί από δικαστήρια χωρίς τα εγγύα αμερόληπτης και αντικειμενικής κρίσης.

Η ερμηνεία της περιεχόμενης στο άρθρο 1 στ' περ. β' της Σύμβασης της Γενεύης ρήτηρας αποκλεισμού τοποθετείται στο επίκεντρο του ερμηνευτικού έργου της Ολομέλειας. Έτσι, ο κατά τα λοιπά αναγνωριζόμενος ως πρόσφυγας αποκλείεται από την προστασία, αν συντρέχουν σοβαροί λόγοι να πιστευτεί ότι έχει διαπράξει σοβαρό αδίκημα του κοινού ποινικού δικαίου ή σοβαρό μη πολιτικό έγκλημα. Η συμπερίληψη τέτοιας ρήτηρας έχει ως στόχο να μην αναγκασθούν τα κράτη να προστατεύουν ανεπιθύμητους πρόσφυγες, η δε εφαρμογή της είναι υποχρεωτική, χωρίς να καταλείπεται περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στα κράτη. Αποτελεί αντικείμενο στενής

7. ΣτΕ (ΕΑ) 97/2018, σκ. 19.

8. Βλ. Ε. ΦΩΤΙΑΔΟΥ, άρθρο 18, εις Β. Τζέμο, Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, ερμηνεία κατ' άρθρο, 2015, σ. 236.

9. Βλ. Π. ΝΑΣΚΟΥ-ΠΕΡΡΑΚΗ / Ι. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ / Χ. ΜΠΑΞΕΒΑΝΗΣ, Πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο, 2017, σ. 49.

και περιοριστικής ερμηνείας, στο μέτρο που λειτουργεί ως εξαίρεση στην αναγνώριση του καθεστώτος του πρόσφυγα. Για την κατάφαση της σοβαρότητας του εγκλήματος δεν αρκεί ως μόνο κριτήριο η προβλεπόμενη από τη νομοθεσία συγκεκριμένου κράτους ποινή¹⁰. Αντίθετα, η συμμετοχή σε σοβαρό μη πολιτικό έγκλημα θα πρέπει να προκύπτει από καθαρά και αξιόπιστα αποδεικτικά στοιχεία και να αποτελεί προϊόν αξιολόγησης συγκεκριμένων γεγονότων, κατά τρόπο ώστε να παρίσταται συνειδητή και ουσιαστική. Μόνο υπ' αυτές τις συνθήκες θεμελιώνεται ο απαιτούμενος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ των ενεργειών του εκάστοτε αιτούντος και των εγκλημάτων που διεπράχθησαν προς επίτευξη των εγκληματικών σκοπών εκ μέρους της οργάνωσης.

Η συλλογιστική πορεία του ΣτΕ τελεί σε ερμηνευτική συστοιχία προς τη νομολογία του ΔΕΕ, της οποίας γίνεται μάλιστα ειδική μνεία¹¹, καθώς και ανώτατων εθνικών δικαστηρίων¹². Έτσι, για την ενεργοποίηση της ρήτρας αποκλεισμού πρέπει να καταλογίζεται στον αιτούντα, κατόπιν εξατομικευμένης κρίσης, ατομική ευθύνη για τις εγκληματικές πράξεις που τέλεσε η οργάνωση, προκειμένου να επιτύχει τους σκοπούς της, και δεν αρκεί απλή συμμετοχή σε αυτή. Βέβαια, στο πλαίσιο καταπολέμησης της τρομοκρατίας, το ΔΕΕ πρόσφατα προέβη σε επέκταση του πεδίου εφαρμογής των ρητρών αποκλεισμού, δεχόμενο ότι και πράξεις συμμετοχής σε τρομοκρατική οργάνωση και διευκόλυνσης των δραστηριοτήτων της αρκούν για να στερήσουν ένα πρόσωπο από το καθεστώς του πρόσφυγα¹³. Συντελείται κατ' αυτόν τον τρόπο απομάκρυνση από την αναγκαιότητα άμεσης εμπλοκής σε εγκληματικές πράξεις, προκειμένου να εφαρμοσθεί η ρήτρα αποκλεισμού, διάσταση στην οποία δεν υπεισήλθε η σχολιαζόμενη απόφαση.

Σε κάθε περίπτωση, οι απαιτήσεις απόδειξης για την εφαρμογή της ρήτρας αποκλεισμού περί διάπραξης σοβαρού αδικήματος εκ μέρους του αιτούντος διεθνή προστασία είναι ιδιαίτερα αυξημένες και αφορούν στο σύνολο των στοιχείων, γεγονός που αναδείχθηκε εμφαντικά από την απόφαση της Ολομέλειας. Έτσι, δεν ανευρέθηκαν ούτε προέκυψαν επί τη βάσει ισχυρών και αξιόπιστων αποδεικτικών στοιχείων σοβαροί λόγοι να πιστευτεί η συμμετοχή του αξιωματικού στο πραξικόπημα, αντ' αυτού η απόδοση της ως άνω κατηγορίας υπήρξε αποτέλεσμα συμπερασματικών και υποθετικών κρίσεων ερειδόμενων σε γενικόλογες, αόριστες και εν

πολλούς ασύνδετες μεταξύ τους αναφορές. Συγκεκριμένα, δεν αποδείχθηκε ούτε η συμμετοχή του αξιωματικού στην οργάνωση που σχεδίασε το πραξικόπημα ούτε η συμμετοχή του στην τέλεση αδικημάτων του κοινού ποινικού δικαίου κατά τη διάρκεια εκδήλωσής του. Άλλωστε, η Ολομέλεια του ΣτΕ δεν διστάζει να διευρύνει τις εγγυήσεις υπέρ των αιτούντων άσυλο πέρα από τη στενή ερμηνευτική αντιμετώπιση των ρητρών αποκλεισμού, αναγνωρίζοντας ότι το τεκμήριο αμφιβολίας λειτουργεί υπέρ του αιτούντος διεθνή προστασία¹⁴.

IV. Συμπερασματικά

Η Ολομέλεια του ΣτΕ με την υπό σχολιασμό απόφαση δεν παρέλειψε να αντιμετωπίσει και το ζήτημα της δέσμευσης εκ μέρους του αρμοδίου για τη χορήγηση διεθνούς προστασίας οργάνου από την προηγηθείσα απόφαση σχετικά με την έκδοση του ίδιου προσώπου, προβαίνοντας σε αυτονόμηση έκαστης διαδικασίας. Κατόπιν της υποβολής αιτήματος έκδοσης των αξιωματικών από την Τουρκία επί του οποίου εφαρμόστηκε η προβλεπόμενη, δυνάμει της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Έκδοσης του 1957, διαδικασία, το Συμβούλιο Εφετών, και εν συνεχεία ο Άρειος Πάγος κατόπιν άσκησης έφεσης, γνωμοδότησαν ότι οι οκτώ Τούρκοι αξιωματικοί δεν πρέπει να εκδοθούν¹⁵, μολοντί δεν διαπίστωσαν δίωξη για πολιτικούς λόγους εκ μέρους της Τουρκίας. Αντ' αυτού, το συμπέρασμα του ΑΠ θεμελιώθηκε στον κίνδυνο που διατρέχουν οι αξιωματικοί να υποστούν απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση στη χώρα που τους εκζητά, δεδομένου ότι οι κανόνες του διεθνούς προσφυγικού δικαίου και του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπερισχύουν των θεσπιζόμενων από Συνθήκες περί εκδόσεως. Είναι προφανές ότι η ως άνω απόφαση δεν εξέφερε ουσιαστική κρίση αναφορικά με τη βασιμότητα των αποδιδόμενων στον αξιωματικό κατηγοριών συνιστάμενων στη συμμετοχή του στο πραξικόπημα. Ακόμη όμως και στην περίπτωση που διελάμβανε τέτοια κρίση, αυτή δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει δεσμευτικά προς την απόφαση του οργάνου που αποφαίνεται για το ζήτημα της χορήγησης διεθνούς προστασίας, καθόσον πρόκειται για διαφορετικές καταστάσεις που διέπονται από διαφορετικά νομοθετικά καθεστώτα και υπάγονται σε διαφορετικές νομικές προϋποθέσεις. Με άλλα λόγια, το δίκαιο έκδοσης είναι δίκαιο καταστολής, ενώ το δίκαιο του ασύλου είναι δίκαιο προστασίας¹⁶.

Με την υπό σχολιασμό απόφαση επιβεβαιώνεται εκ νέου η ανάληψη ενεργού και πρωταγωνιστικού ρόλου του δικαστή στην προάσπιση των θεμελίων κάθε ευνομούμενης πολιτείας, ακόμη και σε περιπτώσεις που *prima facie*

10. ΔΕΕ C-369/17, *Achmed*, 13.09.2018, ECLI:EU:C:2018:713, σκ. 55-58.

11. ΔΕΕ C-57/09, *B και D*, 09.11.2010, ECLI:EU:C:2010:661, σκ. 99.

12. Βλ. Β. ΤΖΩΡΤΖΗ, Απόρριψη αίτησης ασύλου λόγω συμμετοχής σε τρομοκρατική οργάνωση, σε: Ίδρυμα Καλλιόπης Κούφα, Άσυλο, σύνορα και δικαιώματα στην Ευρώπη, 2018, σ. 80.

13. ΔΕΕ C-573/14, *Lounani*, 31.01.2017, ECLI:EU:C:2017:71, σκ. 79.

14. Σχολιαζόμενη απόφαση, σκ. 29.

15. ΑΠ 135 έως 142/2017.

16. Σχολιαζόμενη απόφαση, σκ. 33.

εθνικών δικαστηρίων

προϋποθέτουν σταθμίσεις πολιτικού περιεχομένου¹⁷ και προσιδιάζουν στην άσκηση πολιτικής εξουσίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο δικαστής αναδεικνύεται στο ύστατο προπύργιο απέναντι σε πολιτικές πιέσεις με εφόδια αντλούμενα από το νομικό οπλοστάσιο που του εξασφαλίζει το δίκαιο εθνικής και διεθνούς προέλευσης. Δεν είναι, άλλωστε, η μοναδική φορά που ζητήματα εξόχως πολιτικής

---

17. Βλ. Σ. ΤΣΕΒΑ, παρατ. ΣτΕ (Ολ.) 1694/2018, ΘΠΔΔ, 2018, σ. 776.

διάστασης εναποτίθενται στο ερμηνευτικό έργο και στην κρίση του δικαστή¹⁸.

---

18. Αντίστοιχο προβληματισμό εγείρουν τα ζητήματα που αναδεικνύονται με την απόφαση ΔΕΕ C-216/18 PPU, *Minister for Justice and Equality*, 25.07.2018, ECLI:EU:C:2018:586, καθώς και με την εκκρεμή ενώπιον του ΔΕΕ υπόθεση για τη δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της δήλωσης του Ηνωμένου Βασιλείου περί αποχώρησής του από την Ευρωπαϊκή Ένωση. ΔΕΕ C-621/18, *Wightman κ.λπ.*, 10.12.2018, ECLI:EU:C:2018:999.

► **Εκδήλωση ΚΑΣ-ΚΔΕΟΔ με θέμα «Το μέλλον της ΕΕ υπό το φως μοντέρνων προκλήσεων»**

Η Αντιπροσωπεία του Ιδρύματος Konrad-Adenauer (KAS) στην Ελλάδα διοργάνωσε, σε συνεργασία με το ΚΔΕΟΔ, την Παρασκευή 8 Ιουνίου 2018, στο ξενοδοχείο Grande Bretagne στην Αθήνα, εκδήλωση για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που σήμερα βρίσκεται αντιμέτωπη με μια σειρά πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών προκλήσεων. Από τη μία πλευρά, χρειάζεται ένας επαναπροσδιορισμός των στόχων της Ένωσης προς την επιτάχυνση και εμβάθυνση της διαδικασίας ολοκλήρωσης, καθώς και η ενίσχυση της παρουσίας της ΕΕ σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα είναι, από την άλλη πλευρά, αναγκαία η επιστροφή της ΕΕ στις θεμελιώδεις της αρχές και αξίες της.

Στην εκδήλωση συμμετείχαν και αντάλλαξαν απόψεις ο Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ, καθηγητής κ. Βασίλειος Σκουρής, ο καθηγητής Martin Nettesheim από το Πανεπιστήμιο Tübingen της Γερμανίας, η βουλευτής κ. Ντόρα Μπακογιάννη και ο Διευθυντής της Αντιπροσωπείας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην Αθήνα κ. Γεώργιος Μαρκοπουλιώτης. Τη συζήτηση συντόνισε ο Διευθυντής της Αντιπροσωπείας του Ιδρύματος Konrad-Adenauer στην Ελλάδα και την Κύπρο κ. Henri Bohnet.

Η συζήτηση επικεντρώθηκε, αφενός, στα ζητήματα που απαιτούν μια άμεση αντιμετώπιση και, αφετέρου, στον προσδιορισμό των μέτρων που μπορούν να ληφθούν τόσο σε νομικό όσο και πολιτικό επίπεδο, προκειμένου να προστατευθούν τα θεμέλια της Ένωσης και να αναπτυχθεί περαιτέρω η προοπτική ενδυνάμωσης του θεσμικού της ρόλου.

Αικατερίνη Σγουριδου

► **Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν «Ενίσχυση του υπουργείου Φορολογίας της Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν σε θέματα ενδο-ομιλικών συναλλαγών και στην ανάπτυξη μέτρων κατά της φοροαποφυγής» – Επίσκεψη στελεχών του Υπουργείου Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν στην ΑΑΔΕ**

Από τις 25 έως τις 29 Ιουνίου 2018, στελέχη του υπουργείου Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν επισκέφθηκαν την Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ) στο πλαίσιο διοργάνωσης της πρώτης 'study visit' του Προγράμματος Διδυμοποίησης (Twinning), που έχει αναλάβει να υλοποιήσει το ΚΔΕΟΔ σε συνεργασία με την ΑΑΔΕ.

Ο Διοικητής της ΑΑΔΕ κ. Γεώργιος Πιτσιλής υποδέχθηκε τα στελέχη από το Αζερμπαϊτζάν, υπογραμμίζοντας ότι

η επίσκεψη θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμη και διαφωτιστική όσον αφορά την εφαρμογή των Κατευθυντηρίων Γραμμών για τις ενδο-ομιλικές συναλλαγές που έχουν διαμορφωθεί στο πλαίσιο της πρώτης δράσης του προγράμματος. Κατόπιν, τα στελέχη της ΑΑΔΕ παρουσίασαν εισηγήσεις για επιμέρους συναφή θέματα, και συγκεκριμένα για τον ορισμό των «συνδεδεμένων επιχειρήσεων», την «αρχή των ίσων αποστάσεων» (Arm's Length Principle), το ζήτημα της τεκμηρίωσης των τιμών που χρησιμοποιούνται στις ενδο-ομιλικές τιμολογήσεις, καθώς και για τους σχετικούς δείκτες κινδύνου και για την αξιολόγησή τους στις συναλλαγές αυτές. Τέλος, τα στελέχη της ΑΑΔΕ ανέλυσαν και τον τρόπο εφαρμογής στη Ελλάδα των λεγόμενων «συμφωνιών προκαθορισμένων τιμών εντός της ΕΕ» (Guidelines for Advance Pricing Agreements – 'APA' – within the EU), που αφορά την προέγκριση εκ μέρους των αρμόδιων φορολογικών αρχών της μεθοδολογίας των ενδο-ομιλικών τιμολογήσεων. Για το θέμα αυτό, τα στελέχη από το Αζερμπαϊτζάν παρακολούθησαν μία συνάντηση μεταξύ υπαλλήλων της ΑΑΔΕ και ενός επιχειρηματία-φορολογούμενου, επισκέφθηκαν το Κέντρο Ελέγχου Μεγάλων Επιχειρήσεων και είχαν την ευκαιρία να ανταλλάξουν απόψεις για τον τρόπο ελέγχου και φορολόγησης των ενδο-ομιλικών συναλλαγών.

Βασίλειος Κόνιαρης

► **Ημερίδα με τη δωρεά του ΙΣΝ «Ελευθερία των συμβάσεων και απαγόρευση των διακρίσεων»**

Με ιδιαίτερη επιτυχία πραγματοποιήθηκε η ημερίδα υπό τον γενικό τίτλο «Ελευθερία των συμβάσεων και απαγόρευση των διακρίσεων», που διοργάνωσε το ΚΔΕΟΔ με τη δωρεά του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος (ΙΣΝ) τη Δευτέρα, 17 Σεπτεμβρίου 2018, στο αμφιθέατρο «Δημήτριος Ευρυγένης».

Στην πρώτη συνεδρία της ημερίδας, στην οποία προήδρευσε ο καθηγητής κ. Δημήτριος Ζερδελής, ο καθηγητής της Νομικής Σχολής του πανεπιστημίου της Jena στη Γερμανία, κ. Achim Seifert, εξέτασε τη σχέση μεταξύ της ελευθερίας των συμβάσεων και του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων. Στη συνέχεια, ο ομότιμος καθηγητής κ. Φίλιππος Δωρής ανέλυσε την επίδραση της συνταγματικής αρχής της ισότητας στο ιδιωτικό δίκαιο. Κατόπιν, η επίκουρη καθηγήτρια του ΑΠΘ, κ. Ασπασία Τσαούση, επικεντρώθηκε στα ζητήματα, τα οποία θέτει η οικονομική ανάλυση του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων και τα οποία έχουν απασχολήσει εκτενώς τη διεθνή βιβλιογραφία.

Η δεύτερη συνεδρία της ημερίδας, υπό την προεδρία της

Διευθύντριας του ΚΔΕΟΔ, καθηγήτριας κ. Χριστίνας Δηληγιάννη-Δημητράκου, φώτισε τις ειδικότερες πτυχές της γενικότερης θεματικής. Η κ. Αθηνά Παπικινού, ΔΝ, δικηγόρος, παρουσίασε την εισήγησή της για την απαγόρευση των διακρίσεων κατά την παροχή χρηματοπιστωτικών και ασφαλιστικών προϊόντων και υπηρεσιών. Ακολούθως, ο κ. Δημήτριος Γούλας, ΔΝ, δικηγόρος και ερευνητής του ΚΔΕΟΔ στον τομέα του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων, ανέπτυξε το ζήτημα της επίδρασης των προτιμήσεων τρίτων προσώπων (πελατών, εργαζομένων, μετόχων κ.λπ.) κατά την εφαρμογή του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων.

Στόχος της ημερίδας ήταν να προσφέρει μια σφαιρική παρουσίαση του πλαισίου που διέπει τη σχέση της ελευθερίας των συμβάσεων και του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Την εκδήλωση παρακολούθησαν ακαδημαϊκοί, δικαστικοί λειτουργοί, δικηγόροι και φοιτητές. Μετά την ολοκλήρωση καθεμιάς από τις δύο συνεδρίες ακολούθησε μακρά και ενδιαφέρουσα συζήτηση μεταξύ του κοινού και των εισηγητών.

Τα κείμενα των εισηγήσεων θα δημοσιευθούν προσεχώς στον τόμο των πρακτικών της ημερίδας.

Δημήτριος Γούλας

► Ημερίδα με τη δωρεά του ΙΣΝ «Δικαστική συνεργασία σε διασυνοριακές υποθέσεις στην Ε.Ε.»

Τη Δευτέρα 1η Οκτωβρίου 2018, πραγματοποιήθηκε στις εγκαταστάσεις του ΚΔΕΟΔ, με τη δωρεά του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος, ημερίδα για τα επίκαιρα νομικά ζητήματα και τις πρόσφατες εξελίξεις στον τομέα της δικαστικής συνεργασίας σε διασυνοριακές υποθέσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στην πρώτη συνεδρία, με αντικείμενο τις εξελίξεις στη δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις, προήδρευσε ο Αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου και Γενικός Διευθυντής της Εθνικής Σχολής Δικαστικών Λειτουργιών, κ. Δημήτριος Κράνης. Ο καθηγητής του ΕΚΠΑ κ. Χάρης Παμπούκης παρουσίασε μια εξαιρετικά σημαντική αποτίμηση του συστήματος των Βρυξελλών. Στη συνέχεια, ο καθηγητής του ΑΠΘ κ. Ευάγγελος Βασιλακάκης ανέλυσε ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ζητήματα διεθνούς δικαιοδοσίας και εφαρμοστέου δικαίου σχετικά με την κληρονομική διαδοχή. Κατόπιν, η κ. Βιργινία Τζώρτζη, Δ.Ν., Γραμματέας του ΚΔΕΟΔ και ερευνήτρια στον «Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης», ανέπτυξε το θέμα των περιουσιακών σχέσεων των διεθνών ζευγαριών, όπως αυτό διαμορφώνεται με τους νέους Κανονισμούς για τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων και των καταχωρημένων συντρόφων.

Η δεύτερη συνεδρία της ημερίδας, υπό την προεδρία του Προέδρου του ΚΔΕΟΔ, καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή,

αφορούσε τις εξελίξεις στη δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις. Η καθηγήτρια κ. Μαρία Καϊάφα-Γκμπάντι, επικεντρώθηκε στο κρίσιμο ζήτημα των βασικών κατευθύνσεων και σύγχρονων τάσεων που διαμορφώνονται από τη νομολογία του ΔΕΕ σχετικά με το Ευρωπαϊκό Ένταλμα Σύλληψης. Η συνεδρία αυτή ολοκληρώθηκε με την εισήγηση του κ. Ηλία Κωνσταντακόπουλου, Εισαγγελέα Πρωτοδικών και Συμβούλου Δικαιοσύνης στη Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπεία στην Ε.Ε., για τη σύσταση της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας και την προστασία των οικονομικών συμφερόντων της Ε.Ε.

Καθώς η ημερίδα ασχολήθηκε με ζητήματα καθημερινής δικαστηριακής πρακτικής, προσέφερε το κατάλληλο πλαίσιο για την ανταλλαγή απόψεων μεταξύ ακαδημαϊκών, ειδικευμένων στο ενωσιακό αστικό και ποινικό δίκαιο, δικαστών και δικηγόρων σε θέματα τόσο θεωρητικού όσο και πρακτικού ενδιαφέροντος.

Τα κείμενα των εισηγήσεων θα δημοσιευθούν προσεχώς στον τόμο των πρακτικών της ημερίδας.

Βιργινία Τζώρτζη

► Δεύτερη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένο τον Πρόεδρο του Κέντρου Φιλελεύθερης Στρατηγικής της Σόφιας, κ. Ivan Krastev

Η δεύτερη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» πραγματοποιήθηκε τη Δευτέρα, 26 Νοεμβρίου 2018, στη Θεσσαλονίκη, στην αίθουσα του ΕΒΕΘ και την Τρίτη, 27 Νοεμβρίου 2018, στην Αθήνα, στο ξενοδοχείο Electra Palace, με προσκεκλημένο ομιλητή τον κ. Ivan Krastev, Πρόεδρο του Κέντρου Φιλελεύθερης Στρατηγικής της Σόφιας και μόνιμο μέλος στο Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών Επιστημών της Βιέννης, που παρουσίασε το θέμα: "The Age of Imitation of Its Discontent: Απέτυχε η Ευρώπη; Ιστορικές και επίκαιρες ρωγμές στο ηπειρωτικό θεμέλιο".

Ο κ. Krastev, που είναι ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές για ζητήματα που αφορούν την ευρωπαϊκή ήπειρο, ανέπτυξε τις σκέψεις του για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκφράζοντας παράλληλα τον προβληματισμό του ότι μπορεί και να μην υπάρξει μέλλον. Αναλύοντας αυτήν την απαισιόδοξη προοπτική, ο κ. Krastev τόνισε ότι ο μόνος τρόπος να αντιμετωπισθεί ο κίνδυνος της διάλυσης είναι να αναγνωρίσουν όλοι πως βασικός παράγοντας της σημερινής κατάστασης της Ευρώπης είναι η προσφυγική κρίση, που επιφέρει μια πολυπολιτισμικότητα την οποία η Ένωση δεν αντέχει, σε συνδυασμό με την επικράτηση λαϊκιστικών κομμάτων που εναντιώνονται έντονα στην εισροή μεταναστών και προσφύγων. Κατά τη γνώμη του κ. Krastev, εάν η Ευρώπη επιθυμεί πραγματικά να μην ακολουθήσει το μονοπάτι του αυταρχισμού και

του λαϊκισμού και να μη διακινδυνεύσει την ενότητά της, είναι υποχρεωμένη να υπεραμυνθεί των θεσμών στους οποίους βασίστηκε και να προασπίσει τα ιδεώδη της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Αμφότερες οι εκδηλώσεις σε Θεσσαλονίκη και Αθήνα, ολοκληρώθηκαν με εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση.

Αικατερίνη Σγουρίδου

► Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου «Νομοθετικές και Νομολογιακές Εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση»

Την Παρασκευή 2 και το Σάββατο 3 Νοεμβρίου 2018 πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα εκδηλώσεων της Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών στη Θεσσαλονίκη το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου με θέμα «Νομοθετικές και νομολογιακές εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση», που ήταν αφιερωμένο στη Μνήμη του καθηγητή Δημητρίου Ευρυγένη, ιδρυτή του ΚΔΕΟΔ. Το συνέδριο συνδιοργάνωσαν η Ελληνική Ένωση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕΔ) με τη Νομική Σχολή του ΑΠΘ.

Κατά την έναρξη του συνεδρίου απηύθυναν χαιρετισμούς ο Πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου και Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ, καθηγητής Βασίλειος Σκουρής, και ο αναπληρωτής Κοσμήτορας της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, καθηγητής Ιωάννης Στεφανίδης.

Η πρώτη ημέρα του συνεδρίου ήταν αφιερωμένη στις θεματικές του Συνεδρίου της Διεθνούς Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου (FIDE), που έλαβε χώρα στο Εστορίλ της Πορτογαλίας τον περασμένο Μάιο.

Κατά την πρώτη συνεδρία, υπό την προεδρία της Γραμματέως του ΚΔΕΟΔ, καθηγήτριας Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, οι κ.κ. Σύλβια Σταυρίδου, επίκουρη καθηγήτρια του ΔΠΘ, και Δέσποινα Αναγνωστοπούλου, αναπληρώτρια καθηγήτρια του ΠΑΜΑΚ, εθνικές εισηγήτριες για την πρώτη θεματική υπό τον τίτλο «Εσωτερική αγορά και Ψηφιακή Οικονομία», ανέπτυξαν αμφότερες καινοτόμα και τεχνικού χαρακτήρα ζητήματα. Η κ. Σταυρίδου μίλησε για τα ψηφιακά δίκτυα, τις πλατφόρμες διαμοιρασμού περιεχομένου και τον ρόλο των διαμεσολαβητών (ISP), ενώ η κ. Αναγνωστοπούλου για τις πωλήσεις κινητών, την προμήθεια ψηφιακού περιεχομένου και τις συναφείς μεταξύ τους έννοιες της συνεργατικής οικονομίας και την οικονομία του διαμοιρασμού. Η συνεδρία αυτή ολοκληρώθηκε με την εισήγηση της κ. Ελευθερίας Νεφράμη, καθηγήτριας του Πανεπιστημίου του Λουξεμβούργου και εθνικής εισηγήτριας για την τρίτη θεματική του διεθνούς

συνεδρίου της FIDE υπό τον τίτλο «Εξωτερικές σχέσεις της Ένωσης», σχετικά με τις ιδιαίτερες ενδιαφέρουσες νομολογιακές εξελίξεις για τις διεθνείς σφαιρικές οικονομικές συμφωνίες και τη μεταναστευτική πολιτική.

Στη δεύτερη συνεδρία προήδρευσε ο Αντιπρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου, ομότιμος καθηγητής και κάτοχος Έδρας Jean Monnet στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Οι εθνικές εισηγήτριες της δεύτερης θεματικής υπό τον τίτλο «Φορολογία, κρατικές ενισχύσεις και νόθευση του ανταγωνισμού» παρουσίασαν τα επιμέρους θέματα, που βρέθηκαν πρόσφατα στη νομική επικαιρότητα. Η κ. Αικατερίνη Σγουρίδου, επιστημονική συνεργάτις και στέλεχος της Μονάδας Κρατικών Ενισχύσεων του ΚΔΕΟΔ, ανέλυσε τη νομολογία των ενωσιακών δικαστηρίων ως προς τη διαπίστωση του επιλεκτικού χαρακτήρα των φορολογικών μέτρων και, κατόπιν, η κ. Αικατερίνη Σαββαΐδου, επίκουρη καθηγήτρια του ΑΠΘ και κάτοχος Έδρας Jean Monnet, αφού αναφέρθηκε εκτενώς στις υποθέσεις tax rulings για τις τιμολογήσεις στις ενδο-ομιλικές συναλλαγές πολυεθνικών εταιριών, όπως η Fiat, η Starbucks και η Apple, επικεντρώθηκε στον τρόπο με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή τεκμηρίωσε την ύπαρξη κρατικής ενίσχυσης στις περιπτώσεις αυτές. Στη συνέχεια, η κ. Ευτυχία Μουαμελετζή, Διευθύντρια Ερευνών και Συντονίστρια της Μονάδας Κρατικών Ενισχύσεων ΚΔΕΟΔ, εξέτασε σε βάθος τα καινοφανή και πολύπλοκα νομικά ζητήματα, που ανακύπτουν από τη σκοπιά των κανόνων κρατικών ενισχύσεων κατά την εφαρμογή των Διμερών Επενδυτικών Συμφωνιών ('BITs').

Τη δεύτερη ημέρα του συνεδρίου, υπό την προεδρία του καθηγητή κ. Βασιλείου Σκουρή, ο έλληνας Δικαστής του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κ. Μιχαήλ Βηλαράς, εξέθεσε τις απόψεις του για το εξαιρετικά σημαντικό θέμα της δικαστικής ανεξαρτησίας και τις αρχές της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αναγνώρισης, υπό το πρίσμα της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ. Ακολούθως, η εισήγηση του έλληνα Δικαστή του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κ. Δημητρίου Γρατσία, είχε ως αντικείμενο τον έλεγχο της νομιμότητας των διοικητικών πράξεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ζήτημα με ειδική βαρύτητα για την δημοκρατική νομιμοποίηση των ενωσιακών θεσμών.

Το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου υπήρξε ιδιαίτερος επιτυχημένος, καθώς το παρακολούθησε πολυπληθές ακροατήριο ακαδημαϊκών, δικαστών, δικηγόρων και φοιτητών, που όλοι συμμετείχαν στη ζωντανή και εκτενή συζήτηση με την οποία ολοκληρώθηκαν και οι δύο ημέρες.

Αικατερίνη Σγουρίδου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΝΑΣΚΟΥ-ΠΕΡΡΑΚΗ / ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ / ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ (Επιμ.), Άσυλο, σύνορα και δικαιώματα στην Ευρώπη: Αναζητώντας δίκαιες ισορροπίες, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2018, 275 σελ.

Το παρόν έργο αποτελεί τον δεύτερο τόμο της τρίτομης συλλογικής έκδοσης του Ιδρύματος Καλλιόπης Κούφα, σε υλοποίηση του Προγράμματος Jean Monnet «Διάλογοι για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου» με αντικείμενο επίκαιρα ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο. Πρόκειται για τη συνεργασία 14 ακαδημαϊκών και επαγγελματιών του νομικού και όχι μόνο κλάδου, η οποία επικεντρώνεται στις θεματικές του ασύλου και της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ευρώπη υπό το πρίσμα του ευρωπαϊκού και ελληνικού δικαίου.

Το έργο χωρίζεται σε τρεις θεματικές ενότητες. Στην εισαγωγή γίνεται λόγος για την έννοια και τη λειτουργία του θεσμού του ασύλου, στο πρώτο μέρος για τις επιμέρους πτυχές του δικαιώματος στο άσυλο και στο δεύτερο και τελευταίο μέρος για τους κινδύνους της μετανάστευσης, παράτυπης ή μη.

Η εισαγωγή της Καθηγήτριας κ. Νάσκου-Περράκη είναι αφιερωμένη στην πολύ χρήσιμη επεξήγηση των εννοιών του «ασύλου» και του «πρόσφυγα». Συγκεκριμένα, πραγματοποιείται μια αναγκαία αναδρομή στα κείμενα των διεθνών και περιφερειακών οργανισμών για την προστασία των προσφύγων, με επίκεντρο τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις προϋποθέσεις απόκτησης της ιδιότητας του πρόσφυγα και στην προστασία του αιτούντα άσυλο από την αυθαίρετη απέλαση και την επαναπροώθηση, ενώ τονίζεται η θετική συμβολή της Ελλάδας στην προστασία των προσφύγων, αλλά και η αξίωση αναθεώρησης της Σύμβασης προς κάλυψη κενών που φώτισε η προσφυγική κρίση.

Στο πρώτο μέρος, ο δικηγόρος και αναπληρωτής καθηγητής κ. Ιωάννης Παπαγεωργίου εισάγει τον αναγνώστη στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού δικαίου προς αντιμετώπιση της μαζικής εισροής προσφύγων και στις πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για ενίσχυση της αρχής της αλληλεγγύης, επισημαίνοντας τον αντίκτυπο τους στην Ελλάδα. Η λέκτορας κ. Άννα-Μαρία Κώνστα σημειώνει την καίρια σημασία της προστασίας του δικαιώματος στην εκπαίδευση ως έκφανση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και τη συνάρτησή τους με την ενσωμάτωση των προσφύγων στη νέα τους πραγματικότητα με αφορμή το πρόγραμμα S.U.C.RE.¹ Στη συνέχεια, η δικηγόρος και

διδάκτωρ νομικής κ. Βιργινία Τζώρτζη προβαίνει σε ανάλυση της υπόθεσης *Lounani*² και εξηγεί πώς σχετίζεται το δίκαιο για την προστασία των προσφύγων με το ρυθμιστικό πλαίσιο για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, με έμφαση στην Οδηγία περί Αναγνώρισης του 2011³. Τα κρίσιμα ζητήματα της αλληλεγγύης και της δίκαιης κατανομής της ευθύνης μεταξύ των κρατών μελών της Ένωσης θίγουν οι δικηγόροι κ. Αθηνά Αρβανίτη και κ. Όλγα-Μαρία Τσιούτρα, υπενθυμίζοντας το νομικό κενό στο Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου (ΚΕΣΑ) που έχει ως συνέπεια τον δυσανάλογο καταμερισμό και την αναποτελεσματική ενσωμάτωση των προσφύγων. Η δικηγόρος κ. Χρυσή Τσιρογιάννη παρουσιάζει τις προτάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για αναθεώρηση του ΚΕΣΑ, μεταξύ των οποίων και αυτή του Κανονισμού Δουβλίνο III⁴ με την πρόβλεψη διορθωτικού μηχανισμού κατανομής. Η νομική κατάσταση των ασυνόδευτων ανηλίκων υπό το φως του Κανονισμού Δουβλίνο III και το πρόβλημα της ενιαίας ερμηνείας του «βέλτιστου συμφέροντος» του ανηλίκου προς επανένωσή του με τα συγγενικά του πρόσωπα και αποφυγή άσκοπων μετακινήσεων αναλύονται από την υποψήφια διδάκτορα κ. Βασιλική Μαζιώτη. Η εκπαιδευτικός κ. Διονυσία Τσολάκη συμβάλλει σημαντικά στην επεξήγηση των νομολογιακών κριτηρίων του ΕΔΔΑ⁵ για την τεκμηρίωση ύπαρξης συστημικών πλημμελειών στις διαδικασίες ασύλου και στις συνθήκες διαβίωσης των αιτούντων άσυλο στην Τουρκία. Τέλος, η δικηγόρος κ. Κατερίνα Παπαδοπούλου κάνει αναφορά στο φαινόμενο των «περιβαλλοντικών προσφύγων», υπογραμμίζοντας την ανάγκη νομικής τους προστασίας με βάση υπάρχου-

---

migrants: μια διετή Στρατηγική Σύμπραξη (Strategic Partnership) στη Βασική Δράση 2 (ΚΑ2) της Ανώτατης Εκπαίδευσης που επικεντρώνεται στις διαδικασίες της γλωσσικής προετοιμασίας και του ελέγχου γνώσεων που απαιτούνται για την ορθή ένταξη των προσφύγων/μεταναστών στην Ανώτατη Εκπαίδευση τόσο των φοιτητών όσο και των ακαδημαϊκών, καθώς και στην υποστήριξη των αναγκών τους μετά την ένταξή τους στην ακαδημαϊκή κοινότητα.

2. Βλ. ΔΕΕ C-573/14, *Commissaire général aux réfugiés et aux apatrides/Lounani*, 31.01.2017, ECLI:EU:C:2017:71.

3. Οδηγία 2011/95/ΕΕ σχετικά με τις απαιτήσεις για την αναγνώριση των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς προστασίας, για ένα ενιαίο καθεστώς για τους πρόσφυγες ή για τα άτομα που δικαιούνται επικουρική προστασία και για το περιεχόμενο της παρεχόμενης προστασίας.

4. Κανονισμός 604/2013/ΕΕ για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα (αναδιτύπωση).

5. Βλ. ΕΔΔΑ *M.S.S. κατά Βελγίου και Ελλάδας* (Προσφυγή No 28957/95) και ΕΔΔΑ *Tarakhel κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 29217/12), 04.11.2014.

---

1. Supporting University Community pathways for Refugees-

σες αλλά και νέες διεθνείς συνθήκες.

Στο δεύτερο μέρος, ο δικηγόρος και καθηγητής κ. Κωνσταντίνος Μαγκλιβέρας παραθέτει τους προβληματισμούς γύρω από τη νομική φύση της Δήλωσης ΕΕ-Τουρκίας⁶, ενώ ο διδάσκων και διδάκτωρ κ. Ιωάννης Τζιβάρας εκθέτει το ζήτημα της ποινικοποίησης της εμπορίας ανθρώπων στο πλαίσιο της παράνομης διακίνησης των μεταναστών υπό το φως της Εγκυκλίου Παραγγελίας υπ' αριθμόν 1/2018 εκδοθείσα από τον Εισαγγελέα Αρείου Πάγου. Η δικηγόρος κ. Μαρία-Ανδριανή Κωστοπούλου παρουσιάζει τη δράση της Ad Hoc Επιτροπής του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (CAHEFN) για την προστασία των παιδιών προσφύγων και μεταναστών, στην οποία και προεδρεύει, σε περιπτώσεις κράτησης, καθορισμού ηλικίας και επιτροπείας ασυνόδευτων παιδιών. Τελευταία συνδρομή σε αυτό το έργο αποτελεί η παρουσίαση των αποφάσεων του ΣτΕ για τον χαρακτηρισμό της Τουρκίας ως ασφαλούς τρίτης χώρας⁷ από τη δικηγόρο και διδάκτορα κ. Κατερίνα Παπαδοπούλου.

Συνοψίζοντας, ο συγκεκριμένος τόμος επιτυγχάνει μια αξιόλογη προσέγγιση του μεταναστευτικού δικαίου και του δικαιώματος των προσφύγων και των μεταναστών στο άσυλο. Ο αναγνώστης μεταφέρεται από τις θεμελιώδεις έννοιες του θεσμού του ασύλου στα πιο επίκαιρα νομοθετικά και νομολογιακά ζητήματα του διεθνούς, ευρωπαϊκού και ελληνικού προσφυγικού δικαίου, γεγονός που του επιτρέπει τη σφαιρική κατανόηση του νομικού πλαισίου. Θετικό σημείο αποτελεί και η ποικιλία των ιδιοτήτων των συγγραφέων, προερχόμενων τόσο από τον ακαδημαϊκό όσο και από τον επαγγελματικό στίβο, που προσφέρει μια πολύπλευρη και πληρέστερη ματιά στη διαμόρφωση και πορεία του προσφυγικού φαινομένου. Επίσης, η δίγλωσση απόδοση των κειμένων σε ελληνικά και αγγλικά καθιστά δυνατή τη διεύρυνση του κύκλου αναγνωστών. Το βιβλίο είναι κατάλληλο όχι μόνο για ακαδημαϊκούς, αλλά για όποιον πολίτη ενδιαφέρεται να κατανοήσει την προσφυγική κρίση, όπως αποτυπώνεται στην ελληνική καθημερινότητα. Πράγματι, οι επιμελητές κατόρθωσαν να συνδυάσουν αρμονικά όλα τα άρθρα, ώστε να δημιουργούν μια λογική συνέχεια, χωρίς ταυτόχρονα να στερούνται της αυτοτέλειάς τους.

Από την ίδια σειρά του Ιδρύματος Καλλιόπης Κούφα κυκλοφορούν επίσης τα έργα «Τα θεμελιώδη δικαιώματα στον Ευρωπαϊκό Χώρο» και «Ευρωπαϊκές Πολιτικές από και προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων» των εκδόσεων Π.Ν. Σάκκουλας, 2018.

Καλλιόπη Τερζίδου

6. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, «Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας», Δελτίο Τύπου 144/16, 18.03.2016.

7. Βλ. ΟΛΣτΕ 2347 και 2348/2017.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ / ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ / ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΝΙΑΡΗΣ (Επιμ.); ΚΔΕΟΔ, Προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων: Κρίσιμα ζητήματα στον Ευρωπαϊκό χώρο, εκδ. Παπαζήση, Θεσσαλονίκη, 2018, 255 σελ.

Το παρόν συλλογικό έργο αποτελεί τη σύμπραξη δεκατριών καταξιωμένων επιστημόνων, δικηγόρων, ακαδημαϊκών και δικαστικών λειτουργών, στο πλαίσιο της συνεργασίας του Κέντρου Διεθνούς Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) και του Πανεπιστημίου Frederick της Κύπρου, ως φορέων του Προγράμματος JUSTICE της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τίτλο «Training for a European Area of Justice».

Σκοπός του εν λόγω προγράμματος είναι η διεύρυνση των γνώσεων γύρω από την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με τη διοργάνωση εκπαιδευτικών σεμιναρίων, διεθνών συνεδρίων και επιστημονικών εκδηλώσεων στην Ελλάδα και την Κύπρο, καθώς και η δημοσίευση επιστημονικού και εκπαιδευτικού υλικού. Η δράση στοχεύει στην περαιτέρω ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού χώρου δικαιοσύνης, βασισμένου στην αμοιβαία αναγνώριση και την αμοιβαία εμπιστοσύνη και επικεντρώνεται στους ακόλουθους τομείς: ζητήματα δικαστικής συνεργασίας σε αστικές και ποινικές υποθέσεις, δικαστική κατάρτιση με στόχο τη δημιουργία μιας κοινής νομικής και δικαστικής λειτουργίας, αποτελεσματική πρόσβαση στη δικαιοσύνη στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των θυμάτων εγκληματικών πράξεων και διαδικαστικών δικαιωμάτων κατά τις ποινικές διαδικασίες και πρωτοβουλίες στον τομέα της πολιτικής για τα ναρκωτικά.

Σε αυτή την κατεύθυνση, ο παρών τόμος, που αποτελεί μέρος των δημοσιεύσεων του προγράμματος, διαρθρώνεται σε πέντε θεματικές ενότητες οι οποίες περιλαμβάνουν μελέτες αξιολογών νομικών για επίκαιρα ζητήματα του ευρωπαϊκού δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι θεματικές ενότητες αφορούν ειδικότερα: α) την εφαρμογή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., β) την Απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου σχετικά με την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας, μέσω κανόνων του ποινικού δικαίου, γ) την προστασία των προσωπικών δεδομένων, δ) τα δικαιώματα των προσφύγων και ε) τα κοινωνικά δικαιώματα.

Ειδικότερα, η πρώτη θεματική ενότητα, στην οποία ανήκουν οι τρεις πρώτες εισηγήσεις, ασχολείται με την εφαρμογή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ως ισχύοντος πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου, την υιοθέτηση και τη νομική του ισχύ καθώς και τις σημαντικότερες καινοτομίες του όσον αφορά το περιεχόμενο και τη διατύπωση των άρθρων του. Στη συνέχεια, τίθενται κάποιοι σύγχρονοι προβληματισμοί σχετικά με το δικαίωμα στην προσωπική ζωή, το δικαίωμα στην προστασία του απορρήτου της

αλληλογραφίας και επικοινωνίας και το δικαίωμα στην προστασία των προσωπικών δεδομένων, με αφορμή την απόφαση *Λοϊζίδου/Εκδόσεις Αρκτίνος ΛΤΔ κ.ά.* Τέλος, μελετάται η σχέση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ως ισχύοντος πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης με την κυρίαρχη για τις ανάγκες της ευρωπαϊκής ενοποίησης έννοια της ενιαίας αγοράς, η οποία στην ουσία είναι η περίπλοκη και πολυσχιδής, όπως χαρακτηρίζεται από τη συγγραφέα, σχέση μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών ως βασικών παραμέτρων εντός της έννομης τάξης της Ένωσης, ρητά κατοχυρωμένων σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου.

Ακολούθως, οι επόμενες τρεις μελέτες, που απαρτίζουν τη δεύτερη θεματική ενότητα του συγγράμματος και εστιάζουν στη ρητορική και τα εγκλήματα μίσους, επικεντρώνονται στη νομολογιακή αντιμετώπιση υποθέσεων σωματικής βίας και ρητορικής μίσους από το ΕΔΔΑ, καθώς και στην πρακτική των άλλων εποπτικών οργάνων του ΣτΕ, την ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο και, τέλος, στην απαγόρευση της αμφισβήτησης ιστορικών γεγονότων και εγκλημάτων στην Ευρώπη.

Στην τρίτη θεματική ενότητα με τίτλο «Άσυλο και μετανάστευση», αναλύεται και οριοθετείται η έννοια της «ασφαλούς τρίτης χώρας» και οι ειδικότερες προϋποθέσεις εφαρμογής της βάσει του ισχύοντος δικαίου. Στη συνέχεια, μελετώνται οι λόγοι αποκλεισμού από το άσυλο και η ερμηνεία τους από το ΔΕΕ ως προς το ζήτημα της συμμετοχής στην τέλεση τρομοκρατικών πράξεων, όπου τονίζεται ότι η ατομική ευθύνη όσον αφορά την τέλεση τρομοκρατικών πράξεων θα πρέπει να αποδεικνύεται κάθε φορά που εξετάζεται η εφαρμογή του άρθρου 12 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/83/ΕΚ για τον αποκλεισμό του αιτούντος άσυλο. Τέλος, σχολιάζεται η υπόθεση ΔΕΕ C-473/16, η οποία αφορά τη χρήση των πορισμάτων

ψυχολογικής πραγματογνωμοσύνης για την εκτίμηση της αξιοπιστίας των αιτούντων άσυλο λόγω γενετήσιου προσανατολισμού και, ειδικότερα, τα προβολικά τεστ προσωπικότητας που διενεργήθηκαν από την συγγραφική κυβέρνηση.

Στην τέταρτη ενότητα, με θέμα την προστασία των προσωπικών δεδομένων, παρατίθενται δύο μελέτες. Η πρώτη αφορά τις εξελίξεις και τις προκλήσεις στο καθεστώς των προσωπικών δεδομένων και την πολιτική της ΕΕ γύρω από αυτά, εστιάζοντας στον νέο Κανονισμό προστασίας των προσωπικών δεδομένων, καθώς και στις έννοιες και τις αρχές που εισάγει. Η δεύτερη μελέτη πραγματεύεται το θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα της ιδιωτικότητας, τις μορφές του και την αλληλεπίδραση του ΓΚΠΔ με άλλες νομοθεσίες που αφορούν το επαγγελματικό εν γένει απόρρητο και, ειδικότερα, το ιατρικό και δικηγορικό απόρρητο.

Το έργο ολοκληρώνεται με την πέμπτη ενότητα, οι μελέτες της οποίας πραγματεύονται τα κοινωνικά δικαιώματα και την προστασία τους, όπως το ζήτημα της δικαστικής εφαρμογής τους σε υποθέσεις μεταξύ ιδιωτών βάσει των ευρωπαϊκών κειμένων προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και την προσαρμογή του ευρωπαϊκού συνδικαλισμού στην παγκοσμιοποίηση.

Το συλλογικό αυτό έργο αποτελεί ένα ιδιαιτέρως ενδιαφέρον σύγγραμμα, καθώς πραγματεύεται άκρως επίκαιρα ζητήματα σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο και διακρίνεται για την ποικιλία και την πρωτότυπη παρουσίαση αυτών, καταφέροντας να υλοποιήσει τον στόχο του προγράμματος για πλήρη ενημέρωση και κατάρτιση από εξέχοντες επιστήμονες του χώρου.

Μαλαματή Ζάχου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Γ' Τρίμηνο 2018

Επιμ.: Σοφία Σώμη, Μαλαματή Ζάχου

Τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν είναι:

Αρμενόπουλος (Αρμ)

Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας (ΔΦΝ)

Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)

Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)

Διοικητική Δίκη (ΔιΔικ)

Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)

Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)

Ενέργεια και Δίκαιο (Ενέργεια & Δίκαιο)

Επιθεώρηση Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)

Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)

Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)

Εφαρμογές Αστικού Δικαίου & Πολιτικής Δικονομίας (ΕφΑΔΠολΔ)

Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)

Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)

Νομικό Βήμα (ΝοΒ)

Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)

Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)

Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧριΔ)

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Σημείωμα στην απόφαση του ΜΠλημΑιγίου 322/2018. Ο εχθροπαθής ρατσιστικός λόγος και η διακινδύνευση της ισότητας και ελευθερίας ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων, ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 206

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Ε., Σημείωμα στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 20.06.2017 στην υπόθεση Bogomolova κατά Ρωσίας. Περί της προστασίας του δικαιώματος επί της ίδιας εικόνας, της τιμής και του ιδιωτικού βίου, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 517

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΘεσ 855/2017. Προσωπική κράτηση λόγω τέλεσης αδικοπράξιας κατά το Διεθνές σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, ΕπισκεΔ 2/2018, σ. 293

ΑΡΓΥΡΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 2045/2018. Ελευθερία του τύπου και προσβολή της προσωπικότητας, ΝοΒ 9/2018, σ. 1735

ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 05.09.2017 στην υπόθεση Barbulescu κατά Ρουμανίας. Σχολιασμός νεώτερης νομολογιακής προσέγγισης του ΕΔΔΑ για την εποπτεία της ηλεκτρονικής επικοινωνίας του εργαζόμενου από τον εργοδότη, ΝοΒ 7/2018, σ. 1349

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σ. / ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2003/2018. Τα χρηστά ήθη και η μεταβολή κοινωνικών συνθηκών και αντιλήψεων, ΘΠΔΔ 12/2018, σ. 1128

ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων των παράνομα διαμενόντων πολιτών τρίτων χωρών: με αφορμή την απόφαση Chowdury v. Greece και τη θέσπιση του άρθρου 58 ν. 4384/2016, ΕΕργΔ 7/2018, σ. 837

ΖΑΝΝΙΚΟΥ Ε., Σημείωμα στην απόφαση του ΠΠρΑθ 683/2018. Ο σεβασμός στη διαφορετικότητα και στην ταυτότητα φύλου ως εκφάνσεις του δικαιώματος της προσωπικότητας και ως περιορισμοί της ελευθερίας των ΜΜΕ, ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 218

ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ Α., Σχόλιο στη ΓνωμΕισΑΠ 4/2018. Μη γνωστοποίηση στον κατηγορούμενο της λήψης από αυτόν γενετικού υλικού, Αρμ 1/2018, σ. 108

ΚΟΥΒΑΡΑΣ Η., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 30.03.2017 στην υπόθεση Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα. Η καταδίκη ενός ολόκληρου συστήματος καταναγκασμού και εκμετάλλευσης (υπόθεση Μανωλάδα), ΔτΑ 76/2018, σ. 385

ΚΥΠΡΟΥΛΗ Κ., Σημείωμα στην απόφαση του ΜΠρΒόλου 72/2017. Ελευθερία έκφρασης. Δημοσιογράφοι ως δημόσια πρόσωπα. Δικαιολογημένο ενδιαφέρον, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 532

ΛΑΜΠΙΡΗ Ι., Η προστασία των ανηλικών αλλοδαπών στο πλαίσιο των δράσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕφημΔΔ 5/2018, σ. 573

ΜΠΑΛΑΦΟΥΤΑ Β., Η εξελικτική ερμηνεία των περιφερειακών και διεθνών συνθηκών: αναλογική εφαρμογή της νομολογίας ΕΣΔΑ και επί άλλων συμβάσεων, ΔτΑ 77/2018, σ. 589

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ζ., Ανάκληση ή μεταρρύθμιση απόφασης εκούσιας δικαιοδοσίας λόγω έκδοσης απόφασης του ΕΔΔΑ για παραβίαση διατάξεων της ΕΣΔΑ (Μετά το άρθρ. 29 Ν. 4491/2017), Αρμ 3/2018, σ. 536

ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Η ανενεργός γονική μέριμνα αναγνωρισμένων τέκνων εκτός γάμου: μια μη εφαρμόσιμη διάταξη, ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2018, σ. 884

ΠΑΤΣΙΚΑΣ Δ.-Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΔΠρΘεσ 3037/2018. Η εμπέδεια της ΣτΕ Ολ. 2287/2015 και η αποφυγή της ΜΔΠρΘεσ 3037/2018, ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 414

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΑΚΟΣ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΔΠρΘεσ 3037/2018. Η αντίθεση στην ΕΣΔΑ ως βάση αναδρομικής επιστροφής συνταξιοδοτικών παροχών που περικόπηκαν με τους ν. 4051/2012 και 4093/2012. Το αιτιολογικό της ΣτΕ Ολ. 2287/2015 και η δέσμευση των δικαστηρίων της ουσίας, ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 411

ΡΙΖΟΣ Σ., Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων ως μέρος της εκπαίδευσής (άρθρο 16 παρ. 2 Σ.), ΘΠΔΔ 11/2018, σ. 977

ΡΟΖΑΚΗΣ Χ., Ο Διάλογος μεταξύ του ΕΔΔΑ και των Εθνικών Δικαστηρίων, ΔτΑ 76/2018, σ. 355

ΣΤΑΥΡΙΝΑΚΗ Τ., Σημείωμα στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 28.06.2018 στην υπόθεση Παρασκευόπουλος κατά Ελλάδα. Εξύβριση μέσω του Τύπου: τα όρια της κριτικής σε εκλεγμένο αξιωματούχο τοπικής αρχής, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 362

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Η συμβολή της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) στην προστασία και προώθηση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΕφημΔΔ 5/2018, σ. 569

ΤΑΓΑΡΑΣ Χ., Ο Κανονισμός 1215/12 υπό το πρίσμα του θεμελιώδους δικαιώματος χρηστής δίκης και της νομολογίας του Στρασβούργου, Αρμ 2/2018, σ. 177

ΧΑΔΙΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 18.01.2018 στην υπόθεση Κουρέας και λοιποί κατά Ελλάδα. Προσφυγή στο ΕΔΔΑ για παραβίαση του δικαιώματος σε αποτελεσματικό ένδικο βοήθημα, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 435

ΧΑΔΙΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 22.02.2018 στην υπόθεση Άλφα Δορυφορική Τηλεόραση Ανώνυμη Εταιρία κατά Ελλάδα. Ο περιορισμός του δικαιώματος στην προστασία της ιδιωτικής ζωής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ χάριν της προστασίας του δικαιώματος για ελεύθερη μετάδοση πληροφοριών σε ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 440

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της

08.11.2018 στην υπόθεση Rostomashvili κατά Γεωργίας. Τα εθνικά Δικαστήρια οφείλουν να απαντούν σε όλους τους ισχυρισμούς του κατηγορουμένου με επαρκή αιτιολογία, ΝοΒ 8/2018, σ. 1555

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 04.12.2018 στην υπόθεση Magyar Jeti Zrt κατά Ουγγαρίας. Δεν ευθύνονται οι ειδησεογραφικοί ιστότοποι για το δυσφημιστικό περιεχόμενο των συνδεδεμένων ιστοτοπων (hyperlink). Μία νίκη της ελευθερίας της έκφρασης και της διάδοσης των πληροφοριών στο διαδίκτυο, ΝοΒ 9/2018, σ. 1767

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Αγωγές αποζημίωσης λόγω παραβάσεων του δικαίου του ελεύθερου ανταγωνισμού – Ν. 4529/2018 – Ενσωμάτωση στην ελληνική νομοθεσία της Οδηγίας 2014/104/ΕΕ, ΔΕΕ 11/2018, σ. 1275

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Λ., Κάθετοι περιορισμοί του ανταγωνισμού στο ηλεκτρονικό εμπόριο προϊόντων επιλεκτικής διανομής, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 765

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.Θ., Εφαρμογή του δικαίου κατά του αθέμιτου ανταγωνισμού στην πτωχευτική διαδικασία: μερικές παρατηρήσεις στην αδιοπρακτική ευθύνη του συνδίκου, ΔΕΕ 8-9/2018, σ. 955

ΠΙΤΣΟΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-595/17, Apple Sales International κ.λπ., 24.10.2018, ECLI:EU:C:2018:854. Ρήτρα παρεκτάσεως διεθνούς δικαιοδοσίας προβλεπόμενη σε σύμβαση διανομής. Αγωγή αποζημίωσης του διανομέα βασιζόμενη σε παράβαση του άρθρου 102 ΣΛΕΕ, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 958

ΡΟΖΗΣ Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΤρΔΕφΑθ 2574/2018. Παραγραφή και εύλογος χρόνος στην επιβολή κυρώσεων από παραβάσεις δικαίου του ανταγωνισμού, ΔΕΕ 10/2018, σ. 1160

ΣΙΔΕΡΗ Κ., Συγκριτική μελέτη της ερμηνείας των εκπώσεων πίστωσης στην ΕΕ και στις ΗΠΑ με βάση το δίκαιο του ανταγωνισμού, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 962

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Β., Η αξίωση αποζημίωσης για παραβάσεις του δικαίου ελεύθερου ανταγωνισμού (Ν 4529/2018): το σύστημα αστικής ευθύνης των νέων διατάξεων, ΔΕΕ 8-9/2018, σ. 1013

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Οι επιθυμίες των πελατών και η πολιτική ουδετερότητας ως λόγοι διακρίσεων λόγω θρησκείας: με αφορμή τις αποφάσεις του Δ.Ε.Ε. στις υποθέσεις Boughaoui (C-188/15) και Achbita (C-157/15), ΕΕργΔ 7/2018, σ. 817

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-574/16, Grupo Norte Facility, 05.06.2018,

ECLI:EU:C:2018:390. Αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 407

ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ Μ., Ο τύπος και η δημοσίευση των διαθηκών στα κράτη-μέλη της Ε.Ε., Αρμ 2/2018, σ. 205

ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΠΙΠΥΡΟΣ Κ. / ΜΗΤΡΟΥ Λ., Κυβερνοεπίθεση ή κυβερνοπόλεμος; ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 192

ΑΣΥΛΟ

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Το πρόγραμμα επανεισδοχής αιτούντων άσυλο στην Τουρκία εκτός δικαίου της ΕΕ, ΔτΑ 76/2018, σ. 359

ΓΚΙΖΑΡΗ Α., Η εξαίρεση στην αρχή της μη επαναπροώθησης και η σχέση της με την ανάκληση της άδειας παραμονής, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 321

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Χ., Νεόπτωχοι και πρόσφυγες: οι δύο πόλοι αλληλεγγύης στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, ΕΕργΔ 11/2018, σ. 1297

ΚΟΥΛΟΧΕΡΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 805/2018. Γεωγραφικός περιορισμός κυκλοφορίας αιτούντων άσυλο, ΘΠΔΔ 8-9/2018, σ. 806

ΚΟΥΤΣΟΥΡΑΚΗ Ε. / ΑΝΤΩΝΙΟΥ Φ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 805/2018. Η αναφορά ή μη της επιβολής γεωγραφικού περιορισμού και η αιτιολογία της απόφασης της Υπηρεσίας Ασύλου, ΘΔΠΠ 11/2018, σ. 1017

ΚΡΟΤΣΗ Μ., Η έννοια του «περιβαλλοντικού πρόσφυγα», ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 327

ΠΑΥΛΑΚΟΥΔΗΣ Σ., Το καθεστώς προστασίας των ασυνόδευτων ανηλίκων, αιτούντων άσυλο: οι νέοι νόμοι 4540/2018 και 4554/2018, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 335

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-353/16, MP (Protection subsidiaire d'une victime de tortures passees), 24.04.2018, ECLI:EU:C:2018:276. Πολιτική ασύλου, Προϋποθέσεις για την παροχή επικουρικής προστασίας, Αρμ 3/2018, σ. 528

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-473/16, F, 25.01.2018, ECLI:EU:C:2018:36. Κανόνες που αφορούν τις προϋποθέσεις για τη χορήγηση καθεστώτος πρόσφυγα ή του καθεστώτος επικουρικής προστασίας και σεβασμός ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, Αρμ 2/2018, σ. 338

ΤΣΕΒΑΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 1694/2018. Ο δικαστής ως διεθνής εκπρόσωπος του κρά-

τους, ΘΠΔΔ 8-9/2018, σ. 797

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΚΕΚΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1667/2017. Σύμβαση Ασφάλισης: ασφαλιστική υποκατάσταση, ΕπισκΕΔ 3/2018, σ. 455

ΓΚΕΚΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΑθ 4189/2018. Σχετικά με την τύχη των ασφαλίσεων ζωής μετά την ανάκληση της άδειας λειτουργίας ασφαλιστικής επιχείρησης κατά τις διατάξεις του ν. 4364/2016 (Solvency II), ΕπισκΕΔ 4/2018, σ. 691

ΚΡΗΤΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜονΕφΑθ 1268/2018. Έκταση εκπροσώπησης του Γραφείου Διεθνούς Ασφάλισης, ΕλλΔνη 5/2018, σ. 1465

ΡΟΚΑΣ Ι., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-80/17, *Juliana*, 04.09.2018, ECLI:EU:C:2018:661. Υποχρεωτική ασφάλιση της αστικής ευθύνης από ατυχήματα αυτοκινήτου, ΕΕμπΔ 3/2018, σ. 634

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-413/15, *Farrell*, 10.10.2017, ECLI:EU:C:2017:745. Ασφάλιση αστικής ευθύνης που προκύπτει από την κυκλοφορία αυτοκινήτων οχημάτων, Αρμ 12/2017, σ. 2165

ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ

ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ Ε., Τα άτομα με ειδικές ανάγκες-κινητικά προβλήματα ως αποδέκτες τουριστικών υπηρεσιών υπό το πρίσμα της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, ΕφΑΔΠολΔ 12/2018, σ. 1337

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΚΑΛΛΙΔΟΥ Α. / ΦΩΤΙΑΔΟΥ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 347

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Η έννοια του «οργανισμού δημοσίου δικαίου» στη νομοθεσία των δημόσιων συμβάσεων σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η περίπτωση των αναπτυξιακών ανωνύμων εταιρειών των ΟΤΑ, ΘΠΔΔ 8-9/2018, σ. 681

ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗΣ Φ., Η Αρχή Εξέτασης Προδικαστικών Προσφυγών και οι αρμοδιότητές της, Αρμ 3/2018, σ. 369

ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗΣ Φ., Η Αρχή Εξέτασης Προδικαστικών Προσφυγών και οι αρμοδιότητές της, ΘΠΔΔ 8-9/2018, σ. 722

ΚΟΥΡΚΤΣΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 54/2018. Ένομη προστασία κατά τη σύναψη δημοσίων συμβάσεων, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 446

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Ι., Η ματαίωση διαγωνισμού δημόσιας

σύμβασης υπό το Ν. 4412/2016: δώδεκα παρατηρήσεις, Αρμ 3/2018, σ. 383

ΜΗΤΚΙΔΗΣ Χ., Ανάθεση και εκτέλεση δημοσίων έργων: μια σύντομη παρουσίαση του Ν. 4412/2016: οι καινοτομίες και οι πιο ενδιαφέρουσες διατάξεις, Αρμ 3/2018, σ. 376

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ν., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕφΘεσ 81/2018. Το προδήλως βάσιμο κατ' άρθ. 52 π.δ. 18/1989 σε διαφορά πριν τη σύναψη δημόσιας σύμβασης, Διδικ 4/2018, σ. 693

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕφ-Πατρ 54/2017. Ένομη προστασία κατά τη διαδικασία σύναψης δημοσίων συμβάσεων αξίας κάτω των 60.000 €, Διδικ 4/2018, σ. 699

ΦΑΡΑΚΗ-ΦΥΤΡΟΥ Μ., Το ισχύον καθεστώς αδειοδοτήσεως των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών μετά την απόφαση ΟΛΣτΕ 95/2017, ΝοΒ 6/2018, σ. 1158

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επικαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 357

ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗΣ Γ., Ζητήματα αστικής ευθύνης του κατόχου ασύρματης πρόσβασης στο διαδίκτυο (Wi-Fi/W-Lan) επί προσβολών δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας: Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του ΔΕΕ της 18^{ης} Οκτωβρίου 2018, υπόθ. C-149/17, *Bastei Lübbe GmbH & Co. KG* κατά *Michael Strotzer*, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 325

ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ Δ., Η επιβολή περιορισμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μετά τον νέο γερμανικό Νόμο περί Βελτίωσης της Επιβολής της Νομοθεσίας στα Κοινωνικά Δίκτυα (*Netzwerkdurchsetzungsgesetz*): επίθεση στην ελευθερία έκφρασης ή αναγκαίο μέσο καταπολέμησης της διαδικτυακής εγκληματικότητας; ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 335

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 04.12.2018 στην υπόθεση *Magyar Jeti Zrt* κατά Ουγγαρίας. Δεν ευθύνονται οι ειδησεογραφικοί ιστότοποι για το δυσφημιστικό περιεχόμενο των συνδεδεμένων ιστότοπων (*hyperlink*). Μία νίκη της ελευθερίας της έκφρασης και της διάδοσης των πληροφοριών στο διαδίκτυο, ΝοΒ 9/2018, σ. 1767

ΔΙΑΙΤΗΣΙΑ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΘεσ 1357/2017. Αλλοδαπές διαιτητικές αποφάσεις: Διεθνής Σύμβαση της Νέας Υόρκης – Προϋποθέσεις κήρυξης εκτελεστής αλλοδαπής διαιτητικής απόφασης, ΕπισκΕΔ 3/2018, σ. 485

ΣΤΡΑΤΗ Α., Η Διαιτησία Κροατίας-Σλοβενίας για τη θάλασσα οριοθέτηση στην Αδριατική: το χρονικό μιας προδιαγεγραμμένης απόφασης, ΠερΔικ 2/2018, σ. 203

ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Π., Η υποχρεωτική προδικασία διαμεσολάβησης υπό το Ν. 4512/2018 – Ερμηνευτικά ζητήματα υπό το πρίσμα του δικονομικού δικαίου: μια πρώτη καταγραφή, Αρμ 1/2018, σ. 1

ΜΕΪΔΑΝΗΣ Χ., Ζητήματα διαμεσολάβησης επί διασυνοριακών διαφορών και διασυνοριακής εκτέλεσης συμφωνιών, κατόπιν διαμεσολάβησης: σκέψεις με βάση την Οδηγία 2008/52/ΕΚ και τον νόμο 4512/2018, ΝοΒ 5/2018, σ. 973

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΦΟΥΡΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1470/2017. Σύμβαση χρήσης λιμενικών εγκαταστάσεων, Διεθνής σύμβαση του Λονδίνου για τον περιορισμό της ευθύνης για τις ναυτικές απαιτήσεις, ΔΕΕ 11/2018, σ. 1319

ΜΠΑΛΑΦΟΥΤΑ Β., Η εξελικτική ερμηνεία των περιφερειακών και διεθνών συνθηκών: αναλογική εφαρμογή της νομολογίας ΕΣΔΑ και επί άλλων συμβάσεων, ΔτΑ 77/2018, σ. 589

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ., Η επίδραση της συμφωνίας των Πρεσπών στην προστασία Μακεδονικών γεωγραφικών ενδείξεων, ΝοΒ 9/2018, σ. 1608

ΡΑΙΚΟΣ Δ., Σύγχρονες προκλήσεις της παγκόσμιας δικαιοσύνης, ΘΠΔΔ 12/2018, σ. 1209

ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ

ΚΟΥΛΟΥΦΑΚΟΥ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΤρεφΠειρ 89/2017. Διεθνής θαλάσσια μεταφορά πραγμάτων, ΕπισκεΔ 4/2018, σ. 611

ΣΤΡΑΤΗ Α., Η Διαιτησία Κροατίας-Σλοβενίας για τη θαλάσσια οριοθέτηση στην Αδριατική: το χρονικό μιας προδιαγεγραμμένης απόφασης, ΠερΔικ 2/2018, σ. 203

ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ – ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η δημόσια τάξη ως μέτρο ελέγχου των αποφάσεων κατά το ενωσιακό δίκαιο, ιδίως κατά τη νομολογία του ΔΕΕ. Προς μία «Ευρωπαϊκή Δημόσια Τάξη», Αρμ 2/2018, σ. 191

ΓΡΑΤΣΙΑΣ Δ., Πέραν του ελέγχου νομιμότητας: το Γενικό Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως δικαστής ουσίας, ΕφημΔΔ 3/2018, σ. 253

ΛΥΤΡΑΣ Σ., Δικαστικές κυρώσεις, ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 443

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Σχέση προδικαστικής παραπομπής και ελέγχου συνταγματικότητας εθνικών διατάξεων, ΔιΔικ 4/2018, σ. 529

ΣΟΡΤΙΚΟΣ Ν., Ο διάλογος των δικαστών υπό το πρίσμα του πολυγλωσσικού καθεστώτος του ΔΕΕ, ΕφημΔΔ 3/2018, σ. 286

ΕΕΕυρΔ 4:2018

ΤΑΓΑΡΑΣ Χ., Ο Κανονισμός 1215/12 υπό το πρίσμα του θεμελιώδους δικαιώματος χρηστής δίκης και της νομολογίας του Στρασβούργου, Αρμ 2/2018, σ. 177

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ – ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΛΑΧΟΥ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2519/2018. Διοίκηση Δικηγορικών Συλλόγων-Σωματειακός χαρακτήρας, ΘΠΔΔ 12/2018, σ. 1136

ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΙΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΔΠρΠειρ 8721/2017. Η αρχή ne bis in idem, ΔιΔικ 4/2018, σ. 681

ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ Χ., Ο δικαστικός έλεγχος των κυρώσεων των ανεξάρτητων διοικητικών αρχών, ΕφημΔΔ 3/2018, σ. 277

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1438/2018. Η αναδρομική εφαρμογή της ευνοϊκότερης κύρωσης στο πεδίο των φορολογικών κυρώσεων, ΘΠΔΔ 8-9/2018, σ. 747

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Η έννοια της σιωπής της Διοίκησης και η υποχρέωση συμμόρφωσης στις δικαστικές αποφάσεις υπό το πρίσμα του Δικαίου της Ένωσης: με αφορμή την απόφαση της 27^{ης} Ιουνίου 2018, C-246/17, Ibrahima Diallo κατά Βελγίου, ΘΠΔΔ 10/2018, σ. 961

ΣΗΜΑΝΤΗΡΑΣ Ν., Ο θεσμικός ρόλος του Συμβουλίου της Επικρατείας μεταξύ δημοκρατικής αρχής και κράτους δικαίου, ΕφημΔΔ 5/2018, σ. 588

ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Οι αρχές ne bis in idem και in dubio pro reo: μια σχέση επαλληλίας ή παραλληλίας; ΔτΑ 76/2018, σ. 287

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ Ν. / ΚΟΝΙΑΡΗΣ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-673/16, Coman κλπ., 05.06.2018, ECLI:EU:C:2018:385. Δικαίωμα διαμονής άνω των τριών μηνών σε άτομο ιδίου φύλου που έχει συνάψει γάμο με υπήκοο Ε.Ε., ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 419

ΤΣΑΚΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η έννοια της «συνήθους κατοικίας» στις τελωνειακές παραβάσεις, ΔΦΝ 1632/2018, σ. 982

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-434/15, Asociaci3n Professional Elite Taxi, 20.12.2017, ECLI:EU:C:2017:981. Απαίτηση κατοχής άδειας για την υπηρεσία διαμεσολάβησης μέσω της οποίας διευκολύνεται η επικοινωνία μη επαγγελματιών ταξί με άτομα που επιθυμούν να μετακινηθούν εντός πόλης, Αρμ 1/2018, σ. 150

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

ΦΩΤΙΑΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-650/16, Bebola και Jens W. Trock, 12.06.2018,

ECLI:EU:C:2018:424. Ο αποκλεισμός της δυνατότητας ημεδαπής εταιρίας να εκπέσει τις οριστικές ζημιές που υπέστη αλλοδαπή μόνιμη εγκατάστασή της και η συμβατότητα του προς την ελευθερία εγκατάστασης του άρθρου 49 ΣΛΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 398

ΣΑΡΜΑΣ Ι., Η ελευθερία ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων ως ενωσιακό θεμελιώδες δικαίωμα. Το άρθρο 14 παρ. 3 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔτΑ 77/2018, σ. 647

ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

ΑΨΟΥΡΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1470/2017. Σύμβαση χρήσης λιμενικών εγκαταστάσεων, Διεθνής σύμβαση του Λονδίνου για τον περιορισμό της ευθύνης για τις ναυτικές απαιτήσεις, ΔΕΕ 11/2018, σ. 1319

ΓΚΕΚΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΘεσ 483/2018. Σύμβαση της Γενεύης για τις διεθνείς οδικές μεταφορές (CMR), ΕπισκΕΔ 3/2018, σ. 528

ΝΙΚΟΥ Π., Μία πρώτη ματιά του νέου Π.Δ. 7/2018 για τα οργανωμένα ταξίδια και τους συνδεδεμένους ταξιδιωτικούς διακανονισμούς, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 799

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ., Η επίδραση της συμφωνίας των Πρεσπών στην προστασία Μακεδονικών γεωγραφικών ενδείξεων, ΝοΒ 9/2018, σ. 1608

ΠΙΤΣΟΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-595/17, Apple Sales International κ.λπ., 24.10.2018, ECLI:EU:C:2018:854. Ρήτρα παρεκτάσεως διεθνούς δικαιοδοσίας προβλεπόμενη σε σύμβαση διανομής. Αγωγή αποζημιώσεως του διανομέα βασιζόμενη σε παράβαση του άρθρου 102 ΣΛΕΕ, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 958

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΑΛΙΓΙΖΑΚΗ Α., Η εθνικοποίηση των ενεργειακών επιχειρήσεων στο πλαίσιο της γεωπολιτικής στρατηγικής των Δυνάμεων: το παράδειγμα της Gazprom, Ενέργεια & Δίκαιο 28/2018, σ. 82

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ., Το νομικό καθεστώς των ΑΠΕ σε συνταγματικό, ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο, η κοινή νομοθεσία και η δυνατότητα δημιουργίας Ενεργειακού Συνεταιρισμού, ΕφημΔΔ 5/2018, σ. 615

ΤΑΡΝΑΝΙΔΟΥ Χ., Συμμετοχή και διαμεσολάβηση στη νέα ενεργειακή χρηματιστηριακή αγορά, Ενέργεια & Δίκαιο 28/2018, σ. 37

ΤΖΟΥΛΙΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-632/16, Dyson, 15.07.2018, ECLI:EU:C:2018:599. Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές και ενεργειακό σήμα, ΧρΙΔ 9/2018, σ. 692

ΤΡΟΚΟΥΔΗ Α. / ΧΟΥΡΜΟΥΣΗΣ Ε., Το νέο Ευρωπαϊκό πλαίσιο για την ασφάλεια εφοδιασμού στην αγορά του φυσικού

αερίου – Ο Ευρωπαϊκός Κανονισμός 2017/1938, Ενέργεια & Δίκαιο 28/2018, σ. 97

ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΦΗ Σ., Κοινό σχόλιο στις αποφάσεις του ΤρεφΘρ 91/2017 και του ΠΠρΘεσ 15157/2017. Οι μονάδες αυτοπαραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας όταν συγχρόνως τυγχάνουν και μονάδες συμπαραγωγής απαλλάσσονται από την καταβολή του Ειδικού Τέλους Μείωσης Εκπομπών Αερίων και δεν υπόκεινται στην καταβολή του τέλους για τη χρηματοδότηση των Υπηρεσιών Κοινής Ωφέλειας, Ενέργεια & Δίκαιο 28/2018, σ. 136

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-103/16, Porras Guisado, 22.02.2018, ECLI:EU:C:2018:99. Προστασία εγκύων, λεχώνων και γαλουχουσών μητέρων έναντι απολύσεων, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 403

ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΠειρ 3220/2017. Εξαρτημένη εργασία και «αναιτιώδεις» της καταγγελίας σύμβασης εργασίας αορίστου χρόνου μετά από την κύρωση του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη (ΑναΘΕΚΧ), ΝοΒ 9/2018, σ. 1668

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-574/16, Grupo Norte Facility, 05.06.2018, ECLI:EU:C:2018:390. Αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 407

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σημείωμα στην απόφαση του ΜΠρΛασιθ. 472/2018. Η καταχρηστική σύναψη συμβάσεων ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα και πάλι ενώπιον του ΔΕΕ, ΕΕργΔ 10/2018, σ. 1205

ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ Α., Η σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου στο ελληνικό δίκαιο, ΕΕργΔ 9/2018, σ. 1109

ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Μεταβίβαση επιχείρησης: Ο σύνδεσμος της εργασιακής σχέσης με την επιχείρηση και το δικαίωμα εναντίωσης του εργαζομένου: σκέψεις με αφορμή την πρόσφατη ελληνική νομολογία, ΕΕργΔ 9/2018, σ. 1119

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΕύβοιας 208/2017. Το χρονικό σημείο διεξαγωγής των διαβουλεύσεων κατά τη διαδικασία των ομαδικών απολύσεων, Αρμ 2/2018, σ. 263

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΠρΑθ 1969/2017. Το δικαίωμα εναντίωσης του εργαζομένου στη μεταβίβαση της εργασιακής του σχέσης λόγω μεταβίβασης της επιχείρησης, ΔΕΕ 10/2018, σ. 1231

MORGENBRODT K., Εξελίξεις της ευρωπαϊκής έννοιας του εργαζομένου, ΕΕργΔ 9/2018, σ. 1095

SAGAN A., Πρόσφατες εξελίξεις της νομολογίας στο ευρωπαϊκό εργατικό δίκαιο και στο ευρωπαϊκό δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης, ΕΕργΔ 9/2018, σ. 1075

TEMMINGF., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-1/17, Petronas Lubricants Italy, 21.06.2018, ECLI:EU:C:2018:478. Εργατικό δικονομικό διεθνές δίκαιο: δυνατότητα ανταγωγής με εκχώρηση απαίτησης από την θυγατρική εταιρία του ομίλου στη μητρική εταιρία - Το ΔΕΕ βελτιώνει τη θέση του εναγόμενου εργοδότη, ΕΕργΔ 11/2018, σ. 1325

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ Β., Ζητήματα Ενδοομιλικών Συναλλαγών μετά το Σχέδιο δράσης του ΟΟΣΑ για τη διάβρωση φορολογικής βάσης και τη μεταφορά κερδών, ΔΦΝ 1631/2018, σ. 915

ΒΕΡΒΕΣΟΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 976/2018. Ανώνυμη εταιρία – Υποχρεωτική δημόσια πρόταση εξαγοράς, ΕΕμπΔ 3/2018, σ. 670

ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ Φ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕφαΘ 2860/2018. Γένεση της φορολογικής υποχρέωσης και προθεσμία καταβολής του Φόρου Συγκέντρωσης Κεφαλαίου στην αύξηση μετοχικού κεφαλαίου ανώνυμης εταιρίας, ΝοΒ 9/2018, σ. 1684

ΡΟΚΑΣ Ι., Ζητήματα εφαρμογής της εξαίρεσης από την υποχρέωση του αγοραστή πακέτου μετοχών εισηγμένης εταιρίας να προβεί σε δημόσια πρόταση, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 974

ΤΑΡΝΑΝΙΔΟΥ Χ., Λογαριασμοί «omnibus» και οι επιπτώσεις τους στο εταιρικό δίκαιο, ΔΕΕ 12/2018, σ. 1386

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (Βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΠειρ 3220/2017. Εξαρτημένη εργασία και «ανατιπώδες» της καταγγελίας σύμβασης εργασίας αορίστου χρόνου μετά από την κύρωση του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη (ΑναθΕΚΧ), ΝοΒ 9/2018, σ. 1668

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Το ευρωπαϊκό μοντέλο προστασίας από την απόλυση των εγκύων, λεχώνων και γαλουχουσών εργαζομένων: επείγουσα ανάγκη αλλαγής παραδείγματος στο ελληνικό νομικό σύστημα, ΕΕργΔ 8/2018, σ. 945

ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Ε., Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: σκέψεις επί της υπ' αριθ. 2/13 γνωμοδότησης του ΔΕΕ, Αρμ 3/2018, σ. 545

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Η διάβρωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας λόγω της επικυριαρχίας του «οικονομικού»

επί του «θεσμικού», ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 378

ΣΟΦΟΥ Θ., Σύγκρουση δικαιοδοσίας στο Ευρωπαϊκό δικαστικό δίκαιο και forum shopping, ΝοΒ 9/2018, σ. 1597

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Γε-ΔΕΕ T-561/14, One of Us κ.λπ./Επιτροπή, 23.04.2018, ECLI:EU:T:2018:210. Ευρωπαϊκή πρωτοβουλία πολιτών, Αρμ 4/2018, σ. 711

ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΕφΘεσ 822/2016. Εφαρμογή του Κανονισμού Ρώμη II μόνο στα κράτη μέλη της Ε.Ε. ανεξαρτήτως ιθαγένειας του ζημιωθέντος, Αρμ 3/2018, σ. 472

ΛΑΓΟΥΔΗ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΛαρ 564/2017. Διεθνής δικαιοδοσία ελληνικών δικαστηρίων σε υπόθεση συναινετικού διαζυγίου συζύγων διαφορετικής ιθαγένειας και επιμέλειας, επικοινωνίας και καθορισμού διατροφής ανηλίκου τέκνου τους, Αρμ 1/2018, σ. 98

ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ΝΙΚΟΛΗ Κ.-Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-82/16, Κ.Α., 08.05.2018, ECLI:EU:C:2018:308. Ευρωπαϊκή ιθαγένεια και δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης, ΕΕ-ΕυρΔ 3/2018, σ. 415

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Ιθαγένεια και πολιτογράφηση, Αρμ 4/2018, σ. 572

ΤΑΚΗΣ Α, Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-191/16, Piscioti, 10.04.2018, ECLI:EU:C:2018:222 και C-473/15, Peter Schotthofer & Florian Steiner, 06.09.2017, ECLI:EU:C:2017:633. Ιθαγένεια της Ένωσης και έκδοση υπηκόου κράτους μέλους της Ε.Ε. σε τρίτο κράτος, Αρμ 2/2018, σ. 328

ΙΣΟΤΗΤΑ – ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-574/16, Grupo Norte Facility, 05.06.2018, ECLI:EU:C:2018:390. Αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 407

ΜΗΝΑ Μ.-Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1414/2018. Συγκρότηση συλλογικών διοικητικών οργάνων - Το μέτρο της ποσόστωσης υπέρ των γυναικών στο πλαίσιο λήψης θετικών μέτρων για την επίτευξη της πραγματικής ισότητας των φύλων, ΘΠΔΔ 11/2018, σ. 1029

ΝΤΑΓΓΙΝΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕφ-Πειρ 327/2018, Η αντίθεση της ύπαρξης ανώτατων ορίων ηλικίας για διορισμό στον δημόσιο τομέα με το δίκαιο της Ε.Ε., ΘΠΔΔ 10/2018, σ. 919

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-414/16, Egenberger, 17.04.2018, ECLI:EU:C:2018:257. Διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, επαγγελματικές δραστηριότητες εκκλησιών ή άλλων οργανώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, Αρμ 3/2018, σ. 520

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Η επίδραση του ενωσιακού δικαίου και η ελληνική νομολογία σχετικά με την παραπλανητική διαφήμιση, ΕΕμπΔ 3/2018, σ. 516

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παραπλανητικές εμπορικές πρακτικές κατά το Ν 2251/1994 και το ενωσιακό δίκαιο, ΔΕΕ 10/2018, σ. 1147

ΒΕΝΙΕΡΗΣ Ι., Η εφαρμογή του άρθρου 291 ΑΚ ως μέσο αναπλήρωσης συμβατικού κενού στα δάνεια με ρήτρα αξίας ελβετικού φράγκου: σκέψεις με αφορμή τις C-186/16, ΠΠρΑθ 799/2017, ΠΠρΑθ 800/2017, ΕλλΔνη 4/2018, σ. 1010

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Λ., Η προστασία του υποκειμένου των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ως καταναλωτή μετά τη θέσπιση του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679), ΕφΑΔΠολΔ 11/2018, σ. 1141

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 884/2018. Το ζήτημα των δανείων σε ελβετικό φράγκο προ των πυλών της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου, ΧρΙΔ 8/2018, σ. 589

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕφΘεσ 1663/2018. Αναπροσαρμογή σύμβασης δανείου σε ελβετικό φράγκο κατά τα άρθρα 388/288 ΑΚ με εξάρτηση του περιθωρίου κέρδους της Τράπεζας από το ποσοστό μεταβολής της συναλλαγματικής ισοτιμίας, ΧρΙΔ 10/2018, σ. 745

ΖΑΠΡΙΑΝΟΣ Ν., Δικαστικός έλεγχος ΓΟΣ σε συμβάσεις μεταξύ επαγγελματιών μετά τον Ν. 4512/2018: νομοθετικές εξελίξεις σε ένα γνωστό πρόβλημα, ΔΕΕ 11/2018, σ. 1259

ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Ι., Σχόλιο στην απόφαση του ΠΠρΑθ 1009/2018. Κοινοτικά σχέδια και υποδείγματα: η έννοια του ενημερωμένου χρήστη, σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΚ, ΝοΒ 5/2018, σ. 896

ΜΕΝΤΗΣ Γ., Δάνεια σε ελβετικό φράγκο: ακυρότητα λόγω αδιαφάνειας (άρθρο 2 παρ. 6 Ν 2251/1994) ή αναπροσαρμογή (μείωση) των δόσεων κατά τις ΑΚ 288, 388; Αποτίμηση και νέες σκέψεις με αφορμή την ΤρΕφΘεσ 1663/2018, ΔΕΕ 8-9/2018, σ. 963

ΝΕΖΕΡΙΤΗ Ε., Η αποδέσμευση του ταξιδιώτη από τη σύμβαση οργανωμένου ταξιδιού: ένα παράδειγμα θεμιτής υποχώρησης της αρχής *pacta sunt servanda* προς όφελος του δανειστή, ΧρΙΔ 9/2018, σ. 710

ΝΙΚΟΥ Π., Μία πρώτη ματιά του νέου Π.Δ. 7/2018 για τα οργανωμένα ταξίδια και τους συνδεδεμένους ταξιδιωτικούς διακανονισμούς, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 799

ΡΟΚΑΣ Ι., Νέες ρυθμίσεις στις καταναλωτικές πωλήσεις αγαθών, ΔΕΕ 12/2018, σ. 1377

ΣΚΟΝΤΖΟΣ Α., Ζητήματα κατανομής του βάρους απόδειξης στο Δίκαιο Προστασίας Καταναλωτή: μετά και τον Ν 4512/2018 και την πρόσφατη νομολογία, ΕφΑΔΠολΔ 10/2018, σ. 1053

ΤΖΑΚΑΣ Δ.-Π., Ο Ν 4438/2016 για τον ενυπόθηκο δανεισμό και τα αρρύθμιστα ζητήματα: ιδίως το κατά χρόνο πεδίο εφαρμογής και οι αστικού δικαίου έννομες συνέπειες, ΔΕΕ 8-9/2018, σ. 1001

ΤΖΟΥΛΙΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-632/16, Dyson, 15.07.2018, ECLI:EU:C:2018:599. Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές και ενεργειακό σήμα, ΧρΙΔ 9/2018, σ. 692

ΤΣΟΛΑΚΙΔΗΣ Ζ., Η έννοια του καταναλωτή μετά τον Ν 4512/2018, ΧρΙΔ 10/2018, σ. 721

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-105/17, Kameneva, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:808. Προσδιορισμός της έννοιας «εμπορευομένου» ή «εμπόρου» στην ενωσιακή νομοθεσία προστασίας καταναλωτή, ΧρΙΔ 10/2018, σ. 757

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ

ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 3281/2017. Κοινωνική ασφάλιση – Όρια ηλικίας συνταξιοδότησης, Αρμ 1/2018, σ. 125

ΨΗΜΜΑΣ Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΔΠρΘεσ 3037/2018. Η κοινωνική ασφάλιση ως δημόσιος διανεμητικός θεσμός και ως άθροισμα περιουσιακών δικαιωμάτων, ΘΠΔΔ 12/2018, σ. 1184

SAGAN Α., Πρόσφατες εξελίξεις της νομολογίας στο ευρωπαϊκό εργατικό δίκαιο και στο ευρωπαϊκό δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης, ΕΕργΔ 9/2018, σ. 1075

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-103/16, Porras Guisado, 22.02.2018, ECLI:EU:C:2018:99. Προστασία εγκύων, λεχώνων και γαλουχουσών μητέρων έναντι απολύσεων, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 403

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 1050/2018. Ουκ... ασθενήσεις: ο Άρειος Πάγος επιμένει να «απομειώνει» την ετήσια άδεια εργαζομένων με μακροχρόνια ασθένεια: υπό το φως της πάγιας νομολογίας του ΔΕΕ, ΕΕργΔ 7/2018, σ. 865

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Το ευρωπαϊκό μοντέλο προστασίας από την απόλυση των εγκύων, λεχώνων και γαλουχουσών εργα-

ζομένων: επείγουσα ανάγκη αλλαγής παραδείγματος στο ελληνικό νομικό σύστημα, ΕΕργΔ 8/2018, σ. 945

ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-12/17, *Dicu*, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:799. Γονική άδεια και ετήσια άδεια αναψυχής: δύο μη συμβατά δικαιώματα του ενωσιακού δικαίου; ΕΕργΔ 10/2018, σ. 1191

ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ Μ., Παρατηρήσεις στην Γνωμοδότηση του ΝΣΚ 124/2018. Η χορήγηση της ειδικής άδειας προστασίας της μητρότητας δεν επηρεάζει τη διάρκεια της ειδικής άδειας θηλασμού και φροντίδας παιδιού, ΕΕργΔ 10/2018, σ. 1288

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Χ., Νεόπτωχοι και πρόσφυγες: οι δύο πόλοι αλληλεγγύης στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, ΕΕργΔ 11/2018, σ. 1297

ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων των παράνομα διαμενόντων πολιτών τρίτων χωρών: με αφορμή την απόφαση *Chowdury v. Greece* και τη θέσπιση του άρθρου 58 ν. 4384/2016, ΕΕργΔ 7/2018, σ. 837

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Οι επιθυμίες των πελατών και η πολιτική ουδετερότητας ως λόγοι διακρίσεων λόγω θρησκείας: με αφορμή τις αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις *Bougnauoi* (C-188/15) και *Achbita* (C-157/15), ΕΕργΔ 7/2018, σ. 817

ΝΤΑΓΓΙΝΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔεφΠειρ 327/2018. Η αντίθεση της ύπαρξης ανώτατων ορίων ηλικίας για διορισμό στον δημόσιο τομέα με το δικαίωμα της Ε.Ε., ΘΠΔΔ 10/2018, σ. 919

ΠΑΤΣΙΚΑΣ Δ.-Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΔΠρΘεσ 3037/2018. Η εμπέλεια της ΣτΕ Ολ. 2287/2015 και η αποφυγή της ΜΔΠρΘεσ 3037/2018, ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 414

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΑΚΟΣ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΔΠρΘεσ 3037/2018. Η αντίθεση στην ΕΣΔΑ ως βάση αναδρομικής επιστροφής συνταξιοδοτικών παροχών που περικόπηκαν με τους ν. 4051/2012 και 4093/2012. Το αιτιολογικό της ΣτΕ Ολ. 2287/2015 και η δέσμευση των δικαστηρίων της ουσίας, ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 411

ΣΤΕΡΓΙΟΥ Α., Η μη οπισθοδρόμηση των κοινωνικών δικαιωμάτων (η αρχή του «standstill») στη διεθνή της διάσταση, ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 466

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-414/16, *Egenberger*, 17.04.2018, ECLI:EU:C:2018:257. Διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, επαγγελματικές δραστηριότητες εκκλησιών ή άλλων οργανώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, Αρμ 3/2018, σ. 520

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ., «Tax rulings»: προεκτάσεις στην ελληνική πραγματικότητα, ΘΠΔΔ 8-9/2018, σ. 702

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 1315/2018. Ενιαίο τέλος καθαριότητας και φωτισμού,

ΕΔΔΔΔ 3/2018, σ. 504

ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-579/16 P, Επιτροπή/FIH Holding και FIH Erhvervsbank, 06.03.2018, ECLI:EU:C:2018:159. Το κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή υπό συνθήκες οικονομίας της αγοράς, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 392

ΣΤΕΦΟΠΟΥΛΟΥ Φ., Κρατικές ενισχύσεις στο επαγγελματικό ποδόσφαιρο, ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 503

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

ΠΟΥΛΑΡΑΚΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1782/2017. Παράτυποι μετανάστες, ΠοινΧρ 10/2018, σ. 759

ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

ΓΚΕΚΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΘεσ 483/2018. Σύμβαση της Γενεύης για τις διεθνείς οδικές μεταφορές (CMR), ΕπισκΕΔ 3/2018, σ. 528

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-434/15, *Asociación Profesional Elite Taxi*, 20.12.2017, ECLI:EU:C:2017:981. Απαίτηση κατοχής άδειας για την υπηρεσία διαμεσολάβησης μέσω της οποίας διευκολύνεται η επικοινωνία μη επαγγελματιών ταξί με άτομα που επιθυμούν να μετακινηθούν εντός πόλης, Αρμ 1/2018, σ. 150

ΝΑΥΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΨΟΥΡΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1470/2017. Σύμβαση χρήσης λιμενικών εγκαταστάσεων, Διεθνής σύμβαση του Λονδίνου για τον περιορισμό της ευθύνης για τις ναυτικές απαιτήσεις, ΔΕΕ 11/2018, σ. 1319

ΚΟΥΛΟΥΦΑΚΟΥ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΤρΕφΠειρ 89/2017. Διεθνής θαλάσσια μεταφορά πραγμάτων, ΕπισκΕΔ 4/2018, σ. 611

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S.* και *M.B.*, 05.12.2017, ECLI:EU:C:2017:936. Μη υποχρέωση του εθνικού δικαστηρίου προς επιβολή κυρώσεων σε περιπτώσεις απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων της ΕΕ εφόσον παραβιάζεται η αρχή της νομιμότητας, ΝοΒ 6/2018, σ. 1149

ΜΗΝΑΪΔΗΣ Σ., Η κρίση του ελληνικού χρέους και οι συνεπαγωγές της στη διακυβέρνηση «εθνικής ασφάλειας» λόγω εξωτερικών κινδύνων, ΕΔΔΔΔ 4/2018, σ. 670

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Η έννοια του «οργανισμού δημοσίου δικαίου» στη νομοθεσία των δημόσιων συμβάσεων σύμ-

φωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η περίπτωση των αναπτυξιακών ανωνύμων εταιρειών των ΟΤΑ, ΘΠΔΔ 8-9/2018, σ. 681

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΚΑΛΛΙΑ Α., Αντιμετώπιση του Περιβαλλοντικού Εγκλήματος, ΠερΔικ 2/2018, σ. 259

ΚΡΟΤΣΗ Μ., Η έννοια του «περιβαλλοντικού πρόσφυγα», ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 327

ΣΜΠΩΚΟΣ Γ.Χ., Η περιβαλλοντική εγκληματικότητα όπως αποτυπώνεται στη σύγχρονη μνημονιακή πραγματικότητα: στατιστική και νομοθετική θεώρηση, ΠερΔικ 2/2018, σ. 269

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Γε-ΔΕΕ Τ-283/15, Esso Raffinage/ECHA, 08.05.2018, ECLI:EU:T:2018:263. Ο κανονισμός REACH για την προστασία της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος, Αρμ 4/2018, σ. 726

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ Ν., Η έννοια «απόβλητο»: επισκόπηση της νομοθεσίας για τα απόβλητα, ΠερΔικ 2/2018, σ. 230

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΒΕΝΙΕΡΗΣ Ι., Η έννοια και το περιεχόμενο των αξιώσεων ελβετικού τύπου σε ευρωπαϊκό δίπλωμα ευρεσιτεχνίας (σκέψεις με αφορμή την επιφύλαξη ΕΚ του αρ. 167 παρ. 2 Ν 1607/1986), ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 986

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-161/17, Renckhoff, 07.08.2018, ECLI:EU:C:2018:634. Reposting: Μεταγενέστερη, άνευ αδείας, παρουσίαση προστατευόμενου έργου στο διαδίκτυο, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 383

ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗΣ Γ., Ζητήματα αστικής ευθύνης του κατόχου ασύρματης πρόσβασης στο διαδίκτυο (Wi-Fi/W-Lan) επί προσβολών δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας: Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του ΔΕΕ της 18^{ης} Οκτωβρίου 2018, υπόθ. C-149/17, Bastei Lübbe GmbH & Co. KG κατά Michael Strotzer, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 325

ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Ι., Σχόλιο στην απόφαση του ΠΠρΑθ 1009/2018. Κοινοτικά σχέδια και υποδείγματα: η έννοια του ενημερωμένου χρήστη, σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΚ, ΝοΒ 5/2018, σ. 896

ΚΡΗΤΙΚΟΥ Ν., Σημείωμα στην απόφαση του ΠΠρΑθ 3530/2017. Ευθύνη φορέα παροχής υπηρεσιών διαδικτύου σε περίπτωση παραβίασης πνευματικών δικαιωμάτων από ιστοσελίδα που διενεργεί παρουσίαση στο κοινό μέσω συνδέσμων και υπερσυνδέσμων (links/hyperlinks), ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 244

ΚΡΗΤΙΚΟΥ Ν., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-310/2017, Levola Hengelo, 13.11.2018, ECLI:EU:C:2018:899. Αδυναμία προστασίας της γεύσης

τροφίμου ως «έργου» κατά την έννοια του άρθ. 2 της Οδηγίας 2001/29 βάσει του δικαιώματος του δημιουργού, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 541

ΚΥΠΡΟΥΛΗ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΠρΑθ 2493/2018. Προστασία μη καταχωρισμένου κοινοτικού σχεδίου, ΔΕΕ 10/2018, σ. 1167

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-572/13, Hewlett-Packard Belgium, 12.11.2015, ECLI:EU:C:2015:750. Δικαιούχος της εύλογης αμοιβής λόγω ιδιωτικής αναπαραγωγής, ΕλλΔνη 4/2018, σ. 1251

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-149/17, Bastei Lubbe, 18.10.2018, ECLI:EU:C:2018:841. Δικαίωμα δημιουργού και συγγενικά δικαιώματα, ΔΕΕ 11/2018, σ. 1293

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-163/16, Louboutin και Christian Louboutin, 12.06.2018, ECLI:EU:C:2018:423. Σήματα-απόλυτοι λόγοι απαραδέκτου ή ακυρότητας, ΕλλΔνη 4/2018, σ. 1263

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α., Blockchain: Η τεχνολογία που υπόσχεται «ψηφιακή ασφάλεια»: πιθανές εφαρμογές και συνέπειες για το δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας και ιδίως στο ζήτημα της ψηφιακής ανάλωσης, ΕπισκΕΔ 2/2018, σ. 211

ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΤΗΣ Γ., Σημείωμα στην απόφαση του ΑΠ 715/2017. Τεκμήριο αθωότητας και αστικές αξιώσεις για προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 398

ΣΤΑΜΑΤΟΥΔΗ Ε. Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-310/2017, Levola Hengelo, 13.11.2018, ECLI:EU:C:2018:899. Οι γεύσεις δεν προστατεύονται με δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας: το σωστό συμπέρασμα σε λάθος νομική βάση, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 546

ΤΣΕΚΟΥΡΑ Ε., Διακοπή πρόσβασης σε παράνομο περιεχόμενο στο Διαδίκτυο: η λειτουργία της ΕΔΠΠΙ και οι προκλήσεις για το μέλλον, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 503

ΧΙΟΥ Θ., Συλλογική διαχείριση και χορήγηση πολυεδαφικών αδειών εκμετάλλευσης μουσικών έργων στο ψηφιακό περιβάλλον μετά την Οδηγία 2014/26/ΕΕ και τον Ν 4481/2017: κριτική επισκόπηση και προοπτικές, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 303

ΧΙΟΥ Θ., Διασυνοριακή φορητότητα επιγραμμικών υπηρεσιών μουσικής μετά τον Κανονισμό 1128/2017: προκλήσεις και προοπτικές για την ψηφιακή εκμετάλλευση προστατευόμενων μουσικών έργων, ΧρΙΔ 10/2018, σ. 762

ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΔΑΛΑΚΟΥΡΑΣ Θ., Οι ιδεολογικοπολιτικές συνιστώσες της ποινικής δίκης, ΠοινΧρ 10/2018, σ. 737

ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ Α., Σχόλιο στην ΓνωμΕισΑΠ 4/2018. Μη γνωστοποίηση στον κατηγορούμενο της λήψης από αυτόν γενετικού υλικού, Αρμ 1/2018, σ. 108

ΚΑΪΑΦΑ-ΓΚΜΠΑΝΤΙ Μ., Υπερκρατικός προσδιορισμός της ποινικής καταστολής: ιδεολογικοί άξονες ανάπτυξης του ενωσιακού ποινικού δικαίου, ΠοινΧρ 7/2018, σ. 497

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-42/17, M.A.S and M.B., 05/12/2017, ECLI:EU:C:2017:936. Διαδικασία αφορώσα εγκλήματα σχετικά με τον ΦΠΑ και υποχρέωση μη εφαρμογής εθνικών διατάξεων περί προθεσμιών παραγραφής δυνάμενων να προσβάλλουν τα οικονομικά συμφέροντα της Ε.Ε., Αρμ 1/2018, σ. 142

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 08.11.2018 στην υπόθεση Rostomashvili κατά Γεωργίας. Τα εθνικά Δικαστήρια οφείλουν να απαντούν σε όλους τους ισχυρισμούς του κατηγορουμένου με επαρκή αιτιολογία, ΝοΒ 8/2018, σ. 1555

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓΕΔΕΕ T-283/15, Esso Raffinage/ECHA, 08.05.2018, ECLI:EU:T:2018:263. Ο κανονισμός REACH για την προστασία της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος, Αρμ 4/2018, σ. 726

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΑΛΑΠΑΝΤΑΣ Α., Δικαστικά αρχεία και προσωπικά δεδομένα κατά τον Κανονισμό ΕΕ 679/2016, ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 185

ΑΝΥΦΑΝΤΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΠρΛαμίας 57/2018. Το δικαίωμα του νόμιμου μεριδούχου για την επίδειξη εγγράφων κοινού τραπεζικού λογαριασμού του κληρονομούμενου, ΝοΒ 8/2018, σ. 1471

ΑΡΓΥΡΟΣ Α., Σύντομο σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 264/2018. Η κρινόμενη αίτηση είναι απορριπτέα διότι δεν συντρέχουν οι κατά το άρθρο 52 του π.δ. 18/1989 (ΦΕΚ Α' 8) προϋποθέσεις για τη χορήγηση αναστολής. Κάμερες επιτήρησης, ΝοΒ 8/2018, σ. 1549

ΒΕΝΙΕΡΗΣ Α., Σημείωμα στην απόφαση του ΜΠρΑθ 890/2018. Η ανάρτηση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο «Facebook» και η εξαίρεση της «προσωπικής και οικιακής χρήσης», ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 441

ΒΟΡΡΑΣ Α. / ΜΗΤΡΟΥ Λ., Τεχνητή νοημοσύνη και προσωπικά δεδομένα: μία θεώρηση υπό το πρίσμα του Ευρωπαϊκού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (ΕΕ) 2016/679, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 460

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Λ., Η προστασία του υποκειμένου των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ως καταναλωτή μετά τη θέσπιση του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679), ΕφΑΔΠολΔ 11/2018, σ. 1141

ΔΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Δ., Εταιρίες Διαχείρισης Απαιτήσεων (ΕΔΑΔΠ) και GDPR: Προκλήσεις και προβληματισμοί, ΔΕΕ 12/2018, σ. 1400

ΖΩΓΡΑΦΟΠΟΥΛΟΣ Δ., Σημείωμα στην απόφαση του ΣτΕ 2965/2017. Έλεγχος του ΣτΕ σε διοικητική πράξη της ΑΠΔΠΧ, η οποία εκδόθηκε με τη λεγόμενη «διαδικασία της συνυπογραφής» και απέρριψε προσφυγή των υποκειμένων ως «προδήλως» αβάσιμη ή απαράδεκτη, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 620

ΙΟΡΔΑΝΙΔΟΥ Α.Ε.Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 252/2018. Επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων κατά το Ν 2472/1997, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 828

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΟΤΗ Μ. / ΜΠΟΥΧΑΓΙΑΡ Γ., Επίκαιρη ευρωπαϊκή νομολογία για την προστασία βάσεων δεδομένων, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 291

ΚΑΤΣΙΡΩΔΗΣ Α., Ο Νέος Κανονισμός Προσωπικών Δεδομένων και η ποινική προστασία αυτών, ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 175

ΚΟΜΝΙΟΣ Κ., Από κοινού υπεύθυνοι επεξεργασίας δεδομένων: η περίπτωση του διαχειριστή σελίδας fan page στο Facebook, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 298

ΛΟΪΖΙΔΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ Ε., Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων (GDPR): νομική διάσταση και πρακτική εφαρμογή, ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 171

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Σημείωμα στην απόφαση του ΕιρΑμαρουσίου 172/2018. Επεξεργασία προσωπικών δεδομένων για σκοπούς εμπορικής προώθησης και μητρώο του άρθρου 11 του Ν 3471/2006, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 453

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Χρήση Προσωπικών Δεδομένων για σκοπούς απευθείας εμπορικής προώθησης: το marketing στο μεταίχμιο συγκατάθεσης του υποκειμένου και εννόμου συμφέροντος του διαφημιζόμενου, ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2018, σ. 854

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-210/16, Wirtschaftsakademie Schleswig-Holstein, 05.06.2018, ECLI:EU:C:2018:388. Μια νέα εποχή για τις επαγγελματικές ιστοσελίδες στο Facebook, ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 271

ΤΕΛΟΓΛΟΥ Τ., Στην πλημμυρίδα των δεδομένων ένα νέο ρυθμιστικό πλαίσιο, ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 190

ΦΟΡΤΣΑΚΗΣ Θ., Η Πολιτική Επικοινωνία στο πλαίσιο του νέου Γενικού Κανονισμού για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων, ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 177

ΠΤΩΧΕΥΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΙΚΙΝΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-296/17, Wiemer & Trachter, 04.11.2018, ECLI:EU:C:2018:902. Ο αποκλειστικός ή προαιρετικός χαρακτήρας της vis attractive concursus στην ευρωπαϊκή πτώχευση, ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 923

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Εφαρμογή του δικαίου κατά του αθέμιτου ανταγωνισμού στην πτωχευτική διαδικασία: μερικές παρατηρήσεις στην αδικοπρακτική ευθύνη του συνδίκου, ΔΕΕ 8-9/2018, σ. 955

ΤΕΛΛΗΣ Ν., Οι πρόσφατες νομοθετικές παρεμβάσεις στο πτωχευτικό δίκαιο, ΕπισκεΔ 3/2018, σ. 365

ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ – ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Π., Τα κριτήρια αδειοδότησης του Ν. 4339/2015 και η λήξη μιας εκκρεμότητας: σκέψεις με αφορμή την απόφαση του ΣτΕ 2315/2018, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 495

ΚΑΤΣΟΓΙΑΝΝΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 901/2017. Ο ανήλικος ως δράστης, μάρτυρας, θύμα ή «ευρισκόμενος σε δύσκολη κατάσταση»: η τηλεοπτική προβολή του και ο ρόλος της γονικής συναίνεσης, ΝοΒ 8/2018, σ. 1426

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α., Η νέα Οδηγία για τις Υπηρεσίες Οπτικο-ακουστικών Μέσων 2018/1808 και η πρόκληση της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό δίκαιο, ΔιΜΕΕ 4/2018, σ. 467

ΣΗΜΑ

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-163/16, Louboutin και Christian Louboutin, 12.06.2018, ECLI:EU:C:2018:423. Απόλυτοι λόγοι απαραδέκτου ή ακυρότητας σήματος, ΧρΙΔ 8/2018, σ. 613

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-642/16, Junek Europ-Vertrieb, 17.05.2018, ECLI:EU:C:2018:322. Σήμα – Παράλληλες εισαγωγές, ΧρΙΔ 8/2018, σ. 610

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-291/16, Schwerpes, 20.12.2017, ECLI:EU:C:2017:990. Μεταβίβαση παράλληλων σημάτων για συγκεκριμένο τμήμα του εδάφους του ΕΟΧ, ΧρΙΔ 9/2018, σ. 698

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ., Η επίδραση της συμφωνίας των Πρεσπών στην προστασία Μακεδονικών γεωγραφικών ενδείξεων, ΝοΒ 9/2018, σ. 1608

ΤΕΛΛΗΣ Ν., Υπερνομοθετική προστασία δικαιώματος επί διακριτικού γνωρίσματος επιχείρησης, ΕπισκεΔ 4/2018, σ. 543

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΝΙΚΑ Ε., Η «αφλογιστία», άλλως αναποτελεσματικότητα, του εγχειρήματος ιδρύσεως συνταγματικού δικαστηρίου, ΘΠΔΔ 11/2018, σ. 986

ΚΟΥΣΟΥΝΗ-ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Α., Η επίδραση των Μνημονίων στην εφαρμογή του Συντάγματος. Μία αποτίμηση ενόψει «εξόδου» απ' αυτά, ΕλλΔνη 5/2018, σ. 1352

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Η διάβρωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας λόγω της επικυριαρχίας του «οικονομικού» επί του «θεσμικού», ΕφημΔΔ 4/2018, σ. 378

ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Ε., Η ελληνική εμπειρία των σχέσεων Συντάγματος – Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕφημΔΔ 3/2018, σ. 263

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-42/17, M.A.S. και M.B., 05.12.2017, ECLI:EU:C:2017:936. Μη υποχρέωση του εθνικού δικαστηρίου προς επιβολή κυρώσεων σε περιπτώσεις απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων της ΕΕ εφόσον παραβιάζεται η αρχή της νομιμότητας, ΝοΒ 6/2018, σ. 1149

ΒΗΛΑΡΑΣ Μ., Υπεροχή του δικαίου της ΕΕ και «Εθνική-Συνταγματική» Ταυτότητα: προς μία νέα συνύπαρξη, ΕφημΔΔ 3/2018, σ. 242

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Η έννοια της σιωπής της Διοίκησης και η υποχρέωση συμμόρφωσης στις δικαστικές αποφάσεις υπό το πρίσμα του Δικαίου της Ένωσης: με αφορμή την απόφαση της 27^{ης} Ιουνίου 2018, C-246/17, Ibrahim Diallo κατά Βελγίου, ΘΠΔΔ 10/2018, σ. 961

ΤΕΛΩΝΕΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΤΣΑΚΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η έννοια της «συνήθους κατοικίας» στις τελωνειακές παραβάσεις, ΔΦΝ 1632/2018, σ. 982

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗΣ Γ., Ζητήματα αστικής ευθύνης του κατόχου ασύρματης πρόσβασης στο διαδίκτυο (Wi-Fi/W-Lan) επί προσβολών δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας: Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του ΔΕΕ της 18^{ης} Οκτωβρίου 2018, υπόθ. C-149/17, Bastei Lübbe GmbH & Co. KG κατά Michael Strotzer, ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 325

ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ Δ., Η επιβολή περιορισμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μετά τον νέο γερμανικό Νόμο περί Βελτίωσης της Επιβολής της Νομοθεσίας στα Κοινωνικά Δίκτυα (Netzwerkdurchsetzungsgesetz): επίθεση στην ελευθερία έκφρασης ή αναγκαίο μέσο καταπολέμησης της διαδικτυακής εγκληματικότητας; ΔιΜΕΕ 3/2018, σ. 335

ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ Κ., Εφαρμογή του κανονισμού 2018/302 σχετικά με την αντιμετώπιση του αδικαιολόγητου γεωγραφικού αποκλεισμού (geo-blocking), ΕΕμπΔ 4/2018, σ. 996

ΠΙΠΥΡΟΣ Κ. / ΜΗΤΡΟΥ Λ., Κυβερνοεπίθεση ή κυβερνοπόλεμος; ΔιΜΕΕ 2/2018, σ. 192

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-687/15, Επιτροπή/Συμβούλιο (CMR-15), 25.10.2017, ECLI:EU:C:2017:803. Συμπεράσματα του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Παγκόσμια Διάσκεψη Ραδιοεπικοινωνιών του 2015 της Διεθνούς Ένωσης Τηλεπικοινωνιών, Αρμ 12/2017, σ. 2174

ΤΗΛΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-687/15, Επιτροπή/Συμβούλιο (CMR-15), 25.10.2017, ECLI:EU:C:2017:803. Συμπεράσματα του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Παγκόσμια Διάσκεψη Ραδιοεπικοινωνιών του 2015 της Διεθνούς Ένωσης Τηλεπικοινωνιών, Αρμ 12/2017, σ. 2174

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

BENIERHS I., Η εφαρμογή του άρθρου 291 ΑΚ ως μέσο αναπλήρωσης συμβατικού κενού στα δάνεια με ρήτρα αξίας ελβετικού φράγκου: σκέψεις με αφορμή τις C-186/16, ΠΠρΑΘ 799/2017, ΠΠρΑΘ 800/2017, ΕλλΔνη 4/2018, σ. 1010

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 884/2018. Το ζήτημα των δανείων σε ελβετικό φράγκο προ των πυλών της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου, ΧρΙΔ 8/2018, σ. 589

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕφΘεσ 1663/2018. Αναπροσαρμογή σύμβασης δανείου σε ελβετικό φράγκο κατά τα άρθρα 388/288 ΑΚ με εξάρτηση του περιθωρίου κέρδους της Τράπεζας από το ποσοστό μεταβολής της συναλλαγματικής ισοτιμίας, ΧρΙΔ 10/2018, σ. 745

ΜΕΝΤΗΣ Γ., Δάνεια σε ελβετικό φράγκο: ακυρότητα λόγω αδιαφάνειας (άρθρο 2 παρ. 6 Ν 2251/1994) ή αναπροσαρμογή (μείωση) των δόσεων κατά τις ΑΚ 288, 388; Αποτίμηση και νέες σκέψεις με αφορμή την ΤρΕφΘεσ 1663/2018, ΔΕΕ 8-9/2018, σ. 963

ΤΖΑΚΑΣ Δ.-Π., Ο Ν 4438/2016 για τον ενυπόθηκο δανεισμό και τα αρρύθμιστα ζητήματα: ιδίως το κατά χρόνο πεδίο εφαρμογής και οι αστικού δικαίου έννομες συνέπειες, ΔΕΕ 8-9/2018, σ. 1001

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ Β., Ζητήματα Ενδοομιλικών Συναλλαγών, μετά το Σχέδιο δράσης του ΟΟΣΑ για τη διάβρωση φορολογικής βάσης και τη μεταφορά κερδών, ΔΦΝ 1631/2018, σ. 915

ΒΙΤΣΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-416/17, Commission/France (Precompte Mobilier), 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:811. Διπλή φορολογία εισοδήματος, ΔΕΕ 10/2018, σ. 1251

ΓΑΛΕΓΑΛΙΔΟΥ Μ., Η απαλλαγή από ΦΠΑ και η αρχή της αναλογικότητας: αντίκειται στο ενωσιακό δίκαιο εθνική διάταξη που εξαρτά τη δυνατότητα απαλλαγής ΦΠΑ από δυσανάλογες προϋποθέσεις, ΔΦΝ 1628/2018, σ. 736

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ., «Tax rulings»: προεκτάσεις στην ελληνική πραγματικότητα, ΘΠΔΔ 8-9/2018, σ. 702

ΚΑΤΡΙΝΑΚΗΣ Γ., ΦΠΑ ανείσπρακτων κι επισφαλών επιχειρηματικών απαιτήσεων: η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη μείωση της βάσης επιβολής του ΦΠΑ εκρών, ΔΕΕ 8-9/2018, σ. 989

ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ Φ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΦΑΘ 2860/2018. Γένεση της φορολογικής υποχρέωσης και προθεσμία καταβολής του Φόρου Συγκέντρωσης Κεφαλαίου στην αύξηση μετοχικού κεφαλαίου ανώνυμης εταιρίας, ΝοΒ 9/2018, σ. 1684

ΜΑΛΛΙΟΥ Α., Η εφαρμογή κοινών κοινοτικών αρχών σε ζητήματα φορολογίας: η έμπρακτη προσπάθεια εναρμόνισης κατά την ερμηνεία φορολογικών διατάξεων από το Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔΦΝ 1631/2018, σ. 925

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ. / ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ Β., Θέση σε ισχύ νέων κανόνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εξάλειψη των βασικών κενών που χρησιμοποιούνται για την εταιρική φοροαποφυγή, ΔΦΝ 1635/2018, σ. 1171

ΣΙΟΥΜΗ Ν., Αντίθετος με το ενωσιακό δίκαιο ο προσδιορισμός και ο χρόνος επιβολής του Ειδικού Φόρου Κατανάλωσης (ΕΦΚ) στο κρασί κατά την με αριθμό 1734/2018 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΔΦΝ 1634/2018, σ. 1123

ΣΙΟΥΜΗ Ν., Η έννοια της μόνιμης εγκατάστασης για σκοπούς Φ.Π.Α. δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με την φορολογική κατοικία / μόνιμη εγκατάσταση για σκοπούς φορολογίας εισοδήματος κατά τα οριζόμενα στις επιμέρους ΣΑΔΦ. Η πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας με αριθμό 167/2018, ΔΦΝ 1636/2018, σ. 1243

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-42/17, M.A.S και M.B., 05.12.2017, ECLI:EU:C:2017:936, Διαδικασία αφορώσα εγκλήματα σχετικά με τον ΦΠΑ και υποχρέωση μη εφαρμογής εθνικών διατάξεων περί προθεσμιών παραγραφής δυνάμενων να προσβάλλουν τα οικονομικά συμφέροντα της Ε.Ε., Αρμ 1/2018, σ. 142

ΦΩΤΙΑΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-650/16, Bebola και Jens W. Trock, 12.06.2018, ECLI:EU:C:2018:424. Ο αποκλεισμός της δυνατότητας ημεδαπής εταιρίας να εκπέσει τις οριστικές ζημιές που υπέστη αλλοδαπή μόνιμη εγκατάστασή της και η συμβατότητά του προς την ελευθερία εγκατάστασης του άρθρου 49 ΣΛΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 398

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΒΗΛΑΡΑΣ Μ., Υπεροχή του δικαίου της ΕΕ και «Εθνική-Συνταγματική» Ταυτότητα: προς μία νέα συνύπαρξη, ΕφημΔΔ 3/2018, σ. 242

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-20/17, Oberle, 21.06.2018, ECLI:EU:C:2018:485. Διεθνής δικαιοδοσία για την έκδοση εθνικών κληρονομητηρίων. Ευρωπαϊκό κληρονομητήριο, ΕλλΔνη 4/2018, σ. 1244

ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Η ανενεργός γονική μέριμνα αναγνωρισμένων τέκνων εκτός γάμου: μια μη εφαρμόσιμη διάταξη, ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2018, σ. 884

ΣΑΡΜΑΣ Ι., Η ελευθερία ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων ως ενωσιακό θεμελιώδες δικαίωμα. Το άρθρο 14 παρ. 3 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔτΑ 77/2018, σ. 647

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ, ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΘεσ 1484/2017. Διεθνής Δικαιοδοσία: Ρήτρα παρέκτασης, ΕπισκεΔ 4/2018, σ. 611

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Πότε επιβάλλεται επίδοση στην αλλοδαπή; Αρμ 12/2017, σ. 2188

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΕφΘεσ 822/2016. Εφαρμογή του Κανονισμού Ρώμη II μόνο στα κράτη μέλη της Ε.Ε. ανεξαρτήτως ιθαγένειας του ζημιωθέντος, Αρμ 3/2018, σ. 472

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΘεσ 14729/2017. Ερμηνεία του «δικαιώματος προσωπικής επικοινωνίας» για τη διεθνή δικαιοδοσία και την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε γαμικές διαφορές και διαφορές γονικής μέριμνας, Αρμ 2/2018, σ. 286

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΕφΘεσ 2504/2017. Επίδοση δικογράφου έφεσης σε εφεσίβλητες που διαμένουν προσωρινά στην αλλοδαπή, Αρμ 4/2018, σ. 626

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-436/16, Leventis και Vafias, 28.06.2017, ECLI:EU:C:2017:497. Υποκειμενικά όρια ρήτρας παρέκτα-

σης διεθνούς δικαιοδοσίας, ΕΕΕυρΔ 3/2018, σ. 388

ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-337/17, Feniks, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:805. Ειδικές βάσεις διεθνούς δικαιοδοσίας – Έννοια των «διαφορών εκ συμβάσεως» - Παυλιανή αγωγή, ΕφΑΔΠολΔ 10/2018, σ. 1133

ΛΑΓΟΥΔΗ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΛαρ 564/2017. Διεθνής δικαιοδοσία ελληνικών δικαστηρίων σε υπόθεση συναινετικού διαζυγίου συζύγων διαφορετικής ιθαγένειας και επιμέλειας, επικοινωνίας και καθορισμού διατροφής ανηλίκου τέκνου τους, Αρμ 1/2018, σ. 98

ΛΑΓΟΥΔΗ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΛαρ 229/2018. Δικαιοδοσία ελληνικών δικαστηρίων σε διεθνή διαζύγια με πολλαπλά στοιχεία αλλοδαπότητας, Αρμ 4/2018, σ. 641

ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ Μ., Ο τύπος και η δημοσίευση των διαθηκών στα κράτη-μέλη της Ε.Ε., Αρμ 2/2018, σ. 205

ΠΟΔΗΜΑΤΑ Ε., Υποχρεωτική διαμεσολάβηση (N 4512/2018 άρθρ. 178-206). Ο θεσμός αντιμετώπισης με τα δικαιοκρατικά όριά του: το δικαίωμα πρόσβασης στην δικαιοσύνη και το κοινωνικό αγαθό της νομιμότητας, ΕφΑΔΠολΔ 8-9/2018, σ. 817

ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ Σ., Η πρόταση Κανονισμού για το εφαρμοστέο δίκαιο στα έναντι τρίτων αποτελέσματα των εκχωρήσεων απαιτήσεων, ΕφΑΔΠολΔ 12/2018, σ. 1257

ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ – ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

ΤΡΟΒΑ Ε., Η υπόθεση των αστικών αναπλάσεων και ο νόμος 4539/2018. Σύσταση φορέα αναπλάσεων της πόλης των Αθηνών, ΔτΑ 77/2018, σ. 613

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2018

I. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

1. ΑΡΘΡΑ

ΑΡΜΑΤΑ (Ε.), Πτυχές ανταγωνισμού από την έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το ηλεκτρονικό εμπόριο 191

ΒΕΝΕΡΗΣ (Α. Π.), Ο περιορισμός της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στην Οδηγία 2016/680/ΕΕ: Δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων ή «δικαίωμα» των αρμοδίων αρχών; 477

ΒΕΝΤΟΥΛΗ (Σ.), Η προβληματική της γενεαλογίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ο δικαιοδοτικός έλεγχος των κοινωνικών δικαιωμάτων 23

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ (Ι.), Το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων 163

ΓΚΙΖΑΡΗ (Α.), Η εξαίρεση στην αρχή της μη επαναπρώθησης και η σχέση της με την ανάκληση της άδειας παραμονής 321

ΚΡΟΤΣΗ (Μ.), Η έννοια του «περιβαλλοντικού πρόσφυγα» 327

ΜΠΟΥΧΑΓΙΑΡ (Γ.), Ο πολιτισμός στα χέρια του κοινού 31

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ (Α.), Αποσχιστικά φαινόμενα στην ευρωπαϊκή ήπειρο: Το διεθνές δίκαιο ανάμεσα στις εθνικές επιδιώξεις και τα κρατικά και διεθνή συμφέροντα 485

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.), Το παρόν και το μέλλον του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου (ΚΕΣΑ) 177

ΠΑΥΛΑΚΟΥΔΗΣ (Σ.), Το καθεστώς προστασίας των ασυνόδευτων ανηλίκων, αιτούντων άσυλο: οι νέοι νόμοι 4540/2018 και 4554/2018 335

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ (Ο. Γ.), Η φύση των αρμοδιοτήτων της ΕΕ για σύναψη διεθνών σφαιρικών οικονομικών συμφωνιών υπό το φως της Γνωμοδότησης 2/15 του ΔΕΕ σχετικά με τη Συμφωνία Ελεύθερων Συναλλαγών με τη Σιγκαπούρη 1

ΧΙΟΥ (Θ.), Η συμμόρφωση με βάση τον κίνδυνο στον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων 467

2. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΑΡΓΑΛΙΑΣ (Π.), ΓΑΜΠΑ (Δ.), ΓΟΥΛΑΣ (Δ.), ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.), ΤΖΑΚΑΣ (Δ.-Π.), ΤΖΩΡΤΖΗ (Β.), ΤΣΙΦΟΠΟΥΛΟΥ (Ε.), ΦΩΤΙΑΔΟΥ (Ε.),

- Δεκέμβριος 2017 – Φεβρουάριος 2018 57

- Μάρτιος – Μάιος 2018 219

- Ιούνιος – Αύγουστος 2018 361

- Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 2018 507

3. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΕΔΔΑ

ΛΟΡΑΜ (Ε.),

- Νοέμβριος 2017 – Ιανουάριος 2018 129

- Φεβρουάριος – Απρίλιος 2018 285

- Μάιος – Ιούλιος 2018 425

- Αύγουστος – Οκτώβριος 2018 569

4. ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 28.06.2017 (Leventis και Vafias, C-436/16) 387

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Δ.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 22.02.2018 (Porrás Guisado, C-103/16) 402

ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ (Ν.) / ΚΟΝΙΑΡΗΣ (Β.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 05.06.2018 (Coman κ.λπ., C-673/16) 418

ΓΑΛΑΝΗΣ (Θ.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 25.10.2017 (Anodiki Services EPE, C-260/17) 529

ΓΑΜΠΑ (Δ.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 09.11.2017 (Δήμος Ζαγορίου, C-217/16) 268

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 04.10.2018 (Επιτροπή/Γαλλία, C-416/17) 533

ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΛΑ (Α.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 05.12.2017 (M.A.S. και M.B., C-42/17) 84

ΓΟΥΛΑΣ (Δ.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 18.10.2017 (Kalliri, C-409/16) 104

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 11.09.2018 (IR, C-68/17) 553

ΕΜΒΟΛΙΑΔΟΥ (Φ.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας της 07.12.2017 (Απόφαση αριθμ. 3184/2017) 299

ΖΗΣΟΠΟΥΛΟΥ (Α.-Χ.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 05.10.2017 (LitSpecMet, C-567/15) 97

ΚΑΛΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μ.),
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 06.12.2017 (Coty Germany, C-230/16) 118

ΚΑΡΓΑΤΖΗΣ (Α.),
- Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΓεΔΕΕ της 01.02.2018 (Larko/Επιτροπή, T-412/14 και T-423/14) 241

ΚΙΟΥΡΚΤΣΗ (Ε.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας της 20.02.2018 (Απόφαση αριθμ. 54/2018)	445	ΤΣΑΛΙΔΗΣ (Α.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 23.01.2018 (F. Hoffman-LaRoche κ.λπ., C-179/16)	275
ΚΡΙΚΑ (Μ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 19.06.2018 (Baumeister, C-15/16)	543	ΤΖΩΡΤΖΗ (Β.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 25.01.2018 (F, C-473/16)	112
ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ (Ε.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 05.06.2018 (Grupo Norte Facility, C-574/16)	407	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 25.07.2018 (Minister for Justice and Equality, C-216/18)	537
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 26.06.2018 (MB και pension de retraite, C-451/16)	546	ΦΩΤΙΑΔΟΥ (Ε.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 06.03.2018 (Achmea, C-284/16)	254
ΛΕΝΤΖΗΣ (Δ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 07.03.2018 (flightright, C-274/16, C-447/16 και C-448/16)	278	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 12.06.2018 (Bevola και Jens W. Trock, C-650/16)	397
ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ (Μ.-Χ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 20.12.2017 (Schweppes, C-291/16)	122	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας της 30.11.2017 (Απόφαση αριθμ. 3104/2017)	147
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 10.04.2018 (Uber France, C-320/16)	271	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολ.) της 21.08.2018 (Απόφαση αριθμ. 1694/2018)	579
ΝΙΚΟΛΗ (Κ.-Α.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 08.05.2018 (Κ.Α. κ.λπ., C-82/16)	414	ΧΑΔΙΟΥ (Β.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 29.06.2017 (Υπόθεση Κοσμάς και λοιποί κατά Ελλάδα, Προσφυγή Νο 20086/13)	139
ΠΑΝΟΥΣΗΣ (Α.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 17.04.2018 (Egenberger, C-414/16)	259	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 18.01.2018 (Υπόθεση Κουρέας και λοιποί κατά Ελλάδα, Προσφυγή Νο 30030/15)	435
ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ (Μ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 06.07.2017 (Nerea, C-245/16)	88	- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 22.02.2018 (Υπόθεση Άλφα Δορυφορική Τηλεόραση Ανώνυμη Εταιρία κατά Ελλάδα, Προσφυγή Νο 72562/10)	439
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 27.02.2018 (Associação Sindical dos Juizes Portugueses, C-64/16)	246	ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Χ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 04.09.2018 (ClientEarth/Επιτροπή, C-57/16 P)	560
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 06.03.2018 (Επιτροπή/FIH Holding και FIH Erhvervsbank, C-579/16 P)	391		
ΣΑΡΑΝΤΙΔΟΥ (Χ.-Δ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ της 13.12.2017 (Ελλάδα/Επιτροπή, T-314/15)	79	5. ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ	
ΤΕΡΖΙΔΟΥ (Κ.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 13.09.2018 (Υπόθεση Big Brothers Watch και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου, Προσφυγές Nos 58170/13, 62322/14 και 24960/15)	573	ΚΑΛΛΙΔΟΥ (Α.), ΦΩΤΙΑΔΟΥ (Ε.), Αγροτική Πολιτική	
ΤΖΑΚΑΣ (Δ.-Π.), - Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 20.03.2018 (Menci, C-524/15)	263	- Αγροτική ανάπτυξη	350
		- Ζωοτροφές	350
		- Καλλιέργειες	350
		- Κλιματικές συνθήκες	350
		- Κτηνοτρόφοι	350
		- Ξηρασία	350
		Αλιεία	
		- Αλιευτικές κοινότητες	212

- Γαλάζια οικονομία	212	- Αλυσίδα εφοδιασμού τροφίμων	213
- Θάλασσες και Ωκεανοί	212	- Εκπρόθεσμες πληρωμές	213
- Θαλάσσια οικοσυστήματα	212	- Εμπορικές συναλλαγές	498
- Υδατοκαλλιέργεια	212	- Εμπορική συμφωνία ΕΕ-Ιαπωνίας	498
Ανταγωνισμός		- Μονομερείς αλλαγές συμβάσεων	213
- Ανταλλακτικά αυτοκινήτων	48	- Προμηθευτές	213
- Αντιμονοπωλιακή νομοθεσία	48, 351, 352	Ενέργεια	
- Δεσπόζουσα θέση	352	- Ασφάλεια εφοδιασμού	47
- Διαδικτυακό εμπόριο	351	- Ενεργειακά συστήματα	495
- Δίκτυα κινητών επικοινωνιών	352	- Ηλεκτρική ενέργεια	47
- Δίκτυο διανομής	351	- Πάροχοι δυναμικότητας	47
- Έξυπνες κινητές συσκευές	352	- Συσσωρευτές	495
- Ηλεκτρονικά είδη	351	Εξωτερικές σχέσεις	
- Θαλάσσιες μεταφορές	48	- Διμερείς σχέσεις	349
- Καθορισμός τιμών μεταπώλησης	351	- Εταιρική σχέση ΕΕ-Κίνας	353
- Καρτέλ	48	- Οικονομική εταιρική σχέση ΕΕ-Ιαπωνίας	349
- Μηχανές διαδικτυακής αναζήτησης	352	- Οικονομική συμμαχία Αφρικής-Ευρώπης	348
- Οχήματα	48	Έρευνα και Τεχνολογία	
- Προϊόντα hi-fi	351	- Δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις	211
- Συμπράξεις	48	- Δημόσιοι χώροι	211
- Συμφωνίες τιμολόγησης	48	- Δωρεάν ασύρματη πρόσβαση	211
Διαδίκτυο – Ηλεκτρονικές επικοινωνίες		- Καινοτομία	211, 496
- Διαδικτυακή παραπληροφόρηση	204	- Ρομποτική	496
- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	204	- Συνδεσιμότητα	211
- Ψευδείς ειδήσεις	204	- Τεχνητή νοημοσύνη	211, 496
Εκπαίδευση		- Ψηφιακές δεξιότητες	211
- Ψηφιακή διδασκαλία	496	- Ψηφιακή αγορά	211
Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων		- Ψηφιακή διδασκαλία	496
- Γεωργικά προϊόντα	44	Εταιρικό δίκαιο	
- Εμπορικές πρακτικές	44	- Γραφειοκρατία	210
- Ποιότητα τροφίμων	44	- Διάσπαση εταιρειών	210
- Συσκευασία και σήμανση τροφίμων	44	- Μετακίνηση εταιρειών	210
Ελευθερία εγκατάστασης		- Προστασία δικαιωμάτων	210
- Γραφειοκρατία	210	- Συγχώνευση εταιρειών	210
- Διάσπαση εταιρειών	210	- Φοροαποφυγή	210
- Μετακίνηση εταιρειών	210	Θεσμικό δίκαιο	
- Προστασία δικαιωμάτων	210	- Δέσμη μέτρων	204
- Συγχώνευση εταιρειών	210	- Διαδικασίες παράβασης	348
- Φοροαποφυγή	210	- Διεύρυνση της ΕΕ	204
Εμπορική πολιτική		- Δυτικά Βαλκάνια	204
- Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές	213	- Εκθέσεις προόδου	204
- Ακυρώσεις παραγγελιών	213	- Εφαρμογή ενωσιακού δικαίου	348
		- Μεταφορά οδηγιών	348

- Νομοθετική διαδικασία	348	- Ευρωπαϊκή Υπηρεσία καταπολέμησης της	
- Προσχώρηση	204	Απάτης	208
- Συμμόρφωση κρατών μελών	348	- Ζώνη ελεύθερων συναλλαγών	348
- Συνεργασία Επιτροπής και κρατών μελών	348	- Οικονομικά συμφέροντα Ένωσης	208
- Τουρκία	204	- Οικονομική εταιρική σχέση ΕΕ-Ιαπωνίας	349
Καταναλωτές		- Οικονομική συμμαχία Αφρικής-Ευρώπης	348
- Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές	354	- Προϋπολογισμός ΕΕ	208
- Ασφάλεια συναλλαγών	50	- Ροή κεφαλαίων	497
- Διαδικτυακές αγορές	45	- Χρηματαγορές	497
- Επαγγελματίες πάροχοι καταλυμάτων	354	Περιβάλλον	
- Εταιρείες κοινωνικής δικτύωσης	45	- Αειφόρος ανάπτυξη	207
- Ιδιωτικοί πάροχοι καταλυμάτων	354	- Ανακύκλωση	46
- Ιστότοποι	45	- Ανθρώπινη δραστηριότητα	355
- Καινοτόμες ηλεκτρονικές πληρωμές	50	- Αύξηση πληθυσμού	355
- Καταγγελία συμβάσεως	45	- Αφανισμός ειδών	355
- Καταλύματα	354	- Βιοποικιλότητα	494
- Καταχρηστικές ρήτρες συμβάσεων	354	- Βιώσιμη ανάπτυξη	46, 49, 494
- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	45	- Βιωσιμότητα	207
- Παραπλανητικές πρακτικές	45	- Ειρηνικός Ωκεανός	494
- Χρεωστικές και πιστωτικές κάρτες	50	- Εκπομπές άνθρακα	494
- Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	50	- Εκτοπισμός ατόμων	355
- Airbnb	354	- Επαναχρησιμοποίηση	207
Κοινωνική Πολιτική		- Θερμοκρασία πλανήτη	207
- Άτυπη απασχόληση	209	- Καθαρές τεχνολογίες	494
- Διαβούλευση για τη θερινή ώρα	350	- Καινοτομία	46
- Εθνικά ωράρια	350	- Κλιματική αλλαγή	49, 207, 355, 494
- Κοινωνικός αποκλεισμός	209	- Κυκλική οικονομία	46
- Περιθωριοποιημένες ομάδες	49	- Οικολογία	494
- Πρόσβαση στο νερό	49	- Παραλίες	207
- Συνθήκες διαβίωσης	209	- Πλαστικά απορρίμματα	46, 49, 207
- Συντάξεις	209	- Πλαστικές σακούλες	46
- Τρίτη ηλικία	209	- Ποιότητα νερού	49
- Φτώχεια	209	- Πόσιμο νερό	49
Οικονομική πολιτική		- Προϊόντα μιας χρήσης	207
- Αγορά εργασίας	497	- Υποβάθμιση εδάφους	355
- Ανάπτυξη	497	- Φυσικές καταστροφές	207
- Αναπτυξιακή βοήθεια	348	- Φυσικοί πόροι	355
- Δημόσια οικονομικά	497	Προσωπικά δεδομένα	
- Διαφθορά	208	- Κανόνες προστασίας των δεδομένων	46
- Έλλειμμα ισοζυγίου	497	Τρομοκρατία	
- Επενδύσεις	348, 497	- Ασφάλεια στον κυβερνοχώρο	45
- Ευρωπαϊκή Εισαγγελία	208		

- Ευρωπόλ	45	- Μελλοντικές σχέσεις	43, 203,
- Σύνορα	45		347, 493
- Συστήματα πληροφοριών	45	- Μεταβατική περίοδος	43, 493
- Τρομοκρατικές δραστηριότητες	45	- Μηχανισμός επίλυσης των διαφορών	493
Φορολογία		- Προδικαστική απόφαση	493
- Απάτη	50, 208	- Πρωτόκολλα	493
- Γραφειοκρατία	208	- Συμβούλιο Γενικών Υποθέσεων	203, 347
- Δημόσια έσοδα	50	- Σύνοδος Κορυφής	203, 493
- Εμπορευματικές συναλλαγές	208	- Σχέδιο συμφωνίας για τους όρους αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου	493
- Ενιαία αγορά	208	- Τελωνειακά ζητήματα	203,
- Ευθύνη πωλητή	208		347, 493
- Μειωμένοι συντελεστές	50	- Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	493
- Μεταφορά αγαθών	208		
- Μικρομεσαίες επιχειρήσεις	50		
- Τιμολόγηση	208	6. e-ΠΙΚΑΙΡΑ ΝΟΜΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ	
- Φορολογική διοίκηση	208	ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ (Κ. Π.),	
- ΦΠΑ	50, 208	- Άρση αδικαιολογήτου γεωγραφικού αποκλεισμού στο διαδίκτυο	503
Χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης		- Βασικές οδηγίες για τη βραχυχρόνια μίσθωση ακινήτων μέσω ψηφιακών πλατφορμών	503
- Αστυνομικές αρχές	205	- ΔΕΕ: αποφάσεις σχετικά με την πρόσβαση σε προσωπικά δεδομένα σε περίπτωση ποινικών αδικημάτων και με την ευθύνη για προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας μέσω διαδικτύου	501
- Δικαστικές αρχές	205	- Εγκύκλιος για τη χρήση κινητών τηλεφώνων και ηλεκτρονικών συσκευών στα σχολεία	217
- Εγκληματίες	205	- ΕΕΤΤ: νέες ρυθμίσεις για τη φορητότητα αριθμών	216
- Εφαρμογές κινητής τηλεφωνίας	205	- Εθνική επιτροπή για τη διαδικτυακή προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας	357
- Ηλεκτρονικά αποδεικτικά στοιχεία	205	- Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας	56
- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	206	- Ευρωπαϊκή ημέρα προστασίας των δεδομένων	54
- Μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου	205	- Ευρωπαϊκό παρατηρητήριο για την τεχνολογία blockchain	55
- Παραβάσεις ενωσιακού δικαίου	206	- Ευρωπαϊκός Κανονισμός για τη δημιουργία ενιαίας ψηφιακής πύλης	359
- Παράνομες δραστηριότητες	206	- Κανονισμός της ΕΕΤΤ για το ανοικτό διαδίκτυο	504
- Πρόληψη αντίποινων	206	- Ονόματα χώρου με κατάληξη .ελ	357
- Προστασία μαρτύρων	206	- Πρωτοβουλίες της Ένωσης για την αφαίρεση του τρομοκρατικού περιεχομένου από το διαδίκτυο και την εξασφάλιση διαφάνειας στο διαδίκτυο ενόψει των ευρωεκλογών	358
- Τρομοκράτες	205	- Σύσταση της Επιτροπής για την αντιμετώπιση παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου	55
- Υποβολή αναφορών	206	- Υλοποίηση της πρωτοβουλίας WiFi4EU	504
Brexit		- e-ΥΜΣ: ηλεκτρονική υπηρεσία μίας στάσης	357
- Βόρεια Ιρλανδία	43, 203,		
	347, 493		
- Δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα	493		
- Δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας	493		
- Δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της δήλωσης αποχώρησης	493		
- Ενιαία αγορά	43		
- Επίτευξη συμφωνίας	43		
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο	43		
- Κατευθυντήριες γραμμές	43, 203,		
	347		

- EuroHPC: Η ΕΕ επενδύει στην πληροφορική υψηλών επιδόσεων	53	- Σεμινάριο με θέμα « Σύγχρονα θέματα ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου»	454
- GDPR: Το δένδρο και το δάσος	215	- Συνέδριο με θέμα «Επανεξετάζοντας την έννοια της «αλληλεγγύης» στην Ευρωπαϊκή Ένωση»	453
7. ΠΑΙΔΕΙΑ-ΕΡΕΥΝΑ		- Συνέδριο του ΕΜΔΔΟΕ για την απονομή της δικαιοσύνης	304
ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ (Ν.),		ΤΖΩΡΤΖΗ (Β.),	
- Εναρκτήρια εκδήλωση του Προγράμματος Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν με θέμα «Ενίσχυση του Υπουργείου Φορολογίας της Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν σε θέματα ενδο-ομιλικών συναλλαγών και στην ανάπτυξη μέτρων κατά της φοροαποφυγής»	303	- Ημερίδα με τη δωρεά του ΙΣΝ «Δικαστική συνεργασία σε διασυνοριακές υποθέσεις στην Ε.Ε.»	586
- Πρόγραμμα "CIVIL JUSTICE": Συνεργασία ΚΔΕΟΔ – ERA	153	8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ	
ΓΟΥΛΑΣ (Δ.),		ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.),	
- Διήμερο Συνέδριο «Σύγχρονα θέματα του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων και η Σύμβαση του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα των Α.Με.Α.»	304	- ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΑΓΑΡΙΑ, Οι κεφαλαιαγορές στην Ευρωπαϊκή Ένωση: ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο ρυθμιστικό πλαίσιο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, xxiii+540 σελ.	456
- Ημερίδα με τη δωρεά του ΙΣΝ «Ελευθερία των συμβάσεων και απαγόρευση των διακρίσεων»	585	- ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΑΟΥΣΗΣ, Le difficile équilibre entre sécurité et protection des données: comparaison des cadres juridiques français et grec sous l'influence du droit européen, Nomiki Vivliothiki, Athens, 2018, 415 σελ.	307
ΕΜΒΟΛΙΑΔΟΥ (Φ.),		ΓΑΜΠΑ (Δ.),	
- Πρόγραμμα Justice – Τριήμερο σεμινάριο ΚΔΕΟΔ & Πανεπιστημίου Frederick: «Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης»	153	- ΑΡΓΥΡΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (επ.), Compliance and Ethics: Κανονιστική και Δεοντολογική Συμμόρφωση Επιχειρήσεων, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018, 553 σελ.	157
ΚΟΝΙΑΡΗΣ (Β.),		- ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗΣ, Ευρωπαϊκή Οικονομική Διακυβέρνηση: οικοδόμηση, εμβάθυνση, ζητήματα δημοκρατίας και κράτους δικαίου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018, 325 σελ.	158
- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν «Ενίσχυση του Υπουργείου Φορολογίας της Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν σε θέματα ενδο-ομιλικών συναλλαγών και στην ανάπτυξη μέτρων κατά της φοροαποφυγής» - Επίσκεψη στελεχών του Υπουργείου Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν στην ΑΑΔΕ	585	ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ (Λ.),	
- Πρόγραμμα Twinning: Ελλάδα – Αζερμπαϊτζάν	153	- Βιβλία ΚΔΕΟΔ Α' Τρίμηνο 2018	161
ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ (Αικ.),		ΖΑΧΟΥ (Μ.),	
- 28ο Συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Ευρωπαϊκού Δικαίου "FIDE"	303	- ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ / ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ / ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΝΙΑΡΗΣ (Επιμ.), ΚΔΕΟΔ, Προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων: Κρίσιμα ζητήματα στον Ευρωπαϊκό χώρο, εκδ. Παπαζήση, Θεσσαλονίκη, 2018, 255 σελ.	590
- Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ευρωπαϊκού Δικαίου «Νομοθετικές και Νομολογιακές Εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση»	587	ΛΕΝΤΖΗΣ (Δ.),	
- Δεύτερη διάλεξη της σειράς "Διαλέξεις Thyssen" με προσκεκλημένο τον Πρόεδρο του Κέντρου Φιλελεύθερης Στρατηγικής της Σόφιας, κ. Ivan Krastev	586	- GEORGES VALLINDAS, Droit européen des concentrations, Bruylant, Bruxelles, 2017, xii+509 σελ.	155
- Εκδήλωση ΚΑΣ-ΚΔΕΟΔ με θέμα «Το μέλλον της ΕΕ υπό το φως μοντέρνων προκλήσεων»	585	ΝΙΚΟΛΗ (Κ.-Α.),	
- Η Ευρώπη σε διάλογο: προκλήσεις και ευκαιρίες	305	- ΕΛΕΝΗ Θ. ΤΖΟΥΛΙΑ, Το Δίκαιο του Αθέμιτου Ανταγωνισμού μετά την Οδηγία 2005/29, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2017, 522 σελ.	307
- Πρόγραμμα "JUSTICE": Σεμινάριο για τα δικαιώματα των προσφύγων, των μεταναστών και των αιτούντων άσυλο	453	ΣΩΜΗ (Σ.) / ΖΑΧΟΥ (Μ.),	

- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Α' Τρίμηνο 2018)	309	ΧΑΔΙΟΥ (Β.),	
- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Β' Τρίμηνο 2018)	459	- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ / ΘΕΟΔΩΡΟΣ Κ. ΠΑΝΑΓΟΣ, Δημόσιες συμβάσεις: Ερμηνεία κατ' άρθρο, Νόμοι 4412/2016 και 4413/2016, εκδ. Σάκκουλα, 2018, Αθήνα, 857 σελ.	455
- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Γ' Τρίμηνο 2018)	593	- ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗΣ, Η αρχή του κράτους δικαίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018, 261 σελ.	156
ΤΕΡΖΙΔΟΥ (Κ.),		- VASSILIOS SKOURIS, Demokratie und Rechtsstaat. Europäischer Union in der Krise? Εκδ. C.H. BECK, 2018, 155 σελ.	455
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΝΑΣΚΟΥ-ΠΕΡΡΑΚΗ / ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ / ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ (Επιμ.), Άσυλο, σύνορα και δικαιώματα στην Ευρώπη: Αναζητώντας δίκαιες ισορροπίες, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2018, 275 σελ.	589		

II. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

C-489/13	Verest και Gerards	31.05.2018	224
C-518/15	Matzak	21.02.2018	66
C-524/15	Menci	20.03.2018	263
C-567/15	LitSpecMet	05.10.2017	97
C-658/15	Robeco Hollands Bezit κ.λπ.	16.11.2017	72
C-664/15	Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation	20.12.2017	76
C-15/16	Baumeister	19.06.2018	384, 543
C-57/16 P	ClientEarth/Επιτροπή	04.09.2018	507, 560
C-64/16	Associação Sindical dos Juizes Portugueses	27.02.2018	246
C-82/16	K.A. κ.λπ.	08.05.2018	229, 414
C-102/16	Vaditrans	20.12.2017	62
C-103/16	Porras Guisado	22.02.2018	63, 402
C-127/16 P	SNCF Mobilités/Επιτροπή	07.03.2018	222
C-158/16	Vega González	20.12.2017	64
C-179/16	F. Hoffmann-LaReche κ.λπ.	23.01.2018	275
C-181/16	Gnandi	19.06.2018	378
C-191/16	Pisciotti	10.04.2018	219
C-217/16	Δήμος Ζαγορίου	09.11.2017	268
C-226/16	Eni κ.λπ.	20.12.2017	74
C-230/16	Coty Germany	06.12.2017	57, 118
C-245/16	Nerea	06.07.2017	88
C-270/16	Ruiz Conejero	18.01.2018	65
C-274/16, C-447/16 και C-448/16	flightright	07.03.2018	278
C-284/16	Achmea	06.03.2018	254
C-291/16	Schweppes	20.12.2017	122
C-304/16	American Express	07.02.2018	71
C-316/16 και C-424/16	B.	17.04.2018	221
C-320/16	Uber France	10.04.2018	271
C-328/16	Επιτροπή/Ελλάδα	22.02.2018	73
C-331/16 και C-366/16	K.	02.05.2018	220
C-353/16	MP (Protection subsidiaire d'une victim de tortures passes)	24.04.2018	230
C-358/16	UBS Europe κ.λπ.	13.09.2018	516
C-372/16	Sahyouni	20.12.2017	67
C-409/16	Kalliri	18.10.2017	104
C-414/16	Egenberger	17.04.2018	229, 259
C-436/16	Leventis και Vafias	28.06.2017	387
C-438/16 P	Επιτροπή/Γαλλία και IFP Énergies nouvelles	19.09.2018	508
C-442/16	Gusa	20.12.2017	57
C-451/16	MB και pension de retraite	26.06.2018	374, 546
C-470/16	North East Pylon Pressure Campaign και Sheehy	15.03.2018	238
C-472/16	Colino Sigüenza	07.08.2018	372

C-473/16	F	25.01.2018	69, 112
C-482/16	Stollwitzer	14.03.2018	227
C-483/16	Sziber	31.05.2018	382
C-494/16	Santoro	07.03.2018	226
C-498/16	Schrems	25.01.2018	66
C-528/16	Confédération paysanne κ.λπ.	25.07.2018	379
C-537/16	Garlsson Real Estate κ.λπ.	20.03.2018	69
C-550/16	A και S	12.04.2018	231
C-561/16	Saras Energía	07.08.2018	381
C-565/16	Alessandro Saronaro και Καλλιόπη-Χλόη Ξυλινά	19.04.2018	233
C-569/16 και C-570/16	Bauer	06.11.2018	509
C-574/16	Grupo Norte Facility	05.06.2018	371, 407
C-579/16 P	Επιτροπή/FIH Holding και FIH Erhvervsbank	06.03.2018	391
C-585/16	Alheto	25.07.2018	377
C-619/16	Kreuziger	06.11.2018	523
C-643/16	American Express	07.02.2018	234
C-650/16	Bevola και Jens w. Trock	12.06.2018	397
C-673/16	Coman κ.λπ.	05.06.2018	418
C-684/16	Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften	06.11.2018	524
C-12/17	Dicu	04.10.2018	522
C-31/17	Cristal Union	07.03.2018	237
C-42/17	M.A.S. και M.B.	05.12.2017	84
C-45/17	Jahin	18.01.2018	57
C-51/17	OTP Bank και OTP Faktoring	20.09.2018	518
C-61/17	Bichat	07.08.2018	373
C-68/17	IR	11.09.2018	521, 553
C-73/17	Γαλλία/Κοινοβούλιο	02.10.2018	507
C-89/17	Banger	12.07.2018	364
C-90/17	Turbogás	27.06.2018	382
C-99/17 P	Infineon Technologies/Επιτροπή	26.09.2018	509
C-132/17	Peugeot Deutschland	21.02.2017	60
C-230/17	Deha Altiner και Ravn	27.06.2018	363
C-242/17	L.E.G.O.	04.10.2018	525
C-244/17	Επιτροπή/Συμβούλιο	04.09.2018	520
C-246/17	Diallo	23.11.2017	361
C-260/17	Anodiki Services EPE	25.10.2017	529
C-268/17	AY	25.07.2018	375
C-308/17	Kuhn	15.11.2018	515
C-323/17	People Over Wind και Sweetman	12.04.2018	239
C-337/17	Feniks	04.10.2018	513
C-416/17	Επιτροπή/Γαλλία	04.10.2018	533
C-457/17	Maniero	15.11.2018	525
C-216/18	Minister for Justice and Equality	25.07.2018	376, 537

C-327/18 PPU R O 19.09.2018 514

2. ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΕ

T-379/10 RENV και T-381/10 RENV	Keramag Keramische Werke κ.λπ./Επιτροπή	03.07.2018	371
T-680/13	Chrysostomides K. & Co κ.λπ./Συμβούλιο κ.λπ.	13.07.2018	367
T-412/14	Larko/Επιτροπή	01.02.2018	241
T-423/14	Larko/Επιτροπή	01.02.2018	241
T-314/15	Ελλάδα/Επιτροπή	13.12.2017	79
T-639/15, T-666/15 και T-94/16	Psara/Κοινοβούλιο	25.09.2018	507
T-133/16 έως T-136/16	Caisse régionale de credit agricole mutual Alpes Provence/EKT	24.04.2018	235
T-712/16	Deutsche Lufthansa/Επιτροπή	16.05.2018	223
T-770/16	Korwin-Mikke/Κοινοβούλιο	31.05.2018	369
T-86/17	Le Pen/Κοινοβούλιο	19.06.2018	369

3. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Άλφα Δορυφορική Τηλεόραση Ανώνυμη Εταιρία κατά Ελλάδα	22.02.2018	439
Κονταλέξης κατά Ελλάδα	06.09.2018	571
Κοσμάς και λοιποί κατά Ελλάδα	29.06.2017	139
Κουρέας και λοιποί κατά Ελλάδα	18.01.2018	435
Abu Zubaydah κατά Λιθουανίας, Al Nashiri κατά Ρουμανίας	31.05.2018	425
Αντονιός και Μιρκονιός κατά Μαυροβουνίου	28.11.2017	131
Baydar κατά Ολλανδίας	24.04.2018	287
Big Brothers Watch κατά Ηνωμένου Βασιλείου	13.09.2018	573
Fröhlich κατά Γερμανίας	26.07.2018	428
Garib κατά Ολλανδίας	06.11.2017	136
Grba κατά Κροατίας	23.11.2017	130
Hamidonis κατά Βοσνίας και Ερζεγοβίνης	05.01.2018	133
J.R. και λοιποί κατά Ελλάδα	25.01.2018	129
Ljatifli κατά Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας	17.05.2018	433
M.K. κατά Ελλάδα	01.02.2018	288
Mariya Alekhina και λοιπές κατά Ρωσίας	17.07.2018	429
Naït-Liman κατά Ελβετίας	15.03.2018	286
O'Sullivan, McCarthy, Mussel Development Ltd κατά Ιρλανδίας	07.06.2018	431
Orlandi και λοιποί κατά Ιταλίας	14.12.2017	132
Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek-Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy) κατά Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας	16.11.2017	134
S.M. κατά Κροατίας	19.07.2018	426
S.V. κατά Δανίας	22.10.2018	569
Tsezar και λοιποί κατά Ουκρανίας	13.02.2018	285

4. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Συμβούλιο της Επικρατείας, Απόφαση αριθμός 3104/2017	30.11.2017	147
Συμβούλιο της Επικρατείας, Απόφαση αριθμός 3184/2017	07.12.2017	299
Συμβούλιο της Επικρατείας, Απόφαση αριθμός 54/2018	20.02.2018	445
Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ., Απόφαση αριθμός 1694/2018	21.08.2018	579

III. ΛΗΜΜΑΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Αγροτική πολιτική

- Αγροτική ανάπτυξη	350
- Ζωοτροφές	350
- Καλλιέργειες	350
- Κλιματικές συνθήκες	350
- Κτηνοτρόφοι	350
- Ξηρασία	350

Αλιεία

- Αλιευτικές κοινότητες	212
- Γαλάζια οικονομία	212
- Θάλασσες και Ωκεανοί	212
- Θαλάσσια οικοσυστήματα	212
- Υδατοκαλλιέργεια	212

Αναγνώριση Διπλωμάτων και Επαγγελματικών Προσόντων

- Ακαδημαϊκή και επαγγελματική αναγνώριση αλλοδαπού τίτλου	147
- Ασκούμενοι δικηγόροι	147
- Δ.Ο.Α.Τ.Α.Π.	147
- Επιτροπή αξιολόγησης	147
- Υποχρέωση αιτιολογίας	147

Ανθρώπινα Δικαιώματα (ΕΕ)

(Βλ. επ. λήμμα ΕΣΔΑ)

- Αγωγιότητα κοινωνικών δικαιωμάτων	23
- Γενεαλογία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	23
- Θετικά, αρνητικά δικαιώματα	23
- Παραπληρωματικότητα	23

Ανταγωνισμός

- Αγορά μικροκυκλωμάτων για κάρτες	509
- Αγορά των αεροπορικών μεταφορών	223
- Αίτηση απαλλαγής από μέρους των αναληφθεισών δεσμεύσεων	223
- Αναλογικότητα προστίμου	509
- Ανταλλακτικά αυτοκινήτων	48
- Αντιμονοπωλιακή νομοθεσία	48, 351, 352
- Απόφαση Επιτροπής	509
- Απόφαση με την οποία κηρύσσεται η συγκέντρωση συμβατή με την εσωτερική αγορά υπό την επιφύλαξη της τηρήσεως ορισμένων δεσμεύσεων	223

- Γαλλική αγορά εγκαταστάσεων υγιεινής των λουτρών	371
- Γενόσημα φάρμακα	275
- Γεωγραφικός αποκλεισμός	191
- ΔΕΕ Coty Germany	191
- Δεσπόζουσα θέση	352
- Διαδικτυακό εμπόριο	351
- Δίκαιο ελεύθερου ανταγωνισμού	118
- Δίκτυα κινητών επικοινωνιών	352
- Δίκτυο διανομής	351
- Διμερείς επαφές	509
- Ενιαία και διαρκής παράβαση	509
- Εξυπνες κινητές συσκευές	352
- Επιβολή προστίμων για συμπράξεις	371
- Επιλεκτική διανομή	191
- Επιχειρήματα σχετικά με τους κινδύνους από τη χρήση φαρμάκου για θεραπεία μη προβλεπόμενη στην άδεια κυκλοφορίας του στην αγορά	275
- Ηλεκτρονικά είδη	351
- Ηλεκτρονικό εμπόριο	191
- Θαλάσσιες μεταφορές	48
- Κάθετοι περιορισμοί	191
- Καθορισμός τιμών μεταπώλησης	191, 351
- Καλλυντικά πολυτελείας	57, 118
- Καρτέλ	48
- Μηχανές διαδικτυακής αναζήτησης	352
- Οδηγία 2001/83/EK	275
- Οχήματα	48
- Παρεπόμενος περιορισμός	275
- Περιορισμός του ανταγωνισμού ως εκ του αντικειμένου	275
- Προδικαστική παραπομπή	275
- Προϊόντα hi-fi	351
- Προσφυγή ακύρωσης	509
- Συγκεντρώσεις	223
- Συμβατική ρήτρα που απαγορεύει στους διανομείς να χρησιμοποιούν μη εξουσιοδοτημένους τρίτους στο πλαίσιο πωλήσεων μέσω διαδικτύου	57, 118
- Συμπράξεις	48, 57, 118, 275, 371, 509
- Συμφωνίες τιμολόγησης	48
- Συντονισμός πολιτικών τιμών	509
- Σύστημα επιλεκτικής διανομής	57, 118
- Τιμολογιακές δεσμεύσεις	223

Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

- Αιτιολογημένη πρόταση Επιτροπής	376, 537
- Απόφαση- πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ	375, 376, 514, 537
- Διαπίστωση ύπαρξης σαφούς κινδύνου σοβαρής παραβίασης μίας εκ των προβλεπόμενων στο άρθρο 2 ΣΕΕ αρχών	376, 537
- Δικαίωμα σε δίκαιη δίκη	376, 537
- Έννοια τελεσίδικης απόφασης ως προς τις ίδιες πράξεις	375
- Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης	375, 376, 514, 537
- Ιδιότητα του μάρτυρα στο κράτος μέλος εκτέλεσης	375
- Καταζητούμενος	375
- Κράτος δικαίου	376, 537
- Κράτος μέλος το οποίο έχει κινήσει τη διαδικασία αποχώρησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση	514
- Λόγοι άρνησης της εκτέλεσης	375, 376, 514, 537
- Πολωνία	376, 537

Άσυλο

- Αίτηση ακύρωσης Υπουργού μεταναστευτικής πολιτικής	579
- Αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα	230, 377, 579
- Ανάκληση της άδειας παραμονής	321
- Ανεξάρτητες Επιτροπές Προσφυγών	579
- Ανήλικοι πρόσφυγες	335
- Αξιολόγηση γεγονότων και περιστάσεων	69, 112
- Αποκλεισμός από το καθεστώς του πρόσφυγα	377
- Αρχή της μη επαναπροώθησης	321
- Ασυνόδευτοι ανήλικοι	335
- Βασικές εγγυήσεις του καθεστώτος του πρόσφυγα	321
- Διαδικασία εξέτασης των αιτήσεων διεθνούς προστασίας	377
- Διαταγή προς εγκατάλειψη της επικράτειας	378
- Δικαιολογημένος φόβος δίωξης λόγω πολιτικών πεποιθήσεων	579
- Δουβλίνο	177
- Έκδοση της διαταγής εγκατάλειψης ήδη από της απορρίψεως της αίτησης ασύλου και πριν την εξάντληση των ένδικων μέσων	378
- Έκταση εξουσίας	579
- Ελάχιστες απαιτήσεις για την χορήγηση του καθεστώτος του πρόσφυγα	69, 112, 230
- Έλλειψη κατάλληλης θεραπείας των παθήσεων στη	

χώρα καταγωγής	230
- Επαναπατρισμός ασυνόδευτων ανηλίκων	335
- Επιστροφή παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών	378
- Επιτακτικοί λόγοι εθνικής ασφάλειας και δημόσιας τάξης	321
- Επιτροπεία ασυνόδευτων ανηλίκων	335
- Καθεστώς επικουρικής προστασίας	69, 112
- Κίνδυνος σοβαρής βλάβης της ψυχικής υγείας του αιτούντος σε περίπτωση επιστροφής στη χώρα καταγωγής του	230
- Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου (ΚΕΣΑ)	177
- Κράτηση ασυνόδευτων ανηλίκων	335
- Μεταρρύθμιση ΚΕΣΑ	177
- Μετεγκατάσταση	177
- Οδηγία 2004/83/ΕΚ	377
- Οδηγία 2011/95/ΕΕ	69, 112, 579
- Οικογενειακή επανένωση ανήλικων προσφύγων	335
- Περιβαλλοντικός πρόσφυγας	327
- Πρώτη χώρα ασύλου	377
- Πρόσωπο που τυγχάνει της προστασίας και της συνδρομής της UNRWA	377
- Προϋποθέσεις για την αναγνώριση του καθεστώτος επικουρικής προστασίας	230
- Σοβαρό αδίκημα του κοινού ποινικού δικαίου	579
- Σοβαρό μη πολιτικό έγκλημα	579
- Σύμβαση της Γενεύης του 1951	327, 579
- Συνέπειες βασανιστηρίων που υπέστη ο αιτών στη χώρα καταγωγής του	230
- Υποδοχή αιτούντων άσυλο	177
- Φόβος δίωξης λόγω γενετήσιου προσανατολισμού	69, 112
- Ψυχολογικά τεστ	69, 112
- Eurodac	177

Διαδίκτυο – Ηλεκτρονικές επικοινωνίες

- Διαδικτυακή παραπληροφόρηση	204
- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	204
- Ψευδείς ειδήσεις	204

Διαιτησία

- Δικαστικός έλεγχος διαιτητικής απόφασης	254
---	-----

- Διμερής επενδυτική συμφωνία μεταξύ κρατών μελών	254	Δικαστήρια της Ένωσης	
- Ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης	254	- Απόρριψη αγωγών αποζημίωσης ιδιωτών σχετικά με	
- Προδικαστική παραπομπή	254	την αναδιάρθρωση του κυπριακού τραπεζικού τομέα	367
- Προσφυγή σε διαιτητικό δικαστήριο	254	- Αρμοδιότητα Γενικού Δικαστηρίου	367
- Πρωτογενές δίκαιο	254	- Εξάντληση των εθνικών ενδίκων μέσων	367
		- Κατάφωρη παραβίαση κανόνα δικαίου που απονέμει	
Διεθνές δίκαιο		δικαιώματα στους ιδιώτες	367
- Ανεξαρτητοποίηση	485	- Παράβαση κράτους μέλους λόγω παράλειψης υποβολής	
- Απόσχιση	485	προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατο δικαστήριο	533
- Αυτοδιάθεση	485		
- Εδαφική συνοχή	485	Δικονομικό Δίκαιο	
- ΟΗΕ	485	- Αναγκαστική εκτέλεση	268
		- Ανακοπή	268
Δίκαιο δημοσίων συμβάσεων		- Ανάκτηση κοινοτικής ενίσχυσης	268
- Αδυναμία απόκλισης ΑΕΠΠ από τα κριθέντα σε		- Δήμος Ζαγορίου	268
προγενέστερη απόφασή της	445	- Διαχωρισμός δικαιοδοσιών	268
- Ακύρωση παράλειψης όρου διακήρυξης	445	- Δικονομική αυτονομία	268
- Αποφάσεις δημοσίων νοσοκομείων περί συνάψεως		- Κατάσχεση εις χείρας τρίτου	268
συμβάσεων εργασίας για την κάλυψη αναγκών εστίασεως,			
σιτίσεως και καθαριότητας	529	Εκπαίδευση	
- Δικαίωμα ασκήσεως προσφυγής	529	- Ψηφιακή διδασκαλία	496
- Έκταση αρμοδιοτήτων ΑΕΠΠ	445		
- Εμπορικός και βιομηχανικός χαρακτήρας		Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων	
δραστηριότητας	97	- Γεωργικά προϊόντα	44
- Ενδο-ομιλικές συναλλαγές	97	- Εισαγωγές	62, 68
- Έννοια δημόσιας σύμβασης	97	- Εμπορικές πρακτικές	44
- Έννοια συμβάσεων απασχόλησης	529	- Ποιότητα τροφίμων	44
- Εξαίρεση σε περίπτωση μεταβολής κρίσιμου		- Συσκευασία και σήμανση τροφίμων	44
νομοθετικού καθεστώτος	445		
- Μη επιτρεπτή προσθήκη όρου διακήρυξης ή θεώρησης		Ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων	
αυτού ως αναδρομικώς γεγραμμένου	445	- Απαλλαγή των υπηκόων της ΕΕ που υπάγονται σε καθεστώς	
- Οδηγία 2004/18/ΕΚ	97	κοινωνικής ασφάλισης άλλου κράτους μέλους	57
- Οδηγία 2014/24/ΕΚ	97, 529	- Άρθρα 63 και 65 ΣΛΕΕ	57
- Οργανισμός δημοσίου δικαίου	97	- Αρχή αναλογικότητας	224
- Πιλοτική δίκη	445	- Έλεγχοι ρευστών διαθεσίμων που εισέρχονται στην	
- Προδικαστική παραπομπή	97	ΕΕ ή εξέρχονται από αυτή	224
- Προδικαστική προσφυγή κατά διακήρυξης αναθέτουσας		- Επιβαρύνσεις στα εισοδήματα από κεφάλαια που	
εκδοθείσας σε συμμόρφωση απόφασης ΑΕΠΠ	445	χρησιμοποιούνται για τη χρηματοδότηση της	
- Προσωρινή δικαστική προστασία	445	κοινωνικής ασφάλισης κράτους μέλους	57
		- Κανονισμός (ΕΚ) 1889/2005	224

- Κυρώσεις	224	- Αλυσίδα εφοδιασμού τροφίμων	213
- Φυσικά πρόσωπα που υπάγονται σε καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης τρίτου κράτους	57	- Διεθνείς επενδύσεις	1
Ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων		- Διεθνές εμπόριο	1
- Μέλη της οικογένειας πολίτη της Ένωσης	418	- Εκπρόθεσμες πληρωμές	213
- Οδηγία 2004/38/ΕΚ	220, 361, 363, 364, 418	- Εμπορικές συναλλαγές	498
- Περιορισμοί του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής για λόγους δημόσιας τάξης	220	- Εμπορική συμφωνία ΕΕ- Ιαπωνίας	498
- Περιορισμός στην ελεύθερη κυκλοφορία πολιτών της Ένωσης όταν υπάρχουν υπόνοιες συμμετοχής σε εγκλήματα πολέμου	220	- Μονομερείς αλλαγές συμβάσεων	213
		- Προμηθευτές	213
		- Συμφωνία ελεύθερων συναλλαγών ΕΕ- Δημοκρατία της Σιγκαπούρης	1
Ελεύθερη παροχή υπηρεσιών		Ενέργεια	
- Εφαρμογή UberPop	271	- Ασφάλεια εφοδιασμού	47, 74
- Κανάλι διαφημιστικών βίντεο για μοντέλα νέων επιβατηγών αυτοκινήτων	60	- Βιορευστά που χρησιμοποιούνται για μονάδα θερμοληκτρικής ενέργειας	525
- Οδηγία 2010/13/ΕΕ	60	- Διανομείς ενέργειας ή/ και εταιρίες λιανικής πώλησης ενέργειας	381
- Υπηρεσία διαδικτύου Youtube	60	- Δυνατότητα απαλλαγής ή μειώσεως του επιπέδου της φορολογίας	237
- Υπηρεσία οπτικοακουστικών μέσων	60	- Εθνικά συστήματα πιστοποίησης της αειφορίας	525
- Υπηρεσίες στον τομέα των μεταφορών	271	- Εθνικό ταμείο ενεργειακής απόδοσης	381
Ελευθερία εγκατάστασης		- Ενεργειακά προϊόντα που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας	237
- Αλληπάλληλη φορολογία	533	- Ενεργειακά συστήματα	495
- Αλλοδαπή μόνιμη εγκατάσταση	397	- Έννοια των «προστατευόμενων πελατών»	74
- Άρθρο 49 ΣΛΕΕ	397, 533	- Ηλεκτρική ενέργεια	47
- Γραφειοκρατία	210	- Καθεστώς επιβολής της υποχρέωσης ενεργειακής απόδοσης	381
- Διάσπαση εταιρειών	210	- Κανονισμός (ΕΕ) 994/2010	74
- Διαφορετική μεταχείριση αναλόγως του κράτους μέλους στο οποίο είναι εγκατεστημένη η υποθαλασσινή	533	- Κριτήρια αειφορίας για τα βιορευστά	525
- Ενοποιημένοι όμιλοι	397	- Μικροί παραγωγοί ηλεκτρικής ενέργειας	382
- Μετακίνηση εταιρειών	210	- Οδηγία 2003/96/ΕΚ	237, 382
- Παράβαση κράτους μέλους λόγω παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατο δικαστήριο	533	- Οδηγία 2009/28/ΕΚ	525
- Προστασία δικαιωμάτων	210	- Οδηγία 2012/27/ΕΕ	381
- Συγχώνευση εταιρειών	210	- Οντότητα που παράγει ηλεκτρική ενέργεια για δική της χρήση	382
- Φοροαποφυγή	210	- Πάροχοι δυναμικότητας	47
Εμπορική Πολιτική		- Προμηθευτές φυσικού αερίου	74
- Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές	213	- Προώθηση της ενεργειακής απόδοσης	381
- Ακυρώσεις παραγγελιών	213	- Συσσωρευτές	495

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2018

- Υποχρέωση διατήρησης επαρκών αποθεμάτων φυσικού αερίου	74	- Απαγόρευση βασανιστηρίων	129, 425 435
- Υποχρέωση καταβολής εισφοράς	381	- Απαγόρευση δουλείας	426
- Φορολογία των ενεργειακών προϊόντων και της ηλεκτρικής ενέργειας	237, 382	- Απάνθρωπη μεταχείριση	425
- Φυσικό αέριο	74	- Αποβολή	139
- Φυσικό αέριο που προορίζεται για τη συμπαραγωγή θερμότητας και ηλεκτρικής ενέργειας	237	- Αποζημίωση	139
Εξωτερικές σχέσεις		- Απόρρητες πληροφορίες	433
- Αναπτυξιακή βοήθεια	348	- Απόρριψη αιτήματος	287
- Διαδικασία λήψης απόφασης στο Συμβούλιο για τον καθορισμό της θέσης εξ ονόματος της Ένωσης σε διεθνές όργανο	520	- Αποτροπή περιστατικών βίας	569
- Εταιρική σχέση ΕΕ - Καζαχστάν	520	- Απουσία διεθνούς δικαιοδοσίας	286
- Εταιρική σχέση ΕΕ- Κίνας	353	- Άρνηση παροχής δικαιώματος επικοινωνίας	428
- Οικονομική εταιρική σχέση ΕΕ- Ιαπωνίας	349	- Άρνηση σωφρονιστικής αρχής περί εγγραφής κρατουμένου στο σχολείο του σωφρονιστικού ιδρύματος	435
- Οικονομική συμμαχία Αφρικής- Ευρώπης	348	- Αυτοτέλεια δικαιώματος	435
- Συμφωνία της οποίας ορισμένες διατάξεις εμπίπτουν στην ΚΕΠΠΑ	520	- Βιολογικός πατέρας	428
Επενδύσεις		- Γάμοι μεταξύ ατόμων ίδιου φύλου	132
- Διεθνείς επενδύσεις	1	- Δήλωση Ε.Ε.- Τουρκίας	129
Έρευνα- Τεχνολογία		- Δημόσια πρόσωπα	439
- Δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις	211	- Δημοσιογραφικό απόρρητο	573
- Δημόσιοι χώροι	211	- Διαδικαστικές εγγυήσεις σε περίπτωση απέλασης αλλοδαπών	433
- Δωρεάν ασύρματη πρόσβαση	211	- Διαμονή	136
- Καινοτομία	211, 496	- Διαπίστωση παράβασης από το ΕΔΔΑ	571
- Ρομποτική	496	- Διεκδικητική αγωγή κυριότητας	139
- Συνδεσιμότητα	211	- Διεύρυνση ιδιωτικότητας και στους δημόσιους χώρους	439
- Τεχνητή νοημοσύνη	211, 496	- Δικαίωμα πραγματικής προσφυγής	435
- Ψηφιακές δεξιότητες	211	- Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής	131, 132, 288, 428, 573
- Ψηφιακή αγορά	211	- Δικαίωμα στη προσωπική ελευθερία και ασφάλεια	569
- Ψηφιακή διδασκαλία	496	- Δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης	130, 285, 286, 287, 571
ΕΣΔΑ		- Δικαίωμα στην εκπαίδευση	435
(βλ. επ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)		- Δικαστικός έλεγχος απόφασης απέλασης	433
- Αδυναμία πρόσβασης σε δικαστήριο	285	- Εθελούσια παραίτηση κρατουμένου	435
- Ακροατήριο	133	- Εθνικά δικαστήρια	571
		- Εθνική ασφάλεια	433
		- Εκμετάλλευση και πορνεία	426
		- Ελευθερία έκφρασης	429, 439, 573
		- Ελευθερία μετακίνησης	136
		- Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας	133
		- Ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι	134

- Εμπόριο λευκής σαρκός	426	- Φυλάκιση	429
- Ένσταση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος	139	- Χρησικτησία	139
- Εξάντληση εθνικών ενδίκων μέσων	573	- Χρονικά και εισοδηματικά κριτήρια	136
- Επανάληψη διαδικασίας	571	- Ψάρεμα γόνων μυδιών	431
- Επιστροφή τέκνου στη μητέρα	288	- CIA	425
- Ηθική βλάβη	435	- Ne bis in idem	263
- Ιδιοκτησιακό καθεστώς Μονών	139		
- Καθεστώς ανταλλαγής πληροφοριών	573	Εταιρικό δίκαιο	
- Κακές συνθήκες κράτησης	435	- Αλλοδαπή μόνιμη εγκατάσταση	397
- Κάλυμμα κεφαλής για θρησκευτικούς λόγους	133	- Αποφυγή διπλής έκπτωσης των ζημιών	397
- Κάμερα ασφαλείας	131	- Γραφειοκρατία	210
- Κατ' εξαίρεση παράδοση	425	- Διάσπαση εταιρειών	210
- Κατά νόμο γονείς	428	- Ενοποιημένοι όμιλοι	397
- Καταδίκη	130	- Ημεδαπή εταιρία	397
- Κατάθεση μάρτυρα	133	- Μετακίνηση εταιρειών	210
- Καταναγκαστική εργασία	426	- Προαιρετικό καθεστώς της από κοινού φορολόγησης σε διεθνές επίπεδο	397
- Κέντρα υποδοχής	129	- Προστασία δικαιωμάτων	210
- Κράτηση για προσωπικούς λόγους	569	- Συγχώνευση εταιρειών	210
- Μαζικές υποκλοπές δεδομένων	573	- Φοροαποφυγή	210
- Μετάδοση εικόνας	439	- Φόρος εταιριών	397
- Μετάδοση πληροφορίας	439		
- Μυστική επιχείρηση αστυνομίας	130	Θεσμικό δίκαιο	
- Μυστική παρακολούθηση	573	- Ανάκτηση αχρεωστήτως καταβληθείσας βουλευτικής συνδρομής	369
- Νομή	139	- Ανεξαρτησία των δικαστών	246
- Νομικό πρόσωπο θρησκευτικού σκοπού	134	- Απόδειξη αναγκαιότητας διαβίβασης ζητηθέντων δεδομένων	507
- Πανεπιστημιακά αμφιθέατρα	131	- Αποτελεσματική δικαστική προστασία	246
- Παραβίαση δικαστικής απόφασης	88	- Άρθρο 19 παρ. 1 ΣΕΕ	246
- Παράνομη παρακολούθηση	131	- Αρμοδιότητα του γενικού γραμματέα	369
- Παραχάραξη νομισμάτων	130	- Άσκηση δημοσιονομικής εξουσίας	507
- Περιουσιακό συμφέρον	139	- Γενικό τεκμήριο εμπιστευτικότητας εγγράφων	560
- Περιοχή μη ελεγχόμενη από την Κυβέρνηση	285	- Δέσμη μέτρων	204
- Προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ	287	- Δηλώσεις που θίγουν την αξιοπρέπεια του Κοινοβουλίου και την εύρυθμη διεξαγωγή του κοινοβουλευτικού έργου	369
- Πρόσβαση σε δεδομένα μέσω παρόχων επικοινωνιών	573	- Δημοκρατική αρχή	163
- Προστασία ιδιωτικού βίου, φήμης και εικόνας	439	- Δημόσια δεδομένα	507
- Προστασία της ιδιοκτησίας	139, 431	- Διαδικασία παράβασης	348
- Πρόσωπα της απόλυτης επικαιρότητας	439		
- Προσωρινή απαγόρευση	431		
- Σύντομη αιτιολογία Ανωτάτου Δικαστηρίου	287		
- Τραγούδια με πολιτικό μήνυμα	429		
- Υποθέσεις βασανιστηρίων	286		

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2018

- Διατήρηση εννόμου συμφέροντος	560	- Άρθρο 20 ΣΛΕΕ	229,414
- Διαφάνεια	163	- Άρθρο 21 ΣΛΕΕ	219, 363, 364
- Διαχωρισμός δικαιοδοσιών	268	- Άσκηση δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας	229
- Διεξαγωγή δημόσιας συζήτησης	507	- Γάμος μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου	418
- Διεύρυνση της ΕΕ	204	- Διαδικαστική αυτονομία των κρατών μελών	361
- Δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα	163	- Διαμονή στο κράτος μέλος υποδοχής κατά τα δέκα έτη πριν την απόφαση απελάσεως	221
- Δικονομική αυτονομία	268	- Διατήρηση της ιδιότητας του μη μισθωτού	57
- Δυτικά Βαλκάνια	204	- Δικαίωμα διαμονής άνω των τριών μηνών	418
- Εκθέσεις εκτίμησης επιπτώσεων στον τομέα της περιβαλλοντικής νομοθεσίας	560	- Δικαίωμα διαμονής μετά την παύση της επαγγελματικής ιδιότητας	57
- Εκθέσεις προόδου	204	- Δικαίωμα διαμονής σε κράτος μέλος	221
- Έγκριση του ετήσιου προϋπολογισμού της Ε.Ε.	507	- Δικαίωμα διαμονής υπηκόου τρίτου κράτους, μέλους οικογένειας πολίτη της Ένωσης, στο κράτος μέλος του οποίου ο πολίτης αυτός έχει την ιθαγένεια	363
- Ελευθερία έκφρασης Γνώμη	369	- Δικαίωμα στην οικογενειακή επανένωση	414
- Ένδικα βοηθήματα ή μέσα	246	- Οδηγία 2004/38/ΕΚ	57, 220, 361, 363, 364
- Επίδομα βουλευτικής συνδρομής	369	- Οδηγία 2008/115/ΕΚ	414
- Εσωτερικός κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου	369	- Περιορισμοί του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής για λόγους δημόσιας τάξης	220
- Εφαρμογή ενωσιακού δικαίου	348	- Περιορισμός στην ελεύθερη κυκλοφορία πολιτών της Ένωσης όταν υπάρχουν υπόνοιες συμμετοχής σε εγκλήματα πολέμου	220
- Ισότητα νομικής ισχύος πρωτοκόλλου και ΣΛΕΕ	507	- Προθεσμία κοινοποίησης απορριπτικής απόφασης για χορήγηση δελτίου διαμονής	361
- Καθεστώς των εξόδων και των αποζημιώσεων των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου	369	- Προστασία έναντι της απελάσεως	221
- Κανονισμός (ΕΚ) 1049/2001	163	- Συμφωνία ΕΕ- ΗΠΑ για την έκδοση	219
- Κυρώσεις εις βάρος ευρωβουλευτών	369	- Συνταγματική διάταξη κράτους μέλους απαγορεύουσα την έκδοση των υπηκόων του προς τρίτα κράτη	219
- Μεταφορά οδηγίων	348	- Σύντροφος με τον οποίο ο πολίτης της Ένωσης έχει σταθερή σχέση, δεόντως αποδεδειγμένη	364
- Μηχανισμός ελέγχου δαπανών ευρωβουλευτών	507	Ισότητα – Ίση μεταχείριση	
- Νομοθετική διαδικασία	348	- Άμεση διάκριση λόγω αλλαγής φύλου	546
- Πρόσβαση στα έγγραφα	507, 560	- Ανώτατο ηλικιακό όριο	299
- Προσχώρηση	204	- Απαγόρευση διακρίσεων λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής	525
- Πρωτόκολλο για την έδρα των θεσμικών οργάνων	507	- Άρθρο 17 ΣΛΕΕ 229, 259	
- Συμμόρφωση κρατών μελών	348	- Άρνηση χορήγησης σύνταξης σε διεμφυλικό άτομο που υποβλήθηκε σε εγχείριση αλλαγής φύλου	374, 546
- Συνεργασία Επιτροπής και κρατών μελών	348		
- Τακτική και πρόσθετη συνεδρίαση ολομέλειας Κοινοβουλίου	507		
- Τουρκία	204		
- Υπερβολικός διοικητικός φόρτος	507		
Ιθαγένεια της Ένωσης			
- Αίτημα χορήγησης άδειας διαμονής σε μη καταχωρισμένο σύντροφο πολίτη της Ένωσης	364		
- Αίτηση για χορήγηση δελτίου διαμονής μέλους της οικογένειας πολίτη της Ένωσης	361		
- Άρθρο 18 ΣΛΕΕ	219		

- Αρχή της ισότητας	299	- Ιδιωτικοί πάροχοι καταλυμάτων	354
- Διαγωνισμός για την κατάταξη σπουδαστών στην αστυνομική σχολή κράτους μέλους	104	- Ιστότοποι	45
- Διάκριση λόγω αναπηρίας	65	- Καινοτόμες ηλεκτρονικές πληρωμές	50
- Διάκριση λόγω ηλικίας	227, 299	- Καταγγελία συμβάσεως	45
- Διακρίσεις στη χορήγηση έκτακτης άδειας μεταξύ μονίμων και έκτακτων δημοσίων υπαλλήλων	64	- Καταχρηστικές ρήτρες συμβάσεων	354
- Διορισμός ιατρού σε θέση Επιμελητή Β' στο ΕΣΥ	299	- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	45
- Δυσμενής διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων	229, 259, 553	- Μηνύματα εμπορικού χαρακτήρα	45
- Δυσμενής διάκριση λόγω φύλου	104, 374, 546	- Παραπλανητικές πρακτικές	45
- Δυσμενής μεταχείριση εις βάρος εργαζομένων ορισμένου χρόνου	371, 407	- Ρήτρα περί διαφοράς της συναλλαγματικής ισοτιμίας	382, 518
- Ελάχιστο ανάστημα υποψηφίων ασχέτως φύλου προς εισαγωγή σε αστυνομική σχολή	104	- Ρήτρα περί μονομερούς δικαιώματος τροποποίησης της σύμβασης	382, 518
- Επαγγελματικές δραστηριότητες εκκλησιών ή άλλων οργανώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή στις πεποιθήσεις	229, 259, 553	- Σύμβαση στεγαστικού δανείου σε αλλοδαπό νόμισμα	382, 518
- Ημερομηνία αναφοράς για τη μισθολογική προαγωγή	227	- Χρεωστικές και πιστωτικές κάρτες	50
- Ίση μεταχείριση σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης	374, 546	- Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	50
- Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και στην εργασία	104	- Airbnb	354
- Ισότητα φύλων	104		
- Μη νόμιμη η θέσπιση ηλικιακού ορίου με υπουργική απόφαση	299	Κοινωνική Πολιτική	
- Οδηγία 76/207/ΕΟΚ	104	- Ανάπαυση οδηγού μέσα στο όχημα	62
- Οδηγία 79/7/ΕΟΚ	374, 546	- Απαγόρευση απόλυσης λόγω μεταβίβασης επιχείρησης	372
- Οδηγία 2000/78/ΕΚ	227, 229, 259, 299, 553	- Απόλυση εγκύου εργαζομένης στο πλαίσιο ομαδικών απολύσεων	63, 402
- Πρόσβαση σε δημόσια θέση	299	- Απόλυση καθολικού εργαζομένου που ασκεί διευθυντικά καθήκοντα λόγω σύναψης δεύτερου γάμου μετά το διαζυγίο του	553
- Προσμέτρηση περιόδων απασχόλησης πριν από τη συμπλήρωση του 18 ^{ου} έτους της ηλικίας	227	- Απόσβεση δικαιώματος στη μη ληφθείσα άδεια ή αποζημίωση χωρίς προηγούμενο αίτημα πριν τη λύση εργασίας	523, 524
		- Απουσίες του εργαζομένου εξαιτίας ασθενειών που οφείλονται στην αναπηρία του	65
Καταναλωτές		- Άρθρο 17 ΣΛΕΕ	229, 259
- Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές	354	- Άρνηση χορήγησης σύνταξης σε διεμφυλικό άτομο που υποβλήθηκε σε εγχείριση αλλαγής φύλου	374, 546
- Αποζημίωση	278	- Άτυπη απασχόληση	258
- Ασφάλεια συναλλαγών	50	- Βάρος απόδειξης	373
- Διαδικτυακές αγορές	45	- Γονική άδεια μη θεωρούμενη χρόνος πραγματικής εργασίας	522
- Δικαιώματα επιβατών αεροπορικών μεταφορών	278	- Διαβούλευση για τη θερινή ώρα	350
- Επαγγελματίες πάροχοι καταλυμάτων	354	- Διαδικασία διαβούλευσης με τους εργαζόμενους	373
- Εταιρείες κοινωνικής δικτύωσης	45		

- Διακρίσεις στη χορήγηση έκτακτης άδειας μεταξύ μονίμων και έκτακτων δημοσίων υπαλλήλων	64	καταχρηστικής σύναψης συμβάσεων ορισμένου χρόνου	226
- Δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών	522, 523, 524	- Μη καταβολή αποζημίωσης για μη ληφθείσα άδεια μετ' αποδοχών στους κληρονόμους	509
- Δικαίωμα γονικής άδειας	522	- Μη καταβολή αποζημίωσης κατά τη λήξη συμβάσεως εργασίας ορισμένου χρόνου	371, 407
- Δυσμενής διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων	229, 259, 553	- Μισθολογικές απολαβές των δικαστών	246
- Δυσμενής διάκριση λόγω φύλου	104, 374, 546	- Οδηγία 92/85/ΕΟΚ	63, 402
- Δυσμενής μεταχείριση εις βάρος εργαζομένων ορισμένου χρόνου	371, 407	- Οδηγία 98/59/ΕΚ	373
- Εθνικά ωράρια	350	- Οδηγία 1999/70/ΕΚ	64, 371, 407
- Εκπνοή σύμβασης παραχώρησης της διαχείρισης ωδείου και ορισμός νέου αναδόχου	372	- Οδηγία 2000/78/ΕΚ	65, 227, 229, 259, 553
- Έννοια του όρου «επιχείρηση που ελέγχει τον εργοδότη»	373	- Οδηγία 2001/23/ΕΚ	372
- Έννοια του «χρόνου πραγματικής εργασίας»	522	- Οδηγία 2003/88/ΕΚ	66, 509, 522, 524
- Έννοια των «αντικειμενικών λόγων» για τη δικαιολόγηση της διαφορετικής μεταχείρισης	371, 407	- Οδηγία 2010/18/ΕΕ	522
- Έννοια των «συνθηκών απασχόλησης»	64, 371	- Οικονομική οντότητα η οποία διατηρεί την ταυτότητά της	372
- Εξαίρεση σε περίπτωση απόλυσης για οικονομικούς, τεχνικούς ή οργανωτικούς λόγους, που συνεπάγονται μεταβολές του εργατικού δυναμικού	372	- Ομαδικές απολύσεις	63, 372, 373, 402
- Επαγγελματικές δραστηριότητες εκκλησιών ή άλλων οργανώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή στις πεποιθήσεις	229, 259, 553	- Οργάνωση του χρόνου εργασίας	66, 509, 522
- Εργασία ορισμένου χρόνου	226, 371, 407	- Περιθωριοποιημένες ομάδες	49
- Εφημερίες ετοιμότητας πυροσβεστών κατ' οίκον	66	- Περίοδοι αναπαύσεως του οδηγού	62
- Ημερομηνία αναφοράς για τη μισθολογική προαγωγή	227	- Πρόσβαση σε εθνικό συνταξιοδοτικό σύστημα	546
- Ίση μεταχείριση σε θέματα κοινωνικής ασφάλισως	374, 546	- Πρόσβαση στο νερό	49
- Κανονισμός (ΕΚ) 561/2006	62	- Προσμέτρηση περιόδων απασχόλησης πριν από τη συμπλήρωση του 18 ^{ου} έτους της ηλικίας	227
- Καταπολέμηση του απουσιασμού από την εργασία	65	- Συμβάσεις που συνάπτονται με εργοδότη που υπάγεται στον δημόσιο τομέα	226
- Λύση της σχέσεως εργασίας	523, 524	- Συμφωνία- πλαίσιο για τις συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου	407
- Λύση της σχέσεως εργασίας λόγω θανάτου του εργαζομένου	509	- Συνθήκες διαβίωσης	209
- Κοινωνικός αποκλεισμός	209	- Συντάξεις	209
- Μείωση των αποδοχών στην εθνική δημόσια διοίκηση	246	- Τρίτη ηλικία	209
- Μέτρα δημοσιονομικής λιτότητας	246	- Υπαγωγή στο υπηρεσιακό καθεστώς υπαλλήλου σε έκτακτη άδεια	64
- Μέτρα που αποβλέπουν στη βελτίωση της υγείας και της ασφάλειας κατά την εργασία των εγκύων, λεχώνων και γαλουχουσών εργαζομένων	402	- Φτώχεια	209
- Μέτρα προς επιβολή κυρώσεων σε περίπτωση καταχρηστικής σύναψης συμβάσεων			
		Κρατικές ενισχύσεις	
		- Αίτηση αναίρεσεως	222, 391, 508
		- Ανάκληση ενισχύσεως	88, 222
		- Αντισταθμιστικά μέτρα	222
		- Απεριόριστη εγγύηση Δημοσίου	508

- Απόφαση κηρύσσουσα την ενίσχυση ασύμβατη με την εσωτερική αγορά	79	- Προσωρινή άδεια διαμονής	231
- Αρχή του ιδιώτη επιχειρηματία υπό συνθήκες οικονομίας της αγοράς	391	- Συνοριακοί έλεγχοι	229, 231
- Άσκηση προσφυγής από δικαιούχο ενίσχυσης	241	Μεταφορές	
- Γενική απαλλαγή ανά κατηγορία	88	- Αποζημιώσεις	278
- Δημόσιος οργανισμός βιομηχανικού και εμπορικού χαρακτήρα (EPIC)	508	- Δικαιώματα επιβατών αεροπορικών μεταφορών	278
- Διαδοχικές παρεμβάσεις διασώσεως τράπεζας	391	- Εφαρμογή UberPop	271
- Δικαιώματα άμυνας	79	- Κανονισμός (ΕΚ) 261/2004	278
- Έλλειψη εννόμου συμφέροντος	241	- Πτήση με ανταπόκριση	278
- Ενισχύσεις για την προώθηση της αναπτύξεως ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων ή οικονομικών περιοχών	79	- Υπηρεσίες στον τομέα των μεταφορών	271
- Ενισχύσεις που έθεσε η Γαλλική Δημοκρατία υπέρ της Sernam	222	Νομική πληροφορική	
- Ενίσχυση έχουσα τον χαρακτήρα κινήτρου	79	- Άρση αδικαιολόγητου γεωγραφικού αποκλεισμού στο διαδίκτυο	503
- Ενίσχυση υπέρ επιχείρησης «Σταθμός Εμπορευματοκιβωτίων Πειραιά Α.Ε.»	79	- Αφαίρεση του τρομοκρατικού περιεχομένου από το διαδίκτυο ενόψει ευρωεκλογών	358
- Έννοια κρατικής ενισχύσεως	79, 391	- Βραχυχρόνια μίσθωση ακινήτων μέσω ψηφιακών πλατφορμών	503
- Έννοια της «προβληματικής επιχειρήσεως»	88	- ΕΕΤΤ: νέες ρυθμίσεις για τη φορητότητα αριθμών	216
- Έννοια της «συλλογικής πτωχευτικής διαδικασίας»	88	- Εθνική επιτροπή για τη διαδικτυακή προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας	357
- Έννοια του «οικονομικού πλεονεκτήματος»	391	- Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας	56
- Ιδιωτικοποίηση	241	- Εξασφάλιση διαφάνειας στο διαδίκτυο ενόψει ευρωεκλογών	358
- Κανονισμός (ΕΚ) 800/2008	88	- Ευρωπαϊκή ημέρα προστασίας των δεδομένων	54
- Κρατικές ενισχύσεις υπό τη μορφή εγγυήσεως	241	- Ευρωπαϊκό παρατηρητήριο για την τεχνολογία blockchain	55
- Κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή	222, 241	- Ευρωπαϊκός Κανονισμός για τη δημιουργία ενιαίας ψηφιακής πύλης	359
- Παραπομπή	508	- Κανονισμός της ΕΕΤΤ για το ανοικτό διαδίκτυο	504
- Προϋποθέσεις της δυνατότητας εφαρμογής και προϋποθέσεις εφαρμογής	391	- Ονόματα χώρου με κατάληξη .ελ	357
- Πώληση όλων μαζί των στοιχείων του ενεργητικού	222	- Πρόσβαση σε προσωπικά δεδομένα σε περίπτωση ποινικών αδικημάτων	501
- Τεκμήριο ύπαρξης πλεονεκτήματος	508	- Προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας μέσω διαδικτύου	501
- Υποχρέωση επιστροφής καταβληθείσας προκαταβολής	88	- Σύσταση της Επιτροπής για την αντιμετώπιση παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου	55
Μεταναστευτική πολιτική		- Υλοποίηση της πρωτοβουλίας WiFi4EU	504
- Δήλωση Ε.Ε.- Τουρκίας	129	- Χρήση κινητών τηλεφώνων και ηλεκτρονικών συσκευών στα σχολεία	217
- Δικαίωμα στην οικογενειακή επανένωση	229, 231, 414	- e- ΥΜΣ: ηλεκτρονική υπηρεσία μίας στάσης	357
- Έννοια του όρου «ασυνόδευτος ανήλικος»	231	- EuroHPC (Πληροφορική υψηλών επιδόσεων)	53
- Κέντρα υποδοχής	129		

Ευρετήριο ΕΕΕυρΔ 2018

- GDPR (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Δεδομένων)	215	- Εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων	238
Οικονομική Πολιτική		- Εκτοπισμός ατόμων	355
- Αγορά εργασίας	497	- Έννοια του «γενετικώς τροποποιημένου οργανισμού»	379
- Αναδιάρθρωση του τραπεζικού τομέα στην Κύπρο	367	- Επαναχρησιμοποίηση	207
- Ανάπτυξη	497	- Επεξεργασία των αστικών λυμάτων	73
- Δημόσια οικονομικά	497	- Θερμοκρασία πλανήτη	207
- Διαφθορά	208	- Καθαρές τεχνολογίες	494
- Έλλειμμα ισοζυγίου	497	- Καινοτομία	46
- Εξωσυμβατική ευθύνη	367	- Κλιματική αλλαγή	49, 207, 355, 494
- Επενδύσεις	348, 497	- Κυκλική οικονομία	46
- Ευρωπαϊκή Εισαγγελία	208	- Μεταλλαξιγένεση	379
- Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης	208	- Μη εκτέλεση	73
- Ζώνη ελεύθερων συναλλαγών	348	- Νέες τεχνικές / μέθοδοι μεταλλαξιγένεσης	379
- Οικονομικά συμφέροντα Ένωσης	208	- Οδηγία 91/271/ΕΟΚ	73
- Πρόγραμμα στήριξης της σταθερότητας για την Κύπρο	367	- Οδηγία 92/43/ΕΟΚ	239
- Προϋπολογισμός ΕΕ	208	- Οδηγία 2000/60/ΕΚ	76
- Ροή κεφαλαίων	497	- Οδηγία 2001/18/ΕΚ	379
- Χρηματαγορές	497	- Οδηγία 2011/92/ΕΕ	238
Περιβάλλον		- Οικολογία	494
- Αειφόρος ανάπτυξη	207	- Παραλίες	207
- Ανακύκλωση	46	- Περιβαλλοντικός πρόσφυγας	327
- Ανθρώπινη δραστηριότητα	355	- Πλαστικά απορρίμματα	46, 49, 207
- Απόφαση του Δικαστηρίου διαπιστώνουσα παράβαση	73	- Πλαστικές σακούλες	46
- Αύξηση πληθυσμού	355	- Ποιότητα νερού	49
- Αφανισμός ειδών	355	- Πόσιμο νερό	49
- Βιοποικιλότητα	494	- Πρόσβαση σε έγγραφα της Επιτροπής που αφορούν το περιβάλλον	560
- Βιώσιμη ανάπτυξη	46, 49, 494	- Προϊόντα μιας χρήσης	207
- Βιωσιμότητα	207	- Προσφυγή που ασκήθηκε πρόωρα	238
- Διατήρηση φυσικών οικοτόπων	239	- Σκόπιμη ελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον	379
- Δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας	76	- Σύμβαση του Aarhus	76, 238
- Δικαίωμα των μελών του ενδιαφερόμενου κοινού να ασκήσουν προσφυγή	238	- Τεχνικές/μέθοδοι γενετικής τροποποίησης οι οποίες χρησιμοποιούνται κατά παράδοση και θεωρούνται ασφαλείς	379
- Διοικητική διαδικασία αδειοδότησης	76	- Τομέας υδάτων	76
- Ειδικές ζώνες διατηρήσεως	239	- Υποβάθμιση εδάφους	355
- Ειρηνικός Ωκεανός	494	- Φυσικές καταστροφές	207
- Εκθέσεις εκτίμησης επιπτώσεων στον τομέα της περιβαλλοντικής νομοθεσίας	560	- Φυσικοί πόροι	355
- Εκπομπές άνθρακα	494	- Χρηματικές κυρώσεις	73

Πνευματική Ιδιοκτησία		- Ανοικτού τύπου οργανισμοί επενδύσεων	72
- Δημιουργικότητα	31	- Αντιπρόσωποι	234
- Διανοητική ιδιοκτησία	31	- Από κοινού προώθηση εμπορικού σήματος	234
- Εκδημοκρατισμός της πληροφορίας	31	- Αρχή ne bis in idem	69
- Προσβολή πνευματικής ιδιοκτησίας μέσω διαδικτύου	501	- Άσκηση εκτελεστικών καθηκόντων	235
- Ταξινόμηση έργων	31	- Διατραπεζικές προμήθειες	71
		- Διαχειριστής αγοράς	72
Προσωπικά δεδομένα		- Δικαίωμα άμυνας	517
- Δημόσια ασφάλεια	477	- Δικαίωμα πρόσβασης σε έγγραφα διοικητικού φακέλου	517
- Διαχείριση κινδύνου	467	- Έγκριση μελών διοικητικού οργάνου πιστωτικού ιδρύματος	235
- Δικαιώματα υποκειμένων	477	- Εκδότης μέσων πληρωμής	234
- Εκτίμηση αντικτύπου	467	- Εμπιστευτικές πληροφορίες	384, 517, 543
- Κανόνες προστασίας των δεδομένων	46	- Επαγγελματικό απόρρητο	384, 517, 543
- Κίνδυνος	467	- Επιχειρήσεις παροχής επενδυτικών υπηρεσιών	384, 517
- Οδηγία 2016/680/ΕΕ	477	- Εταιρική διακυβέρνηση	235
- Περιορισμός της επεξεργασίας	477	- Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα	235
- Πρόσβαση σε προσωπικά δεδομένα σε περίπτωση ποινικών αδικημάτων	501	- Κανονισμός (ΕΕ) 1024/2013	235
- GDPR (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Δεδομένων)	215, 467	- Κανονισμός (ΕΕ) 751/2015	71
		- Οδηγία 93/13/ΕΟΚ	518
Σήμα της ΕΕ		- Οδηγία 2003/6/ΕΚ	69
- Ανάλυση των δικαιωμάτων επί του σήματος	122	- Οδηγία 2004/39/ΕΚ	72, 384, 517, 543
- Ανεξάρτητοι δικαιούχοι οι οποίοι όμως έχουν στενές εμπορικές και οικονομικές σχέσεις	122	- Οδηγία 2013/36/ΕΕ	235
- Εμπορική στρατηγική προωθούσα σκοπίμως τη συνολική και ενιαία εικόνα του σήματος μετά τη μεταβίβαση	122	- Οδηγία 2015/2366/ΕΕ	234
- Οδηγία 2008/95/ΕΚ	122	- Ομαλή λειτουργία αγορών	384
		- Πάροχοι υπηρεσιών πληρωμών	71, 234
Σχέσεις δικαίου της Ένωσης και Εθνικού δικαίου		- Παροχή πληροφοριών από την εθνική αρχή εποπτείας του χρηματοπιστωτικού συστήματος	543
- Εθνική νομοθεσία περί παραγραφής δυνάμενη να οδηγήσει σε ατιμωρησία εγκλημάτων σχετικά με τον ΦΠΑ	84	- Παροχή πρόσβασης σε σύστημα πληρωμών	234
- Οριοθέτηση της υποχρέωσης με βάση την αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο»	84	- Πολυμερές σύστημα διαπραγμάτευσης	72
- Υποχρέωση μη εφαρμογής εθνικών διατάξεων που θίγουν απαιτήσεις απορρέουσες από το ενωσιακό δίκαιο	84	- Προληπτική εποπτεία πιστωτικών ιδρυμάτων	235
		- Ρήτρα περί διαφοράς της συναλλαγματικής ισοτιμίας	382, 518
Τραπεζικό και Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο		- Ρήτρα περί μονομερούς δικαιώματος τροποποίησης της σύμβασης	382, 518
- Αγορές χρηματοπιστωτικών μέσων	72	- Ρήτρα σύμβασης που δεν αποτέλεσε αντικείμενο ατομικής διαπραγμάτευσης	518
		- Σύμβαση στεγαστικού δανείου σε αλλοδαπό νόμισμα	382, 518
		- Τριμερή και τετραμερή συστήματα	

καρτών πληρωμής	71, 234	- Αποκλεισμός του εφαρμοστέου αλλοδαπού δικαίου	67
- Χειραγώγηση της χρηματιστηριακής αγοράς	69	- Αστυνομικές αρχές	205
Τρομοκρατία		- Διαφορές εκ συμβάσεως	278
- Ασφάλεια στον κυβερνοχώρο	45	- Διεθνής δικαιοδοσία δικαστηρίου κράτους μέλους σε υπόθεση για τη χορήγηση δικαστικής άδειας αποποιήσεως κληρονομίας για λογαριασμό ανηλίκου	233
- Ευρωπόλ	45	- Διεθνής δικαιοδοσία σε διαφορές γονικής μέριμνας	233
- Τρομοκρατικές δραστηριότητες	45	- Διεθνής δικαιοδοσία σε συμβάσεις καταναλωτών	66
- Σύνορα	45	- Διεθνής δικαιοδοσία ως προς τις διαφορές εκ συμβάσεως	515
- Συστήματα πληροφοριών	45	- Δικαστικές αρχές	205
Φορολογία		- Εγκληματίες	205
- Αλληπάλληλη φορολογία	533	- Ειδικές βάσεις διεθνούς δικαιοδοσίας	513
- Απάτη	50, 208	- Ενισχυμένη συνεργασία στον τομέα του δικαίου που είναι εφαρμοστέο στο διαζύγιο και τον δικαστικό χωρισμό	67
- Αποφυγή διπλής έκπτωσης των ζημιών	397	- Εις ολόκληρον ευθύνη των εκπροσώπων της μίας από τις εταιρίες για αδικοπραξία	387
- Γραφειοκρατία	208	- Έννοια διαφοράς εκ συμβάσεως	513, 515
- Δημόσια έσοδα	50	- Έννοια των αστικών και εμπορικών υποθέσεων	515
- Διασφάλιση της είσπραξης των φορολογικών εσόδων	263	- Εφαρμογές κινητής τηλεφωνίας	205
- Διοικητικές και ποινικές κυρώσεις επί παραβάσεων της νομοθεσίας σχετικά με την απόδοση ΦΠΑ	263	- Ηλεκτρονικά αποδεικτικά στοιχεία	205
- Εμπορευματικές συναλλαγές	208	- Κανονισμός (ΕΕ) 1215/2012	278
- Ενιαία αγορά	208	- Κανονισμός (ΕΚ) 44/2001	278, 387
- Ενοποιημένοι όμιλοι	397	- Κανονισμός (ΕΚ) 2201/2003	233
- Επιστροφή του φόρου κινητών αξιών που καταβλήθηκε αχρεωστήτως	533	- Κανονισμός Βρυξέλλες I	66
- Ευθύνη πωλητή	208	- Κανονισμός Βρυξέλλες Ia	515
- Μειωμένοι συντελεστές	50	- Κανονισμός Βρυξέλλες IIa	233
- Μεταφορά αγαθών	208	- Κανονισμός Ρώμη III	67
- Μικρομεσαίες επιχειρήσεις	50	- Μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος	206
- Προαιρετικό καθεστώς της από κοινού φορολόγησης σε διεθνές επίπεδο	397	- Μέσα κοινωνικής δικτύωσης	66
- Τιμολόγηση	208	- Μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου	205
- Φορολογική διοίκηση	208	- Μονομερής και αναδρομική τροποποίηση των όρων δανεισμού	515
- Φόρος εταιριών	397	- Ομόλογα εκδοθέντα από κράτος μέλος	515
- ΦΠΑ	50, 208, 263	- Παραβάσεις ενωσιακού δικαίου	206
Χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης		- Παράνομες δραστηριότητες	206
- Αγωγή αποζημίωσης	387	- Παρέκταση διεθνούς δικαιοδοσίας	233
- Αεροπορικές μεταφορές	278	- Πρόληψη αντίποινων	206
- Αναγνώριση ιδιωτικού διαζυγίου που καταχωρίστηκε από θρησκευτική αρχή τρίτου κράτους	67	- Προστασία μαρτύρων	206

- Ρήτρα διεθνούς δικαιοδοσίας	387	- Επίτευξη συμφωνίας	43
- Ρήτρα παρέκτασης διεθνούς δικαιοδοσίας περιεχόμενη σε ιδιωτικό συμφωνητικό μεταξύ δύο εταιριών	387	- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο	43
- Συλλογική αγωγή	66	- Κατευθυντήριες γραμμές	43, 203, 347
- Συμμετοχή στην αναδιάρθρωση του δημόσιου χρέους	515	- Μελλοντικές σχέσεις	43, 203, 437, 493
- Τρομοκράτες	205	- Μεταβατική περίοδος	43, 493
- Υποβολή αναφορών	206	- Μηχανισμός επίλυσης των διαφορών	493
Brexit		- Παυλιανή αγωγή	513
- Βόρεια Ιρλανδία	43, 203, 347, 493	- Προδικαστική απόφαση	493
- Δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα	493	- Πρωτόκολλα	493
- Δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας	493	- Συμβούλιο Γενικών Υποθέσεων	203, 347
- Δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της δήλωσης αποχώρησης	493	- Σύνοδος Κορυφής	203, 493
- Ενιαία αγορά	43	- Σχέδιο συμφωνίας για τους όρους αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου	493
		- Τελωνειακά ζητήματα	203, 347, 493
		- Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	493

IV. ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2018

ΑΡΓΑΛΙΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ.Ν., Δικηγόρος-Οικονομολόγος	[57]	ΖΑΧΟΥ ΜΑΛΑΜΑΤΗ LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος	[590, 593]
ΑΡΜΑΤΑ ΕΥΘΥΜΙΑ LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος	[191]	ΖΗΣΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ M2 Recherche, Δικηγόρος	[97]
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ M2 Recherche, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ	[307, 387, 456]	ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ LL.M, Δικηγόρος	[53, 215, 357, 501]
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δικηγόρος	[402]	ΚΑΛΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ MJur, Δικηγόρος	[118]
ΒΕΝΕΡΗΣ Π. ΑΝΤΩΝΗΣ Ειδικός Επιστήμονας Γραφείου Ειδικών Εμπειρογνομόνων Εισαγγελέα Εγκλημάτων Διαφθοράς Αθηνών	[477]	ΚΑΛΛΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ LLM, M.A., Δικηγόρος	[43, 203, 347, 493]
ΒΕΝΤΟΥΛΗ Γ. ΣΟΥΛΤΑΝΑ Δρ. Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών & Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας	[23]	ΚΑΡΓΑΤΖΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ Master 2, Δικηγόρος	[241]
ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων	[153, 303, 418]	ΚΙΟΥΡΚΤΣΗ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΜΔΕ, Νομικός, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ	[345]
ΓΑΛΑΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Δ.Ν., Δικηγόρος	[529]	ΚΟΝΙΑΡΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων	[153, 418, 585]
ΓΑΜΠΑ ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ	[157, 158, 219, 222, 268, 367, 371, 382, 507, 508, 533]	ΚΡΙΚΑ ΜΑΡΙΑ Ασκ. Δικηγόρος	[543]
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ LLM, Δικηγόρος	[163]	ΚΡΟΤΣΗ ΜΑΡΙΑ LLM, MSc, Νομικός	[327]
ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΛΑ ΑΘΗΝΑ Δ.Ν., Διδάσκουσα στην Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργιών	[84]	ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος	[407, 546]
ΓΚΙΖΑΡΗ ΑΝΝΑ Αν. Καθηγήτρια ΑΠΘ	[321]	ΛΕΝΤΖΗΣ Δ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Επικ. Καθηγητής Τμήματος Νομικής ΑΠΘ	[155, 278]
ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ ΛΑΜΠΡΙΝΗ Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ	[161]	ΛΟΡΑΜ Κ. ΕΡΡΙΚΑ LLM, Δικηγόρος	[129, 285, 425, 569]
ΓΟΥΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ.Ν., Δικηγόρος, Ερευνητής ΚΔΕΟΔ	[62, 104, 226, 304, 371, 521, 553, 585]	ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ Νομικός, Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ	[122, 271]
ΕΜΒΟΛΙΑΔΟΥ Β. ΦΩΤΕΙΝΗ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Μέλος της Νομικής Υπηρεσίας του Οικουμενικού Προγράμματος Προσφύγων της Εκκλησίας της Ελλάδος	[153, 299]	ΜΠΟΥΧΑΓΙΑΡ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δικηγόρος	[31]
		ΝΙΚΟΛΗ ΚΡΥΣΤΑΛΛΕΝΙΑ-ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΔΕ, Νομικός, Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ	[307,414]
		ΠΑΝΟΥΣΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Δ.Ν.	[259]
		ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ Δ.Ν., Δικηγόρος, Διδάσκων στο τμήμα Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου	[57, 60, 177, 224, 361, 509]
		ΠΑΥΛΑΚΟΥΔΗΣ ΑΝ. ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΔΕ, Δικηγόρος	[335]

ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ		ΤΣΑΛΙΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ	
ΜΔΕ, Δικηγόρος	[88, 246, 391]	ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ	[275]
ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ		ΤΣΙΦΟΠΟΥΛΟΥ ΕΙΡΗΝΗ	
ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ	[303, 304, 453, 454, 585, 586, 587]	ΜΔΕ, LLΜ, Δικηγόρος	[73, 237, 379, 525]
ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ.ΟΔΥΣΣΕΑΣ		ΦΩΤΙΑΔΟΥ ΕΛΕΝΗ	
Δ.Ν., Αν. Καθηγητής ΤΕΙ Πελοποννήσου	[1]	ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ	[43, 147, 203, 254, 347, 397, 493, 520, 579]
ΣΩΜΗ ΣΟΦΙΑ		ΧΑΔΙΟΥ ΒΑΪΑ	
Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ	[309, 459, 593]	LLΜ, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος	
ΤΕΡΖΙΔΟΥ ΚΑΛΛΙΟΠΗ		«Δημητρίου Ευρυγένη» ΚΔΕΟΔ	[139, 156, 435, 439, 455]
Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ	[573, 589]	ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ	
ΤΖΑΚΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ		ΜΔΕ, Δικηγόρος, Ερευνήτρια ΚΔΕΟΔ	[560]
Δ.Ν., Δικηγόρος	[69, 234, 263, 382, 516]	ΧΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ	
ΤΖΩΡΤΖΗ ΒΙΡΓΙΝΙΑ		Δ.Ν., Δικηγόρος, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Νομικής Σχολής Αθηνών, Εγκεκριμένος Καθηγητής Νομικής	
Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδική Επιστήμων Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέας ΚΔΕΟΔ	[66, 112, 229, 375, 513, 537, 586]	Πανεπιστημίου Paris 13/IdEF	[467]